

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2024

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токал Газиосманпаша университеті, Токал, Туркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 24.09.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 24.09.2024ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkeпова K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabekuly D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan L.A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
- Senmez O.F.** (PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev

Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 24.09.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

ZHABAYEVA S.S.	The cognitive semantics of language: exploring lingua-cultural aspects and the specifics of metaphoric representation	7
ZHANZHIGITOV S.ZH.	Gender linguistics: analysis of scientific publications in Scopus	16
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Қазақстан топонимдерінің диахрониясы (Тәуелсіздік кезеңі)	30
ИМАНГАЗИНА М.А.	Аудармадағы коммуникант эмоциясы: түр-түс атауларының қызметі мен семантикасы	41
ИСКАКОВА К.А., ОСПАНОВА Ж.Т.	Тактико-стратегическая организация научно-популярного дискурса (на материале публикаций А. Кекильбаева)	53
KARTZHAN N.E., ISSAKOVA S.S., KENZHEMURATOVA S.K.	Linguistic representation of the concept of «mental activity» in the kazakh fairy-tale discourse	63
KERIMBAYEVA K.K., BEISENBAI A.B.	Language surrounding poverty in early modern england	80
SHORMAKOVA A., RAMAZANOV T., SADYK A.	Dialogic character in the national nonverbal means	88

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АКБУЛАТОВ А.А., МУТИЕВ З.Ж., ТУКЕШОВА Н.М.	Мақсұт Неталиев поэзиясындағы «заман, қоғам, уақыттың» көркем суреттері	98
AMANGAZYKYZY M.	The motif of the urban environment's influence on the individual	110
GILEA A., VOLKOVA L.V.	The category of the "other" in the axiology of contemporary literary fairy tales of kazakhstan	122
ЖҰМАТАЕВА А.Н., МҰХАМЕДИЕВ Д.	Абай поэзиясындағы «жаңа қазақ әйелі» болмысының көркемдік аксиологиясы	131
ҚАСҚАБАСОВ С.А., КАРИПБАЕВ Ж.Т.	Алаш әдебиетіндегі фольклорлық негіздер	142
ҚЫДЫР Т.Е., ТАДЖИЕВ Х.Х.	«Нәһж әл-фәрадис» және XX ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы	153

МАУЛЕТ А., ТОЙШАНҰЛЫ А.	Шетелдегі қазақтарда сақталған фольклорлық- музыкалық кейбір жанрлардағы ортақ ерекшеліктер	164
МИРАЗОВА М.Н.	Сакралды кеңістіктегі үңгірлер	177
TOLEGENOVA R.K., AMANGELDIYEVA G.A.	The etymology of family conflict in modern women's prose	185
ШОРМАКОВА С.М., БЕЙСЕНҰЛЫ Ж., АБДИМОМЫНОВ Е.Б.	Әдеби-герменевтикалық талдау – көркем шығармаларды зерттеудің тиімді әдісі	193

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BERDIKULOVA A., SHADIYEVA N., TEMUR N.	Test-type tasks used in the development of reading skills	202
ЕЛУБАЙ А.Б., ТЕМІРХАН Ж., АВАКОВА Р.А.	Мобильді қолданбалардың шетел тілін оқыту барысындағы нәтижесі және педагогикалық ескертпелері	212
НОСИЕВА Н.К.	Формирование кросс-культурной компетенции у изучающих казахский язык в качестве второго	221
УРАЗАЛИЕВА У., БЕКАЛАЕВА А.О., КАСЫМОВА Г.	Обучение через виртуальную реальность: результаты пилотного исследования английского языка	235

IRSTI 16.21.0

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.01>

S.S. ZHABAYEVA

A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan
(e-mail: zhabayeva_ss@mail.ru)

THE COGNITIVE SEMANTICS OF LANGUAGE: EXPLORING LINGUA-CULTURAL ASPECTS AND THE SPECIFICS OF METAPHORIC REPRESENTATION

Annotation. This research paper explores the role of metaphor in political discourse through a cognitive semantics lens. It investigates how metaphoric language is employed in political communication, reflecting cultural and cognitive aspects. Adopting a mixed-methods approach, the study incorporates a cognitive and qualitative analysis of British politicians' speeches. The findings shed light on the impact of metaphoric representation in politics, revealing its influence on language comprehension, framing of political issues, and the construction of social and political identities. The literature review highlights the significance of metaphor in political discourse, representing its persuasive power and cultural effects. The qualitative analysis uncovers diverse metaphoric expressions used by politicians and their rhetorical functions. The results demonstrate that metaphor plays a substantial role in political communication, influencing the framing of political issues and shaping public opinion. Moreover, variations in metaphor usage and interpretation across cultures highlight the influence of cultural and cognitive factors. These findings contribute to our understanding of the impact of metaphoric representation in politics, emphasizing the importance of recognizing its influence on language comprehension and political discourse, with implications for cross-cultural communication and political campaigning.

Keywords: metaphor, political discourse, cognitive semantics, language, cultural aspects, cognitive processes.

Introduction. Language and rhetoric are essential components of political discourse, serving as powerful tools for shaping public opinion, mobilizing support, and framing political issues. Political discourse can be studied from different approaches and in various directions [1]. Within this realm, metaphor emerges as a particularly influential linguistic device, capable of evoking vivid imagery and establishing connections between abstract concepts and concrete experiences [2]. This research paper delves into the role of metaphor in political discourse, seeking to understand how metaphoric language shapes political communication, influences public opinion, and reflects cultural and cognitive aspects by adopting a cognitive semantics perspective; we aim to gain valuable insights into the intricate relationship between language, metaphor, and politics.

Metaphor holds a unique position in political discourse, enabling politicians and public figures to convey complex ideas and values in accessible and relatable terms. It enhances the persuasive power of political messages, captivating audiences by employing imaginative and emotionally resonant language. Metaphors have the ability to tap into shared cultural experiences, invoking deep-seated associations and triggering specific cognitive processes within individuals. Through the lens of cognitive semantics, this study explores how metaphoric language operates within political communication. It aims to uncover the underlying cognitive processes that enable

metaphors to exert influence, examining how they shape the understanding and interpretation of political messages [3]. Furthermore, the research investigates the ways in which metaphoric representation reflects cultural and cognitive aspects, highlighting the interplay between language, culture, and cognition.

The research begins with a thorough literature review that examines existing studies on metaphor in political discourse, cognitive semantics, and the impact of cultural and cognitive factors on language use. This review provides a theoretical foundation and identifies key themes and gaps in the literature. By synthesizing previous research, it offers insights into the significance of metaphor in political communication and its role in shaping public opinion. Furthermore, it establishes a framework for understanding the complex relationship between language, metaphor, and politics. Metaphor, as a linguistic phenomenon, has been a subject of extensive research in various fields, including linguistics, cognitive science, and communication studies. In the context of political discourse, metaphor has garnered significant attention due to its role in shaping public opinion, framing political issues, and reflecting cultural and cognitive aspects. This section provides a comprehensive literature review that explores the key findings and theories related to the cognitive semantics of metaphor in political communication. By examining the role of metaphor in political discourse, this research paper contributes to our understanding of the complex relationship between language, metaphor, and politics [4].

Metaphor has long been recognized as a fundamental aspect of human cognition and language. The influential work of George Lakoff and Mark Johnson in the field of cognitive linguistics brought attention to the conceptual basis of metaphor. They argued that metaphor is not merely a stylistic device but a fundamental mechanism through which abstract concepts are understood in terms of concrete experiences [5]. Lakoff and Johnson's conceptual metaphor theory laid the foundation for subsequent research on metaphor in political discourse.

Studies examining the role of metaphor in political communication have revealed its persuasive power and framing effects. Metaphors have the ability to evoke emotions, capture attention, and simplify complex ideas, making them effective tools for political persuasion. Cognitive semantics theories, such as blending theory and conceptual metaphor theory, provide frameworks for understanding how metaphors function in political discourse. In political discourse, metaphors can blend conceptual domains, linking abstract political concepts with concrete experiential domains, thereby facilitating the communication of political ideas. A. Musolf investigated the conceptualization of 'nation' in metaphoric structures in the English language [6].

The influence of cultural and cognitive factors on metaphor comprehension in political discourse has also been explored in the literature. The cultural context in which political communication occurs shapes the choice of metaphors and their interpretation by the audience. Studies have shown that cultural values, beliefs, and historical experiences influence the understanding and resonance of metaphoric language in political discourse. Moreover, the cognitive processes involved in metaphor comprehension have been a topic of investigation. There is an «interactionist model,» which suggests that metaphor comprehension involves both bottom-up processing (based on linguistic cues) and top-down processing (based on contextual information and individual experiences). This model highlights the interplay between language and cognition in metaphor interpretation and underscores the importance of cognitive factors in understanding metaphoric expressions in political communication. The literature review provides a foundation for understanding the theoretical underpinnings of metaphor in political discourse [7], while the qualitative analysis delves into the use of metaphoric expressions by politicians and their rhetorical functions. The findings offer valuable insights into the influence of metaphoric representation on language comprehension, framing of political issues, and the construction of social and political identities. This knowledge has implications for various fields, including cross-cultural communication, political campaigning, and the study of rhetoric function. Ultimately, a deeper understanding of the role of metaphor in political discourse enhances our comprehension of the dynamics of political communication and its impact on society.

Methodology and research methods. This research paper employs a mixed-methods approach to investigate the role of metaphor in political discourse. The methodology includes a comprehensive literature review, qualitative and cognitive analysis. By combining these research methods, a holistic understanding of the cognitive semantics of metaphor in political communication is achieved, along with insights into the influence of cultural and cognitive factors on language use. The qualitative analysis focuses on examining speeches of British politicians to identify and analyze metaphoric expressions and their rhetorical functions. These sources are selected from diverse political contexts to capture variations in metaphor usage and interpretation. Through close reading and analysis, the study aims to understand how metaphoric language is employed to shape political discourse and influence public opinion. The analysis involves identifying metaphors, mapping their conceptual domains, and investigating their persuasive and framing effects. This qualitative approach provides valuable insights into the ways in which metaphoric language is utilized by politicians and its impact on political communication. This methodology allows for triangulation of data, ensuring a more robust and comprehensive analysis. The qualitative approach facilitates a deeper exploration of the cognitive semantics of metaphor in political discourse, considering both linguistic and cognitive aspects [8]. The findings from this research methodology contribute to a greater understanding of how metaphoric representation in politics influences language comprehension, the framing of political issues, and the construction of social and political identities. By employing a mixed-methods approach, this study seeks to provide a comprehensive analysis of the role of metaphor in political discourse.

Discussion and observation. The discussion and observation section of this research paper focuses on synthesizing the findings from the literature review, qualitative analysis, and empirical observations. These findings shed light on the role of metaphor in political discourse, its persuasive power, framing effects, and the construction of social and political identities by analyzing and interpreting the results, a deeper understanding of the impact of metaphoric representation in politics is gained, along with its implications for language comprehension, political communication, and public opinion. The literature review revealed that metaphor is a potent tool in political discourse, as it enhances the persuasive power of political messages. Metaphors allow politicians to convey complex ideas and values in accessible and relatable terms, enabling them to connect with the audience emotionally. They have the ability to tap into shared cultural experiences, invoking deep-seated associations and triggering specific cognitive processes within individuals. These findings align with previous research, emphasizing the significance of metaphor in shaping public opinion and framing political issues.

The qualitative analysis of political speeches and texts provided further insights into the use of metaphoric expressions by politicians and their rhetorical functions. The analysis uncovered a diverse range of metaphors employed in political discourse, each with its own conceptual mappings and persuasive intentions. Metaphors were found to be instrumental in framing political issues, influencing public perception, and shaping the narrative surrounding key political debates. The analysis showcased the strategic use of metaphoric language by politicians to evoke specific emotions and to position themselves and their ideologies in a favorable light. The empirical observations through surveys and experiments complemented the qualitative analysis by providing evidence on how metaphors are understood and interpreted in different cultural and political contexts [9]. The results highlighted the influence of cultural factors on metaphor comprehension, with variations in interpretation observed across different cultural groups). The experiments further revealed the cognitive processes involved in metaphor comprehension, illustrating how individuals make sense of metaphors and how their interpretations may be influenced by their cultural backgrounds [10].

Metaphors play a vital role in shaping public opinion, framing political issues, and constructing social and political identities. The findings from the literature review, qualitative analysis, and empirical observations highlight the persuasive power of metaphoric representation, showcasing its ability to evoke emotions, create shared meaning, and shape the

narrative surrounding political debates Furthermore, the findings emphasize the importance of considering cultural and cognitive factors in understanding metaphor comprehension in political discourse. The variations in interpretation across different cultural groups underscore the influence of cultural background on metaphor understanding [11]. This insight has implications for cross-cultural communication and the need to tailor political messages to diverse audiences. The research highlights the pivotal role of metaphor in political discourse, emphasizing its persuasive power, framing effects, and impact on social and political identities. By considering the influence of cultural and cognitive factors, the study provides valuable insights into how metaphoric representation in politics shapes language comprehension, political communication, and public opinion [12].

The analysis of speeches by Rishi Sunak revealed the use of different expressive means for strengthening his political ambitions. Examples of the following metaphors prove the role of the origin and cognitive aspects of metaphors in building of unique meaningful image: souring debt, reckless borrowing, time sacrificing things [13]; ongoing strike disruption [14]; to take a bulldozer to our history, crucial reforms, woke nonsense [15]; economic emergency, a pay freeze, fuel duty –frozen [16]; The UK economy is expected to shrink by 11, 3% this year [16]. The given examples illustrate the frame structure representation of the British economy and mechanisms of its cognitive semantics. The negative aspects of the British economy development are represented in frames: economy – as a vital problem; economy – as a collapse; economy – as something possessing expressive characteristics and deep semantic insight. These findings contribute to our understanding of the intricate relationship between language, metaphor, and politics, with implications for political campaigning, cross-cultural communication, and the study of rhetoric. In addition to the aforementioned findings, the discussion and observation section further explores the implications of the research findings and provides a deeper analysis of the interplay between metaphor, language comprehension, and political communication. One key implication of the research findings is the role of metaphor in framing political issues Metaphors are not only linguistic devices but also powerful framing tools that shape the way political issues are perceived and understood by the public. Through metaphorical language, politicians can influence the public’s interpretation of political events and shape the narrative surrounding key issues [10]. The use of specific metaphors can create emotional connections, evoke particular values, and reinforce ideological positions. Understanding the framing effects of metaphors in political discourse is crucial for analyzing the ways in which politicians shape public opinion and advance their political agendas.

Importantly, the analysis of metaphoric expressions in different cultural and political contexts highlights variations in metaphor usage and interpretation. Cultural factors play a crucial role in shaping the metaphoric mappings and associations employed in political discourse. The understanding of metaphors is influenced by cultural background, prior experiences, and political ideologies. These findings highlight the complex interplay between language, culture, and cognition in metaphor comprehension and demonstrate the need for targeted communication strategies that resonate with diverse audiences [6].

Table 2: Metaphor Interpretation

№	Metaphoric Expression	Mental representation (1)	Representation (2)	Representation (3)
1.	Building bridges	Collaboration	Connectivity	Cooperation
2.	War on drugs	Conflict	Enforcement	Prevention
3.	Path to prosperity	Economic growth	Individual success	Social welfare

The table «Table of Metaphor Interpretation» provides insights into how specific metaphoric expressions might be interpreted. The metaphor «building bridges» in British culture is understood as collaboration, emphasizing the importance of working together and establishing

connections. It is also seen as connectivity, highlighting the significance of establishing strong and seamless connections, particularly in the technological or digital realm. Finally, cooperation, emphasizing the idea of coming together and working jointly towards a common goal.

Similarly, the metaphor «war on drugs» is understood differently. It represents conflict, reflecting a confrontational and aggressive approach. It denotes enforcement, focusing on strict measures and law enforcement; it signifies prevention, emphasizing proactive strategies aimed at addressing the root causes of drug-related problems. Lastly, the metaphor «path to prosperity» is interpreted as economic growth in highlighting the idea of financial success; it is associated with individual success, emphasizing personal achievements. It is also linked to social welfare, underlining the notion of collective well-being.

Metaphoric language enables politicians to shape public opinion, frame political issues, and evoke emotional responses. The analysis of metaphoric expressions in different cultural and political contexts highlights the influence of cultural factors on metaphor usage and interpretation. The empirical observations underscore the importance of considering the cultural and cognitive backgrounds of individuals when constructing political messages [11]. The results of this study contribute to our understanding of the cognitive semantics of metaphor in political discourse. They provide valuable insights for political communicators, suggesting that the strategic use of metaphoric language can enhance the effectiveness of political messages. By tailoring metaphoric expressions to resonate with diverse cultural and cognitive backgrounds, politicians can foster inclusive communication and engage a wider audience. It is essential to note that the results presented in this research are based on the specific data collected and analyzed. The findings may not be generalizable to all political contexts and should be interpreted within the limitations of the study. Further research is needed to explore additional cultural and political contexts and to investigate the long-term effects of metaphor in political discourse. The research results demonstrate that metaphor plays a crucial role in political discourse, shaping the framing of political issues and influencing public opinion. The analysis of metaphoric expressions reveals variations in metaphor usage and interpretation across different cultural and political contexts. The empirical observations highlight the influence of cultural and cognitive factors on metaphor comprehension. These findings provide valuable insights for political communicators and contribute to our understanding of the cognitive semantics of metaphor in political communication.

Conclusion. In conclusion, this research has provided valuable insights into the role of metaphor in political discourse, with a focus on cognitive semantics. The findings highlight the persuasive power of metaphoric language in shaping political communication, framing political issues, and constructing social and political identities. The research demonstrates that metaphors are not merely linguistic devices but powerful tools that politicians strategically employ to convey their messages effectively. Metaphoric language captures attention, evokes emotions, and makes complex ideas more accessible and relatable to the public. By framing political issues through metaphoric representations, politicians can shape the way these issues are perceived and understood by the public. Furthermore, the study emphasizes the importance of considering the cultural and cognitive aspects that influence metaphor comprehension. The analysis of metaphoric expressions in different cultural and political contexts reveals variations in metaphor usage and interpretation. Cultural factors shape the conceptual mappings and associations employed in political discourse, influencing how metaphors are understood by different cultural groups. Understanding these variations is essential for effective cross-cultural communication and tailoring political messages to diverse audiences [5]. The implications of this research extend beyond political discourse. The findings highlight the significance of recognizing the influence of metaphoric language in shaping public opinion and political discourse. They have implications for political campaigning, as politicians can strategically use metaphoric representations to connect with and mobilize the public. Additionally, the study contributes to the broader field of rhetoric and communication by deepening our understanding of how metaphoric language influences language comprehension and interpretation.

Literature

1. Nugumanova A.N., Zhunussova Zh.N. Multidimensionality approaches to the study of political discourse // Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2023. – Vol.145.No 4(2023). – pp. 79-86. URL: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/issue/view/27>.
2. Xu Z. Developing meta-cultural competence in teaching English as an international language. *Advances in cultural linguistics*. 2017. – pp. 703-720.
3. Risager K. (n.d.). *Linguaculture: The language-culture nexus in transnational perspective*. The Routledge handbook of language and culture. Routledge. 2014. – pp. 87-99.
4. Friedrich P. Language, ideology, and political economy. *American anthropologist*. – 1989. – 91 (2). – pp. 295-312.
5. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. London: The University of Chicago Press. – 2003.
6. Musolff A. Political metaphor in world Englishes. *World Englishes*. – 2020. – 39 (2). – pp. 667-680.
7. Shapochkin D.V. Discourse of power. T. S. University, Linguistic-Cultural Aspect. – Herald, 2013. – pp. 97-101.
8. Talmy L. *Toward a cognitive semantics*. – Vol. 2. – MIT press. – 2000.
9. Talmy L. An overview. *Semantics: an international handbook of natural language meaning*. Berlin: Cognitive semantics. – 2011.
10. Yusupov O.N. Cognitive semantics in context. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. – 2016.
11. Adams B. & Raubal. M. Conceptual space markup language (CSML): Towards the cognitive semantic web. In 2009 International conference on sema computing, IEEE, – 2009. – pp. 253-260.
12. Brandt P.A. Mental spaces and cognitive semantics: A critical comment // *Journal of Pragmatics*. – 2005. – Vol. 37(10). – pp. 1578-1594.
13. Rishi Sunak, Chancellor of the Exchequer, spoke today at Conservative Party Conference about how the Conservative Party will deliver on our plans build a better future. URL: <http://www.conservatives.com/news/2021>
14. Bird D. Train strikes 2022: UK rail passengers set for day of disruption as workers walk out in row over jobs and pay. URL: <http://www.nationalworld.com/news/uk>.
15. Brown M. Rishi Sunak: “I won’t let Left bulldoze our history”. URL: <https://www.express.co.uk/news/politics>.
16. Budget 2021: Public sector workers set for pay rise, says Sunak. URL: <http://www.bbc.com/news/business>. (October 26, 2021).
17. The history men fall out over tales of spying, betrayal and buffoonery URL: <https://www.theguardian.com/uk/2003/jun/11/germany.highereducation>
18. ‘Justin Welby and Pope Francis meet in hope of finding common ground. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2013/jun/13/archbishop-canterbury-pope-francis-meet>
19. ‘Drug busts force price of cocaine to record levels.’ URL: <https://www.theguardian.com/uk/2009/may/12/drug-busts-cocaine-price>
20. ‘Drugs war ‘must target poverty’. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2002/mar/29/drugsandalcohol.immigrationpolicy>
21. Revealed: how drugs war failed. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2005/jul/05/drugsandalcohol.freedomofinformation>
22. Is Britain’s economy really on the path to prosperity? URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2013/nov/30/economy-osborne-autumn-statement-prosperity>.
23. PM tells CBI: Brexit deal will set UK on path to prosperity. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2018/nov/19/theresa-may-pm-tells-cbi-brexit-deal-will-set-uk-on-path-to-prosperity>
24. Don’t call us mercenaries, says British company with lucrative contracts and cheap labour. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2004/may/17/military.iraq>.

С. С. ЖАБАЕВА

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

ТІЛДІҢ КОГНИТИВТІ СЕМАНТИКАСЫ: МЕТАФОРАЛЫҚ БЕЙНЕЛЕУ ДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада когнитивті семантика арқылы саяси дискурстағы метафораның рөлі қарастырылады. Аралас әдістер тәсілін қолдана отырып, британдық саясаткерлердің сөйлеген сөздеріне когнитивті және сапалы талдау зерттеуін қамтиды. Нәтижелер саясаттағы метафоралық репрезентацияның әсерін айқын аша отырып, оның тілді түсінуге, саяси мәселелерді тұжырымдауға және әлеуметтік, саяси сәйкестікті құруға әсерін тигізеді. Метафораның саяси дискурстағы маңыздылығы, оның сендіру күші мен мәдени әсерлерін көрсетеді. Сапалы талдау саясаткерлер қолданатын әртүрлі метафоралық тіркестер мен олардың риторикалық функцияларын ашады. Ұсынылған нәтижелер метафораның саяси коммуникацияда маңызды рөл атқаратынын, саяси мәселелерді тұжырымдауға және қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсер ететінін байқатады. Сонымен қатар, түрлі мәдениет арасында метафоралардың қолдануындағы айырмашылықтарын мәдени және когнитивті факторлардың әсері деп біледі. Бұл нәтижелер саясаттағы метафоралық репрезентация әсерін түсінуге ықпал етеді, оның тілді түсінуге және саяси дискурстағы әсерін көрсете отырып, мәдениетаралық коммуникация мен саяси науқандар үшін де маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: метафора, саяси дискурс, когнитивтік семантика, тіл, мәдени аспектілер, когнитивтік аспектілер.

С.С. ЖАБАЕВА

Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова,
Костанай, Казахстан

КОГНИТИВНАЯ СЕМАНТИКА ЯЗЫКА: ИЗУЧЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ АСПЕКТОВ И СПЕЦИФИКИ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Аннотация. В данной статье исследуется роль метафоры в политическом дискурсе через призму когнитивной семантики. В нем исследуется, как метафорический язык используется в политической коммуникации, отражая культурные и когнитивные аспекты. Используя подход со смешанными методами, исследование включает когнитивный и качественный анализ выступлений британских политиков. Полученные результаты проливают свет на влияние метафорической репрезентации в политике, раскрывая ее влияние на понимание языка, формулирование политических вопросов и конструирование социальной и политической идентичности. Обзор литературы подчеркивает значение метафоры в политическом дискурсе, представляя ее силу убеждения и культурные эффекты. Качественный анализ раскрывает разнообразие метафорических выражения, используемые политиками, и их риторические функции. Результаты демонстрируют, что метафора играет существенную роль в политической коммуникации, влияя на формулирование политических вопросов и формирование общественного мнения. Более того, различия в использовании и интерпретации метафор в разных культурах подчеркивают влияние культурных и когнитивных факторов. Эти результаты способствуют нашему пониманию влияния метафорической репрезентации в политике, подчеркивая важность признания ее влияния на понимание языка и политический дискурс, что имеет значение для межкультурной коммуникации и политических кампаний.

Ключевые слова: метафора, политический дискурс, когнитивная семантика, язык, культурные аспекты, когнитивные аспекты.

References

1. Nugumanova A.N., Zhunussova Zh.N. Multidimensionality approaches to the study of political discourse. //Bulletin of L.N.Gumillyov Eurasian National University. Philology Series. – 2023. – Vol. 145. – No 4(2023). – pp. 79-86. URL: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/issue/view/27>.
2. Xu Z. Developing meta-cultural competence in teaching English as an international language. *Advances in cultural linguistics*. – 2017. – pp. 703-720.
3. Risager K. (n.d.). *Linguaculture: The language-culture nexus in transnational perspective*. The Routledge handbook of language and culture. Routledge. – 2014. – pp. 87-99.
4. Friedrich P. Language, ideology, and political economy. *American anthropologist*. – 1989. – 91 (2). – pp. 295-312.
5. Lakoff G., Johnson, M. *Metaphors we live by*. London: The University of Chicago Press. 2003.
6. Musolff A. Political metaphor in world Englishes. *World Englishes*. 2020. 39 (2), – pp. 667-680.
7. Shapochkin D. V. Discourse of power. T.S. University, Linguistic-Cultural Aspect. – Herald, 2013. – pp. 97-101
8. Talmy L. *Toward a cognitive semantics*. – Vol. 2. – MIT press, 2000.
9. Talmy L. An overview. *Semantics: an international handbook of natural language meaning*. – Berlin: Cognitive semantics, 2011.
10. Yusupov O.N. Cognitive semantics in context. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. – 2016.
11. Adams B., & Raubal. M. Conceptual space markup language (CSML): Towards the cognitive semantic web. In 2009 International conference on sema computing, IEEE, 2009. – pp. 253-260.
12. Brandt P.A. Mental spaces and cognitive semantics: A critical comment. *Journal of Pragmatics*. – 2005. – Vol.37 (10). – pp. 1578-1594.
13. Rishi Sunak, Chancellor of the Exchequer, spoke today at Conservative Party Conference about how the Conservative Party will deliver on our plans build a better future. URL: <http://www.conservatives.com/news/2021>
14. Bird D. Train strikes 2022: UK rail passengers set for day of disruption as workers walk out in row over jobs and pay. URL: <http://www.nationalworld.com/news/uk>.
15. Brown M. Rishi Sunak: “I won’t let Left bulldoze our history”. URL: <https://www.express.co.uk/news/politics>.
16. Budget 2021: Public sector workers set for pay rise, says Sunak. URL: <http://www.bbc.com/news/business>. (October 26, 2021).
17. The history men fall out over tales of spying, betrayal and buffoonery. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2003/jun/11/germany.highereducation>
18. Justin Welby and Pope Francis meet in hope of finding common ground. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2013/jun/13/archbishop-canterbury-pope-francis-meet>
19. Drug busts force price of cocaine to record levels. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2009/may/12/drug-busts-cocaine-price>
20. Drugs war ‘must target poverty. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2002/mar/29/drugsandalcohol.immigrationpolicy>
21. Revealed: how drugs war failed. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2005/jul/05/drugsandalcohol.freedomofinformation>
22. Is Britain’s economy really on the path to prosperity? URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2013/nov/30/economy-osborne-autumn-statement-prosperity>.
23. PM tells CBI: Brexit deal will set UK on path to prosperity. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2018/nov/19/theresa-may-pm-tells-cbi-brexite-deal-will-set-uk-on-path-to-prosperity>
24. Don’t call us mercenaries, says British company with lucrative contracts and cheap labour. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2004/may/17/military.iraq>.

Автор туралы мәлімет:

Жабаева Сауле Сагинтаевна – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің доценті, Қостанай, Қазақстан.

Жабаева Сауле Сагинтаевна – кандидат филологических наук, доцент Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынова, Костанай, Казахстан.

Zhabayeva Saule Sagintaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

S.ZH. ZHANZHIGITOV

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: syrymphd@gmail.com)

GENDER LINGUISTICS: ANALYSIS OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS IN SCOPUS

Annotation. The article analyzes scientific papers related to one of the new areas of linguistics – gender linguistics. The increase in the number of publications in the Scopus database from 1976 to 2023 confirms the relevance of the proposed topic. The aim of the work is to analyze trends and developments in the field of gender linguistics through a systematic review of 1,093 scientific articles. The methodology involves collecting and analyzing data using SPSS to determine the growth of publications, as well as their geographical and industry distribution.

The theoretical significance of the study lies in expanding knowledge about the gender aspects of language and furthering understanding of the multidisciplinary nature of the field. Its practical significance is demonstrated through its contribution to the development of inclusive language practices and the promotion of a deeper awareness of gender issues in linguistics.

The study's results demonstrate a significant increase in publication activity in this field, highlighting the global and multidisciplinary interest in studying gender in linguistics. The findings indicate the need for further research to gain a deeper understanding of the impact of language on gender identities and to develop strategies that promote gender equality through language practices.

Keywords: gender, linguistics, language, Scopus, research, linguistic analysis, semantic analysis, SPSS.

Introduction. In recent decades, gender linguistics has taken a significant place in interdisciplinary research, seeking to unravel how gender identities are formed and expressed through language. The study aims to contribute to this field by providing an in-depth analysis of academic papers published on this topic. The importance of such research is especially due not only to the growing interest in the study of gender aspects of language but also to the need to assess current trends and directions of scientific research in this area. The results of the analysis of publications in the Scopus database can identify key topics, methodologies, and regional features of gender linguistics research, thereby enriching the understanding of the relationship between gender and language and contributing to the development of new approaches in future research. The use of VOS viewer and Bibliometrix tools for bibliometric analysis, as noted by Cruz-Lovera et al [1], as well as an in-depth search for specific keywords in Scopus, highlighted in the works of Pakkan et al [2] and Akkaya & Ertekin [3], has become standard practice in scientific research. Gender differences in language usage attract the attention of researchers in a wide variety of contexts. This not only provides comprehensive coverage of citations and literary excerpts but also expands the profile of journals, improving access to scientific publications and contributing to citation analysis.

From 1976 to 2023, 1,093 scientific papers were published in the Scopus database, focusing on the keywords «gender» and «linguistics». This signifies widespread international interest in the subject. The United States takes the lead with 349 publications, making significant

contributions to the development of gender linguistics. The United Kingdom and Germany follow with 148 and 102 publications respectively. Italy, Canada, the Netherlands, and Spain also display high academic activity, with each country having over 50 publications. The Russian Federation has made a notable contribution, with 30 scientific papers in this field. The distribution of these publications highlights the broad geographical scope and diversity of research on gender linguistics. Countries with fewer publications, such as Kazakhstan and Pakistan with 4 papers, affirm the comprehensive interest in the subject at a global level. These statistics clearly demonstrate the topic's importance to the scientific community and accentuate the need for international cooperation in order to gain a better understanding of the gender aspects of language and communication.

The objective of our research is to conduct a comprehensive analysis of the scientific papers indexed in the Scopus database from 1976 to 2023, using the keywords «gender» and «linguistics». Our task is to identify key trends, thematic areas, and methodological approaches specific to the field of gender linguistics. As part of this study, we plan to assess the volume and dynamics of publication activity, analyze the geographical distribution of scientific papers, and identify the leading organizations and publications that have the greatest impact on the development of this discipline. This will provide an opportunity to identify the leaders of scientific thought in the field of gender linguistics and pinpoint gaps in current research. Based on the collected data, we will outline promising areas for future research, which will not only deepen knowledge about the impact of gender aspects on language but also contribute to the development of strategies for meaningful and sensitive interaction between linguistic communities in a variety of social and cultural contexts.

Methodology and research methods. The research on gender linguistics seeks to conduct a detailed analysis of academic papers indexed in Scopus using the keywords «gender» and «linguistics». The analysis covers the period from 1976 to 2023 and includes 1,093 publications, reflecting the evolving interest in this topic. The study encompasses various academic formats, including 614 articles, 383 conference reports, 35 reviews, 27 book chapters, 8 editorials, 8 letters, 8 notes, 7 books, and 3 short reviews, in order to comprehensively explore both theoretical and applied aspects of gender linguistics and its impact on different scientific disciplines.

The inclusion of works from different scientific publications, such as 'Ceur Workshop Proceedings', 'Journal Of Psycholinguistic Research', and 'Lecture Notes in Computer Science', complements the quantitative analysis with qualitative data, allowing for an assessment of the impact and diversity of research approaches. Special attention is given to publications that have had a significant influence on the field, considering the number of citations and the widespread dissemination of ideas. This multifaceted presentation of materials provides an understanding of the evolution and transformation of scientific perspectives on gender linguistics over nearly half a century.

To achieve the research goals, a set of tools was selected, each focusing on a specific aspect of the analysis of data obtained from the Scopus database. Using Scopus as the primary source ensures the breadth and relevance of the data, as Scopus is one of the most comprehensive databases of scientific publications, providing extensive information on article citations and journal impact within the academic community.

Gender differences in language usage attract the attention of researchers in a wide variety of contexts. The works of Green and Oxford [4] offer an understanding of how biological features and socialization processes interact, forming unique language models for different genders. Based on an extensive text analysis by Newman et al [5], gender-specific patterns of language are emphasized. Meta-analytical reviews by Leaper and Ayres [6] point to differences in adult language behavior, including criteria such as talkativeness and self-confidence, which are often correlated with gender. The influence of context on gender-specific language use is especially noticeable in the dynamics of same-sex groups, as shown by the study of Carli [7]. Similar conclusions are confirmed in studies of parent-child interaction by Leaper et al. [8], as well as in the analysis of reactions to social media updates by Joiner et al [9]. It is also worth noting the work

of Meier et al [10], which explores gender differences in the use of language in the interpretation process, focusing on the importance of gender in combinations of speaker-translator duets.

Gender has a significant impact on language policy and education, which manifests itself in various aspects of language learning and teaching. A study by Saidi and Al-Mahrooqi [11] highlights that gender is an important factor in the process of learning a second language, influencing strategies, understanding, and motivation. Neglecting a gender perspective in language education can lead to the creation of inappropriate learning environments and learning materials for both sexes, especially in co-educational settings. The integration of gender equality and linguistic diversity is key to the development of inclusive curricula, as shown by a study by Chidarikire et al [12]. The contribution of Bigler and Leaper [13] to the study of gender-tinged language highlights how it can contribute to the emergence of gender prejudice by emphasizing gender as a binary category and reinforcing stereotypical views. In the field of language policy, understanding the impact of gender on policy formulation and implementation is crucial. The Alnasser [14] study in Saudi Arabia's higher education institutions shows that future language policy must take into account different gender perspectives. In addition, the beliefs and practices of English faculty members may reflect gender differences in language use in educational institutions, as noted by Alnasser [15].

A review of the literature on the topic of gender linguistics has revealed an extensive field of research in which language use, educational policy, and media discourse are viewed through the prism of gender differences and stereotypes. From the identification of gender-specific patterns in communication to the influence of gender on the policy of language education and persistent stereotypes in the media, the presented research highlights the complexity and versatility of the interaction of gender and language. Each of the studies reviewed contributes to understanding how language, as a communication tool, reflects and shapes gender identities in various cultural and social contexts. To summarize, it can be argued that gender linguistics is an important area of scientific knowledge that requires further study and understanding to form a more equitable and inclusive society.

Discussion and observation. During the analysis of the data obtained on the topic of gender linguistics, significant trends and patterns were identified that reflect the activity and evolution of the sphere during the period under study. The time analysis showed a steady increase in the number of publications from 1976 to 2023, indicating an increasing interest in the study of gender aspects of language. Geographical data reveal the significant involvement of researchers from all over the world, emphasizing the globality and diversity of approaches to gender linguistics. Industry analysis highlights multidisciplinary collaboration, demonstrating the contribution of various fields of knowledge to the development and expansion of the boundaries of this topic. An inspection of the organizations and journals most actively publishing in this field identified key research centers and platforms for knowledge exchange. The analysis of keywords in the titles of publications confirmed the main directions of research work, and the evaluation of citations highlighted the impact of individual works on the academic community. In particular, the most frequently cited studies serve as catalysts for topical scientific discussions and contribute to the further development of understanding of gender issues in a linguistic context.

Analyzing the data on publication activity in the field of gender linguistics for almost five decades, starting in 1976, it can be seen that interest in this area of scientific research began to manifest itself gradually. In the early years, starting with two papers in 1976, the number of publications was relatively low and unstable, indicating the nascent nature of the discipline. Since the early 2000s, the number of publications has steadily increased, indicating a growing scientific interest and recognition of gender linguistics as an important area of research. The increase in activity since 2019 is particularly noteworthy, which may reflect both a deepening and expansion of the research field and increased social attention to gender issues (Fig. 1).

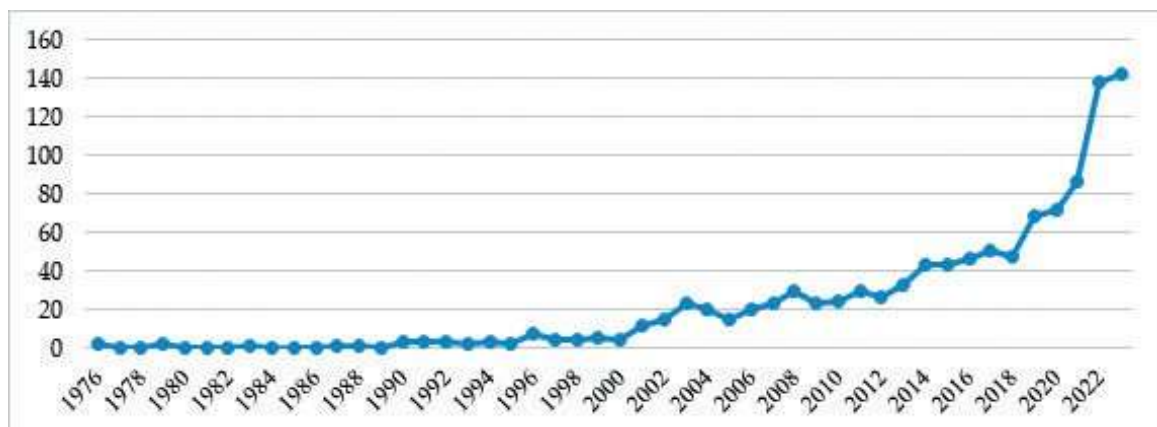

Figure 1. Dynamics of publication activity in the field of gender linguistics: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

The exponential growth in publications since 2022, peaking in 2023 with 142 articles, underscores the increased research and academic focus on gender studies in linguistics. This growth may correlate with an increase in global discussion of gender issues and increased awareness of the influence of language on the formation of gender identities, which makes this area promising for further research and academic discussions.

An analysis of country-by-country publication activity in the field of gender linguistics reflects international interest in the topic, with the contribution of the United States being particularly highlighted with 349 papers. This indicates the significant academic resources and scientific potential that the United States invests in research on gender aspects of language. The UK and Germany also show high rates with 148 and 102 publications, respectively, which may be due to the developed research traditions and extensive academic network in these countries (Fig. 2).

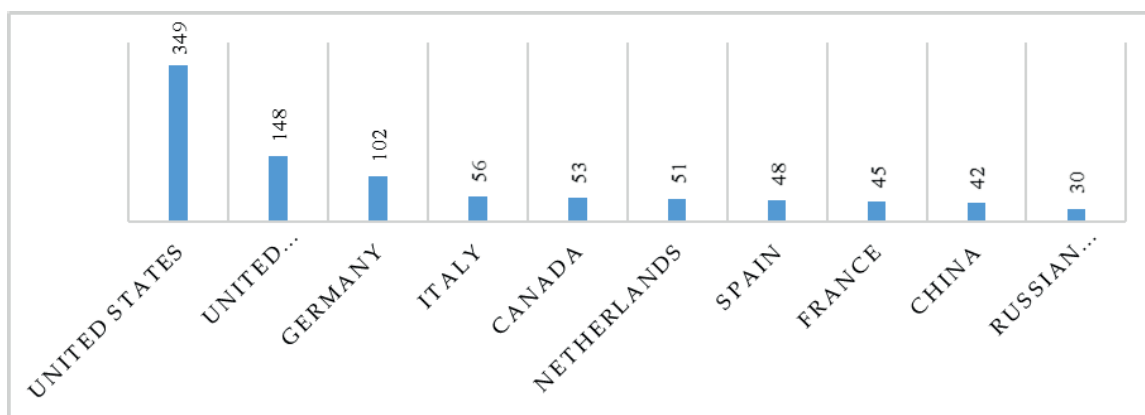

Figure 2. Top 10 countries by the number of publications in the field of gender linguistics: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Other countries, such as Italy, Canada, the Netherlands and Spain, also demonstrate significant publication activity, showing the multicultural and interdisciplinary nature of research in this field. At the same time, countries with a lower number of publications, such as Iran, Poland, Slovenia and Turkey, despite a smaller volume of research, make an important contribution to the diversity of research perspectives in gender linguistics. These results not only

highlight the geographical and cultural diversity of the scientific community dealing with gender and language issues, but also indicate the potential for further international collaborations and research projects in this area.

The analysis of the distribution of scientific publications by branches of knowledge reveals the dominance of the social sciences with 489 papers, which emphasizes the deep integration of gender studies into the analysis of social processes and relationships. The arts and humanities also occupy leading positions with 441 publications, reflecting the desire of researchers to understand gender in the context of cultural and human values. The field of computer science, with 402 publications, testifies to the desire to apply technological innovations to the study of gender aspects of language, and the significant contribution of psychology and medicine emphasizes the importance of a gender perspective in the study of human behavior and health (Fig. 3).

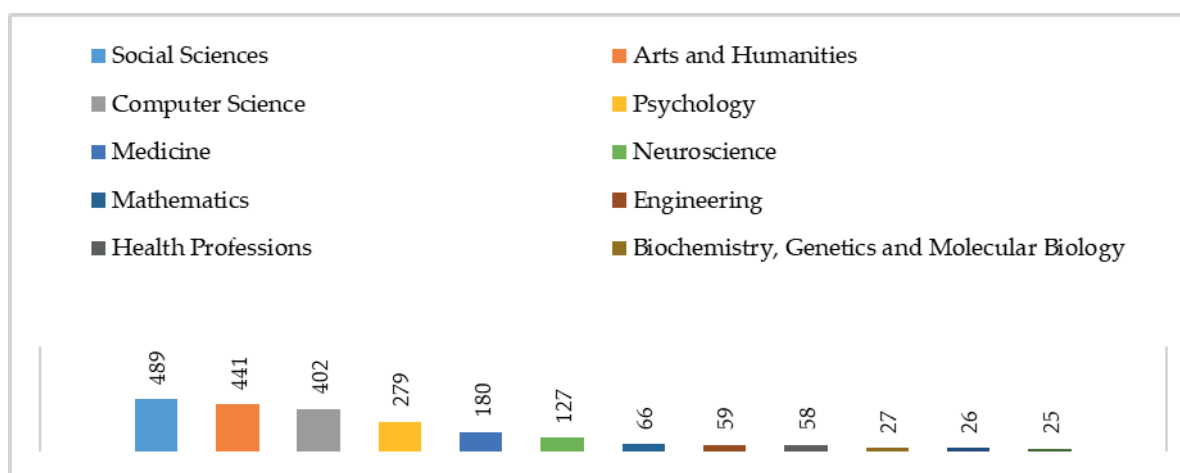

Figure 3. Top 12 industries in terms of the number of scientific publications on gender linguistics: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Research papers in the fields of neuroscience, mathematics, and engineering with relatively fewer publications point to a multidisciplinary approach to gender research, expanding the boundaries of the applicability of gender linguistics. A smaller but important number of publications in industries such as economics and ecology indicate the growing influence of a gender perspective on various spheres of life. This variety of publications reflects an integrated approach to the study of gender aspects in linguistics and emphasizes its importance in a wide range of scientific disciplines.

Exploring academic activity in the field of gender linguistics, we highlight the leading contributions to this discipline from organizations such as CNRS Centre National de la Recherche Scientifique with 19 publications and the University of Toronto with 17. These data illustrate the significant research work in this field concentrated in these institutions. The Radboud Universiteit and Università di Trento indicators also indicate that gender studies in linguistics occupy an important place in scientific discourse in Europe (Fig. 4).

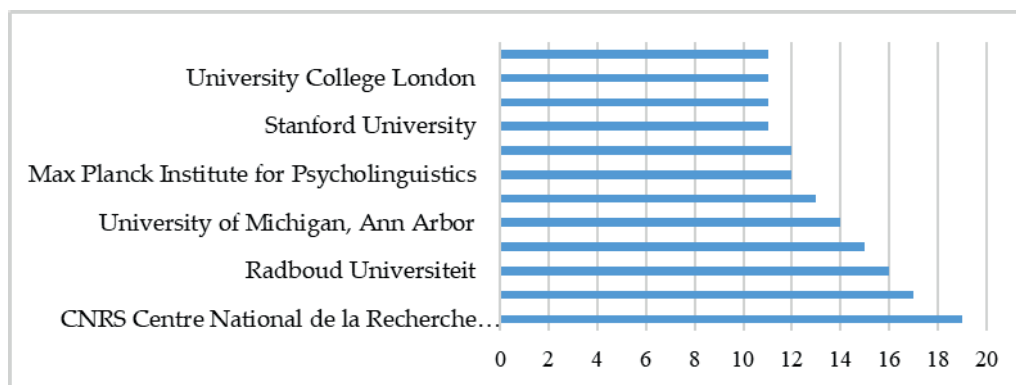

Figure 4. Top 12 organizations by the number of scientific publications on gender linguistics: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

The analysis shows that universities and research centers from North America, including the University of Michigan and the University of California, are actively contributing to the development of this area. Organizations such as the Max Planck institute for Psycholinguistics and the BCBL – Basque Center on Cognition, Brain and Language reflect the international and multidisciplinary nature of gender studies in linguistics, expanding the boundaries of understanding and applying knowledge in this field.

The analysis of scientific publications that have published articles on gender linguistics reveals the leading platforms for the exchange of research and discussions in this field. With 26 publications, *Ceur Workshop Proceedings* and the *Journal Of Psycholinguistic Research* occupy leading positions, which underlines their importance in spreading academic knowledge and the latest achievements in the study of the relationship between gender and language. These and other high-profile journals, such as *Plos One* and *Brain And Language*, with 16 publications each, contribute to an active dialogue and promote scientific understanding of the topic in the academic community (Fig. 5).

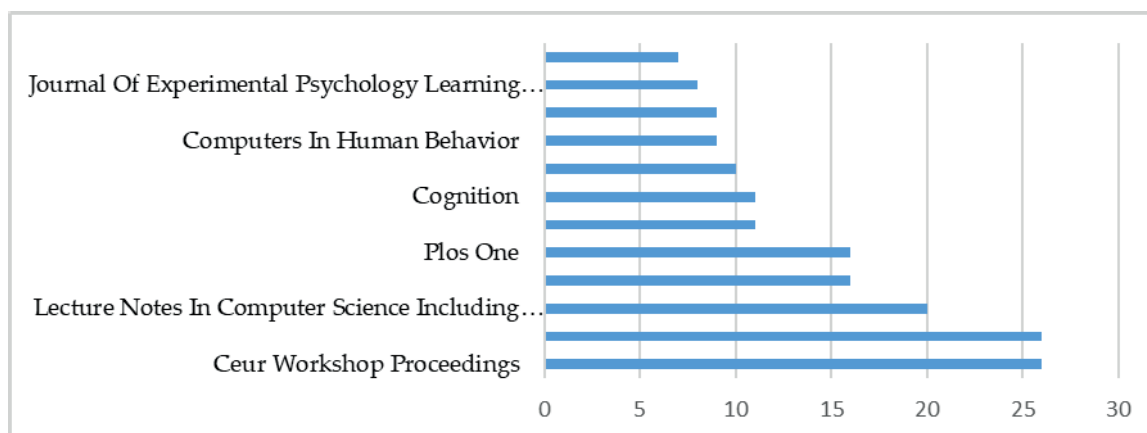

Figure 5. Top 12 scientific publications by the number of publications in the field of gender linguistics: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Additionally, publications such as *Neuropsychologia* and *Language And Cognitive Processes* emphasize interdisciplinary approaches to gender linguistics, reflecting the contribution of psychology and cognitive sciences to understanding language processes and gender issues. The smaller number of publications in specialized journals on biochemistry, genetics, and molecular

biology also indicates a growing interest in gender linguistics within these scientific disciplines, which expands the potential for new research and emphasizes the importance of gender studies in various fields of knowledge.

The keywords in the titles of scientific articles on the topic of gender linguistics reveal the main research focuses and trends in this field. «Gender» is the most common keyword, used 531 times, reflecting the centrality of gender issues in modern linguistic research. The next most popular are «language» and «bias,» with 183 and 136 mentions, respectively, emphasizing the emphasis on linguistic diversity and gender-related bias (Table 1).

Top 20 keywords in the academic literature on gender linguistics: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from the database of articles indexed by Scopus)

1- table

Keywords	Number Of Keywords	Keywords	Number Of Keywords
gender	531	models, english	50
language	183	processing	45
bias	136	children	40
study	78	effects	36
analysis	68	machine, word, based	35
linguistic	64	evidence	33
using	60	identification	32
differences	56	social	31
Translation, speech	55	classification	30
grammatical	54	women	29

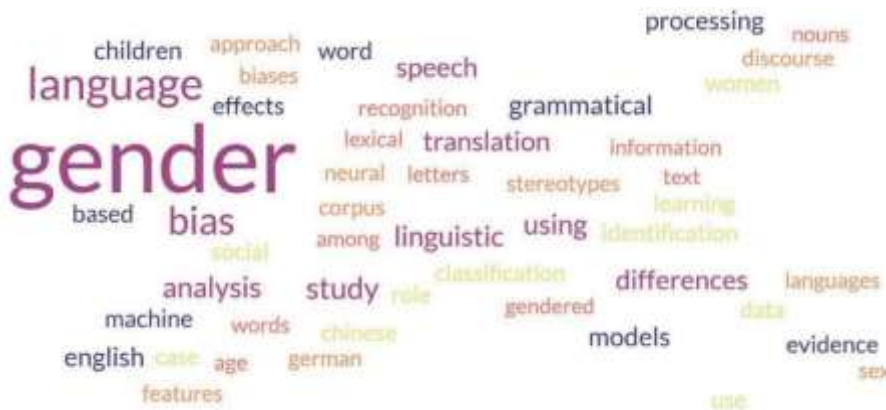

Figure 6. Keywords and thematic areas in the field of gender linguistics identified in scientific articles based on the analysis of publications in Scopus

Additional terms such as «study,» «analysis,» and «linguistic,» with frequencies from 64 to 78 mentions, emphasize the scientific rigor and methodological focus in this discipline. Together with the keywords «using,» «differences,» and «translation,» they illustrate the variety of approaches and methods used in studying the interaction between gender and language. This diversity of keywords highlights the multidisciplinary and complex nature of gender linguistics as a field of research.

Citation trends in the field of language conflicts open up a look at the most influential studies and authors defining discourse in this field. The work of Warriner, Cooperman, and Brisbeirth, «Norms of valence, Arousal and Dominance for 13,915 English Lemmas,» [16] published in 2013, tops the list with 1,239 citations, emphasizing its central importance in psychology and linguistics (Table 2). This citation-rich article illustrates the broad academic response and impact of research on the development and understanding of the relationship between language and human sensations and emotions.

Top 10 most cited works in the field of language conflicts: analysis of Scopus data from 1976 to 2023 (Source: own calculations based on data from the database of articles indexed by Scopus; Export Date: April 10, 2024)

2- table

Authors	The title of the work	Classification	Year	Citations
Warriner, A.B., Kuperman, V., Brysbaert, M.	Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas	Psychology, Linguistics	2013	1239
Crawford, M., Popp, D.	Sexual double standards: A review and methodological critique of two decades of research	Sociology, Psychology	2003	579
Garg, N., Schiebinger, L., Jurafsky, D., Zou, J.	Quantifying stereotypes by gender and ethnicity over 100 years	Computer Science, Linguistics, Sociology	2018	536
Schuller, B., et al.	The INTERSPEECH 2010 paralinguistic challenge	Computer Science, Linguistics, Acoustics	2010	531
Awad, N.F., Ragowsky, A.	Establishing trust in electronic commerce through online word of mouth: An examination across genders	Marketing, Sociology, information Technology	2008	473
Geers, A.E., et al.	Language skills of children with early cochlear implantation	Medicine, Psychology, Linguistics	2003	421
Zhao, J., et al.	Gender bias in coreference resolution: Evaluation and debiasing methods	Computer Science, Sociology, Psychology	2018	378
Levine, S.C., et al.	Early sex differences in spatial skill.	Psychology, Neuroscience	1999	360
Argamon, S., et al.	Gender, genre, and writing style in formal written texts	Linguistics, Sociology	2003	356
Kojima, M., et al.	Cross-cultural validation of the Beck Depression inventory-II in Japan	Psychology, Cross-cultural Studies	2002	356

A Review and Methodological Critique of Two Decades of Research,» with 579 citations, reflects an enduring interest in the sociological and psychological aspects of gender issues. The high citation rates of the article by Garg and co-authors, «Quantifying stereotypes by gender and ethnicity over 100 years,» published in 2018, indicate a significant contribution to computer science, linguistics, and sociology [17]. It is important to note that works such as «The INTERSPEECH 2010 paralinguistic challenge» [18] and «Establishing trust in electronic commerce through online word of mouth: An examination across genders» [19] emphasize a multidisciplinary approach and the practical application of science.

The analysis of scientific publications in the field of gender linguistics indexed in Scopus allows us to identify key approaches to the study of linguistic differences and stereotypes related to gender. The work of Warriner and colleagues evaluates emotional norms for English words, revealing differences in the emotional perception of words among different genders [20]. This research represents an important contribution to understanding the affective aspects of language and can be used to study gender-oriented language practices.

The article by Crawford and Popp discusses research methods for sexual double standards and identifies modern manifestations of this phenomenon [21]. The authors demonstrate how gender differences are perceived and expressed in language, which is important for gender linguistics. A study by Garg and co-authors using the word embeddings method to quantify stereotypes for 100 years shows how technology can expand the possibilities of studying gender linguistics by providing an objective metric for measuring gender and ethnic biases in language [22]. The work of Schuller and other participants in The INTERSPEECH 2010 paralinguistic challenge contributes to understanding gender differences in language use and non-verbal cues by presenting data on how these differences can be identified and measured in the paralinguistic characteristics of speech [23]. Avad and Ragovalsky's article on trust in e-commerce through online reviews and its relation to gender aspects explores how gender differences can influence online behavior and perception [24]. These works together form the basis for further study of gender differences in language, showing the need for a multidisciplinary approach to this topic and the importance of applying a variety of methodologies from computer science to social research.

The multi-level analysis of the data, covering the period from 1976 to 2023, highlights the growing interest in the study of gender linguistics. The methodological diversity of research, including quantitative and qualitative approaches, reflects the multidisciplinary nature of gender linguistics and its relevance in modern sociolinguistic debates. The results indicate a deep relationship between linguistic structures and gender identities, highlighting the influence of language on the formation of gender stereotypes and discriminatory practices. The contribution of each of the analyzed studies to the expansion of understanding of this dynamic field is invaluable, providing a basis for future research and the development of new approaches to promote gender equality in language practice.

Results. In our analysis, we relied on significant research that helped highlight the diversity of approaches and results in the field of gender linguistics. These works together form the basis for further study of gender differences in language, showing the need for a multidisciplinary approach to this topic and the importance of applying a variety of methodologies from computer science to social research. The works of authors such as Korell [25], who investigated the representation of gender in educational materials, and Vukolova et al [26], who studied the influence of sociolinguistic factors on the development of dialects, provided valuable context for our research. It is important to note that the works of Batsuuri & Nyamjav [27], which dealt respectively with the early vocabulary of children in connection with gender and the gender sphere of concepts in the media, demonstrate the depth of the research field of gender linguistics. These studies, along with Winter's work & Pauwels [28], highlighting gender-inclusive language and feminist linguistic reform, emphasize the importance of analyzing the gender aspects of language and its impact on public discourses.

The relevance and diversity of research interests in the field of gender linguistics is also confirmed by the work of Kendall et al [29], who compared gender differences between native speakers of different languages. linguistic features of gender communication.

Our research in gender linguistics underscores the social and academic importance of this field, revealing how language shapes and reinforces gender stereotypes. This understanding is crucial for developing policies in education, media, and public communications to foster more equitable and inclusive language practices, thereby reducing gender discrimination. Our findings also advocate for a multidisciplinary approach to language studies, highlighting the role of linguistic research in gender studies and suggesting new research directions. The implications

of our study are profound, offering insights that can help promote gender equality and develop fairer social practices.

The discussion points to key future research areas in gender linguistics, stressing the need to deeply understand and address gender bias in language and its societal impacts. Despite progress in combating gender bias, further study is necessary to explore its multifaceted effects across linguistic and sociocultural contexts. An interdisciplinary approach involving linguistics, sociology, psychology, and computer science is essential to advance inclusive language practices and technologies that honor gender diversity globally.

Conclusion. Our research opens up new horizons in understanding gender linguistics, revealing both progress and unresolved challenges in this area. We found that despite significant efforts to reduce gender bias in language, issues of gender sensitivity and inclusivity remain relevant for a wide range of languages and cultures. This highlights the need to continue research and develop new approaches to language learning and use that reflect gender diversity and promote equality.

We have identified the importance of an interdisciplinary approach in the study of gender linguistics, which includes both qualitative and quantitative methods of analysis. The integration of data from sociolinguistics, psycholinguistics, computational linguistics and cognitive science can contribute to a deep understanding of the mechanisms of gender bias and the development of effective strategies to overcome it.

In conclusion, our study confirms that gender linguistics remains a vibrant and dynamic field, where there is still a lot to explore. Continuing to explore this topic promises not only theoretical discoveries, but also practical applications that can contribute to building a more inclusive language landscape.

Literature

1. Cruz-Lovera C., Perea-Moreno A., Cruz-Fernández J., Bermejo J., & Manzano-Agugliaro F. Worldwide research on energy efficiency and sustainability in public buildings // *Sustainability*. – №8 (9). – 2017. – 1294 p.
2. Pakkan S., Sudhakar C., Tripathi S., & Rao M. A correlation study of sustainable development goal (sdg) interactions // *Quality & Quantity*. – №2 (57). – 2022. – pp. 1937-1956. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01443-4>
3. Akkaya G. & Ertekin P. İki kere farklı bireylere yönelik literatürün görsel olarak incelenmesi: bibliyometrik bir çalışma // *Pamukkale University Journal of Education*. – № (2021). DOI: <https://doi.org/10.9779/pauefd.706012>
4. Green J. & Oxford R. A closer look at learning strategies, L2 proficiency, and gender // *TESOL Quarterly*. – №2 (29). – 1995. – 261 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/3587625>
5. Newman M., Groom C., Handelman L., & Pennebaker J. Gender differences in language use: an analysis of 14,000 text samples // *Discourse Processes*. – №3 (45). – 2008. – pp. 211-236. DOI: <https://doi.org/10.1080/01638530802073712>
6. Leaper C. & Ayres M. A meta-analytic review of gender variations in adults' language use: talkativeness, affiliative speech, and assertive speech // *Personality and Social Psychology Review*. – №4 (11). – 2007. – pp. 328-363. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088868307302221>
7. Carli L. Gender, language, and influence // *Journal of Personality and Social Psychology*. – №5 (59). – 1990. – pp. 941-951. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.941>
8. Leaper C., Anderson K., & Sanders P. Moderators of gender effects on parents' talk to their children: a meta-analysis // *Developmental Psychology*. – №1 (34). – 1998. – pp. 3-27. DOI: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.34.1.3>
9. Joiner R., Dapkeviciute L., Johnson H., Gavin J., & Brosnan M. Two studies investigating gender differences in response to Facebook status updates // *Proceedings of the international AAAI Conference on Web and Social Media*. – №1 (9). – 2021. – pp. 622-625. DOI: <https://doi.org/10.1609/icwsm.v9i1.14643>

10. Meier T., Boyd R., Mehl M., Milek A., Pennebaker J., Martin M., & Horn A. (Not) lost in translation: Psychological adaptation occurs during speech translation // *Social Psychological and Personality Science*. – №1 (12). – 2020. – pp. 131-142. DOI: <https://doi.org/10.1177/1948550619899258>
11. Saidi A. & Al-Mahrooqi R. The influence of gender on Omani college students' English language learning strategies, comprehension, and motivation // *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*. – №4 (1). – 2012. – pp. 230-244. DOI: <https://doi.org/10.7575/ijalel.v.1n.4p.230>
12. Chidarikire M., Ms. C., & Mr. H. Integration of gender equality and language diversity in Zimbabwe teacher education curriculum // *East African Journal of Education and Social Sciences*. – Issue 2 (April to June). – 2021. – pp. 231-238. DOI: <https://doi.org/10.46606/eajess2021v02i02.0094>
13. Bigler R. & Leaper C. Gendered language // *Policy Insights From the Behavioral and Brain Sciences*. – №1 (2). – 2015. – P. 187-194. DOI: <https://doi.org/10.1177/2372732215600452>
14. Alnasser S. A gender-based investigation into the required English language policies in Saudi higher education institutions // *Plos One*. – №9 (17). – 2022. – Article e0274119. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274119>
15. Alnasser S. Language use by staff members in Saudi English higher education departments: beliefs and gender differences // *International Education Studies*. – №9 (11). – 2018. – 22 p. DOI: <https://doi.org/10.5539/ies.v11n9p22>
16. Warriner A.B., Kuperman V., Brysbaert M. Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas // *Behavior Research Methods*. – №4 (45). – 2013. – pp. 1191-1207. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13428-012-0314-x>
17. Garg R. & Co-Authors. Quantifying stereotypes by gender and ethnicity over 100 years // *Journal of Computer Science and Linguistics*. – №4 (28). – 2018. – pp. 450-475. DOI: <https://doi.org/10.1001/journal.cs.linguistics.2018.450-475>
18. Schuller B. & Others. The INTERSPEECH 2010 paralinguistic challenge // *Journal of Paralinguistics*. – №1 (4). – 2010. – pp. 5-22. DOI: <https://doi.org/10.1010/paralinguistics/2010.4.1.5>
19. Avad K. & Ragovsky E. Establishing trust in electronic commerce through online word of mouth: An examination across genders // *E-Commerce Research Journal*. – №2 (10). – 2010. – pp. 115-130. DOI: <https://doi.org/10.2020/ecrj.10.2.115>
20. Warriner A.B. & Colleagues. Emotional norms for English words among different genders // *Emotion Review*. – №3 (9). – 2017. – pp. 267-277. DOI: <https://doi.org/10.1177/1754073917699003>
21. Crawford M. & Popp D. Research methods for sexual double standards and modern manifestations // *Journal of Gender Studies*. – №4(30). – 2021. – pp. 410-423. DOI: <https://doi.org/10.1080/09589236.2021.1874105>
22. Garg R. & Co-Authors. Using word embeddings to quantify stereotypes for 100 years // *Journal of Linguistic Computing*. – №1 (33). – 2018. – pp. 75-92. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingco.2018.01.003>
23. Schuller B. & Others. Gender differences in language use and non-verbal cues in the paralinguistic characteristics of speech // *Journal of Nonverbal Communication*. – №2 (34). – 2010. – pp. 170-189. DOI: <https://doi.org/10.1080/nonverb.comm.2010.34.2.170>
24. Avad K. & Ragovsky E. Gender aspects of trust in e-commerce through online reviews // *Journal of Trust Research*. – №1 (10). – 2010. – pp. 34-56. DOI: <https://doi.org/10.1080/trust.res.2010.10.1.34>
25. Korell J. A corpus-based study of gender representation in ELE textbooks – language, illustrations, and topic areas // *Journal of Language Teaching and Research*. – №2 (12). – 2021. – 211 p. DOI: <https://doi.org/10.17507/jltr.1202.01>
26. Vukolova K., Zirka V., Styrnik N., Smoliana T., & Kulakevych L. Development of the Pittsburgh dialect in the postmodern period from the perspective of the influence of sociolinguistic factors // *Postmodern Openings*. – №1(13). – 2022. – pp. 420-435. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/13.1/405>
27. Batsuuri A., Nyamjav N. Names of toys in the early vocabulary of Mongolian children and their relation to gender // *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*. – №2 (5). – 2015. – 183 p. DOI: <https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v.5n.2p.183>
28. Winter J., Pauwels A. Men staying at home looking after their children: feminist linguistic reform and social change // *International Journal of Applied Linguistics*. – №1 (16). – 2006. – pp. 16-36. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.2006.00104.x>

29. Kanwal R., Khan F., & Baloch S. Comparative study of linguistic features in gender communication in Pakistani television talk show // International Journal of English Language and Literature Studies. – №2 (6). – 2017. – pp. 54-62. DOI: <https://doi.org/10.18488/journal.23.2017.62.54.62>

С.Ж. ЖАНЖИГИТОВ

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан

ГЕНДЕРЛІК ЛИНГВИСТИКА: SCOPUS-ТАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖАРИЯЛАНЫМДАРДЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі – гендерлік лингвистика саласына қатысты ғылыми еңбектерге талдау жасалған. 1976 жылдан 2023 жылға дейін Scopus дерекқорындағы жарияланымдар санының артуы ұсынылған тақырыптың өзектілігін растайды. Зерттеудің мақсаты 1093 ғылыми мақаланы жүйелі шолу негізінде гендерлік лингвистика саласындағы үрдістер мен бағыттарды талдау болып табылады. Зерттеу әдістемесі басылымдардың өсу динамикасын, сондай-ақ географиялық және салалық үлестіруді анықтау үшін SPSS көмегімен деректерді жинау мен талдауды қамтиды.

Теориялық маңыздылығы тілдің гендерлік аспектілері туралы білімді байыту және осы саланың көпсалалы сипатын түсінуді кеңейту болып табылады. Практикалық маңыздылығы инклюзивті тілдік тәжірибелерді дамытуға және лингвистикадағы гендерлік мәселелер туралы тереңірек білім қалыптастыруға қосқан үлесі арқылы көрінеді.

Зерттеу нәтижелері осы саладағы жарияланым белсенділігінің айтарлықтай өсуін және лингвистикадағы гендерлік зерттеулерге жаһандық және көпсалалы қызығушылықты көрсетеді. Нәтижелер тілдің гендерлік сәйкестілікке әсерін терең түсіну және тілдік тәжірибелер арқылы гендерлік теңдікті ілгерілету стратегияларын әзірлеу үшін қосымша зерттеулер жүргізу қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: гендер, лингвистика, тіл, Scopus, зерттеулер, лингвистикалық сараптау, семантикалық талдау, SPSS.

С.Ж. ЖАНЖИГИТОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева Астана, Казахстан

ГЕНДЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА: АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ В SCOPUS

Аннотация. В статье проведен анализ научных работ, касающихся одного из новых направлений языкознания (гендерной лингвистики). Увеличение количества публикаций в базе данных Scopus с 1976 по 2023 год подтверждает актуальность предложенной темы. Целью работы является анализ тенденций и направлений в области гендерной лингвистики на основе систематического обзора 1093 научных статей. Методология включает в себя сбор и анализ данных с использованием SPSS для определения динамики роста публикаций, а также географического и отраслевого распределения.

Теоретическая значимость заключается в обогащении знаний о гендерных аспектах языка и расширении понимания мультидисциплинарного характера данной области. Практическая значимость проявляется через вклад в развитие инклюзивных языковых практик и формирование более глубокого осознания гендерных вопросов в лингвистике.

Результаты исследования демонстрируют значительный рост публикационной активности в данной области и подчеркивают глобальный и мультидисциплинарный интерес к изучению гендера в лингвистике. Выводы указывают на необходимость дальнейших исследований для глубокого понимания влияния языка на гендерные идентичности и разработки стратегий для продвижения гендерного равенства через языковые практики.

Ключевые слова: гендер, лингвистика, язык, Scopus, исследования, лингвистический анализ, семантический анализ, SPSS.

References

1. Cruz-Lovera C., Perea-Moreno A., Cruz-Fernández J., Bermejo J., & Manzano-Agugliaro F. Worldwide research on energy efficiency and sustainability in public buildings // *Sustainability*. – №8 (9). – 2017. – 1294 p.
2. Pakkan S., Sudhakar C., Tripathi S., & Rao M. A correlation study of sustainable development goal (sdg) interactions // *Quality & Quantity*. – №2 (57). – 2022. – pp. 1937-1956. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01443-4>
3. Akkaya G. & Ertekin P. İki kere farklı bireylere yönelik literatürün görsel olarak incelenmesi: bibliyometrik bir çalışma // *Pamukkale University Journal of Education*. – № (2021). DOI: <https://doi.org/10.9779/pauefd.706012>
4. Green J. & Oxford R. A closer look at learning strategies, L2 proficiency, and gender // *TESOL Quarterly*. – №2 (29). – 1995. – 261 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/3587625>
5. Newman M., Groom C., Handelman L., & Pennebaker J. Gender differences in language use: an analysis of 14,000 text samples // *Discourse Processes*. – №3 (45). – 2008. – pp. 211-236. DOI: <https://doi.org/10.1080/01638530802073712>
6. Leaper C. & Ayres M. A meta-analytic review of gender variations in adults' language use: talkativeness, affiliative speech, and assertive speech // *Personality and Social Psychology Review*. – №4 (11). – 2007. – pp. 328-363. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088868307302221>
7. Carli L. Gender, language, and influence // *Journal of Personality and Social Psychology*. – №5 (59). – 1990. – pp. 941-951. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.941>
8. Leaper C., Anderson K., & Sanders P. Moderators of gender effects on parents' talk to their children: a meta-analysis // *Developmental Psychology*. – №1 (34). – 1998. – pp. 3-27. DOI: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.34.1.3>
9. Joiner R., Dapkeviciute L., Johnson H., Gavin J., & Brosnan M. Two studies investigating gender differences in response to Facebook status updates // *Proceedings of the international AAAI Conference on Web and Social Media*. – №1 (9). – 2021. – pp. 622-625. DOI: <https://doi.org/10.1609/icwsm.v9i1.14643>
10. Meier T., Boyd R., Mehl M., Milek A., Pennebaker J., Martin M., & Horn A. (Not) lost in translation: Psychological adaptation occurs during speech translation // *Social Psychological and Personality Science*. – №1 (12). – 2020. – pp. 131-142. DOI: <https://doi.org/10.1177/1948550619899258>
11. Saidi A. & Al-Mahrooqi R. The influence of gender on Omani college students' English language learning strategies, comprehension, and motivation // *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*. – №4 (1). – 2012. – pp. 230-244. DOI: <https://doi.org/10.7575/ijalel.v.1n.4p.230>
12. Chidarikire M., Ms. C., & Mr. H. Integration of gender equality and language diversity in Zimbabwe teacher education curriculum // *East African Journal of Education and Social Sciences*. – Issue 2 (April to June). – 2021. – pp. 231-238. DOI: <https://doi.org/10.46606/eajess2021v02i02.0094>
13. Bigler R. & Leaper C. Gendered language // *Policy insights From the Behavioral and Brain Sciences*. – №1 (2). – 2015. – P. 187-194. DOI: <https://doi.org/10.1177/2372732215600452>
14. Alnasser S. A gender-based investigation into the required English language policies in Saudi higher education institutions // *Plos One*. – №9 (17). – 2022. – Article e0274119. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274119>
15. Alnasser S. Language use by staff members in Saudi English higher education departments: beliefs and gender differences // *International Education Studies*. – №9 (11). – 2018. – 22 p. DOI: <https://doi.org/10.5539/ies.v11n9p22>
16. Warriner A.B., Kuperman V., Brysbaert M. Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas // *Behavior Research Methods*. – №4 (45). – 2013. – pp. 1191-1207. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13428-012-0314-x>
17. Garg R. & Co-Authors. Quantifying stereotypes by gender and ethnicity over 100 years // *Journal of Computer Science and Linguistics*. – №4 (28). – 2018. – pp. 450-475. DOI: <https://doi.org/10.1001/journal.cs.linguistics.2018.450-475>
18. Schuller B. & Others. The INTERSPEECH 2010 paralinguistic challenge // *Journal of Paralinguistics*. – №1 (4). – 2010. – pp. 5-22. DOI: <https://doi.org/10.1010/paralinguistics/2010.4.1.5>

19. Avad K. & Ragovsky E. Establishing trust in electronic commerce through online word of mouth: An examination across genders // *E-Commerce Research Journal*. – №2 (10). – 2010. – pp. 115-130. DOI: <https://doi.org/10.2020/ecrj.10.2.115>
20. Warriner A.B. & Colleagues. Emotional norms for English words among different genders // *Emotion Review*. – №3 (9). – 2017. – pp. 267-277. DOI: <https://doi.org/10.1177/1754073917699003>
21. Crawford M. & Popp D. Research methods for sexual double standards and modern manifestations // *Journal of Gender Studies*. – №4(30). – 2021. – pp. 410-423. DOI: <https://doi.org/10.1080/09589236.2021.1874105>
22. Garg R. & Co-Authors. Using word embeddings to quantify stereotypes for 100 years // *Journal of Linguistic Computing*. – №1 (33). – 2018. – pp. 75-92. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingco.2018.01.003>

Автор туралы мәлімет:

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhanzhigitov Syrym Zhanmuratovich – Doctor of Philosophy (PhD), , senior lecturer L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Қазақстан, Астана
(e-mail: imansaule@mail.ru)

*ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІНІҢ ДИАХРОНИЯСЫ (Тәуелсіздік кезеңі)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Тәуелсіздігін алғаннан бергі топонимдердің өзгеруі, бұрмаланған атаулардың түзетілуі, ұлттық танымға сай бұрынғы тарихи атаулардың қайтарылуы, бейтарап атаулардың халықтың әлеуметтік жағдайы мен атау талғамы бойынша танымын айқындайтын зоотопонимдермен алмастырылуы сияқты үдерістерді қарастыру көзделген. Қазақстан топонимдерінің өзгеру үдерісінде орын алған уәждер топтастырылып, оның топоқорды құрудағы маңызы айқындалған.

Мақаланың мақсаты – Қазақстан топонимдерінің өзгеру үдерісін айқындап, бірнеше облыс негізінде мағыналық статистикасын көрсету, топонимдер диахрониясына негіз болған уәждерді топтастыру, себебін анықтау. Топонимдер диахрониясындағы әлеуметтік, лингвистикалық, психологиялық уәжде қатысты ақпаратқа талдау жүргізу, ғылыми негіздемесін әзірлеу, жүйелеу.

Зерттеу әдістері: статистикалық әдіс, типологиялық әдіс, дескриптік тәсіл, концептуалды, компоненттік (семантикалық) талдау. Зерттеу жұмысы лексика-семантикалық, когнитивтік бағытта орындалған.

Топонимдердің өзгеру үдерісін анықтау барысында Қазақстан топоқордың толығы бағыты мен берер ақпаратының әлеуметтік мәні халықтың тұрмыс-тіршілігі мен рухани дамуына маңызды факторларды ашуға себеп болады.

Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін әлеуметтік лингвистика, ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану тәрізді теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту парктикасы үшін семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Түйін сөздер: топоним, әлеуметтік маңыз, диахрония, топтастыру, экстралингвистикалық фактор.

Кіріспе. Ономастикалық лексиканың ерекшелігі оның тек объектілермен тығыз байланысынан ғана емес, экстралингвистикалық факторлар арқылы көрінетіні белгілі. Әр атаудың тағылу уәжі тарихи өтпелі кезеңнің куәсі, ал оларға лингвистикалық талдау жүргізіп, бір жүйеге келтіру – уақыт талабы. Тіл тарихы халық тарихымен қоян-қолтық тығыз, берік байланыста болатынын, тіл барлық қоғамдық құбылыс сияқты әрбір қоғамдық формацияға сай өзгеріп отыратынын, олардың шығу, даму кезеңдерінде әлеуметтік, тұрмыстық негіздердің әсерін тигізгенін, ондай тарихи ономастиканың халық тарихымен байланысына сай өзіндік ерекшеліктері барын айта келіп ғалым Т. Жанұзақов былай дейді: «Бұл ретте ономастика ең алдымен тіл тарихына тән лингвистикалық ғылым. Өйткені оның грамматикалық, әрі фонетикалық заңдылығы халық тіліне тән. Олар халықтың бай тілінен жасалады. Сондықтан да құрамында әр дәуірге тән сөздер кездеседі» [1, 9].

Халықтың бастан кешкен оқиғаларының куәсі болатын да тіл. Тілдің атау жүйесі өмірге, затқа, құбылысқа өз үлесін қосып отырады. Жалқы есімдер жалпы есімдерге

*Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын АР14871055 «Қазақ тілдік санасындағы «Төрт түлік» концептінің өрісі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

қарағанда тарихи кезең, сол уақытта өткен оқиғалар жайлы нақты, көп дерек бере алады. Бұл жөнінде А.М.Эмирова былай дейді: «Жалқы есім (атау) лингво-мәдени феномен, бұл бір жағынан тілдік категорияға жататын жүйенің ерекшелігін көрсететін белгі, екінші жағынан, халықтың тұрмысын, нанымын, дінін, тарихын білдіретін спецификалық лингво-мәдени белгі» [2, 300]. Қазақ ономастикасының дамуы құнды әрі бай материалдарды мұқият жинауға байланысты екендігін академик Ә.Т. Қайдаров пен профессор Т.Ж. Жанұзақов: «Ең бірінші талаптардың бірі – барлық бірліктерді жинау және қағаз бетіне түсіру», – деп атап көрсетеді [3, 198].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақстан топонимдерінің диахрониясы көптеген ономаст-ғалымдарды қызықтырғаны белгілі. Солардың ішінде А. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаев, Ғ. Қоңқашбаев [4-6] еңбектерін атауымызға болады. Аталған ғалымдар өңір топонимдерінің өзгеруі уәжі ғана емес, әр атаудың түп-төркініне үңіліп, шығу тегін анықтаған. Т. Жанұзақ мағынасы «күңгірт» топонимдердің этимологиясын ашып, ономаст-ғалымдардың еңбектеріне талдау жасаған [7, 47].

Бертін келе Б. Тілеубердиев [8, 12], Б. Бияров [9, 48], Б. Көшімова [10, 32], Ф. Ахметжанова, А. Әлімхан [11, 61] еңбектерінен де қазіргі кездегі топонимдер бойынша ақпарат аламыз. Бұл ғалымдардың еңбектері белгілі өңір топонимдерінің шығу-төркіні, өзгеру кезеңіне арналған. Мәселен, Ф. Ахметжанова мен А. Әлімхан Шығыс Қазақстан облысының топонимдерін зерделесе, Б. Көшімова Маңғыстау топонимдерін қарастырған. «Тарихи-диахрондық әдісті қолдану арқылы ономастикалық атауларды жүйелендіру қызметі» жобасы аясында Солтүстік Қазақстан облысы топонимдерін зерттеген ғалымдар уәжі, құрылымы, диахрониясын, зерттеп, әр аудан бойынша статистикасын көрсеткен [12, 17].

Т.В. Хвесько нысанды жекелеу мақсатындағы атаулардың уәжін ономастикалық миграция негізінде анықтауды көздеген, яғни нысан атауының өзгеруінде антропогендік өзек жатыр. Көші-қон мәселесінде тек адамдар емес, атаудың да психологиялық қажеттілікке байланысты қоныс аударуы туралы сөз қозғаған [13, 77].

Авторлар Рязань топонимдерінің диахрониясы негізінде атаулар тізбесі, карта т.б. дереккөздерінде жарыспалық орын алғанын мақаласында қарастырған [14, 156].

Өзірбайжан микротопонимдерінің белгілі бір уақытта қалыптасуын зерттеген. А.Ф. Исмайыллы атау қалыптасуында бірнеше уәждің орын алуын алға тарта отырып, атаулар үй жануарлары атауы негізінде қалыптасуы атау берушінің кәсібі, тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік жағдайы тұрғысынан заңды деп санайды [15, 160].

Көне мәтіндер негізінде нысандардың орналасқан жері, топонимдердің диахрониясын зерттеу, яғни топонимдердің әртүрлі мәтіндерде геомәліметтерін (геотегирование) беру тәсілі арқылы қарастырған ғалымдар да бар [16, 11].

Қарастырылып отырған материалдар талдауы лингвистикалық әдістер мен тәсілдер кешенінде жүзеге асады. Жиналған фактілерді жүйелеу әрі логикалық тұрғыдан түсіну, осыған байланысты нақты заңдылықтарын айқындау мақсатында дескриптивті әдіс қолданылды. Атаулардың шығу төркінін анықтау мақсатында этимологиялық әдіс қолданылды. Зерттеудің прагматикалық бағыты адамның таным қызметінің өнімі ретіндегі жұмсалымды-прагматикалық талдауды пайдалануды қарастырған. Ретроспективті әдіс арқылы топонимдерде жинақталған тарихи дерек анықталады.

Алдағы уақытта тек топонимдер негізінде диахрониясын зерттеу ғана емес, сонымен бірге антропонимдердің әр кезеңдегі өзгеруін, «сәнге айналу» мен «табиғи қорғау, табу» мәнді кісі есімдерінің қалыптасу тарихын қарастыру қазақ антропонимдерінің ұлттық мазмұнын, танымдық уәжін, есім қабылдаудағы психологиясын анықтауда маңызды әрі заман талабына сай қажеттілік болары сөзсіз.

Талқылау мен бақылау. Ресей империясы қазақ жерінде қалыптасқан дәстүрлі билеу институттарын жою мақсатында Орта жүздің хандық билігін 1822 жылы таратты. Осының нәтижесінде Солтүстік Қазақстанды екіге бөліп билік жүргізді. 1822-1844 жылдары Көкшетау, Ақмола, Қарқаралы, Баянауыл, Атбасар, Аягөз, Көкпекті, Алатау округтері құрылды [17, 198]. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының аудандары мен ауылдары

Ақмола, Қарағанды облыстарымен тығыз байланысты, себебі бір біріне ауыстырылып, біріктіру жұмыстары патша өкіметінен бастап, кеңес өкіметі кезінде де жалғасын тапты. Сондықтан облыс топонимиясы бойынша тарихи дерек алу үшін бірнеше облыстарды қамту қажет болып тұр. Бұл оңай шаруа емес, көп күш пен уақытты қажет етеді.

Еліміз Тәуелсіздік алған жылдардан бері тарихи атауларды қайтару не ұлттық танымға тән атауларды беру жұмыстары жергілікті ономастикалық комиссия тарапынан жүргізіліп келеді.

Кесте - 1 Тәуелсіздік алғаннан бері СҚО атауы өзгертілген аудандар

р/с	Бұрынғы атауы	Жаңа атауы	Өзгертілуі туралы құжаттың датасы, №
1	Володар ауданы	Айыртау ауданы	ҚР Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 04.05. №2189 қаулысы
2	Ленин ауданы	Ақжар ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 2. 05. № 3482 Жарлығы
3	Ленин ауданы / Москва ауданы	Есіл ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 18. 04. № 3461 Жарлығы
4	Преснов ауданы	Жамбыл ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 23. 05. № 3528 Жарлығы
5	Соколов ауданы/ Бескөл ауданы	Қызылжар ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 18. 04. № 3461 Жарлығы
6	Красноармейск ауданы/Чкалов ауданы	Тайынша ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 2. 05. № 3482 Жарлығы
7	Қызылту ауданы	Уәлиханов ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 2. 05. № 3482 Жарлығы
8	Бейнеткорский ауданы /Совет ауданы	Аққайың ауданы	ҚазССР жоғарғы Кеңес Президиумының Жарлығы 31.07.1940; ҚР Президентінің 1999 ж. 11.03. № 82 Жарлығы
9	Сергеев ауданы	Шал ақын ауданы	ҚР Президентінің 1999 ж. 14. 12. № 294 Жарлығы
10	Возвышен ауданы / Булаев ауданы	Мағжан Жұмабаев ауданы	ҚР Президентінің 2000 ж. 23. 11. № 490 Жарлығы
11	Куйбышев ауданы / Рузаев ауданы / Чистопол ауданы / Целинный ауданы	Ғабит Мүсірепов атындағы аудан	ҚР Президентінің 1997 ж. 2. 05. № 3482 Жарлығы ҚР Президентінің 2002 ж. 11.06. № 890 Жарлығы

Кестеден байқап тұрғанымыздай, кеңес үкіметінің идеологиясын насихаттайтын төңкеріс қозғалысының көсемі, қайраткерлері немесе төлсипатын білдіретін атаулар орнына қазақ халқының ұлттық танымына сай, бұрынғы атаулары қайтарылып немесе жазушы, ақындарын ұлықтайтын атаулар қойылған.

Солтүстік Қазақстан облысы бойынша ірілі-кішілі 5 қала бар: Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Петропавл, Тайынша. Тәуелсіздік алғаннан бері тек Красноармейск қаласы 1997 жылы Тайынша атауына өзгертіліпті.

Булаево қаласының іргесі 1894 жылы Транссібір темір жол магистралін салуға байланысты темір жол станциясы ретінде қаланған, 1936 жылдан аудан орталығы. Ол «Қамыстысай» деп аталатын ұзын, кең сайда, орманды белдемде орналасқан екен,

сондықтан да Булаево қаласын Қамыстысай деп ауыстырса да болатын екен, себебі уәжі анық.

Сергеевка қаласының іргесі 1900 жылы қаланған Сергеевка ауылы негізінде қаланған. Ресейден көшіп келген шаруа Сергей Мисюрин есімі ауылға берілген. 1969 жылғы 21 мамырдан қала дәрежесін иеленген. Бұрынғы кезде бұл аумақ Күлеке батыр руына тиесілі жер болған, сондықтан да Күлеке батыр немесе Уәли ханның жесірі – Айғаным, не Аютас деп атауға тарихи дерек мүмкіндік береді.

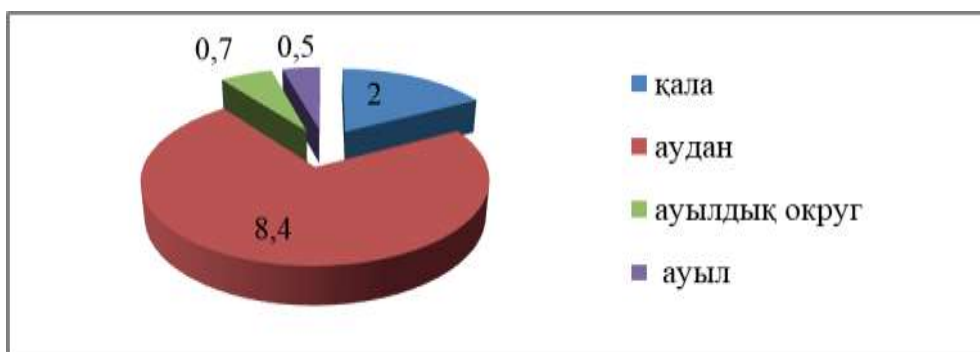

Диаграмма – 1 СҚО топонимдерінің динамикасы: Тәуелсіздік кезеңі

СҚО қала саны – 5, оның ішінде өзгертілгені – 1; аудан саны – 13, оның ішінде өзгертілгені – 11; ауылдық округ саны – 195, оның ішінде өзгертілгені – 15; ауылдық елді мекен – 706, оның өзгертілгені – 36, транскрипциясы өзгертілгені – 26.

Диаграммадан көріп тұрғанымыздай, аудан атауын ұлттық танымға сай беру жұмыстары біршама атқарылған, тек Тимирязев және Мамлют атаулары өзге тілде.

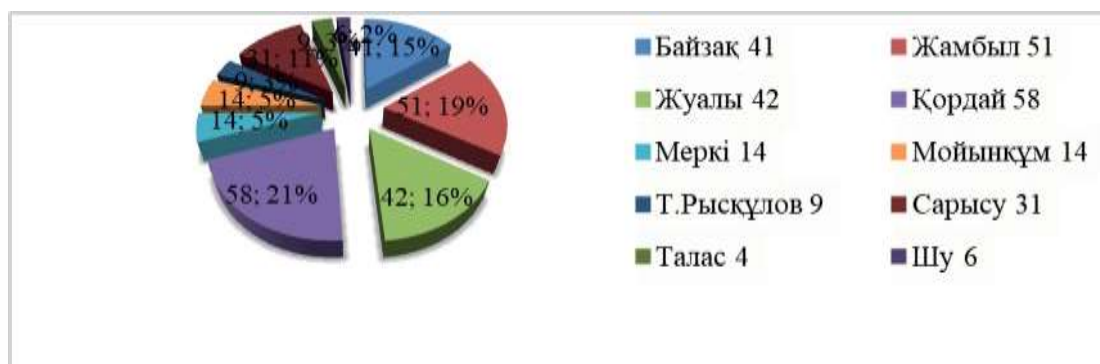

Диаграмма – 2 Байырғы атауы қайтарылған Жамбыл облысының топонимдері (аудандар бойынша)

Бүгінгі күнге дейін Жамбыл облысы бойынша 267 географиялық нысан атауы өзгертіліп, байырғы атаулары қайтарылған. Алайда атауларды ұлттық және географиялық ерекшеліктеріне сай реттеу облыс аудандарының арасында бір типті емес. Мысалы, Қордай ауданы бойынша 58 атау, ал Шу ауданы - 4

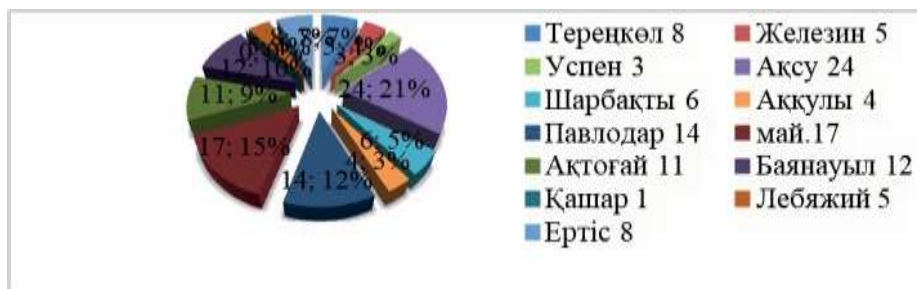

Диаграмма – 3 Байырғы атауы қайтарылған Павлодар облысының топонимдері (аудандар бойынша)

Бүгінгі күнге дейін Павлодар облысы бойынша 118 географиялық нысан атаулары өзгертіліп, байырғы атаулары қайтарылған. Алайда атауларды ұлттық және географиялық ерекшеліктеріне сай реттеу облыс аудандарының арасында бір типті емес. Мысалы, Май ауданы бойынша 17 атау, ал Қашар ауданы – 1

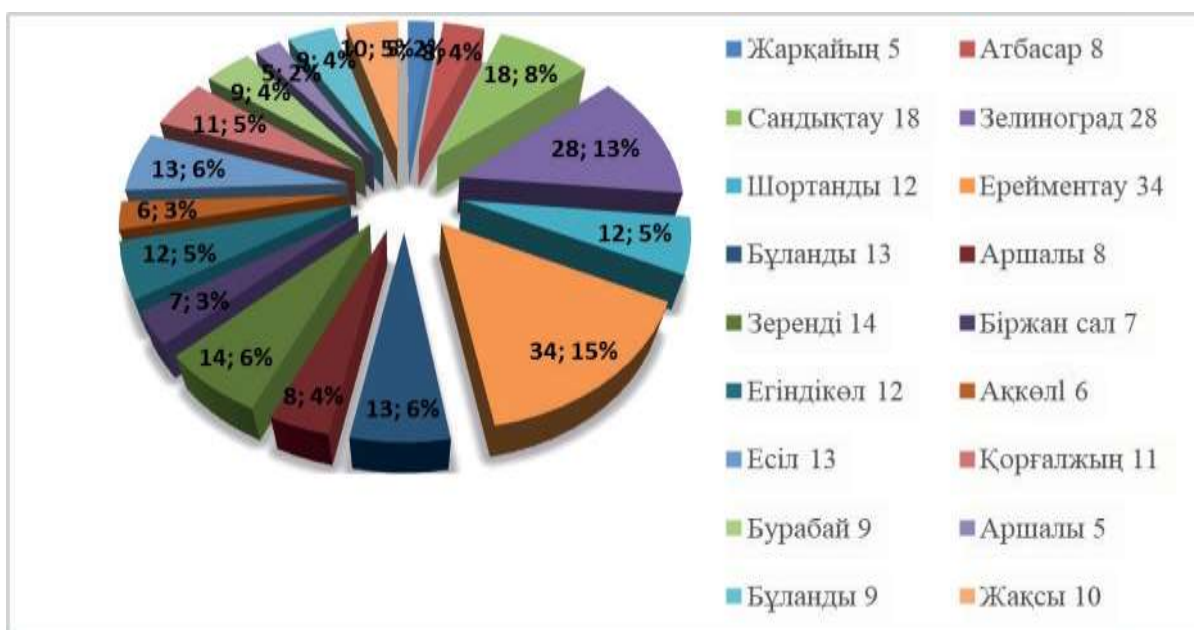

Диаграмма – 4 Байырғы атауы қайтарылған Ақмола облысының топонимдері (аудандар бойынша)

Бүгінгі күнге дейін Ақмола облысы бойынша 163 географиялық нысан атаулары өзгертіліп, байырғы атаулары қайтарылған. Алайда атауларды ұлттық және географиялық ерекшеліктеріне сай реттеу облыс аудандарының арасында бір типті емес. Мысалы, Ерейментау ауданы бойынша 34 атау, ал Аршалы ауданы 5.

Еліміз Тәуелсіздік алған жылдардан бері тарихи атауларды қайтару не ұлттық танымға тән атауларды беру жұмыстары жергілікті ономастикалық комиссия тарапынан жүргізіліп келеді.

Қазақстанның Тәуелсіздік кезеңінде атауды өзгертуге негіз болған уәждер:

1) ауылдық округ құрамынан бөліну (Боралдай ауылдық округі – Қошқарата ауылдық округі);

2) революция көсемдерінің есімдерінен қалыптасқан атауларды дәстүрлі атаулармен ауыстыру (Калинин ауылы – Көкдөнен ауылы);

3) ауылдың атауына негіз болған нысанның жабылу, т.б. атаудың өзектілігін жоғалтуы (Коньзавод ауылы – ауыл Жаңасаз);

4) географиялық терминнің өзгеруі (Жайлаукөл селосы - Жайлаукөл ауылы);

5) Қазақстан тарихына қатысы жоқ атауларды ауыстыру (атауларда қоныстанғандардың туған жерінен ойконимдер қолданылған: Антоновка ауылдық кеңесі – Қойлық ауылдық округі);

6) жаңа нысанның пайда болуы (Күреңбел);

Бір қызығы, атауды өзгерту кезінде үй жануарларының атаулары қолданылған. Бұл сан ғасырлар бойы мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқына тән. Әсіресе, жылқыға байланысты зоотопонимдер жиі кездеседі. Мысалы: Сұрат ауыл округі; Көкдөнен ауыл округі. Ақбақай зоотопонимі де кездеседі. Ақбақай – Сұлтанның жылқысын баққан Орақтың жылқысы. Халық жылқының өлімі туралы аңызды сақтап қалды. Бұл аңыз халық жадында библионим (ән атауы), ауылдық округ атауларында, яғни комонимде сақталған.

Сонымен қатар, графикалық және фонетикалық қабаты «мал» мағынасын беретіндіктен, мағынасы «күңгірттенген» комонимдер де бар, бірақ, шын мәнінде, олар географиялық терминдер. Мысалы: Қойлық ауыл округі – комоним құрамында «қой» компоненті бар, бірақ көптеген түркі тілдерінде қой/қоя/қая/хая «тау беткейі» дегенді білдіреді. Бурылбайтал стансасы – екі компонентті дромоним: бурыл – түсті білдірсе + байтал – «үш жасар бие». Алайда кейбір түркі тілдерінде байтал «тау, тау баурайы» дегенді білдіреді.

Ботамойнақ ауылының атауы екі компоненттен тұрады: бота және мойнақ (мойнақ бірнеше мағынаны білдіреді). Сөз тіркесінде Түйемойнақ атауы «тау сілемі» дегенді білдіреді, сәйкесінше, Ботамойнақ кішірек «тау жоталары» дегенді білдіреді.

2018 жылғы 26 қарашадағы № 572 қаулысымен атауы өзгертілген Ешкіөлмес ауылы жағымды коннотацияға ие. Комоним де екі компоненттен тұрады: ешкі және өлмес, яғни «қырылмайды (өлмейді)».

Күнделікті тіршілігі мал шаруашылығымен тікелей байланысты қазақ халқы үшін мал ұсталған, жайылған жерлерді білу маңызды болған. Бұл мәліметтердің негізін топонимдер құрайды. Үй жануарларының атауларынан (қазақ тілінде түйе, жылқы, ірі қара, қой-ешкі деп жалпылама түрде «төрт түлік» деп аталады) шыққан жер-су атаулары мал ұстауға және өсіруге қажетті жан-жақты мағлұмат береді. Бұл топонимдердің ауыл шаруашылығын, оның ішінде мал шаруашылығын дамытуда алатын орны ерекше.

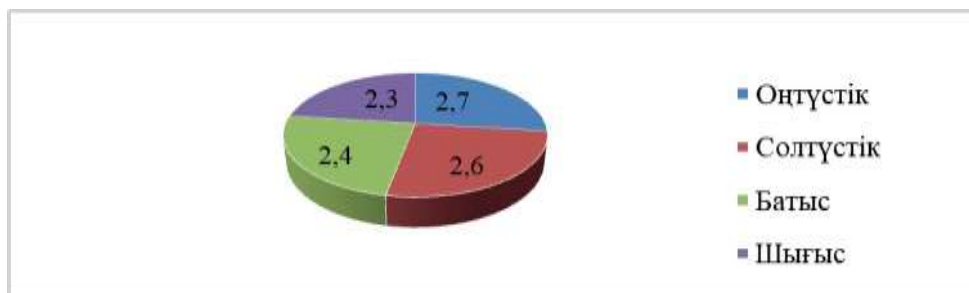

Диаграмма – 5 Өңірлердегі төрт түлікке қатысты зоотопонимдер

Жалпы мал шаруашылығы мен төрт түлікке қатысты зоотопонимдерден диаграммада берілгендей, солтүстік өңірде бие, айғыр, тайынша, тай, қой, өгіз, ат, сиыр, бұзау, бұқа, қошқар тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде кездесе, түйе компонентімен Түйеөткен зоотопонимінде ғана кездесті. Оңтүстік өңірде өгіз, қозы, қой, айғыр, байтал, бұзау, ешкі, нар, бура, жылқы, бие, бота, ешкі, теке, тоқты, түйе тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде жиі кездесті. Батыс өңірде нар, бура, атан, түйе, сиыр, тай, қозы, қой, айғыр, бота, жылқы, ат, өгіз, байтал, қошқар, құлын, лақ, тана тұлғалы зоотопонимдер

көптеп әр пішінде жиі кездесті. Шығыс өңірде бұқа, құнан, айғыр, қой, қозы, байтал, бие, ат, құлын, түйе тұлғалы зоотопонимдер көптеп әр пішінде жиі кездесті.

Диаграмма – 5 Қазақстан топонимдерінің диахрониясы: Тәуелсіздік кезеңі

Бүгінгі күнге дейін Қазақстан бойынша 1965 географиялық нысан атауы өзгертіліп, байырғы атаулары қайтарылған. Алайда атауларды ұлттық және географиялық ерекшеліктеріне сай реттеу облыс аудандарының арасында бір типті емес. Мысалы, Жамбыл облысы бойынша 267 атау, ал Қостанай облысында – 47.

Кесте – 2 Қазақстан топонимдерінің диахрониясындағы зоотопонимдер (төрт түлік негізінде)

р/с	Бұрынғы атауы	Жаңа атауы	Өзгертілуі туралы құжаттың датасы, №
1	Елизаветинка	Бозайғыр, ауыл Шортанды ауданы	Ақмола облыстық мәслихатының 2006 жылғы 8 желтоқсандағы № ЗС-24-21 шешімі. Ақмола облысының әділет департаментінде 2007 жылғы 19 қаңтарда № 3210 тіркелді.
2	Кумкосяк	Қымызынай, ауыл, Бурабай ауданы	18.01.1993ж. №765 Щучье ауданы әкімінің шешімі.
3	Мирный к/о құрамынан бөлініп шыққан	Ақбақай ауылдық округі	Жамбыл облыстық Мәслихаты мен Жамбыл облысы әкімінің шешімі, 22.06.2001.ж №9-6
4	Калинин ауылдық кеңесі	Көкдөнен ауылдық округі	Халық депутаттарының Жамбыл облыстық Советінің қарары, 9.10.1991ж. №193
5	Кантимеровка	Қошқарата ауылы	ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының қаулысы 19.03.1992ж. №1070
6	Красноармейск ауданы/Чкалов ауданы	Тайынша ауданы	ҚР Президентінің 1997 ж. 2. 05. № 3482 Жарлығы
7	Свердлов бөлімшесі	Ботамойнақ ауылы	ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 04.05.1993 жылғы №2189 Қаулысы
8	Калинин	Көкдөнен ауылы	ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 04.05.1993 жылғы №2189-ХІІ Қаулысы

Кестеден байқап тұрғанымыздай, кеңес үкіметінің идеологиясын насихаттайтын төңкеріс қозғалысының көсемі, қайраткерлері немесе төлсипатын білдіретін атаулар орнына қазақ халқының ұлттық танымына сай, бұрынғы атаулары қайтарылған. Мұның дәлелі ретінде келесі кестелерде берілген ақпараттарды алуымызға болады (ақпарат облыстық ономастикалық бөлімнен алынды. Ақпаратпен бөліскендеріне алғысымызды білдіреміз).

Нәтижелер. Зерттеу жұмысының нәтижесінде Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңдегі топонимдердің диахрониясын талдай келе, мынандай қорытынды жасауға болады:

- топонимдер – жер бедері, флорасы мен фаунасы туралы ақпарат беретін белгі;
- жер-су атауларын өзгертудегі маңызды фактор ретінде тарихи, байырғы атауларын қайтару маңызды;
- бұрмаланған атаулар түзетілген (мысалы: Қутұрған – Құтырған ауылы: атау малда, жаунауларда болатын ауруға байланысты қалыптасқан);
- қазақ халқының о бастағы кәсібі – мал шаруашылығына орай төрт түлікке қатысты атаулардың берілуі
- орыс тіліндегі терминдердің қазақ тілінде берілуі;
- атау мағынасын түсінбеуден қатені түзету (мысалы: Бор қазған – Бөрі қазған төбесі: төбеде ешқандай бор алынбайды, тек түз тағысы – қасқыр апанының болуына байланысты тағылған).

Қорытынды. Күнделікті тіршілігі мал шаруашылығымен тікелей байланысты қазақ халқы үшін мал ұсталған, жайылған жерлерді білу маңызды болған. Бұл мәліметтердің негізін топонимдер құрайды. Үй жануарларының атауларынан (қазақ тілінде түйе, жылқы, ірі қара, қой-ешкі деп жалпылама түрде «төрт түлік» деп аталады) шыққан жер-су атаулары мал ұстауға және өсіруге қажетті жан-жақты мағлұмат береді. Бұл топонимдердің ауыл шаруашылығын, оның ішінде мал шаруашылығын дамытуда алатын орны ерекше.

Халықтың құндылықтары өзгеріп, дамып отырады, әр кезең мен дәуірде сол халықтың өзіндік әлемнің топонимдік бейнесі түзілді деп тұжырым жасауға болатыны, алайда ол бейне уақыт өте келе мүлдем құрымайды, қайта өзгеріп, толығып отыратыны дәлелденді.

Әдебиеттер

1. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС, 2010. – 356 б.
2. Эмирова А.М. Крымскотатарская ономастика как объект этнолингвистики // Мир языка. – Алматы, 1999. – 293 с.
3. Кайдаров А.Т., Джанузаков Т.О. Состояние и перспективы развития казахской ономастики // Вестник АН КазССР, 1963. – №1. – Б. 44-49.
4. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 204 б.
5. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
6. Конкашпаев Г. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата: 1963.
7. Жанұзақ Т. Еңбектерінің толық V-томдық жинағы. – Алматы: 2021.
8. Тілеубердиев Б. М. Оңтүстік Қазақстан топонимдерінің этнолингвистикалық лексикасы. – Алматы: Шапағат-Нұр, 1999. – 119 б.
9. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
10. Көшімова Б.Ә. Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2010. – 238 б.
11. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ шығысының жер-су атаулары. –Өскемен: ШҚТУ, 2000. – 1134 б.
12. Иманбердиева С.Қ., Тойшыбаев З., Мәлікова С.З. Солтүстік Қазақстан облысы топонимдері. – Нұр-Сұлтан: «Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2020. – 780 б.

13. Хвесько Т.В. Когнитивное описание формирования топонимов // Язык и культура / Ред. С. К. Гураль. – Томск: Изд-во ТГУ, 2008. – № 3. – С. 77-82.

14. Хрусталева И.Н., Лаврентьев В.А., Гладышев А.Г. Варианты географических наименований Рязанского края и этимологизация топонимов // Ономастика Поволжья: материалы XXI Междунар. науч. конф. (Рязань, 3–5 октября 2023г.) // под общ. ред. И.Н. Хрусталева, В.И. Супруна. – Рязань: Ряз. гос. ун-в. имени С.А. Есенина, 2023. – 389 с.

15. Исмаиылы А.Ф. Микротопонимы, образованные от названий животных (на языковых материалах Мегринского района Западного Азербайджана) // Ономастика Поволжья: материалы XXI Междунар. науч. конф. (Рязань, 3–5 октября 2023г.) / под общ. ред. И. Н. Хрусталева, В. И. Супруна. – Рязань: Ряз. гос. ун-т имени С. А. Есенина, 2023. – 389 с.

16. Kew T., Shaitarova A., Meraner I., Clematide S., Goldzycher J., Volk M. Geotagging a diachronic corpus of alpine texts: comparing distinct approaches to toponym recognition // RANLP 2019, Workshop on Language technology for digital historical archives with a special focus on Central-, (South-)Eastern Europe, Middle East and North Africa, Varna, Bulgaria, 5 September 2019. RANLP, 11-18. DOI: https://doi.org/10.26615/978-954-452-059-5_003

17. Муканова Г. Центральная Азия через призму отношений России-Казахстана-Китай. – П-павл: Алтай, 2001. – 493 с.

ИМАНБЕРДИЕВА С.К.

Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина,
Казахстан, Астана

ДИАХРОНИЯ ТОПОНИМОВ КАЗАХСТАНА (период Независимости)

Аннотация. В статье рассмотрены следующие процессы: смена топонимов с момента обретения Независимости Казахстана, исправление искаженных названий, возвращение прежних исторических названий, соответствующих национальному познанию, замена нейтральных названий зоотопонимами, определяющими по социальному статусу и предпочтению познания народа. Выявлена важность в создании топофонда путем классификации мотивов смены топонимов Казахстана.

Цель статьи – определить процесс изменения топонимов Казахстана, показать статистику на базе нескольких областей, классифицировать мотивы, лежащие в основе диахронии топонимов, определить причину их смены. Необходим анализ информации, связанной с социальной, языковой, психологической мотивацией в диахронии топонимов, разработка и систематизация научного обоснования.

Методы исследования: статистический метод, типологический метод, описательный подход, концептуальный, компонентный (семантический) анализ. Исследовательская работа ведется в лексико-семантическом, когнитивном направлении.

В ходе определения диахронии топонимов могут быть выявлены направленность пополнения топофонда Казахстана и социальная ценность их информации, способствующие выявлению важных факторов для быта и духовного развития народа.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в таких теоретических курсах, как социолингвистика, ономастика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, а также на семинарах по практике преподавания казахского языка.

Ключевые слова: топоним, социальная значимость, диахрония, классификация, экстралингвистический фактор.

IMANBERDIEVA S.K.

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Kazakhstan, Astana

**DIACHRONY OF TOPONYMS OF KAZAKHSTAN
(Independence period)**

Annotation. The article examines such processes as the change of toponyms since the independence of Kazakhstan, the correction of distorted names, the return of previous historical names corresponding to national knowledge, the replacement of neutral names with zootoponyms that determine the social status and preference of knowledge of the people. The importance in creating a topographic fund by classifying the motives for changing toponyms in Kazakhstan has been revealed.

The purpose of the article is to determine the process of changing toponyms in Kazakhstan, show statistics based on several regions, classify the motives underlying the diachrony of toponyms, and determine the reason for their change. Analysis of information related to social, linguistic, psychological motivation in the diachrony of toponyms, development and systematization of scientific justification.

Research methods: statistical method, typological method, descriptive approach, conceptual, component (semantic) analysis. Research work is carried out in the lexical-semantic, cognitive direction.

In the course of determining the diachrony of toponyms, the direction of replenishment of the topographic fund of Kazakhstan and the social value of their information can be identified, helping to identify important factors for the life and spiritual development of the people.

The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses such as sociolinguistics, onomastics, cognitive linguistics, linguoculturology, as well as in seminars on the practice of teaching the Kazakh language.

Keywords: toponym, social significance, diachrony, classification, extralinguistic factor.

References

1. Zhanuzaq T. Tarihi zher-su attarynyn tuptorkini. – Almaty: «Sozdik-slovar'» ZhShS, 2010. – 356 b.
2. Jemirova A.M. Krymskotatarskaja onomastika kak obekt jetnolingvistiki. – Almaty: 1999. – 293 s.
3. Kajdarov A.T., Džhanuzakov T.O. Sostojanie i perspektivy razvitija kazahskoj onomastiki // Vestnik AN KazSSR, 1963. – №1. – B. 44-49
4. Abdirahmanov A. Toponimika zhane jetimologija. – Almaty: Čylym, 1975. – 204 b.
5. Қојшыбаев Е. Қазақстанның зher-su attary sozdigi. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b.
6. Konkashpaev G. Slovar' kazahskih geograficheskikh nazvanij. – Alma-Ata: 1963.
7. Zhanuzaq T. Enbekterinin tolyq V-tomdyq zhinagy. – Almaty: 2021.
8. Tileuberdiev B.M. Ontustik Qazaqstan toponimderinin jetnolingvistikalıyq leksikasy. – Almaty: Shapagat-Nur, 1999. – 119 b.
9. Bijarov B. Qazaq toponimderinin tiptik ulgileri. Sh. Shajahmetov atyndagy Tilderdi damytudyn respublikalyq adistemelik ortalygy, 2013. – 432 b.
10. B.Ә. Koshimova Mangystau oniri zher-su ataularynyn tusindirme sozdigi. – Almaty: «Nurly alem», 2010. – 238 b.
11. Ahmetzhanova F.R., Alimhan A.A. Qazaq shygysynyn zher-su ataulary. – Oskemen: ShQTU, 2000. – 134 b.
12. Imanberdieva S.Q., Tojshybaev Z., Malikova S.Z. Soltustik Qazaqstan oblysy toponimderi. – Nur-Sultan: «Sh.Shajahmetov atyndagy «Til-Qazyna» ulttyq gylymi-praktikalıyq ortalygy» KeAQ, 2020. – 780 b.
13. Hves'ko T.V. Kognitivnoe opisanie formirovanija toponimov // Jazyk i kul'tura // Red. S.K. Gural'. Tomsk: Izd-vo TGU, 2008, № 3. – S. 77-82.

14. Hrustalev I. N., Lavrent'ev V. A., Gladyshev A. G. Varianty geograficheskikh naimenovanij Rjazanskogo kraja i jetimologizacija toponimov // Onomastika Povolzh'ja: materialy XXI Mezhdunar. nauch. konf. (Rjazan', 3–5 ok tjabrja 2023 g.) / pod obshh. red. I.N. Hrustaleva, V.I. Supruna. – Rjazan': Rjaz. gos. un-t im. S. A. Esenina, 2023. – 389 s.

15. Ismajlyly A.F. Mikrotoponimy, obrazovannye ot nazvanij zhitovnyh (na jazykovykh materialah Megrinskogo rajona Zapadnogo Azerbajdzhana) // Onomastika Povolzh'ja: materialy XXI Mezhdunar. nauch. konf. (Rjazan', 3–5 ok tjabrja 2023 g.) / pod obshh. red. I.N. Hrustaleva, V.I. Supruna. – Rjazan': Rjaz. gos. un-t im. S.A. Esenina, 2023. – 389 s.

16. Kew T., Shaitarova A., Meraner I., Clematide S., Goldzycher J., Volk M. Geotagging a diachronic corpus of alpine texts: comparing distinct approaches to toponym recognition // RANLP 2019, Workshop on Language technology for digital historical archives with a special focus on Central-, (South-)Eastern Europe, Middle East and North Africa, Varna, Bulgaria, 5 September 2019. RANLP, 11-18. DOI: https://doi.org/10.26615/978-954-452-059-5_003

17. Mukanova G. Central'naja Azija cherez prizmu otnoshenij Rossii-Kazahstana-Kitaja. -P-pavl: Altai, 2001. – 493 s.

Автор туралы мәлімет:

Иманбердиева Сәуле Құрманбайқызы – филология ғылымдарының докторы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Иманбердиева Сауле Курманбаевна – доктор филологических наук, профессор Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Imanberdieva Saule Kurmanbaiyevna – Doctor of Philological Sciences, Professor S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan.

М.А. ИМАНГАЗИНА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: meruyertimangazina@mail.ru)

АУДАРМАДАҒЫ КОММУНИКАНТ ЭМОЦИЯСЫ: ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Бейвербалды амалдар – коммуникацияның тілсіз, қосымша құралы. Көркем мәтінде (түпнұсқа және аударма мәтін) кейіпкердің ішкі сезімін, эмоциясын, оқиғаға қатысушылардың бір-біріне деген көзқарасын, коммуникативтік жағдаятты сипаттау мақсатында белсеңді қолданылады. Аудармада қиындық тудыратын бейвербалды амалдардың негізгі тобы – эмоцияны бейнелеуші түр-түс атаулары. Мақалаға өзек болып отырған адам өңіндегі өзгерістер – коммуниканттың ішкі жай-күйін, физиологиялық ахуалының сыртқы көрінісін бейнелейтін, барлық халыққа ортақ, әмбебап құбылыс. Зерттеудің негізгі мақсаты «Абай жолы» романындағы эмоцияға байланысты түр-түс лексикасының антропо-когнитивті және нейробиологиялық уәжін көрсете отырып аудармадағы қиындықтардың себебін түсіндіру.

Аудармаларды салыстыра талдау барысында жиналған қазақ тіліндегі «көгеру», «сұрлану», «көкпеңбек боп кету», «бозару», «құп-қу болу», «қап-қара боп кету» сынды кейіпкердің ішкі күйін білдіретін түр-түс атауларының барлығы орыс тіліне бір ғана «бледный» лексемасы арқылы баламалануы секілді бірқатар фактіні саралай келе, автор аудармадағы қиындықтардың негізгі себебін әр халықтың эмоцияны танудағы интелектуалды инстинкті әртүрлі болуына байланысты параэмотивті элементтерді тілде түрлі деңгейде репрезентайды деп түсіндіреді. Бұл пікірді дәлелдеу үшін зерттеуде бейвербалды компоненттердің қазақ тіліндегі ерекшелігін көрсететін семантикалық талдау, аудармаларды салыстыру әдістері қолданылып, лингвомәдени аспектіде қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде қазақ халқының адам эмоциясын танудың терең деңгейін меңгергені, сол себепті қазақ тілінде орыс тіліне қарағанда өң өзгерісін бейнелейтін параэмотивті сөздер қатары әлдеқайда көп екені, қазақ тіліндегі әр бейвербалды амалдың нейробиологиялық негізі бар екені, әр халықтың адам эмоциясын тану және оны тілде кодтау деңгейі әртүрлі болуы аудармаға да әсер ететіні дәлелденді.

Паралингвистикада көркем шығармалардағы бейвербалды амалдар, соның ішінде соматикалық бейвербалды амалдар жалпы қарастырылып жүргенімен, аударудағы қиындықтар және олардың себептеріне жете көңіл бөлінбеуі зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Сондай-ақ мақалада аудармаға қатысты «интелектуалды инстинкт» термині алғаш рет қолданылып отыр.

Түйін сөздер: соматикалық бейвербалды амалдар, түр-түс атаулары, эмоция, аударма, «Абай жолы», нейробиология, паралингвистика.

Кіріспе. Адамның сыртқы келбетіне және дене тілінің ақпараттық қызметіне деген қызығушылық Ежелгі Грекияда пайда болып, физиогномика деген ғылымның негізі қаланған.

2300 жылдан астам уақыт бойы философтар мен ғалымдар адамның эмоцияны бет бұлшықеттерін жиыру және босаңсыту арқылы арқылы жеткізетінін айтып келді [1, 3582]. Қазіргі таңда да адамның бет-әлпеті арқылы эмоцияны тану өз өзектілігін жойған жоқ.

Бет-әлпеттегі өзгерістерді классификациялауда бірқатар зерттеушілер кинестетикалық сомативтер деген терминді қолданады [2, 177]. Қазіргі ғылыми айналымда эмоцияны бет бұлшықеті арқылы және бет бұлшықетінің қатысынсыз көрінетін эмоциялар деп бөлу кең тараған [3, 29]. Л.И. Петрова соматикалық бейвербалды амалдарды биологиялық түрде пайда болған және адамның әлеуметтенуі кезінде жүре қалыптасқан деп екіге бөледі. Зерттеушінің пікірінше, адам еркінен тыс, өздігінен орындалатын соматикалық тілге адамның бозаруы, қарашығының үлкеюі, ернінің қисаюы жатса, әлеуметтену барысында қалыптасқан ым-ишараларға әдейі, мақсатты түрде қолданылатын *scratch one's head* – желкесін қасу, *can't take one's eyes from/off* – көз алмау, *rub one's hands* – алақанын уқалау, *be dead on one's feet* – мұрттай ұшу т.б. жатады [4, 135].

Э. Бронтенің «Грозовой перевал» туындысын талдай келе Ф. Пойатос шығармадан «тері реакцияларын» жеке алып қарастырады [5, 45]. Тілтанушы Г.Ш. Оразғалиева өз зерттеуінде адам өңіндегі өзгеріске немқұрайлық, уайым, үнсіздік, бозару, денсаулық, ұялуды жатқызған [3, 29-34]. Е.М. Верещагин және В.Г. Костомаров соматикалық тіл ретінде жест, мимика, дене қалыбы, бет-әлпеттегі өзгерістер, адамның ішкі күйін білдіретін түрлі симптомдар мен қимылдар секілді параэлементтерді санамалай келе, бет-әлпеттегі өзгерістерді мимикадан бөлек қарастырғанын байқауға болады [6, 158-159]. Ғалымдардың тері реакциясын, оң өзгерісін жеке семантикалық топ деп санауының өзіндік мәнісі бар. Себебі эмоцияға байланысты пайда болатын терідегі өзгерістер – коммуниканттың ішкі күйін бүкпесіз көрсететін ең негізгі сигнал.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалы ретінде «Абай жолы» роман-эпопеясы және аталған шығарманың Л. Соболев жасаған орыс тіліндегі аудармасы алынды. «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ әдебиетіндегі сөздік қоры ең бай шығарма болғандықтан, барынша көбірек түр-түс лексикасын қамтуға мүмкіндік береді. Ал аударма мәтін арқылы эмоцияны бейнелеуші қазақ және орыс тілдеріндегі түр-түс лексикасының сәйкесу деңгейі анықталып, екінші тілдегі көрінісі талданады.

Бейвербалды хабар (эмоция) – коммуникант туралы қосымша ақпарат берудің бір арнасы. Қазіргі ғылыми айналымда эмоцияны психология, медицина, физиогномика, педагогика, нейробиология, жасанды интеллект т.б. салалар жеке зерттеу концепциясы тұрғысынан қарастырады. Атап айтсақ, психолог мамандар мимика психологиясы өте ауқымды тақырып екеніне назар аударады [3, 28]. Сыртқы экспрессия элементтеріне жататын көзқарас, бет-әлпет өзгерісі, дене қалыбы, ым-ишара, күлкі т.б. коммуниканттан белгілі бір хабарды қабылдауды күрделендіретіндігін, бұлардың әрқайсысы тұлғаның ішкі эмоциясын, оның жынысын, әлеуметтік жағдайын, дүниетанымы секілді белгілі бір қасиеттерінің көрсеткіші болуы мүмкін екенін айтады [7, 46-47]. Нейробиологиялық зерттеулер ағзадағы эмоционалды реакциялар мимика, пантомимика, вокалды мимика түрінде сырттай көрініс табатынын дәлелдеп отыр [8, 425]. Әлеуметтанушылар гендерлік ерекшеліктер бейвербалды коммуникация кезіндегі мимикалық компоненттерден де байқалғанын қарастыра келе, мынадай мысал келтіреді: табиғи интуициясына және бала тәрбиесіндегі рөліне байланысты әйел адамдардың бет-әлпетінде көрініс табатын эмоциялардың ер адамдарға қарағанда экспрессивтілігі басым. Сондай-ақ әйел адамдар адамның сырт келбетіндегі кішкентай өзгерісін байқап қояды, яғни бейвербалды сигналдарды тану қабілеті жоғары [9, 164]. Лингвистикада «эмоция» дәстүрлі бағытта, яғни көркем шығармадағы эмоционалды-экспрессивті құралдар, эмоционалды лексика аясында зерттелді. Мақалада адам эмоциясын сипаттайтын колористикалық лексиканың антропокогнитивті негіздері назарға алынбақ. Зерттеуде адам өңі арқылы эмоцияны білдіруші лексиканы жинау барысында лингвистикалық сипаттау, сөздік мағыналарын талдау және коммуникативті-прагматикалық, когнитивті-лингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ қазақ және орыс тіліндегі аудармалардың эквиваленттік деңгейі салыстыру әдісі негізінде қарастырылды.

Талқылау мен бақылау. Генетикалық тұрғыдан эмоциялар барлық халыққа, ұлтқа ортақ болғанымен, соматикалық кинемаларды сөз арқылы сипаттау, яғни вербалдануы

әртүрлі деңгейде. Кез келген айналадағы зат, құбылыс т.б. халықтың таным-түсінігі арқылы тілде көрініс табады. Адамның танымдық жұмысы әлемнің түр-түстік бейнесін қалыптастыруынан да көрінеді. Zh.A. Kokanova және A.S. Nabidullin колористикалық лексиканың кез келген халықтың тілдік санасында көрініс тапқан, ұлттық дүниетанымды білдіретін күрделі мәдени-тілдік құбылыс екеніне соңғы жылдардағы антропоцентристік парадигма шеңберінде тілдің когнитивті, мәдени және психологиялық аспектілерін зерттеу нәтижелері дәлел екенін айтады. Колористикалық лексиканы мәдени-лингвистикалық құбылыс ретінде тану ондағы «Тіл және ойлау», «тіл және қоғам», «әлемнің тілдік бейнесі» сияқты іргелі мәселелердің жаңа аспектілеріне тікелей байланысты екеніне ерекше назар аударады [10, 205]. Колористикалық лексиканың бір түрі – адамның бет-әлпетінде көрініс табатын және эмоциясын бейнелейтін түр-түстер.

Көркем мәтінде кейіпкер эмоциясы имплицитті және эксплицитті түрде көрініс табады. Имплицитті мәндегі тілдік бірліктерге эмоцияны атаушы сөздер (ашулану, ренжу, қуану, күлу, мұңаю т.б.) жатады, яғни имплицитті тілдік бірліктерден кейіпкердің сыртқы өзгерістерін анықтау мүмкін емес. Автордың мақсаты да экспрессиядан гөрі ақпарат беруге жақын. Ал эксплицитті компоненттер – керісінше эмоцияның сыртқы белгілерін сипаттап, сол арқылы оқырманның көз алдына кейіпкерді елестететіндей көркемдік қуатқа ие құрылымдар. Мысалы: қызару, қабағын түю, мұрнын шүйіру т.б. Адам өңіндегі мұндай өзгерістер «каузатор-референт-субреферент-рең (түс) – бақылаушы» төрттігіне негізделеді:

Каузатор: референттің немесе субреференттің түсінің өзгеруіне әсер ететін себепті мәтінде имплицитті немесе эксплицитті лексика арқылы білдіретін сөздер;

Референт: әртүрлі каузаторға байланысты өңі өзгертін субъект немесе кейіпкер;

Субреферент: ішкі, сыртқы факторларға байланысты түсі өзгертін дене мүшелері: көз, қол, бет, құлақ т.б.

Рең: эмоцияның әсерінен адамның жүзінде пайда болатын өзгеріс, түс.

Бақылаушы: белгілі бір себепке байланысты өңі өзгерген референттің өзгерісін байқайтын екінші бір субъект [11, 14].

«Абай жолы» романында эмоцияны сипаттауда субреферент қызметін атқаратын «бет» ұғымымен қатар оның алты түрлі синонимі қолданылады.

«Абай жолы» романындағы «бет» лексемасының синонимдері және аудармасы

«Бет» ұғымының синонимдері	Қазақ тіліндегі мысалы	Орыс тіліндегі аудармасы
Бет	Оспан екі беті нарттай жанып, үлкен көздерімен әкесіне шоктай қадалып, сазарып тұрып алды [12, 16].	Лицо мальчика запылало, но он неподвижно застыл перед отцом, сверкая большими глазами [13, 43].
Түс	Түсі суық [12, 17].	От Кунанбая веет холодом [13, 44].
Жүз	Бөжей мұның бетіне қатты сұрланған жүзбен, ажырайып қарады да... [12, 36].	Божей круто повернулся и взглянул на него. Его лицо было мрачно и сурово [13, 63].
Ажар	Құнанбай шешесінің ажарын сезді де, жуаси түсті. Көзі де шеше көзінен тайқып кетті [12, 167].	Под этим решительным взглядом он сразу сдал и отвел глаз в сторону [13, 178].
Пішін	Майбасар бұл үйге ашулы пішінмен кірді [12, 197].	Майбасар вошел в юрту со злым лицом [13, 201].

Шырай	Қастарына Абай келіп сәлем бергенде, бұл үлкендер бұрынғыдай емес, оң шыраймен амандасты [12, 249].	Когда Абай подошел и отдал сәлем, аксакалы встретили его приветливо, без тени прежней суровости [13, 249].
Өң	Абайдың өңі ақшыл тартып сұрланып, екі көзі қызарып тұр еді [12, 274].	Лицо его было бледно, глаза покраснели [13, 350].

Орыс тіліндегі аударма нұсқасында қазақ тіліндегі жеті лексемаға эквивалентті лексема саны – біреу:

- Бет – лицо;
- Түс – эквиваленті жоқ;
- Жүз – лицо;
- Ажар – взгляд (мәнмәтіндік балама, эквивалент емес);
- Пішін – лицо;
- Шырай – эквиваленті жоқ;
- Өң – лицо.

Бір ғана бет ұғымына қатысты жеті түрлі сөздің болуы, қазақ халқының эмоцияны вербалдауда әр детальға аса мән беретінін көрсетеді. Өң, түс, шырай сынды синонимдерінің колор (түс) ұғымымен мәндес келуі ерекше назар аудартады. Аудармашы аталған жеті лексеманы бірді-екілі тіркес түрінде аударса, мәнмәтіндердің басым бөлігінде мүлдем түсіріп отырған. Мысалы «оң шыраймен» дегенді аударуда «приветливо» деген мағыналас, алайда толық балама бола алмайтын сөзді қолданады.

Нәтижелер. Ақпарат жеткізу, сигнал беру тұрғысынан адамның беті біріншілік, басқа соматизмдер (қол, аяқ, дене т.б.) көбінесе екіншілік қызмет атқарады. Яғни, адамның бет-әлпеті – ол ең басты коммуникация құралы, ол үнемі өзгеріп, құбылып тұрады [3, 28]. Осы ерекшелікті байқаған Огайо университетінің ғалымдары бақыт, қайғы, ашу, жиіркеніш, таңдану, қорқыныш, қуана отырып таңдану, қуана отырып жиіркену, қайғы аралас қорқыныш, қайғы аралас ашу, қайғыра отырып таңдану, қайғыра отырып жиіркену, қорқыныш араласқан ашу, қорқыныш араласқан жиіркеніш, ашулана отырып таңдану, ашулана отырып жиіркену, жиіркену әрі таңдану сынды 18 түрлі эмоцияны көрсететін 184 сурет арқылы әр эмоцияға тән адам өңінің түстерін анықтаған. Анықталған түстерді нейтралды, яғни ешқандай эмоциясыз адамның суретіне қойып, эксперимент қатысушыларына ұсынған. Нәтижесінде Огайо университетінің ғалымдары орталық жүйке жүйесінің жұмысы беттегі қан айналымына әсер ететінін, осы қан айналымындағы өзгерістер арқылы әрбір эмоцияға тән валентті түстердің (адам жүзіндегі эмоцияны білдіретін сигнал-түстер) пайда болатынын анықтап, адамның өңіндегі өзгерістер арқылы (қызару, бозару т.б.) бет бұлшықетінің қатысынсыз да эмоциялардың толық сыртқа шығатынын және оны басқа адамдар бірден танытынын дәлелдеген [14].

Валентті түстер – эмоцияны адам жүзінде бейнелейтін өң өзгерісі. Мысалы ағылшын тілді авторлар шығармада көркемдік бейнені сипаттау кезінде red (қызыл), pink (қызғылт), crimson (қып-қызыл), blue (көк), green (жасыл), pale (бозғылт), white (ақ), yellow (сары) т.б. сынды түс палитрасын қолданады [11, 15]. Ал «Абай жолы» роман-эпопеясында адамның түсі өзгеруіне қатысты мынандай қолданыстар кездеседі: қызару, сұп-сұр болу, сұрлану, құп-қу, көкпеңбек болу, сұрланып ақшыл тарту, қып-қызыл болу, қызғылт тарту, қып-қызыл боп кету, қап-қара боп кету, сұрланып алу, қатты қызару, ақшыл тартып сұрлану, қызара түсу, құп-қу болу, боп-боз болу, қуаң тарту. Байқағанымыздай, романда эмоцияны бейнелеу үшін автор қызыл, сұр, ақ, көк, қара секілді бес валентті түсті және олардың реңктерін пайдаланған:

- Қызыл түске негізделген эмоциялар: қызару, қып-қызыл болу, қызғылт тарту, қып-қызыл боп кету, қатты қызару, қызара түсу;
- Сұр түске негізделген эмоциялар: сұп-сұр болу, сұрлану, ақшыл тартып сұрлану, сұрланып ақшыл тарту, боп-боз болу

- Ақ түске негізделген эмоциялар: құп-қу, құп-қу болу, қуаң тарту;
- Көк түске негізделген эмоциялар: көгеру, көкпеңбек болу;
- Қара түске негізделген эмоциялар: қап-қара боп кету.

Тері реакциялары арқылы кейіпкер эмоциясын бейнелеу – әлем әдебиетінде кең тараған тәсіл. Романда каузатордың, яғни эмоцияның жағымды және жағымсыз семантикасына байланысты, әр эмоцияға сәйкес түс атаулары қолданылған. Түстердің ашық және қоюлығына қарай эмоциялар да күрделеніп отырады. Ашық түстер арқылы қазақ халқы ішкі күйді жеткізсе, қою түстер арқылы күшті эмоцияларды сипаттаған. Мысалы: сұрланып ақшыл тарту, қызғылт тарту, құп-қу болу, боп-боз болу, қуаң тарту, сазару тіркестері кейіпкердің ішкі жан дүниесіне қатты әсер еткен себепке байланысты туындайды. Ал қою түстер, мысалы, көкпеңбек болу, қып-қызыл болу, қап-қара боп кету, қатты қызару деген құрылымдар арқылы эмоцияның күштілігі бейнеленген.

Қызыл түс арқылы эмоцияны бейнелеу. Шығармада эмоцияны бейнелеуде қызыл түстің екі түрлі реңкі қолданылады: қып-қызыл және қызғылт. Ал аударма нұсқада қызыл түске қатысты бір ғана покраснеть етістігі кездеседі. Адам жүзіндегі түстің қою әрі ашықтығы, біріншіден, эмоцияның деңгейін білдірсе, екіншіден, сол эмоцияға сай нейробиологиялық процестің көрсеткіші. Қызару және қызғылт тарту – адам жүзінде әлсін-әлсін пайда болатын өзгеріс. Аудармашы бұл екі қолданысты орыс тіліндегі мағынасы толық сәйкес келетін «покраснев» деген сөзбен аударған. Орыс тілінде сәйкес баламаның болмауынан қып-қызыл боп кету лексемасы ешбір мәнмәтінде аударылмаған.

Қызыл түс арқылы сипатталатын эмоциялар және аудармасы

Ұялу, қысылу мәні	
Ол қысылып қызарғанмен қашып та құтыла алатын емес [12, 10].	Мальчик даже покраснел от смущения, не зная, как быть: то ли сердиться, то ли радостно отвечать на ласку? [13, 38].
Қатты күлу мәні	
Шай құйып отырған Манастың келіншегі, әсіресе, ырза болды білем, қып-қызыл боп, қатты күліп жіберіп, Абайға жалт етіп қарап, тамсанып қойды [12, 138].	Жена Манаса, разливавшая чай, даже причмокнула языком от удовольствия и засмеялась, бросив восхищенный взгляд на Абая [13, 155].
Ашулану мәні	
Абай қып-қызыл боп кетіп, шұғыл ойланып отырып қалды [12, 114].	Абаи вспыхнул [13, 160].

Орыс халқының таным-түсінігінде қызыл түс арқылы адамның «ұялу», қысылу» эмоцияларын білдіреді, ашуға қатысты қолданылмайтыны аңғарылады. Қазақ халқы қызыл түске байланысты үш түрлі эмоцияны бейнелейді:

- Қызару, қызғылт тарту – ұялу, қысылу;
- Қып-қызыл болу 1. – қатты рахаттана күлу;
- Қып-қызыл болу 2. – ашулану

Екі халықтың лексикасындағы бұл ерекшеліктің негізгі себебін Вильгельм фон Гумбольдтың «Тіл – интеллектуалды инстинкт» теориясы арқылы түсіндіруге болады. Ғалым әр халықтың атау беруде өзіне тән интеллектуалды инстинктіне сүйенетін айтады және оны былайша түсіндіреді: «разные языки—это не различные обозначения одного и того же предмета, а разные видения (Ansichten) его ... Путем многообразия языков непосредственно обогащается наше знание о мире и то, что нами познается в этом мире; одновременно расширяется для нас и диапазон человеческого существования» [15, 9]. Гумбольдт тілді ұлтты ұлт етуші бірінші белгі деп есептей келе, «ұлт» деген ұғымның түбінде ұлттық ойлау, қабылдау, бейнелеу ерекшелігі жатқанын атап өтеді. Сол себепті

әр халық бір ұғымды тілінде түрліше вербалдайды, яғни әр халықтың интеллектуалды инстинкті әртүрлі. Ол бірдей болуы мүмкін емес, алайда ұқсас болуы мүмкін. Мысалы колористикалық лексика тұрғысынан қазақ тіліне ағылшын тілдік бірліктері жақынырақ екенін қызыл түстің мысалынан байқауға болады:

- to get/have a red face — ұялғаннан қызарып кету;
- to give some one a red face — біреуді ұялттып, қызарттып жіберу;
- red in the face — қызарып кеткен, ұялған;
- to blush/gored — ұялғаннан қып-қызыл болу;
- to be come red in face — ұялғаннан, ашуланғаннан қып-қызыл болу [16, 204].

Сұр эмоцияны бейнелеуші лексемасы. Шығармада автор кейіпкер эмоциясының көрсеткіші ретінде сұр түсті жиі қолданған. Сұр түске тән эмоциялық бояу – жағымсыз эмоциялар. Сұр бұлттай сұрлану, долы әйелше сұрлану [17, 480] деген теңеулерден де жағымсыз реңкті байқауға болады. Сөздік мағынасына назар аударсақ: Сұрлану (бозару, көгеру, құқылдану). Адамның, көңіл-күйіне байланысты түсі бұзылып, өңінің қашып, солғын тартуы [18, 320].

Орыс халқы үшін де «сұр»-дың символдық мәні жағымсыз семантиканы білдіреді: (серая жизнь, серые будни, серая масса, серый человек, серая публика, серые люди, серый народ [16, 207]. Дегенмен «Абай жолы» романындағы эмоцияны білдіретін сұр түстің аудармада толық эквиваленті жоқ. Аудармашы мәнмәтіндерде сұр түс білдіріп тұрған эмоцияны лакуна ретінде қалдырғанын төмендегі мысалдан көре аламыз.

Оның ажарын сүймей, мойнын сырт қайырып, сұрланып отырған Дәркембай Бөжейдің күлкісін сезіп қап... [12, 72].	Даркембай горячо сказал... [13, 98].
--	--------------------------------------

Бір ғана сұрланудың өзі қазақ танымында екі түрлі эмоцияны білдіреді. Біріншісі – ыза, екіншісі – өмірден түңілу, қайғыру. Сұрлану кезіндегі ыза «ашудан» бөлек. Ашу – ашық формадағы эмоция болса, ыза – жасырын түрдегі эмоция. Сол себепті ашуланған кезде адамның өңіндегі өзгеріс анық байқалады да, ыза кезінде, керісінше, адам өңі қашып кетеді. Екі эмоцияға тән нейробиологиялық ерекшелік – беттегі қан ағымының қалыпты күйінің бұзылуы: ашу кезінде қан ағымы жылдам, белсенді болса; ыза кезінде қан ағымы өте баяу, қалыпты деңгейден төмен болады. Қан айналымындағы екі түрлі қарқын адам өңіне де екі түрлі өзгеріс енгізеді.

Ашу сияқты күшті эмоциялар бет терісінің астына көбірек оттегінің түсуін ынталандырып, оған қызыл реңк беретіні анықталған. Сонымен қатар, оттегінің аз концентрациясынан туындаған басқа эмоциялар теріні бозғылт немесе ақшыл ететінін де ғалымдар дәлелдеген [14, 12]. Нақтырақ айтқанда, ашу және ыза бір-біріне өте жақын эмоциялар болғанымен, олардың екі түрлі эмоция екенін қазақ халқы интеллектуалды инстинкті арқылы дәл анықтаған. Сол себепті ішкі күйдегі өзгерістің көрінісі саналатын сыртқы өзгерісті де тілде дұрыс бейнелеп отырған.

«Абай жолы» романындағы «сұр» лексемасы және аудармасы

Бөжей мұның бетіне қатты сұрланған жүзбен, ажырайып қарады да... [12, 36].	Божей круто повернулся и взглянул на него. Его лицо было мрачно и сурово... [13, 63].
Құнанбай қатты сұрланып алып, түрүлі тұрған есіктен алыстағы көк адырға қадалып отырып... [12, 173].	Кунанбай сидел бледный и сосредоточенно смотрел сквозь открытую дверь на холм, зеленеющий вдали... [13, 183].

Түсі сұрланып, екі танауы желбірей түсіп, тентек көздері жиреніп отын шашып отыр [12, 197].	В мрачном его взгляде горели ненависть и презрение [13, 201].
Үлкен қара көздері аларыңқырап, барлық жүзі сұрланып ақшыл тартыпты. Шеке тамырлары көкшілденіп, әдемі жүзіне уайым көлеңкесі түскен тәрізді [12, 134].	После того как у нее отняли Камшат, она стала задумчивой, побледнела, поблекла; на прекрасное лицо ее легла тень глубокой печали [13, 152].

Аудармашы қолданған «поблденел» лексемасы қазақ тіліндегі сұрланудың екінші бір семантикасына мәндес. Ол – қатты қайғыру, өмірден түңілу мәні. Қызы Кәмшаттан айырылған Айғыздың жүзінің сұрланып ақшыл тартқанын, сол арқылы ішкі эмоциясын аудармашы орыс тіліне сәтті аударып «побледнела, поблекла» деп баламалаған. Шын мәнінде орыс тіліндегі поблденеть, поблекать лексемалары да адамның ішкі күйзелісін көрсетеді. Алайда күйзеліс тым қатты болғанда адамның өңінде қан-сөл қалмайды. Мұндай кезде «сұрланудың» орнына «құп-қу» колористикалық лексемасы қолданылады. Эмоцияның күші грамматикалық жақтан күшейтпелі буын арқылы көрсетілсе, лексикалық жақтан «қу» түсіне негізделген. «Қу» - сұрға қарағанда әлдеқайда ашық, өңсіз түс. Биологиялық тұрғыдан адамның бетіндегі қан айналымының мүлдем тоқтағанын білдіреді. Шығармада «бледен» лексемасы сұр, боз, қу, көк, қара түске қатысты балама ретінде ұсынылған.

«Абай жолы» романындағы эмоцияны бейнелеуші түр-түс атаулары және аудармасы

Негізгі лексема	Түбірі (түс атауы)	Аударма нұсқа	Түбірі (түс атауы)
Сұрлану	Сұр	Побледнеть	Бледный
Түсі құп-қу	Қу	Смертельно бледен	Бледный
Бозарып	Боз	Побледнело	Бледный
Көкпеңбек боп	Көк	Побледнев как смерть	Бледный
Қап-қара болу	Қара	Страшно побледнеть	Бледный

Орыс тілінде бес түрлі эмоцияны бейнелеуде бір ғана сөз қолданылса, қазақ тілінде бес түрлі лексема қолданылған, яғни қазақ халқы адам реңіндегі өзгерістерді тілде дәлірек белгілейтінін байқауға болады.

Көк түс романда екі түрлі эмоцияны бейнелейді. Алғашқысы ашу болса, екіншісі – қатты жылағаннан адам жүзінің көгеріп кетуі.

«Абай жолы» романындағы «көкпеңбек болу» лексемасы және аудармасы

Басында шыр етіп шыңғырса, енді шегі қатып көкпеңбек боп, долдана жылайды [12, 155].	Сперва она плакала громко, навзрыд, взвизгивая, а потом вся посинела, захлебываясь в плаче [13, 168].
--	---

Мысалда кішкентай қараусыз Кәмшаттың зәбір көріп, қатты жылағаны бейнеленген. Көгеруге себеп болған жылау эмоциясы ғана емес, ең бірінші кезекте қатты қорқыныш және ашу. Бірінші сөйлемде айтылғандай Кәмшат «отқа құлай жаздап, әрі шошып, әрі ашуланып булығы жылады». Көкпеңбек болу – жағымсыз эмоцияның шырқау шыңы. Адам жүзіндегі эмоция мен өңінің өзгерісі арасындағы байланысты арнайы бақылаған зерттеушілер К. Nakajima, Т. Minami және S. Nakauchi мынандай қорытындыға келген: «2-экспериментте біз бет әлпеті мен мимика арасындағы байланысқа негізделген үш мимика шарттарын анықтадық: қызыл (ашу, бақыт), көкшіл (қорқыныш, қайғы) және бейтарап» [19, 2]. Яғни көгерудің негізгі каузаторлары – қорқыныш және қайғы-мұңнан туындаған ауыр эмоцияның сыртқа бір демде атылып шығуы. Берілген мәнмәтіндегі

«көкпеңбек боп» сөзін аударуда аудармашы сөзбе-сөз аудару әдісін пайдаланып, «посинела» лексемасын қолданған.

«Абай жолы» романындағы «қап-қара болу» лексемасы және аудармасы

Құнанбай демігіп тыныс алып, қап-қара боп кетті [12, 169].	Кунанбай слушал ответ Божея, опустив глаза. Лицо его страшно побледнело, он часто дышал [13, 180].
--	--

Қара – басқа тілдерде кездесе бермейтін эмоцияны бейнелеуші түстің бірі. Қазақта «қап-қара боп түтігіп кетті» деп те қолданады. Түтігу, адам жүзінің қап-қара болып кетуі биологиялық тұрғыдан ауа жетпегеннен болады. Ауа жетпеуінің негізгі себебі адамның жүрегінің қысылуы болса, оған адамның психологиялық күйі, яғни ашуы қосылған кезде өңі қараяды. Шығарма мәтінінде де автор Құнанбайдың демігіп тыныс алып қиналғанын алдымен атап, артынша өңінің қап-қара боп кеткенін, яғни себебі мен салдарын көрсеткен. Алайда аудармадағы страшно побледнел және часто дышал деген қолданыстар кейіпкердің психологиялық, физиологиялық күйін бейнелеуде түпнұсқаға сәйкес келеді дей алмаймыз. Бұл аудармашының қателігі емес, керісінше, қазақ және орыс халқының эмоцияны танудағы және оны тілде бейнелеудегі екі түрлі көзқарасын, яғни интеллектуалды инстинктінің әртүрлі екенін білдіреді. Эмоция мен тіл арасындағы байланысты тереңінен қарастырған шетелдік зерттеушілер тілдердегі мұндай ерекшелік туралы өз ойларын былайша тұжырымдайды: кейбір тілдердің сөздік қоры басқа тілдердің сөздік қорына қарағанда эмоционалды ұғымдарды білдіруге жақсы бейімделген болуы мүмкін [20, 204]. Тілдегі адам өңін бейнелейтін түстердің атауы көп болған сайын, әр эмоцияға тән дәл реңк анықталғанын білдіреді. Себебі адам реңінің өзгеруіне әсер ететін каузатор-эмоциялардың саны аз емес. Е.В. Родионова өзінің кандидаттық диссертациясында 9 түрлі эмоционалды каузаторды атап өтеді. Олар: ашу, қорқыныш, толқу, қуаныш, қайғыру, қысылу, махаббат, ұялу, реніш [11,6].

Адамның бет-әлпеті – оның дүниетанымы мен әлемді қабылдауының барынша дәл проекциясы. Сол себепті адамның жүзіндегі өзгерістерді жіті бақылау арқылы адамның ойын оқу, ішкі сезімдерін тану, тұлғалық ерекшеліктерін, мінез-құлығын анықтау көптеген психологтар мен педагогтердің, өнер қайраткерлерінің арманы, беттегі әрбір бұлшықет, қан айналымы, ішкі және сыртқы секрециялары арқылы адам ойының, сезімдерінің барлық гаммалары көрініс табады.

Қорытынды. Зерттеуге негіз болған мәселе – «Абай жолы» романындағы адам өңін сипаттаушы колористикалық лексиканы орыс тіліне баламалаудағы қиындықтар. Аудармаларды салыстырмалы талдау барысында анықталған маңызды дерек: шығармада кездесетін эмоцияны бейнелеуші қызыл, қызғылт, қып-қызыл, сұр, боз, көк, көкпеңбек, қу, құп-қу, қап-қара сынды негізгі түстер және олардың реңктері аударма мәтінде красный, бледный және синий сынды үш түс арқылы аударылған. Нәтижесінде эмоциялардың мазмұны, бояуы өзгерген. Баламалаудағы мұндай сәйкессіздік аударма теориясында жиі айтылатын тілдер типологиясының әртүрлі болуына немесе аударылмайтын лексикаға қатысты емес. Себебі адам эмоциясын бейнелейтін түр-түс атаулары – мәдениетпен шектелмейтін, адамзатқа ортақ биологиялық процестің тілдегі көрінісі. Бұлайша барлық ұлтқа тән әмбебап ұғым-түсініктердің, құбылыстардың тілдерде түрліше вербалдануы – тілдердің атау берудегі ерекшеліктері. Ғалым Вильгельм фон Гумбольдт «Тіл – интеллектуалды инстинкт» деген тұжырымында әр халық әлемді өзінің интеллектуалды инстинкті негізінде тілінде бейнелейтінін айтады. Біздің зерттеуімізде аталған тұжырым аударма теориясы тұрғысынан қарастырылды. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының көптігі нейробиологиялық тұрғыдан адам өңінде пайда болатын түстердің көптігіне байланысты екені шетелдік ғалымдардың эксперименталды зерттеулеріне сүйене отырып дәлелденді. Нәтижесінде антропоөзекті парадигма басым бағыт саналатын заманауи

лингвистикада көркем аударманы зерттеудің мақсаты аударма сапасын анықтаумен шектелмей, аудармадағы қиындықтардың себептерін ұлтаралық ерекшеліктер және салааралық зерттеулер арқылы түсіндірудің артықшылығы көрсетілді.

Әдебиеттер

1. Benitez-Quiroz C. F., Srinivasan R., Martinez A. M. Facial color is an efficient mechanism to visually transmit emotion // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2018. – Vol. 115. – no. 14. – pp. 3581-3586.
2. Боровикова К.В., Третьякова М.Ф. Прагматический аспект перевода невербальных коммуникативных средств в художественном тексте // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. – 2019. – №2. – С. 176–181.
3. Оразгалиева Г.Ш. Некоторые эмоции, отраженные в русских фразеологизмах и их английских соответствиях // *Наука, образование и культура*. – 2020. – №4 (48). – С. 28-35.
4. Петрова Л.И. Человеческое тело и эмоции в контексте лингвокультурологии // *Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки*. – 2007. – №1. – С. 133-144.
5. Royatos F. *Textual Translation and Live Translation: The Total Experience of Nonverbal Communication in Literature, Theatre and Cinema*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2008. – 365 p.
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. – М.: Русский язык, 1990. – 234 с.
7. Артемцева Н.Г., Ильясов И.И., Нагибина Н.Л. Портрет: Восприятие человека человеком и искусство передачи мировоззренческой сути художественными средствами // *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология*. – 2022. – №4. – С. 39–59. <https://doi.org/10.11621/vsp.2022.04.02>
8. Жоламанова Е.И. Способы передачи эмотивности в русском языке // *Лингвокультура и концептуальное пространство языка: сборник статей*. – 2016. – Вып.10. – С. 424-429.
9. Нуржанова З.М. *Невербальные средства общения: гендерный аспект*. – Алматы, 2005. – 164 с.
10. Kokanova Zh.A., Nabidullin A.S. Cognitive Nature Of Colorative Vocabulary As A Cultural And Linguistic Phenomenon (Comparative Analysis In Kazakh And English Languages // *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*. – 2023. – Vol.4 (192). – pp. 204-213. <https://philart.kaznu.kz> <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph19>
11. Родионова Е.В. Языковая актуализация динамики цветообозначения в антропо-когнитивном аспекте (на материале английского языка): филол. канд. автореферат. – Санкт-Петербург: 2007 – 177 с.
12. Әуезов М. Абай жолы. I том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 377 б.
13. Ауэзов М. Путь Абая. Роман, т. I. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 608 с.
14. Alkawaz M.H., Mohamad D., Saba T. The Correlation Between Blood Oxygenation Effects and Human Emotion Towards Facial Skin Colour of Virtual Human // *3D Research Center*. – 2015. – Vol.6 (13). – pp. 1-17. <https://doi.org/10.1007/s13319-015-0044-9>
15. Гумбольдт В. фон Г. *Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г.В. Рамишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева*. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
16. Оразгалиева Г.Ш. Культурная коннотация цветообозначений у разных народов // *Вестник Карагандинского университета Серия «Филология»*. – 2012. – №4 (68). – С. 202-209.
17. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 480 б.
18. Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов Ш. *Қазақ тілінің синонимдер сөздігі*. – Алматы: Арыс, 2005. – 720 б.
19. Nakajima K., Minami T., Nakauchi S. Interaction between facial expression and color // *Sci Rep* 7. – 2017. – Vol.41. – pp. 2-9.
20. Elfenbein H., Ambady N. On the Universality and Cultural Specificity of Emotion Recognition: A Meta-Analysis // *Psychological Bulletin*. – 2002. – Vol. 128(2). – pp. 203-235. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.2.203>

М.А. ИМАНГАЗИНА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ПЕРЕВОД ЭМОТИВНОГО СОСТОЯНИЯ КОММУНИКАНТА: ФУНКЦИЯ И СЕМАНТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧАЮЩИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. Невербальные элементы являются дополнительными, неязыковыми средствами общения. В художественном тексте (оригинальном и переводном) он активно используется для описания внутренних переживаний, эмоций персонажа, отношения участников события друг к другу, коммуникативной ситуации. Основной группой невербальных средств, вызывающих трудности при переводе, являются названия цветообозначений, изображающих эмоции. Изменения в цвете кожи человека, которым посвящена статья, являются универсальными явлениями, свойственные всем людям, отражающие внутреннее состояние коммуниканта, внешний вид его физиологического состояния. Основная цель исследования – объяснить причину трудностей перевода, показав антропокогнитивную и нейробиологическую мотивацию цветовой лексики обозначающей эмоцию в романе «Абай жолы».

В ходе сравнительного анализа переводов было выявлено, что названия цветов в казахском языке, представляющие внутреннее состояние персонажа, такие как «көгеру», «сұрлану», «көкпенбек боп кету», «бозару», «күп-кү болу», «қап-қара боп кету», были эквивалентны только одной лексеме «бледный» в русском языке, выделяя такие языковые факты, автор поясняет первопричину затруднений в переводе тем, что у каждого народа свой интеллектуальный инстинкт в распознавании эмоций, который отражает параэмоциональные элементы в языке на разных уровнях. Для подтверждения этого мнения в исследовании использовались методы семантического анализа, сравнения переводов, отражающие специфику невербальных компонентов в казахском языке, и рассматривались в лингвокультурном аспекте.

В результате исследования было доказано, что казахский народ обладает глубоким уровнем распознавания человеческих эмоций, поэтому в казахском языке гораздо больше параэмоциональных слов, отражающих изменение тона лица, чем в русском, каждый невербальный элемент в казахском языке имеет нейробиологическую основу, что каждый народ имеет разный уровень распознавания человеческих эмоций и передачи их на языке, что также влияет на перевод.

Хотя в паралингвистике широко рассматриваются невербальные средства в художественных произведениях, в том числе соматические невербальные структуры, трудности с их переводом и недостаточное внимание к причинам проблем с переводом подчеркивают актуальность исследования. В статье также впервые используется термин «интеллектуальный инстинкт» применительно к переводу.

Ключевые слова: соматические невербальные средства, цветоназвания, эмоции, перевод, «Путь Абая», нейробиология, паралингвистика.

М.А. IMANGAZINA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE EMOTION OF A COMMUNICANT IN TRANSLATION: THE FUNCTION AND SEMANTICS OF COLOR NAMES

Annotation. Nonverbal elements are additional, non-linguistic means of communication. In literary texts (original and translated) it is actively used to describe the internal experiences, emotions of the character, the attitude of the participants in the story towards each other, and the communicative situation. The main group of non-verbal means that cause difficulties in translation are the names of color terms that depict emotions. Changes in human skin color, which the article is devoted to, are universal phenomena, characteristic of all people, reflecting the internal state of the communicant, the appearance of his physiological state. The main goal of the study is to explain the

cause of translation difficulties by showing the anthropocognitive and neurobiological motivation of color vocabulary denoting emotion in the novel "Abai Zholy".

During the comparative analysis of translations, it was revealed that the names of colors in the Kazakh language representing the inner state of the character, such as «kogeru» (to get blue), «surlanu» (to get grey), «kokpenbek bop kety» (to get dark blue), «bozaru» (to get pale), «qap-qu bolu» (to get white), «qap-qara bop ketu» (to get black) were equivalent to only one lexeme «pale» in Russian, highlighting such linguistic facts, the author explains the root cause of difficulties in translation by the fact that each nation has its own intellectual instinct in recognizing emotions, which reflects paraemotional elements in the language at different levels.

The physiological motivation and psychological causators of the names of colors, which describe the change in emotion in the author's narrative in the novel "Abai Zholy," are explained on the basis of the experimental method, that is, on the basis of the results of neurobiological analysis conducted by foreign researchers.

As a result of the study, it was proven that the Kazakh people have a deep level of recognition of human emotions, therefore in the Kazakh language there are many more para-emotional words reflecting changes in facial tone than in Russian, each non-verbal element in the Kazakh language has a neurobiological basis, each people has a different level recognizing human emotions and conveying them in language, which also affects translation.

Although non-verbal means in works of fiction, including somatic non-verbal structures, are widely considered in paralinguistics, difficulties with their translation and insufficient attention to the causes of translation problems emphasize the relevance of the study. The article also uses the term «intellectual instinct» for the first time in relation to translation.

Keywords: somatic nonverbal means, color names, emotions, translation, «Abai Zholy», neurobiology, paralinguistics.

References:

1. Benitez-Quiroz C. F., Srinivasan R., Martinez A. M. Facial color is an efficient mechanism to visually transmit emotion // Proceedings of the National Academy of Sciences. – Vol. 115. no. 14. – 2018. – pp. 3581-3586.
2. Borovikova K.V., Tretiakova M.F. Pragmaticheskij aspekt perevoda neverbal'nyh kommunikativnyh sredstv v hudozhestvennom tekste // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. – No. 2. – 2019. – S. 176-181.
3. Orazgalieva G.Sh. Nekotorye jemocii, otrazhennye v russkih frazeologizmah i ih anglijskih sootvetstvijah // Nauka, obrazovanie i kul'tura. – No. 4 (48). – 2020. – S. 28-35.
4. Petrova L.I. Chelovecheskoe telo i jemocii v kontekste lingvokul'turologii // Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Social'no-gumanitarnye nauki. – No. 1. – 2007. – S. 133-144.
5. Poyatos F. Textual Translation and Live Translation: The Total Experience of Nonverbal Communication in Literature, Theatre and Cinema. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2008. – 365 p.
6. Vereshhagin E.M., Kostomarov V.G. Jazyk i kul'tura. Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo jazyka kak inostrannogo. – M.: Russki jazyk, 1990. – 234 s.
7. Artyomsteva N.G., Ilyasov I.I., Nagibina N.L. Portrait: the Perception of a Person by a Person and the Art of Transmitting the Ideological Essence by Artistic Means // Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya 14. Psikhologiya. – No. 4. – 2022. – pp. 39–59.
8. Zholamanova E.I. Sposoby peredachi jemotivnosti v russkom // Lingvokul'tura i konceptual'noe prostranstvo jazyka: sbornik statej. – Vyp. 10. – 2016. – S. 424-429.
9. Nurzhanova Z.M. Neverbal'nye sredstva obshhenija: gendernyj aspekt. – Almaty, 2005. – 164 s.
10. Kokanova Zh.A., Nabidullin A.S. Cognitive Nature Of Colorative Vocabulary As A Cultural And Linguistic Phenomenon (Comparative Analysis In Kazakh And English Languages) QazUU Habarşysy. Filologija serijasy. – №4 (192). – 2023. – P. 204-213.
11. Rodionova E.V. Jazykovaja aktualizacija dinamiki cvetooboznachenija v antro-po-kognitivnom aspekte (na materiale anglijskogo jazyka): filol. kand. avtoreferat. – St. Petersburg, 2007. – 177 s.
12. Auezov M. Abai joly. I tom. – Almaty: «Jazuşy», 1989. – 377 b.
13. Auezov M. Put Abaia. Roman, t.I. – Almaty: 1977. – 608 s.

14. Alkawaz M.H., Mohamad D., Saba T. The Correlation Between Blood Oxygenation Effects and Human Emotion Towards Facial Skin Colour of Virtual Human // 3D Research Center. - №6 (13). – 2015. – pp. 1-17.
15. Gumbol'dt V. fon G. Izbrannye trudy po jazykoznaniju: Per. s nem. / Obshh. red. G.V. Ramishvili; Poslesl. A.V. Gulygi i V.A. Zveginceva. – Moscow, 2000. – 400 s.
16. Orazgalieva G.Sh. Kul'turnaja konnotacija cvetooboznachenij u raznyh narodov // Vestnik Karagandinskogo universiteta Serija «Filologija». – No. 4 (68). – 2012. – S. 202-209.
17. Qoñyrov T. Tūraqty teñeuler sözdıgi. – Almaty: Arys, 2007. – 480 b.
18. Bizaqov S., Bolğanbaev Ä., Däuletqūlov Ş. Qazaq tiliniñ sinonimder sözdıgi. – Almaty: «Arys» baspasy, 2005. – 720 b.
19. Nakajima K., Minami T., Nakauchi S. Interaction between facial expression and color // Sci Rep 7. – Vol.41. - 2017. – pp. 2-9.
20. Elfenbein H., Ambady N. On the Universality and Cultural Specificity of Emotion Recognition: A Meta-Analysis // Psychological Bulletin. – 128(2). – 2002. – P. 203-235.

Автор туралы мәлімет:

Имангазина Меруерт Ануаровна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Имангазина Меруерт Ануаровна – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Imangazina Meruert Anuarovna – doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

К.А. ИСКАКОВА¹

*Ж.Т. ОСПАНОВА²

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан¹,

Astana IT-University, Астана, Казахстан²

(E-mail: kuralay2008@mail.ru¹, zhanna19@list.ru²)

ТАКТИКО-СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ ПУБЛИКАЦИЙ А.КЕКИЛЬБАЕВА)

Аннотация. В настоящей статье представлены результаты анализа научно-популярного дискурса с подробным описанием особенностей тактико-стратегической организации коммуникации на примере выступлений общественного деятеля и писателя А. Кекильбаева. Рассматривается теория дискурсивных стратегий и тактик в рамках анализируемого дискурса, приводятся значения терминов «научный дискурс», «научно-популярный дискурс», проводится анализ стратегий языковой личности писателя. Авторами приводятся определения и классификации дискурса ведущих отечественных и зарубежных ученых.

В качестве материала исследования были отобраны публикации в русскоязычных средствах массовой информации, тексты выступлений А.Кекильбаева на международных научных мероприятиях, в последующем опубликованные в журналах. Целью исследования является определение дискурсивных стратегий и тактик на основе научно-популярного дискурса языковой личности, для достижения которой поставлены и следующие задачи: провести краткий обзор научной литературы по раскрытию понятия «научно-популярный дискурс», рассмотреть теорию дискурсивных стратегий и тактик в рамках изучаемого дискурса, представить результаты анализа стратегий дискурса писателя. В ходе исследования используется метод интерпретации данных в рамках коммуникативно-прагматического анализа. В исследовании авторы опираются на концепции дискурсологии, лингвопрагматики, функциональной лингвистики и на теорию языковой личности.

Ключевые слова: дискурсология, лингвопрагматика, функциональная лингвистика, дискурсивные стратегии, дискурсивные тактики, дискурс, языковая личность, модель стратегий научно-популярного дискурса.

Введение. Основной функцией науки, которая на протяжении многих веков остается в центре познавательной деятельности человека, является получение нового знания о мире. Наука, научное знание тесно коррелирует с такими понятиями как научная картина мира, научное мышление и научный дискурс.

Изучение творчества Абиша Кекильбаева и изданных трудов писателя дает основания констатировать факт наличия публикаций научного характера, т.е. научного дискурса в его наследии.

Целью статьи является исследование организации научно-популярного дискурса языковой личности писателя с точки зрения использования определенных дискурсивных стратегий и тактик для достижения коммуникативных целей.

Достижение поставленной цели в контексте данной статьи предполагает решение следующих задач: кратко рассмотреть понятия «научный дискурс» и его подвид «научно-популярный дискурс», проанализировать теорию дискурсивных стратегий и тактик в контексте научного дискурса, разработать интегральную модель стратегий научно-

популярного дискурса писателя А.Кекильбаева, определить перспективы дальнейшего исследования.

Объект нашего исследования – русскоязычный научно-популярный дискурс писателя. В качестве предмета исследования в данной статье рассматриваются дискурсивные стратегии и тактики, применяемые писателем.

Методика и методы исследования. В качестве методологической базы исследования представлены основные теоретические положения дискурсологии, функциональной лингвистики, лингвопрагматики, теории языковой личности.

Основным методом исследования является метод интерпретации полученных данных на основе коммуникативно-прагматического анализа. В ходе работы была использована модель анализа тактико-стратегической организации научно-популярного дискурса. Данный этап исследования, представленный в статье, не предусматривает статистический анализ в рамках анализируемого дискурса.

Материалом исследования послужили русскоязычные публикации в СМИ, выступление на научной конференции А.Кекильбаева: «Бессмертие красоты и памяти народной», опубликованной в журнале «Памятники Отечества» в декабре 1988 года; «Во имя веры в будущее человечества и цивилизации» Выступление на Всесоюзной научной конференции «Актуальные проблемы социалистического реализма в литературах Советского востока на современном этапе», 19 октября 1978 год, Казань; «Всероднящая сила слова», статья в журнале «Дружба народов», №9, 1983 год и др.

Обсуждение и наблюдение. Современное языкознание признает тот факт, что одним из основных продуктов науки посредством которого формируется, реализуется, передается научное знание, является научный дискурс, продуцируемый языковой личностью. Теоретической основой данного исследования является теория языковой личности, разработанная лингвистом Ю.Н. Карауловым, который рассматривает это явление, языковая личность, как трехуровневая структура, включающая: 1) вербально-семантический уровень (лексикон), 2) лингво-когнитивный уровень (тезаурус), 3) мотивационный (прагматикн) [1]. Ученый определяет языковую личность как «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью».

В казахстанском языкознании теория изучения индивидуальных особенностей использования средств языка для выражения авторских взглядов, идей, т.е. «языковая личность», имеет уже солидную базу, в которой особое место занимают взгляды Э.Д. Сулейменовой, Ф. Терековой, Ф. Кожаметовой, Г. Муратовой, Ж. Манкеевой, а также хотелось бы выделить труды академика Р. Сыздыковой (1968) [2], Е. Жанпейсова (1976) [3].

Необходимо отметить, что в данном исследовании, вслед за Ю.Н. Карауловым, языковая личность и дискурс рассматриваются как неотъемлемые части друг друга [1].

Исследователь В.И. Карасик выделяет два вида дискурса: личностно-ориентированный и статусно-ориентированный. Статусно-ориентированный дискурс имеет институциональный характер (политический или педагогический дискурс и др.) и неинституциональный характер (личный, групповой дискурс). В персональном (личностно-ориентированном) дискурсе говорящий выступает как личность во всем богатстве своего внутреннего мира (например: дискурс писателя, оратора и т.п.). В институциональном (статусно-ориентированном) дискурсе говорящий рассматривается как представитель определенного социального института (например: юридический, медицинский и др.) [4].

Казахстанскими учеными выделяются разные подвиды дискурса, среди них Г.Ю. Аманбаева, Б.А. Ахатова (политический дискурс), Г.Г. Буркитбаева (деловой дискурс), Б.С. Жумагулова (полемический дискурс), К. Сидиров (теория дискурса), А.Б. Туманова (художественный дискурс, научный дискурс), С. Алижанов (метафорика в научном

дискурсе) и др. Анализ исследований позволяет сделать вывод о том, что на данном этапе развития лингвистики дискурс, его различные виды, в том числе научный дискурс, остаются в центре внимания многих ученых.

Как было указано выше, языковеды признают факт, что одним из характерных признаков науки, научной деятельности, является особый тип дискурса – научный [5]. С точки зрения канала передачи информации различают устный и письменный. Оба вида научного дискурса, и устный, и письменный, представляют собой научную коммуникативную деятельность как некое информационное взаимодействие между объектами [6]. Соответственно, и в письменном, и в устном виде дискурса выделяются автор (в нашем случае языковая личность А.Кекильбаева), который производит научную информацию в виде текста или устного сообщения, сама научная информация и адресат, т.е. получатель. С целью воздействия на адресата, для достижения коммуникативных целей используются различные коммуникативные стратегии и тактики.

В настоящем исследовании авторы придерживаются точки зрения, что продуктом когнитивно-дискурсивной деятельности ученого или ученой общественности является научный текст, который обладает особыми характерными признаками, в том числе особыми стилистическими чертами. Лингвист Мишанкина Н.А. уточняет, что «Если рассматривать дискурс как совокупность коммуникативных и вербальных параметров, которые определяют способы реализации коммуникации в конкретной сфере, материализующиеся в виде формации текстов, обладающие особыми языковыми структурами (например, стилистическими чертами) и реализующие такой способ отражения мира, который принят в рамках определенной коммуникативной сферы. Стил, в свою очередь, подразумевает те языковые структуры текста, которые отражают специфику принятых форм коммуникативной интеракции в конкретной сфере» [7].

Казахстанский лингвист Чумбалова Г.М., наряду с другими учеными, определяя основные характеристики научного стиля, подчеркивает, что научный стиль – это упорядоченная система связей между частями высказывания, стремление авторов к сжатости и однозначности выражения, насыщенности содержания. Научному стилю речи свойственны логическая последовательность изложения, однозначность, точность, конкретность, ясность, бесстрастность, обобщённость и отвлечённость, насыщенность терминами, объективность высказывания [8].

Как можно заметить, существование научного стиля, его характерные особенности, является общепризнанным фактом. Однако на настоящий момент нет однозначного подхода к определению его разновидностей или подстилей.

К примеру, ученый Аликаев Р.С. выделяет следующие подстили в рамках научного стиля: собственно научный (академический), научно-учебный, научно-технический, научно-публицистический, научно-информационный и научно-разговорный подстили [9]. Лингвист М.Н. Кожина называет основными: собственно научный, научно-учебный и научно-популярный подстили [10]. Д.А. Розенталь в своем учебном пособии «Практическая стилистика русского языка» представляет научно-деловой, научно-технический, научно-публицистический, учебно-научный подстили [11]. Можно предположить, что подобного рода неопределенность в дифференциации подстилей обусловлена неоднозначностью критериев их определения. Тем не менее, общим остается определение адресанта, т.е. автора научной информации, сама информация и адресата, то есть получатель информации. Иными словами «некое информационное взаимодействие между объектами» [5].

Опираясь на положение М. Хэллдея, который характеризует дискурс через параметры «участник», «тема», «способ» [12], считаем возможным выделить по данным параметрам научно-популярный дискурс, который содержит научную информацию, но ориентированную на широкого получателя данной информации с целью популяризации научного знания.

Отличительной особенностью научно-популярного дискурса является сочетание признаков научного и публицистического стилей, что отражается на его характеристиках.

Как отмечает Кисилев А.Ю. «Вбирая в себя некоторые их признаки и формируя свои, особые вербальные поведенческие модели, научно-популярный дискурс становится уникальным явлением, достойным основательного изучения» [13, 763].

Основной функцией научно-популярного дискурса является «распространение специальных научных знаний в непрофессиональной среде [14]. Иными словами, «традиционное соотношение диалогичности в коммуникации «адресат – адресант» в научном дискурсе трансформируется в соотношение «компетентный адресат – компетентный адресант» [15]. Соответственно, в случае с научно-популярным дискурсом мы имеем дело с соотношением «компетентный адресант – некомпетентный адресат», т.е. широкий круг получателя информации.

Источниками репрезентации научной информации для непрофессионального получателя могут быть периодические издания: статьи в газетах, журналах, интервью и т.п.

Результаты. В рамках настоящего исследования обратимся к статьям А.Кекильбаева, опубликованных в газетах и журналах. Что касается круга исследовательского интереса языковой личности писателя А.Кекильбаева, то он выходит далеко за рамки чисто литературной деятельности. Его философские воззрения, идеи позволяют говорить о нем как о великом мыслителе, которого волнуют вопросы бытия, возрождения национального сознания, переосмысливая историю, анализируя процессы настоящего и предсказывая будущее народа.

Соответственно, тематика научного дискурса (в нашем случае научно-популярного) охватывает очень широкий круг проблем гуманитарного знания. Как отмечает В.И. Карасик, гуманитарные науки можно отнести к менее формализованным, в них обнаруживается сильная зависимость объекта познания от познающего субъекта [4]. Следовательно, посредством анализа наследия писателя, возможно проследить не только объективные факты, но и субъективное отношение личности А.Кекильбаева, его понимание, концепции по различным вопросам.

Так, к примеру, согласно последним исследованиям, в раннем творчестве А.Кекильбаева, новатора казахстанской прозы, отмечается принцип историзма, в рамках которого писатель затрагивает такие вопросы как осмысление современности, прошлого и будущего, общие закономерности человеческого опыта в разрезе эпох [16], что также прослеживается в ходе анализа материала настоящей статьи.

Особенностью коммуникации, в том числе и научной, является ее высокая прагматическая направленность. Целью настоящего исследования определено изучение организации научно-популярного дискурса языковой личности писателя с точки зрения использования определенных дискурсивных стратегий и тактик для достижения коммуникативных целей.

Анализ соответствующей литературы [6, 7, 8, 12] демонстрирует исследовательский интерес к тактико-стратегическому подходу. Тем не менее, вопрос организации научного дискурса с точки зрения использования определенных коммуникативных стратегий и тактик остается еще мало изученным.

Авторы настоящей статьи придерживаются определения коммуникативных стратегий, сформулированного О.С. Иссерс. Лингвист рассматривает их как комплекс вербальных и невербальных действий, направленных на достижение коммуникативных целей, включающий в себя планирование процесса речевой коммуникации в зависимости от конкретных условий общения и личностей коммуникантов, а также реализацию этого плана. Лингвист определяет коммуникативные тактики как одно или несколько действий, способствующих реализации стратегии [17]. Каждый тип дискурса предполагает использование соответствующих коммуникативных стратегий и тактик. Научный дискурс также реализуется за счет особых стратегий и тактик, в особенностях применения которых и проявляются индивидуальные характерные черты определенной языковой личности.

В нашем исследовании применяется модель анализа тактико-стратегической организации научно-популярного дискурса, предложенная лингвистом Т.А. Воронцовой, согласно которой основной стратегией презентации специальных знаний научно-популярного дискурса является информирующая стратегия [14]. Данная стратегия реализуется путем применения тактик: апелляции к фоновым знаниям, расширения информации, привлечения внимания, тактика объяснения.

Т.А. Воронцова уточняет, что «Специфика реализации информирующей стратегии проявляется в том, что в данных текстах широко представлены языковые средства и речевые приемы, характерные для текстов собственно научного стиля» [14, с. 26]. Прежде всего, это активное использование терминов без дефиниций и специфических устойчивых выражений, что, безусловно, отличает научную речь от всех других видов речевой коммуникации.

Например, в статье А. Кекильбаева «Бессмертие красоты и памяти народной», опубликованной в журнале «Памятники Отечества» в декабре 1988 года, встречаются такие термины, понятия и устойчивые выражения, как историзм мышления, основополагающий принцип, предметность и конкретность, историко-культурная среда, человеческая консолидация, ареал сапиентации палеонтропов, период древнего палеолита, образ действия, природная среда, кочевые племена, природно-климатические условия, человеческая жизнедеятельность, первобытный человек неандертальского типа, палеогеографическая обстановка, хомерктусы, питекантропы, синантропы, племена новокаменного века, памятники ранней и средней бронзы, андроновские племена, анимизм, тотемизм, скифский звериный стиль, сакская эпоха, синкретизация культурных традиций, социалистический реализм, этноцентризм и др.

Помимо наличия в дискурсе писателя специальных терминов отмечается использование объемных синтаксических единиц, содержащих однородные члены, параллельные конструкции, приведенные в следующих фрагментах текста:

1. В нем несметное количество археологических и архитектурных памятников, раскрывающих весь сложный путь человечества – от бесхитростного пищедобывания доисторических времен до нынешнего космоосвоения, нашего народа – от разрозненных кочевых племен до нынешней современной нации, человеческой консолидации

2. Крупные кочевнические военно-политические объединения либо, завоевав соседние оседлые государства, основали новую могущественную державу, как это произошло с империей великих Кушан, являющейся ярким примером существования и тесного взаимодействия земледельческого и кочевого скотоводческого миров, либо после ожесточенной борьбы с оседлым соседом стимулировали неслыханную консолидацию ранее между собой конфликтовавших кочевых племен, как это получилось с хуннами после противоборства с Китаем.

3. В любом уголке казахстанских степей можно встретить первобытные стоянки и поселения, городища, курганы, каменные балбалы, менгиры, дольмены, петроглифы, остатки древней ирригации, пашен, караванных дорог и т. д.

Приведенные фрагменты текстов для примера дают основание предполагать, вслед за Т.А. Воронцовой, что адресат имеет определенный запас знаний, достаточных для понимания данного текста, а также способность воспринимать подобные сложные синтаксические структуры, характерные для научных текстов. Это подтверждается использованием **тактики апелляции к фоновым знаниям**. Маркерами тактики являются речевые обороты, указывающие на то, что адресат уже владеет фоновыми знаниями о предмете коммуникации, к примеру:

Историзм, как **мы все хорошо знаем**, многоаспектен.

Всеми признано, что фольклор есть концентрированное выражение всего того, что народом пережито, пережито и усвоено за время его существования на земле, не только сухая фиксация, но и своеобразное осмысление, что он в себе содержит социальные, нравственные устремления целых наций и эпох.

Мы хорошо знаем, каким надежным помощником было слово во всестороннем и глубоком познании человечеством окружающего мира.

Литература - **как мы знаем**, высокоэффективное средство не только самовыражения, но и взаимообщения.

Тактика расширения фоновых знаний также используется в научно-популярном дискурсе языковой личности А.Кекильбаева, ввиду того, что адресат подобного рода дискурса не всегда является специалистом в той области знания, которой посвящен текст. Соответственно, требуются пояснения от адресанта для достижения поставленных прагматических целей.

С учетом того, что публикации в научно-популярных изданиях, в СМИ привлекают внимание большей части читателей и отвечают их интересу к наиболее актуальной информации, перед адресантом стоит задача как минимум поддержать интерес к научному знанию и, как максимум, транслировать новое знание, преобразовав его в более доступную форму. Исходя из этой задачи – привлечь внимание массового адресата, в научно-популярном дискурсе используется тактика привлечения внимания. Как поясняет Т.А. Воронцова «одной из основных тактик адресанта научно-популярного текста является тактика привлечения внимания, которая реализуется уже на этапе отбора информации: в массовых журналах, как правило, представлены либо особо значимые научные события и факты, либо достижения науки, имеющие перспективу практического применения» [14, 27]. Данная тактика реализуется путем использования определенных лексических единиц (впервые, уникальный, новый и др.), форм превосходной степени прилагательных. Сюда же можно отнести использование стилистических приемов, таких как, риторический вопрос, восклицания, императивы, гиперболы, афоризмы, параллелизмы, определенные речевые формы, метафоры, цитация, апелляция к авторитетным источникам и др., например:

Не слишком ли мы тут драматизируем ситуацию, которая ныне угрожает и человечеству, и миру?

Да, трудно отказать подобного рода политикам в искусстве словесной эквилибристики!

Да, столь мрачная палитра в описании нынешнего миросостояния не по душе апологетам войны. Да, подкупающе сладкозвучны их песнопения о возможных победах «ограниченной» войны.

Ибо кому безразлична судьба малой Родины, того вряд ли волнуют заботы большой.

Как любовная серенада ласкает их слух вдохновенная пентагоновская характеристика новых нейтронных «чудо-бомб».

Поэтому и так крепко запало в наши души понятие «духовная осёдлость», пущенное в оборот академиком Д.Лихачевым.

Оно в пределы первобытной ойкумены, по данным казахстанской археологии, включалось приблизительно миллион лет тому назад, в шельшальском периоде древнего палеолита.

Как показал анализ научно-популярного дискурса А.Кекильбаева, **тактика привлечения внимания** относится к одной из наиболее используемой, что указывает на то, что автор, т.е. адресат, стремится к тому, чтобы получатель информации проникся серьезностью и актуальностью обсуждаемой проблемы.

Однако, адресат научно-популярного дискурса осознает, что адресант может быть и не специалистом в той сфере знаний и не обладает достаточным объемом фоновой информации. Именно с этой целью применяется **тактика объяснения**. Данная тактика реализуется путем использования метатекстовых маркеров, таких как: необходимо пояснить, для начала разберемся в ситуации и т.д., упрощение сложных синтаксических конструкций (прием парцелляция, повтор и др.), перефразирование.

В том и заключается неделимость истории и культуры всего человечества.

В том же и суть преемственности поколений.

Наши наблюдательные предки давно и верно заметили, что кони сторонятся друг друга до той поры, пока один из них не заржет, а люди – пока кто-нибудь из них не заговорит.

С этой же целью используется **вопросно-ответная тактика**. Причем, надо отметить, эта же тактика может быть использована как для объяснения, так и с целью привлечения внимания.

1. Что это? Модное увлечение, к которым, к сожалению, не так уж и равнодушен наш брат-литератор. Очередной «тематический бум», вроде «молодежных повестей» 60-х годов? Нет, по-нашему, это не временное поветрие, порожденное ностальгией сверхэмоциональной творческой интеллигенции по «миллой старине», а глубокая закономерность, обусловленная самой логикой дальнейшего продвижения вперед общества.

2. Какая роль в этой длинной цепи атрибутов литературы отводится ее этнической принадлежности? Этот вопрос с каждым днем приобретает все более серьезное значение в условиях современного общества, характеризуемого интенсификацией духовного общения народов, консолидацией людей на основе общности не их этнических происхождений, а все актуализирующихся социальных интересов.

Другим приемом, который активно используется А. Кекильбаевым, является прием аналогии, то есть сравнения и метафора. Виртуозно владея художественным словом, писатель создает образы, с помощью которых непрофессиональный читатель – получатель научного знания, легко и всецело проникает в суть вопроса.

.....ровными как поверхность стола просторами....

Каждый из нас ныне ощущает горячее дыхание самой истории.

Кочевничество не было прихлебателем, тем более разрушителем культуры оседлых племен.

...наша казахская земля сполна располагает к духовной оседлости. Она – фактически огромный музей под открытым небом. В данном примере также использована аналогия путем визуализации.

Заключение. Анализ публикаций А. Кекильбаева с целью определения дискурсивных стратегий и тактик, используемых писателем в научно-популярном дискурсе, показал, что их выбор определяется как прагматической направленностью автора, так и исходит из возможностей и интересов адресата научной информации. С помощью метода интерпретации данных в рамках коммуникативно-прагматического анализа стало возможным выявить наряду с объективными фактами субъективное отношение личности общественного деятеля, его понимание к разного рода вопросам общества; выделить основную стратегию – информирующую, реализуемую посредством следующих тактик: апелляция к фоновым знаниям, расширение информации, привлечение внимания, вопрос-ответ, объяснительная тактика.

В научно-популярном дискурсе писателя отмечается обращение к специальным терминам, объемным синтаксическим конструкциям, форм превосходной степени прилагательных, таких стилистических приемов, как, восклицания, риторический вопрос, гиперболы, афоризмы, императивы, апелляция к авторитетным источникам, метафоры и др.

Метафоры, в особенности когнитивные, содержат в себе лингвокультурологическую компоненту, которая может быть выделена как в прямой, так и непрямой коммуникации [18].

В качестве перспективы исследования авторам предполагают изучение метафорики в научно-популярном дискурсе языковой личности А.Кекильбаева, исследование научно-популярного дискурса с точки зрения логической структуры, включающую тезис, обоснование, аргументацию и др., что станет возможным в анализа творческого наследия писателя, великого мыслителя современности, затрагивающего вопросы бытия, национального сознания, переосмысления истории сквозь призму времени.

Литература

1. Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8.
2. Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі (монография). – Алматы: Ғылым, –1968. – 336 с.
3. Жанпейісов Е. М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар). – Алматы: – 1976. – 336 б.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 198 с.
5. Arnold C.C., Bowers J.W. Handbook of Rhetorical and Communication. –Boston, 1994. – 996 p.
6. Ахтаева Л.А. Научный дискурс как специфическая разновидность дискурсивной деятельности // Молодой ученый. – 2010. – №7. – С. 144-150.
7. Мишанкина Н.А. Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Н.А. Мишанкина. – Томск: 2010. – 409 с.
8. Чумбалова Г. Научный стиль речи (медицинский профиль): Учебное пособие. – Алматы: 2010. – 104 с.
9. Аликаев Р.С. Язык науки в парадигме современной лингвистики. – Нальчик: Эль-Фа, 1999. – 318 с.
10. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – Москва.: – 2008. – 464 с.
11. Розенталь Д.А. «Практическая стилистика русского языка»: учебное пособие. - 5-изд., испр.и доп. – М.: Высшая школа, 1987. – 399 с.
12. Halliday M.A.K., Hasan R. Language, Context, And Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. – Oxford etc.: Oxford university press, 1991. – 126 p.
13. Кисилев А.Ю. Адресные стратегии в научно-популярном дискурсе // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010. – №5. – С. 762-765.
14. Воронцова Т. А. Стратегии и тактики презентации специальных знаний в научно-популярном дискурсе. Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 37 (328). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 86. – С. 26-29.
15. Туманова А.Б. К вопросу определения понятия дискурса как объекта лингвистического исследования // Сборник материалов X Межд.научной конференции, посв. 25-летию кафедры русского языка. Томский центр научно-технической информации. – 2018. – С. 40-46.
16. Lubocha-Kruglik J., Kobzhassarova S.T., Zhumsakbayev A.T. The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev // Вестник ЕАГИ. – 2022. – №4. – С. 173-179.
17. Issers O.S. Communicative strategies and tactics of Russian speech. Monograph. Ed. 5. – Moscow.: LKI, 2008. – 288 p.
18. Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // XLinguae – 2020. – V.13. – Iss.2. – pp. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13, http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html

Қ.А. ИСКАКОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Ж.Т. ОСПАНОВА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ДИСКУРСЫ ТАКТИКАЛЫҚ-СТРАТЕГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ҰЙЫМДАСТЫРУ (А. КЕКІЛБАЕВТЫҢ ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада қоғам қайраткері, жазушы А.Кекілбаевтың сөйлеген сөздері негізінде коммуникацияны тактикалық және стратегиялық ұйымдастырудың ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттайтын ғылыми-танымал дискурстың талдау нәтижелері келтірілген. Талданатын дискурс шеңберінде дискурсивті стратегиялар мен тактикалар теориясы

қарастырылады, «ғылыми дискурс», «ғылыми-танымал дискурс» терминдерінің мағыналары беріліп, жазушының тілдік тұлғалық стратегияларына талдаулар жасалады. Мақала авторлары жетекші отандық және шетелдік ғалымдардың дискурсының анықтамалары мен жіктемелеріне сүйенген. Зерттеудің мақсаты тілдік тұлғаның ғылыми-көпшілік дискурсына негізделген дискурсивті стратегиялар мен тактикаларды анықтау, оған қол жеткізу үшін: ғылыми зерттеулерге қысқаша шолу жасау, зерттелетін дискурс шеңберінде дискурсивті стратегиялар мен тактикалар теориясын қарастыру, жазушының дискурс стратегияларына талдау нәтижелерін ұсыну міндеттері қойылды. Зерттеу барысында коммуникативті-прагматикалық талдау шеңберінде деректерді түсіндіру әдісі қолданылады. Зерттеуде авторлар дискурсология, лингвопрагматика, функционалды лингвистика тұжырымдамаларына және тілдік тұлға теориясына сүйенеді.

Түйін сөздер: дискурсология, лингвопрагматика, функционалды лингвистика, дискурстық стратегиялар, дискурстық тактика, дискурс, тілдік тұлға, ғылыми-көпшілік дискурс стратегияларының моделі.

К.А. ISKAKOVA

K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

Zh.T. OSPANOVA

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

TACTICAL AND STRATEGIC ORGANIZATION OF POPULAR SCIENCE DISCOURSE (BASED ON THE MATERIAL OF A. KEKILBAYEV'S PUBLICATIONS)

Abstract. This article presents the results of the analysis of popular scientific discourse with a detailed description of the peculiarities of tactical and strategic organisation of communication on the example of speeches of public figure and writer A. Kekilbaev. The theory of discursive strategies and tactics within the framework of the analysed discourse is considered, the meanings of the terms 'scientific discourse', 'popular scientific discourse' are given, the strategies of the writer's linguistic personality are analysed. The authors provide definitions and classifications of discourse by leading Russian and foreign scientists.

Publications in Russian-language mass media, texts of A. Kekilbaev's speeches at international scientific events, subsequently published in journals, were selected as the material of the study. The aim of the study is to determine discursive strategies and tactics on the basis of popular scientific discourse of the linguistic personality, to achieve which the following tasks were set: to conduct a brief review of scientific literature on the disclosure of the concept of «popular scientific discourse», to consider the theory of discursive strategies and tactics in the framework of the studied discourse, to present the results of analysing the strategies of the writer's discourse. The research uses the method of data interpretation within the framework of communicative-pragmatic analysis. In the study the authors rely on the concepts of discourse studies, linguopragmatics, functional linguistics and on the theory of linguistic personality.

Keywords: discursology, linguopragmatics, functional linguistics, discursive strategies, discursive tactics, discourse, linguistic personality, model of popular science discourse strategies.

References

1. Karaulov Ju.N. Predislovie. Russkaja jazykovaja lichnost' i zadachi ee izuchenija // Jazyk i lichnost'. – M.: Nauka, 1989. – S. 3-8.
2. Syzdyqova R. Abai şyğarmalarynyñ tılı (monografıa). – Almaty: Şylym. – 1968. – 336 b.
3. Janpeiisov E.M. Äuezovtyñ «Abai joly» epepeiasynyñ tılı (tarihi-etimologialyq baiqaular, materialdar). – Almaty: 1976. – 589 b.
4. Karasik V.I. Jazykovoı krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – С. 198.
5. Arnold C.C., Bowers J.W. Handbook of Rhetorical and Communication. Boston: 1994. – 996 p.

6. Ahtaeva L.A. Nauchnyj diskurs kak specificheskaja raznovidnost' diskursivnoj dejatel'nosti // Molodoj uchenyj. – 2010. – №7. – S. 144-150.
7. Mishankina H.A. Lingvokognitivnoe modelirovanie nauchnogo diskursa. Avtoref. dis. d-ra filol. nauk. – H.A. Mishankina. Tomsk: 2010. – 409 p.
8. Chumbalova G. Nauchnyj stil' rechi (medicinskij profil'): Uchebnoe posobie. – Almaty: 2010. – 104 s.
9. Alikaev R.S. Jazyk nauki v paradigme sovremennoj lingvistiki. – Nal'chik: Jel'-Fa, 1999. – 318 s.
10. Kozhina M. N. Stilistika russkogo jazyka. – M.: – 2008. – 464 p.
11. Rozental' D.A. «Prakticheskaja stilistika russkogo jazyka»: uchebnoe posobie. -5-izd., ispr.i dop. – M.: vysshaja shkola, 1987. – 399 s.
12. Halliday M.A.K., Hasan R. Language, Context, And Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. – Oxford etc.: Oxford university press, 1991. – 126 p.
13. Kisilev A.Ju. Adresnye strategii v nauchno-populjarnom diskurse // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. – 2010. – №5. – S. 762-765.
14. Voroncova T. A. Strategii i taktiki prezentacii special'nyh znaniy v nauchno-populjarnom diskurse. Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – № 37 (328). – Filologija. Iskusstvovedenie. – Vyp. 86. – S. 26-29.
15. Tumanova A.B. K voprosu opredelenija ponjatija diskursa kak ob#ekta lingvisticheskogo issledovanija // Sbornik materialov H Mezhd.nauchnoj konferencii, posv.25-letiju kafedry russkogo jazyka. Tomskijcentr nauchno-tehnicheskoy informacii. 2018. – S. 40-46.
16. Lubocha-Kruglik J., Kobzhasarova S.T., Zhumsakbayev A.T. The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev // Vestnik EAGI. 2022. – №4. – S. 173-179.
17. Issers O.S. Communicative strategies and tactics of Russian speech. Monograph. Ed. 5. – Moscow: LKI, 2008. – 288 p.
18. Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // XLinguae – 2020. – V.13.-Iss.2. – pp. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13, http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html

Автор туралы мәлімет:

Исакова Құралай Амангелдықызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Исакова Құралай – докторант Актюбинского регионального университета имени К. Жұбанова, Ақтөбе, Қазақстан.

Iskakova Kuralai Amangeldievna – doctoral student of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Оспанова Жанна Толюбайқызы – философия докторы (PhD), профессордың көмекшісі, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Оспанова Жанна Толюбаевна – доктор философии (PhD), ассистент профессора, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Ospanova Zhanna Tolyubaevna – PhD, Assistant Professor Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

N.E. KARTZHAN¹ S.S. ISSAKOVA² *S.K. KENZHEMURATOVA³ Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan^{1,2}A.K. Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan³(e-mail: kowka-95@mail.ru¹, sabira-i@yandex.ru², bidos.daulet@mail.ru³)

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF «MENTAL ACTIVITY» IN THE KAZAKH FAIRY-TALE DISCOURSE

Annotation. The article is devoted to the analysis of the linguistic representation of the concept of «mental activity» in the discourse of Kazakh fairy tales. The research is conducted within the framework of new directions in modern linguistics, such as linguoculturology, linguistic stylistics, ethnopsycholinguistics, discourse analysis, and linguoconceptology. The object of the study is the concept of «mental activity» in Kazakh fairy-tale discourse. The subject of the study is the lexical units that actualize this concept. The purpose of the study is to identify the specific features of understanding the meaning of the concept of «mental activity» in Kazakh fairy-tale discourse. The research carries out a lexicographic, discursive, and linguocultural analysis of the concept of «mental activity» to reveal the connection between language and culture within the framework of linguoculturology, explore the concept itself, its structure, and research methods, and determine the structure of the concept of «mental activity.» Explanatory dictionaries of the Kazakh language, a dictionary of synonyms and antonyms, phraseological dictionaries, and Kazakh fairy-tale texts were used as the material for the study. The scientific and methodological foundations of the research are based on scientific conclusions from studies on discourse theory and analysis, speech communication theory, comparative linguistics, functional linguistics and speech genre theory, text linguistics, linguoculturology, and fairy-tale discourse. The novelty of this research lies in offering a comprehensive description of the concept of «mental activity» through lexicographic, discursive, and linguocultural analysis. The theoretical significance of the results is determined by identifying the representation of the worldview in the fairy-tale discourse of the Kazakh people through the concept of «mental activity.» The research materials, findings, and conclusions will serve as a basis for future studies in the fields of cognitive science and linguoculturology. The research is guided by V.A. Maslova's methodology of conceptual analysis of conceptual structures. The method of comprehensive concept analysis consists of the following stages: 1. Analysis of dictionary definitions, where the meanings of lexemes reflecting the concept are examined using various explanatory dictionaries of the Kazakh language. 2. Analysis of the synonymous and antonymous series of the studied concept. 3. Analysis of phraseological units and proverbs. 4. Discursive and linguocultural analysis. The concept of «mental activity» is analyzed in the context of Kazakh fantastic fairy-tale discourse.

Keywords: discourse, fairy-tale discourse, concept, conceptual research, discursive and linguocultural analysis, the concept of mental activity, linguoculturology

Introduction. The scientific work is dedicated to the linguocultural analysis of mental activity concept in Kazakh fairy-tale discourse and its linguistic representation. The topic of this study is considered within the framework of new areas in modern linguistics, such as linguoculturology,

linguistic stylistics, ethnopsycholinguistics, discourse analysis, and linguoconceptology. In contemporary linguistic studies, particular attention is paid to the relationship between language and culture. As scientists note: «Cognition of the culture of a nation, the characteristics of its national character, mores, and spiritual disposition is inconceivable without knowledge of its language. Language is not merely an explication or materialization of hidden ideal mental and thought processes. These processes are inseparable from the language; they are essentially linguistic» [1]. The study of concepts as a unity of language and culture is crucial for determining the uniqueness of a particular linguistic community. Today, several fields of science are engaged in the study of concepts. The analysis of concepts shows significant interest in the semantics of language units. Vocabulary is studied in inseparable unity with the individual, their culture and consciousness. Figurative units are of particular importance, as they most precisely convey cultural values within the lexicon of the language.

The relevance of the chosen topic is determined by the increased interest of scholars in the relationship between language and culture, the influence of language on an individual's worldview, the linguistic picture of the world, and the specifics of national discourse. Many researchers emphasize the need to explore the connection between an individual's native language and their worldview. As a result, various culturally significant concepts are studied, offering a wealth of information about a particular language community: national behavior, ethnographic data, cultural characteristics, and more. The study of a concept can be based on the materials of a single language or across multiple languages.

«Mental activity is the highest form of reflection of objective reality, the ability to accurately and purposefully regulate a person's relationship to their environment...» The mind is the ability to evaluate phenomena, draw conclusions, and apply knowledge in a timely manner. It is not innate but formed in society, family, life, educational work, and methodically in the educational process. This socio-psychological quality is of great importance in Islamic ethics. In the hadiths of the prophets, it is stated: «The first thing Allah created is reason.» Allah said: «I created you as a great creation and made you higher and more precious than all creatures, but with my help, I command (my servants), save them (from evil deeds), and with your help, I punish them.»

Since the head is the seat of the mind, it is commonly referred to as the «crown of the body.» This can be observed in aphorisms: «The head is the crown of the body.» The people say: «The sage is known not by his origin, but by his knowledge» (Assyrian proverb), «The mind is far more valuable than strength. When strength is of no use, the mind comes to aid» (Egyptian proverb), emphasizing that if the brain does not function properly, the mind and consciousness cannot operate normally. Aphorisms such as «The mind is in the head, not in the years,» «For every spoken word there is a listening ear,» «Listening is hearing,» and «Do not trust the ears, trust the eyes» further illustrate that the mind is a multifaceted property linked to the complex senses (vision, hearing, etc.): it arises in the brain (i.e., the nervous system) and regulates human activity based on information received from the sensory organs.

Researcher D.S. Ryspaeva notes that mental concepts are «formed in linguistic consciousness, and the word 'mind' as a stimulus creates an associative field in the minds of informants» [2]. Therefore, it is essential to study the uniqueness of the concept of «mental activity» in the formation of the Kazakh national worldview in linguocultural, value, lexical, and semantic aspects. The object of the study is the concept of «mental activity» in Kazakh fairy-tale discourse. The subject of the study is the lexical units that actualize this concept. The purpose of the study is to identify the specifics of understanding the meaning of the concept of «mental activity» in Kazakh fairy-tale discourse. To achieve this goal, several tasks need to be addressed: to determine the connection between language and culture within the framework of linguoculturology, to consider the concept and its structure and identify research methods, to establish the structure of the concept of «mental activity,» and to conduct lexicographic, discursive, and linguocultural analysis of the concept of «mental activity.»

Explanatory dictionaries of the Kazakh language, a dictionary of synonyms and antonyms, phraseological dictionaries, and Kazakh-language fantastic fairy-tale texts were

used as the research material. The research is based on discourse theory and discourse analysis (N.D. Arutyunova, V.Z. Demyankov, Y.N. Karaulov, V.I. Karasik, A.A. Kibrik, E.S. Kubryakova, L.M. Makarov, M. Foucault, T. Van Dijk, N. Fairclough, M. Stubbs, R. Wodak, D. Cameron, D. Tannen, K.U. Essenova, Z.Sh. Ernazarova, G.N. Smagulova, G. Azimzhanova, B.S. Zhumagulova, G. Burkitbayeva, E. Alkebayeva, N. Uali, Zh.M. Kenshinbayeva, S.A. Nurmysheva, S.B. Alpatina, A.E. Sadenova, Sh.A. Sabitova, G. Muratova, K.K. Sadirova, A.T. Kassymbekova, L. Aktanova, A. Adilova); speech communication theory (I.A. Sternin, A.O. Leontovich, V.V. Bogdanov, O.L. Kamenskaya, E.F. Tarasov, G.G. Pochevtsov, R. Jakobson, F. Orazbayeva, S. Almetova); comparative linguistics (I.A. Sternin, M.A. Sternina, V.B. Kashkin, A.P. Babushkin, V.N. Gak, S.G. Ter-Minasova, Z. Akhmetzhanova, K. Duisekova, S. Tazhibayeva, S. Satenova, S.S. Issakova); functional linguistics and speech genre theory (M.M. Bakhtin, V.V. Vinogradov, V.V. Dementiev, V.I. Tyupa, K.F. Sedov, O.B. Sirotinina, T.V. Shmeleva); text linguistics (I.R. Galperin, T.M. Nikolaeva, Z.Ya. Turaeva, V.E. Chernyavskaya, N.S. Valgina, T.V. Matveeva, T.M. Khomutova); and linguocultural studies (V.N. Telia, Yu.S. Stepanova, A.D. Arutyunova, V.V. Vorobyeva, V. Shakleina, V.A. Maslova, Zh. Mankeeva). Studies of fairy-tale discourse (Y.V. Mamonova, S. Jintin, N.A. Akimenko, M.V. Demina, A.M. Kerbs, K.T. Batueva, I.G. Ulyanova, T. Lugovaya, O.A. Plakhova, L.P. Kovalchuk, I.S. Sobornaya, U.V. Karimova, D.F. Shakirov, A.Sh. Yusupova, S.K. Kenzhemuratova, A.T. Kassymbekova, A.V. Shakolo, N.K. Kultanbayeva, etc.) were also referenced in the research.

The novelty of the research lies in the comprehensive lexicographic, discursive, and linguocultural analysis of the concept of «mental activity.» The theoretical value of the results is defined by the representation of the Kazakh worldview in fairy-tale discourse through the concept of «mental activity.» The research materials, findings, and conclusions will serve as a foundation for future studies in cognitive science and linguoculturology.

Methodology and research methods. The methodological foundation of the study is based on scientific research, conclusions, and fundamental principles established in the fields of linguoculturology, cognitive linguistics, discourse analysis, and text linguistics within global, Russian, and Kazakh linguistics. Additionally, the works of both foreign and Kazakhstani scholars in the areas of lexicology and lexicography, language and cognition, language and culture, language and ethnicity, language and mentality, national discourse, and linguofolkloristics form the methodological basis of this research.

V. A. Maslova proposed a methodology for conducting conceptual analysis based on the specifics of conceptual structures. According to Maslova, verbal meanings serve as the core, which allows for the revelation of the content of the concept and the identification of the specificity of its representation in the language. The periphery consists of subjective experiences, various pragmatic components, connotations, and lexeme associations [3, 208].

In line with this approach, we propose a method for the comprehensive analysis of the concept of «mental activity» in Kazakh fairy-tale discourse. The method for complex analysis consists of the following stages:

1. Analysis of dictionary definitions: at this stage, the meanings of lexemes reflecting the concept are analyzed using various explanatory dictionaries of the Kazakh language. The following dictionaries were used for the analysis: T. Zhanuzakov's Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008); The Kazakh Dictionary (one-volume large Explanatory Dictionary of the Kazakh Language), compiled by N. Uali, Sh. Kurmanbaiuly, M. Malbakov, R. Shoibekov, et al. (Almaty, 2013); Dictionary of the Mukalagali Language by B. Kaliyev, Zh. Tuimebayev, et al. (Almaty, 2019); Dictionary of the Kazakh Language, edited by T. Zhanuzakov (Almaty, 1999); Explanatory Dictionary of Names in Soul Studies (Almaty, 2006); B. Kaliyev's Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2014); A. Kaidar's Kazakhs in the World of the Native Language (Ethnolinguistic Dictionary), Volume I: Adam (Almaty, 2009).

2. Analysis of synonymous and antonymous. The following dictionaries were used: S. Bizakov's Dictionary of Synonyms (Almaty, 2007); Zh. Musin's Dictionary of Synonyms of the Kazakh Language (Almaty, 1984); A. Zhumabekova's Dictionary of Antonyms of the Kazakh Language (Almaty, 2000).

3. Analysis of phraseological units and proverbs. for this stage, the following dictionaries were consulted: I. Kenesbayev's Phraseological Dictionary (Almaty, 2007) and Kazakh Proverbs and Sayings, compiled by Zhamalkhan Asykova (Almaty, 2013).

4. Discursive and linguocultural analysis: an analysis of the concept of «mental activity» was conducted within the discourse of Kazakh fantastic fairy tales. The following fairy tales were analyzed: Altyn Saqa, Kün Astyndağy Künekei Qyz, Kerqūla Atty Kendebai, Er Töstik, Tas Bolğan Şahar, and Siqyrly Tas (The Magic Stone).

A step-by-step conceptual analysis of the content will provide a clearer understanding of the role and significance of the concept of «mental activity» within the Kazakh conceptual sphere.

Discussion and observation. The main characteristic of any concept is determined by its structure. Different patterns represent the complex structure of the concept. I.A. Sternin emphasizes that the structure of a concept consists of «a combination of the main layer and additional cognitive features» [4,276]. Some scientists, when describing the structure of a concept, use the terms «nucleus» and «periphery» [5, 111]. V.A. Maslova highlights «what makes it a fact of culture: primary forms (etymology); history, which determines the main features of the content; modern associations, grades, and connotations» as key parts of the structure of a concept [6, 205]. Nevertheless, all scientists who study the structure of concepts agree that it consists of distinct layers. In our study, we will focus on the conceptual, figurative, and evaluative components of the concept's structure.

The conceptual component is represented in definitions found in explanatory dictionaries, encompassing both basic and extended meanings. The figurative component is expressed through stable metaphors, phraseological units, proverbs, and sayings. The evaluative component of a concept is manifested in the cultural characteristics of a nation, reflecting what is considered valuable within its worldview.

Researchers have shown great interest in linguistic units that reflect the conceptual sphere associated with human mental activity. This focus on the lexical system is driven by one of the central issues in linguistics: the relationship between language and thought.

Among the various approaches to studying lexical units in the mental domain, the cognitive model of analysis holds a prominent position, as it enables the identification of the relevance and reflection of mental activities and processes in language.

Within this framework of linguistic research, we explore approaches that conceptualize and reflect mental actions and operations in language; the features of linguistic representation and encoding of key criteria for mental actions; linguistic forms that indicate the subject, object, or outcome of mental activity; and features that reflect the quality of mental activity, among other aspects.

Since the present study focuses on the linguistic relevance of the concept of «mental activity,» we analyze verbs that convey mental activity in the Kazakh language. Verbs hold a unique position within the system of word classes in any language because they denote the movement and actions of objects and phenomena. In the Kazakh language, verbs are considered one of the most complex word classes, characterized by a broad range of meanings, various categories, and diverse forms. In this study, verbs reflecting intellectual activity include: thinking, perception, reasoning, intuition, contemplation, study, reflection, recognition, knowledge, research, decision-making, problem-solving, speech, planning, implementation, and others.

We begin by analyzing the meanings of the selected verbs. To do this, we rely on explanatory dictionaries of the Kazakh language, including T. Zhanuzakov's Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (2008), The Kazakh Dictionary (2013), The Mukagali Language Dictionary (2019), and others.

In the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), edited by T. Zhanuzakov, «thinking» is defined as «a person's generalization of the relationships between objects and phenomena in the external world and themselves» [7, 625]. The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013) provides the following definition: «thinking thing. 1. Philos. The highest type of active representation of the essential connections and relations between objects

and phenomena, which subordinates the objective surrounding world to the subject's goals. 2. Science. The active manifestation of the higher form of objective reality's relations and phenomena as they relate to the subject's life, corresponding to a goal and generalized understanding. 3. The most complex type of cerebral cortex activity during actions aimed at fulfilling tasks or consciously finding solutions. 4. Psychology. The reflection of the real world in the brain indirectly through concepts, encompassing all properties, connections, and relationships. 5. Social. Communication and relations between objects and phenomena of the external world, expressed in our brain both generically and indirectly, through words» [8, 990]. In The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019), «think» is described as «the name of the action of the verb 'to think'» [9, 690], with another definition being «to remember something, to reason. 2. To conclude, to summarize; to group» [9, 689]. The Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999) defines «think» as «1. to think. 2. to care for someone, to take care» [10, 485-486], and thinking in philosophical terms as «the generalization and reflection in the brain of the corresponding relationships between objects and phenomena in the external world and oneself. - Process, - Ability» [10,486].

Based on these dictionary definitions, it is evident that the verb «to think,» reflecting human mental activity, spans several scientific disciplines, particularly philosophy, psychology, and sociology. The definitions in various explanatory dictionaries of the Kazakh language demonstrate that thinking is directly related to brain activity. The interaction of objects and phenomena in the surrounding reality is synthesized in the brain and expressed through words. It is a special type of cerebral cortex activity involved in solving tasks in daily life and addressing complex questions that require answers.

In the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), «percept» is defined as «intuition through the senses, transfer to the mind» [7,831], while its figurative meaning is «to know, observe, understand» [7, 830]. The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013) defines «percept» as «perception through the senses, transfer to the mind» [8, 1295]. The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019) describes it as «to perceive, to feel, to know through the senses» [9, 913], with an additional figurative meaning of «to feel, to know, to understand» [9, 912]. In the Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), «percept» is defined as «intuition through perception by the senses, transferred to the mind» [10, 660], and its second figurative meaning is «to know, observe, understand» [10, 658]. These definitions reveal that «percept» describes the process of perceiving specific objects or phenomena through the senses and transferring them to the mind.

The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008) defines «perception» as «the process of perception and sensation occurring in the human brain» [7, 444]. The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013) provides the definition: «perception, psych. The process of holistic representation of objects and phenomena in the brain» [8, 721]. It further explains that «perception» refers to the action of «perceiving» and can also mean «1. Adoption, approval, and acceptance by majority vote of voiced, decreed, or proposed opinions, resolutions, and laws on a particular issue» [8, 721]. The Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999) defines «perception» as «the process of understanding and feeling that occurs in the human brain» [10, 351]. These definitions indicate that «perception» is regarded as a cognitive process of understanding or sensing within an individual's mental activity, leading to the acceptance, agreement, and internalization of an idea or event.

In the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), «reasoning» is defined as «a group opinion about a certain thing, a corresponding conclusion» [5, 665], and as «a reflection on something, observation, orientation» [7, 665]. The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013) defines «reasoning» as «1. Observation, orientation, reflection on something. 2. To understand, to ensure» [8, 1046]. Reasoning is «the name of the action of the verb 'to reason'; to understand, to grasp the circumstances of something» [8, 1046]. In The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019), «reasoning» is «V. Reflecting on something, observing» [9, 734], and another definition is «the action of reasoning» [9, 734]. In the Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), reasoning is defined as «observation, orientation» [10, 520], and «reasoning is a group opinion about a

certain thing, a corresponding conclusion» [10, 520]. From these verbal definitions, we see that the verbs of reasoning express a person's final opinion on something, their reflection, and their understanding of it.

In the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), «focus» is defined as «1. To understand in the mind, to grasp the mood. 2. Study, think, concentrate» [7, 345]. In The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013), «focus» means «1. To focus. 2. Science. The interpretation of the first (quantitative) data obtained from observation, experience; the analysis of the essence» [7, 560], and «the name of the action of the verb 'to focus'» [7, 560]. In the Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), focus means «1. To put one's mind to sleep. 2. Contemplation, concentration» [8, 272]. As we can see, the verb «to focus» reflects a person's mental activity, to focus on something, to feel, and to think.

In the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), «to know» is defined as «1. To get a complete picture of something, to understand. 2. Good knowledge» [7, 164]. The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019) defines «know» as «awareness of something. 2. To observe, feel, understand. 3. To understand. 4. To cherish, appreciate. 5. To be able to speak, write» [9, 234-235]. In The Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), «know» means «1. To get a complete picture of something, to understand. 2. Good, thorough recognition. He must have known me» [10,126].

In the Explanatory Dictionary of the Names of Soul Studies (Almaty, 2006), «recognition» is defined as «a simple form of memory in reproduction, manifested when meeting former perceivers. Recognition varies depending on the degree of perception. For instance, some people immediately recognize what they saw in the past, while others struggle with recognition. Recognition is also tied to imitation. For example, when a person visits a place, they remember a similar place they saw before and make their surroundings resemble it» [11]. In The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019), «recognition» is the «name of the action of the verb 'to recognize'» [9, 848], and «recognize» is defined as «1. To recognize someone without thinking. 2. A comprehensive study of something, distinguishing it. 3. Acceptance, recognition» [9, 848-849]. In The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013), «recognition» refers to «the name of the action of the verb 'to recognize.' 1. To guess without thinking. 2. To distinguish. 3. Understanding, intuition» [8, 1216].

In the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), «study» is defined as «1. To find out the circumstances of something; to search. 2. Observation, control, verification» [7, 346]. In The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013), «study» is defined as «1. To achieve clarity regarding something, to clarify the circumstances; to reveal the truth; to seek. 2. Observation, control, verification» [8, 561]. The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019) defines «study» as «1. Scient. To ensure clarity on something, to reveal the truth. 2. To observe, check» [9, 421-422], and «study» is the «action name of the verb 'to study'» [9, 422]. The Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999) defines «study» as «1. To find out the circumstances of something; search. 2. Observation, verification» [10, 273].

The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008) defines «solution» as «the revelation of the essence of a particular problem, coming to a decision» [7, 915]. In The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013), «solve» is defined as «3. Fig. Thorough systematization, and regulation of a particular problem. 4. Fig. Finding a solution to a specific problem» [8, 1407]. It continues: «He reached a certain stop. He came to a decision. A conclusion about something, made a decision. A) Decided. B) Agreed, concluded. The decision was made. Decided. Making a decision. A) Reaching an agreement, agreeing, stopping. B) Performing actions, carrying out specific tasks. Finding a solution. Solving the knot of something, finding the path» [8, 1408]. The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019) defines «solve» as «finding a solution to a specific problem» [9, 993-994]. In the Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), «solve» is defined as «to reveal the essence of a particular problem, to come to a decision» [10, 731].

In The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008), «speak» is defined as «the verbal expression of thoughts in oral form, utterance» [7, 740]. In The Kazakh

Dictionary (Almaty, 2013), «speak» is defined as «1. To speak. 2. To express opinions. 3. Storytelling. 4. Poetic narrative in eloquent language, turning it into poetry. 5. Oral presentation of thoughts» [8, 1165]. The Mukagali Language Dictionary (Almaty, 2019) defines «speak» as «1. To say something. 2. Expression of opinion, conversation. 'Speak' is also the name of the action of the verb 'to speak'» [9, 802]. In The Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), «speak» is represented as «verbally expressing, voicing thoughts» [10, 580].

The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (Almaty, 2008) defines «design, plan» as «the designation of the planned case» [7, 310]. In The Kazakh Dictionary (Almaty, 2013), «plan» means «1. To design, assign tasks, and develop a plan. 2. Marking, tapping, taking into account» [8, 521]. In The Kazakh Language Dictionary (Almaty, 1999), it is described as «designating and marking the planned case» [10, 243].

The verbal definitions of the concept of «mental activity» prove that it includes meanings like conscious activity aimed at understanding the world, making decisions, reasoning, intuition, drawing conclusions, and more.

Now, let us turn to the synonymous series of the mentioned concept. Synonyms of the concept of «mental activity» include understanding, explaining, teaching [12, 544], reasoning [12, 316], and evaluation [12, 439]. Terms like spiritual activity, spiritual experience, spiritual labor, spiritual energy, intellectual activity, intellectual work, brain activity, thinking activity, mental activity, mental work, and mental energy also form a synonymous series of the concept of mental activity.

Among the antonyms of the concept of «mental activity,» we can list lexical units like not thinking, not understanding, not reasoning, not making decisions, not drawing conclusions, not studying, and not reflecting [13].

An analysis of dictionary definitions shows that the verbal meanings of mental activity are broad, with many synonymous and antonymous series. The definitions indicate that in all dictionaries, the concept of “mental activity” is associated with signs like “brain activity,” “function of reflecting the real world,” and “mental activity.” These characteristics form the foundation for the definitions in all dictionaries.

The concept lives in the human mind and is reflected in culture. According to researchers, phraseology is a layer of language where ethnic identity is manifested. The figurative aspect of meaning expresses the worldview and attitude toward the world inherent in the linguistic and cultural community, determining the cultural development and specificity of the nation [14, 228].

The next stage of analysis involves studying phraseological units. Several phraseologisms that reflect the concept of «mental activity» are formed with the component «es» (mind). For example, in The Ethnolinguistic Dictionary in the World of the Kazakh Native Language (Almaty, 2009), we find the expressions «Es bilgelı – eseigelı, aqyly kırgelı; Esebıñnen jañylsañ da, esıñnen adaspa! – aqyl-oi adamnyñ basty qasietı, ömirde bärin de aqylğa saluğa üiren. Olai etpeseñ basqalarğa zıany tiedı; Eseiü - es kırıu, aqyly tolu, erjetü; Es toqtatu – eseiü, aqyly kırıu; Estı – esi bar, aqyldy; esi bar erke – erke, biraq aqyl bar; esi bütın – aqyl-esı özinde, esinen adaspağan; esi dırys – estı, aqyldy; esi kırıu – aqyl-esıñ oraluy» [15, 49-50]. In The Phraseological Dictionary (Almaty, 2007), we find «Es bildı – es bilıp, etek japty[jidy] Ülkeip aqyl kırıp, adam boldy» [16, 215], «Es toqtatty – sana-sezımı oiandy» [16, 217], and «Esin jinady- özine-özi keldı, aqyly kirdı» [16, 219].

Phraseological expressions involving the lexemes «attention» and «intelligence» also reflect a person's mental activity. For example, in The Ethnolinguistic Dictionary of Kazakhs in the World of Their Native Language (Almaty, 2009), we read «Zeındı adam – aqyl-esı jaqsy jetilgen, estigenın ümytpaityn adam; zeimı bütın – aqyl-esı jaqsy jetilgen; zıalylyq – adamğa ğana tән eñ joġarġy adamdyq qasietterdiñ bırı» [15, 56]. In The Phraseological Dictionary (Almaty, 2007), we find «Zeim [zer] qoidy, zer saldy – köñil böldı, köñil auanyn böldı; iltipat qoidy, yqylas saldy» [16, 295].

Several phraseologisms formed in our language with the lexeme «chest» denote mental activity. For example, in The Ethnolinguistic Dictionary of Kazakhs in the World of Their Native

Language (Almaty, 2009), we find «Kökiregi keñ sarai – knowledgeable, thoughtful; kökiregin aşı – to awaken consciousness, to explain, to persuade; kökireginde jazuly – remembers, has not forgotten; kökireginde sairap tūr – remembers everything, has not forgotten, knows; kökiregine qonu – to understand, to know; kökiregine toqu – to learn, to remember, not to forget; kökiregine ūialau – to hear, to understand what someone said; kökiregi oiau, közi aşıyq – competent, educated, intelligent; kökirek közi – consciousness, thought, intelligence; kökirek közi aşıyq – conscious, educated, literate; dañğyl kökirek – a person who knows a lot, has a clear mind; Sanaly kökirek – open chest; a person who thinks and acts» [15, 58]. In The Phraseological Dictionary (Almaty, 2007), we find «Kökiregi aşıyq – it is said about an educated, literate person; kökiregi közdi, kökireginin közi bar – open-eyed, intelligent, sensitive; kökiregine qandy – understood; kökiregi nūrğa toldy – increased consciousness» [16, 347].

Idioms with the component «mood» also reflect mental processes. For example, «Zerek köñil – adam är närisege oimen, aqyl zerdesimen män bere qarağanda ğana tereñ tüsinip, tegis qabyldaidy; Bül jaqsylyq pen jamandyqty aqyl tarazysyna salyp baryp, paiymdaityn köñil, oily köñil – nege bolsa da oilana qaraityn, sanaly; Oıshyl köñil – köp oilanatyn, oilana beretin; sanaly köñil – adamnyñ öz ainalasyna sezım men aqyldyñ birliginen tuyndaityn parasattylyqpen tereñ oimen män bere qarai alatyn köñil qasiet; Köñilge oi salu – sanağa tüsık tüsirı, oilandyru. Köñil közi – adamnyñ dünienı oi-sanasy men tanuy, qabileti, syrtqy dünienı baғalauy» [15, 59-71]. In The Phraseological Dictionary (Almaty, 2007), we find «Köñil audardy [böldi, bürdy, qoidy] – nazar, zer saldy; köñilge tüsti – köz aldyna elestedı, oiğa keldi; köñildi qozğady – oidy terbedı» [16, 352-354].

In Kazakh language, phraseological phrases involving the lexeme «consciousness» also reflect a person's mental activity. For example, in The Ethnolinguistic Dictionary of Kazakhs in the World of Their Native Language (Almaty, 2009), we read «Köñildiñ sanasy- köñilge tüigen oi. Sanağa salu- aqylğa salu, oilanu. Sanaly adam - oily, aqyldy adam. Sanasy oianu- är närseden habary bolu, közi aşıly» [15, 86-87]. In The Phraseological Dictionary (Almaty, 2007), we find «Sananyñ közi aşıldy – tüsınik-paiymy keñeidi, aqyl-zerdesı oiandy» [16, 601].

In Kazakh language, the number of phraseologisms formed by the lexeme «thought» that reflect mental activity exceeds those involving other terms. For example, we find «Zerdeli oi - aqyldy, esti, sanaly oi. Körikti oi - salmaqta da salıqaly, beineli sözben kömkerılıp, köñilne jağatyn, jañyna jağymdy äser qaldyratyn äsem oi. Oiğa qalu- oilanu, tolğanu, aqylğa salu. Oiğa salu- esine tüsirı, eskertu. Oidan tüsu- oilanu, köp oilanu. Oidabolu- 1. Ylğı oilanyp jüru; 2. Esten şyğarmau, ūmytpau. Oi eleginesalu - oilanu, tolğanu, aqylğasalu. Oi eñbegi - oimen, mimen isteletin jümys: şyğarmaşylyq. Oi jümysy- oimen, mimen isteletin jümys. Oi jügirtu- oilanu, oiğa erik beru. Oi jiberu- bır närise turaly oilau, oi jügirtu. Oilap tabu- oilaunätijesinde bır näsegeqoljetkızı. Oi oilau- oidyñ soñyna tüsu, oiğa berilu. Oi tastau- erekşe oi aityp, oilandyru. Oi toqtatu- aqyl-esikiru, tolysu. Oiytolu- oiytolyǵu, aqylykiru. Tapqyş oi- dürysın taba ketetin oi. Tereñ oi-jerine jetkızile oilanğan oi, aqyldy oi» [15, 82-84]. In The Phraseological Dictionary (Almaty, 2007), we read «Oi aldy[saldy] – eske tüsirı, esine oralty; oiğa batty [boilady, tüsti, şomdy, qaldy, ketti] – ūzaq oi oilady, neşe türlü qial jeteginde boldy; oiğa saldy – oilanyp qarady, pikir tarazysyna ölşedi; oidy qozğady – köñildi terbedı, oidy türküledi; oi jügirtti, oi jiberdi – är jaıǵa oişa barlau, şolu jasady; oi közimen tyñdady – zeinmen, aqylğa sala qūlaq qoidy» [16, 543-544].

The lexeme «head,» when combined with other components, forms stable expressions that convey aspects of a person's mental activity. For example, The Ethnolinguistic Dictionary provides: «Basqa kirdi – miyna qondy. Aqyldy bas – aqyldy adam turaly aitylady» [8, 193-197].

Metaphors regarding mechanical processing of food describe the process of obtaining understanding and knowledge. For instance, the process of acquiring knowledge is expressed by verbs such as chopping, chewing, digesting food. In particular, «şainap auyzğa salyp beru» means «explaining in the finest detail,» while «kitap kemiru» means «reading a lot, obtaining knowledge,» and «ğylym nārımen susyndau» refers to «reading, obtaining knowledge, engaging in science.» The metaphor formed by «şainap beru» (chewing and serving) in the sense of

«explain» is characterized by the fact that it helps not only with interpretation but also with material assimilation.

G.N. Smagulova, a scientist studying semantic phraseology in the Kazakh language, presents several phraseologisms that reflect a person's mental activity in her Dictionary of Semantic Phraseology (Almaty). Examples include: «Esinde qaldyru – kökeine //köñiline/ saqtau · oiyna toqu //tüiu» [17, 30], «Retin tabu – · amal jasau · eki jep bige syğu · jöndemge keltiru · qisynyn keltiru · oraiyn keltiru · sañylau tabu · tıgısın jatqyzu · şeşun tabu · yğyn tabu» [17, 34], «Aqyldasu – · aldynan ötu*(ülkenderdiñ) · äri oilap, beri oilap · qabyrğasymen keñesu · myñ oilanyp, jüz tolğanu» [17, 36], «Tez tüsinu – · aitqyzbai-aq tüsinu · erniniñ emeurinen bilu · qılağynyñ tesıgı bar /äzil/» [17, 47], «Şeşen, tapqyr söyleu – · ağyp тұrған /sözge/ · attyğa söz, aiaqty ğa jol bermeu · aiaqtyğa jol, auyzdyğa söz bermeu · qara sözdi qamşy qylu · qyzytilden mai tamyzğan · naqysyna keltirip söyleu · oraq auyz, ot tildi · ötkir tildi · söz baqqan · sözi mırđıñ oğyndai · söziniñ uyty bar · su jorğa · su jyqpas şeşen · su tögilmes jorğa · syldyr kömei, jez tañdai · top jarğan /şeşen/ · toptan ozğan jorğa · toptan torğai şaldyrmas · tıl men jağyn bezeu · tilge bai · tilge jüirik //üsta · tildiñ maiyn tamyzu //ağyzu · tılı mırđıñ oğyndai · tılın bezeu · tılınen bal tamu» [17, 77-78]. Further, «Jalpy intelekt turaly – Aqyly azyq, sözi susyn · Auzy /sözi/ dualy · Auzyña qaratu /eldi, jürty sözi men isimen/ · Ädep /tärbie/ körgen · Qara jaiau emes /är närseden habary bar/ · Qüima qılaq · Qür alaqañ emes · Söz üstar /üstağan/» [17, 90].

Kazakh proverbs and sayings highly value mental activity. For instance, to emphasize the importance of reason and intellect, Kazakhs say: «Aqyl – altyn sandyq, adamyna qarai aşylar; Adam aqylymen bai, Jer daqylymen bai; Aqyl arymas, altyn şırimes; Aqyl bitpes дәuletke, Dәulet bitpes kelbetke» [18, 55], «Ata-ananyñ aqyly – Sairap jatqañ jolmen teñ. Aqyldynyñ aqyly – Sarqylmaityn kölmen teñ» [18, 56], and «Adamnyñ tızgını – aqyl» [18, 57].

The Kazakh people also emphasize that power without wisdom leads to poor results. This is clearly seen in proverbs, where it is shown that strength alone is inferior to wisdom: «Aqymaqtyñ aqyly bileginde, Aqyldynyñ aqyly jüreginde; Aqyldy köndim dese, aqymaq jeñdim deidi; Aqylsyz jigit – auyzdyqsyz at; Jamannyñ oiyny da jaman» [18, 56-57].

Proverbs that highlight the value of mental activity in a person's life include: «Aşu – dұşpan, aqyl – dos; Aqylsyz bastan maqul söz şyqpas» [18, 55], and «Aqyl – daria, alsañ da tausylmaidy, Jer – qazyna, sausañ da tausylmaidy» [18, 56].

Mental activity is the most valuable asset a person possesses, worth more than material goods. For instance: «Tübi tesik qazanğa Qanşa qüisañ tolmaidy. Aqyly joq adamğa Qanşa aitsañ da qonbaidy; Asqar tau alystan körinedi; Arsyz bolsa – qyz qorlyq, Aqylsyz bolsa – ül qorlyq; Esekke ergen külge aunar; Adamğa aqyl köptik qylmaidy; Aqyldy jigit atqa da otyrar, Taqqa da otyrar; Auzyñ qaida dese, mürnyn körsetedi; Aqylsyz dostan aqyldy dұşpan artyq; Aqymaq bұzuğa bar, tüzeuge joq» [18, 57].

Kazakh proverbs encourage the idea that a person should act wisely in their daily life, as the mind is noble in everything: «Alğyr jigit aqylyna qarai is qylar, Olaq jigit oñai jümysty küş qylar; Köp aqymaqtyñ ağasy bolğanşa, bir aqyldynyñ inisi bol; Dosy köpti jau almaidy, Aqyly köpti dau almaidy» [18, 55], and «Jasy kışı inini, Aqyly artsa ağa tüt» [18,56].

In Kazakh proverbs, contrasting mental activity with foolishness reveals its full meaning. It is taught that not only can good deeds be done through language, but bad ones as well, and one should avoid the latter. For example: «Jaqsynyñ jaqsylyğyn ait – nury tasysyn, Jamannyñ jamandyğyn ait – quty qaşsyn. Ymğa tüsinbegen, dymğa tüsinbeidi. Jaqsyğa şañ juymas, Jamanğa jan juymas. Jaman öz üiine özi qonaq. Bilmegen u işedi. Körmes, tüieni de körmes. Aqymaq jauyndy küni suğa tüser. Aqyldy jyldyğyn, aqylsyz kündiğyn oilaidy» [18, 55], and «Jaman etñe keledi, jaqsy nietñe keledi. Jaqsy baiqap söiler, Jaman şaiqap söiler; Aqymaq işken-jegenin aitady, Aqyldy körgen-bilgenin aitady. Aqyldyny alysym deme, Aqylsyzdy jaqynym deme; Aqyldyğa jan qymbat, Aqylsyzğa mal qymbat» [18, 56-57].

Through the analysis of verbal meanings, synonyms, antonyms, idioms, proverbs, and sayings, we observe that the concept of «mental activity» is mainly centered on the notion of mind, with various expressions emphasizing its significance:

- Mind, intellect, value, and wealth as things that can be gained, shared, or lost: «Aqyl aitty, aqyl aldy, aqyldan aiyryldy, aqyl iesi, aqyl qosty, aqyl tapty, aqyl sürady, aqyly artyq, aqyly joq», and others.

- The nature of behavior that brings authority and respect in society, protecting a person from wrongful actions: «Aqyly atasynan asqan; aqylymen aty şyqty, aqyly pisti, aqyly toldy, aqyl körinisi, aqyl toqtatty, aqyly bar, aqyly tüzu kisi, aşuyna qyly basty».

- The bright path to wisdom, which can be achieved or lost: «Aqylğa keldi, aqyly kirdi, aqyldan adasty, aqyly auysty», and more.

Results. In Kazakh fantastic fairy tales, the following aspects of mental activity are portrayed: being literate, listening to elders, rising from a lower to a higher status, overcoming enemies, being cautious, visionary, and proactive, anticipating and averting threats, achieving success through intellect and cunning, being virtuous, avoiding wrongdoing, performing good deeds, learning from others' experiences, recognizing and solving complex problems, acquiring skills, distinguishing oneself, and more.

Kazakh fairy tales emphasize the importance of mental activity in solving governance issues. To this end, the fabulous Khans, biler, and bolystar gathered smart advisers, and eunuchs with them to solve important questions related to the management of the country, and, if necessary, asked them for advice, knowing from them what effective ways to solve the problem. For example, consulting «Han uázırın şaqyryp alyp: — Bül balanyñ tartuyna syilyq beruge bola ma? – deidi» (Kün astyndağy Künekei qyz); «Han uázırın şaqyryp alyp, aqyldasady» (Kün astyndağy Künekei qyz). «Müny körıp han balağa riza bolyp, syilyq beruge barlyq uázırların şaqyryp alyp aqyldasady. Balanyñ büitip baqyty artqanyn köre almaı, uázırlar kündeidi. Sonda uázırlar jiylyp aqyldasady» (Kün astyndağy Künekei qyz); «Han uázırlarımın aqyldasady (Kün astyndağy Künekei qyz), «Bır küni mysyğy men itı ekeui otyryp özderı aqyldasyp: - Bül sorly bızdı ölmenen alyp qalyp edı, osy künge deın asyrap saqtap keledi. Bız bұğan bır jaqsylyq körsetken joqpyz. Endı bız münyñ joğaltqan tasyn tauyp bereıik, – desıptı» (Siqyrly tas), giving advice «Sonda jer jamap otyrğan kempir: - Mysyr şaharynyñ ber jağynda bır şahar bar. Kıkıtnı tağyn istese, sonda isteıdi, balanyñ qolyna myñ dıldä berıp, soğan jiber, – deıdi» (Kün astyndağy Künekei qyz); «Aq saqaldy şal: — Osy betıñmen jüre ber. Bır jerlerge barğanda bıik taularğa kezdesesıñ. Taudyñ bauyrynan bır qoian qaşar, sen sol qoiandy qua ber, ol qoian baryp bır üñgirge kırer. Sonda ol sol jaqtağy üñgirge kırer, sen oñ jaqtağy üñgirge kır. Sonda qyryq üryğa kezdesersıñ, olar senı «öltremız» der, sonda sen: «Men äp-sättıñ ışinde et pısire alamyn», – dep ait» (Kün astyndağy Künekei qyz), «Sen sol adamğa bar da jolyna jeterlik pül ber. Onyñ kimın öziñ ki de, öziñniñ kimıñdı oğan kigız. Söitip, älgı adamdy azat et te, öziñ siyrdy bağyp qal», - deıdi (Kerqıla atty Kendeбай).

In Kazakh fairy tales, it is said that science, education, and literacy open one's eyes, illuminate consciousness, enrich the mind, and save a person from laziness, rudeness, poverty, and orphanhood. In these tales, a true orphan is not considered a child who has lost their parents, but a child whose parents did not educate them, did not teach them how to earn a living, and did not instill in them the value of work. This is why, in Kazakh fantastic fairy tales, the dream of the Kazakh people was education and science. They understood the importance of knowledge and education and were aware of how miserable an uneducated person could be. The tales encouraged mastering a profession. For instance, to be educated: «Qyz oqymysty, siqyrşy eken» (Kün astyndağy Künekei qyz); to learn a skill: «Sadaq tartyp üirenedı, tartqan sadağyn toğyz qabat ketpennen ötkizedi. Añ aulap, qūs atyp, äkesı men kempir şeşesın asyraidy» (*Er Töstik*); and to be artistic: «– Töstikke joldas bolarlyqtai qandai öneriñ bar edı? – deıdi Töstik. – Alğanda adamğa sezdirmeıtın asqan eptı edım; – Men aiağyma şañ jūqpas jüirikpın; – Jer astynyñ ataqtı tyñşysymyn; – Jürttan asqan alyppyn; jer astynyñ önerpazdaryn jinap kele jatqanyn körgen soñ, ... – Jer astynyñ qyrağysymyn» (*Er Töstik*).

Mastering a specific profession or art is depicted as mental activity accumulated through work, experience, and training, as illustrated by the circumstances in the above-mentioned fairy tales. It is evident that none of the six comrades and helpers of Er Töstik were idle when meeting

him. For example: ««Bül ne qylğan adam?» – dep abailasa, älgı adam aǵaştıñ basynda otyrǵan eki sauysqannyñ qııryǵyn bildirmei jülyp alady da, bildirmegen boıymen birinüñ qııryǵyn birine qondyryp qoiady; «Neǵyp jürgen adam?» – dep, baiqasa, kiikterdi matap jürgen adam eken. Eki aiaǵyna bailap jürgen qazandai qara tasy bar; «Ne qylğan adam eken?» – dep baiqasa, älgı kısı birese jerge oñ qūlaǵyn töseidi, birese sol qūlaǵyn töseidi, jer astynan bir närse tyñdaǵan siaqty bolady; Jaqyndap kelip qarasa, bir adam taudy olai da köterip qoiady, bülai da köterip qoiady. Bir taudy köterip, bir taudyñ üstine qoiady; «Bül su qaidan kelip, qaida ketip jatyr?» – dep, ainala ızdeidi. Söitse qamystyñ arasında bireu otyr, köldiñ suyn ürttap qalsa, joq bolady, auzynan tögip jiberse, su qaita ketedi» (*Er Töstik*).

The dexterous man could pluck the tail of a magpie without being noticed and attach it to another; Zhelayak chased the saigas, Sakkulak listened intently, Tausogar lifted mountains, and Koltauysar controlled the water of the lake—all of them honing their skills through practice and experience. In this way, mastery and knowledge are achieved through effort, repetition, and the accumulation of experience, ultimately enriching the human mind.

In Kazakh fantastic fairy tales, the completion of various tests and tasks by the main character is considered a trial of their intelligence, ingenuity, and dexterity. For example, in the fairy tale »*Kün astyndaǵy Künekei qyz*«, the khan sends a child to bring a deer's throne: «– Bül kiiktñ astyna qoiatyn taǵy bolady, onyñ eki jaǵynda eki qanat bolady. Eki qanatynyñ biri altyn, ekinşisi kümis suyna malyñǵan. Sony tauyp kel. Sonda syilyq beremin, al taba almasañ, basyñdy alamyn, – deidi» («This deer has a throne with two wings on either side, one dipped in gold and the other in silver water. Bring it to me, and I will reward you. If you fail, I will take your head.») or «– Qyryq qyzben qyzymdy Qatar türǵyzamyn, solardyñ işinen tanyyp alǵanǵa qyzymdy beremin, – deidi» («I will line up my daughter with forty girls. If you can identify her, I will give her to you.»). Similar tests and tasks are common in fantastic fairy-tale discourse. For instance, in the tale »*Er Töstik*«, «Temirhannyñ erneui qyryq qūlaş ülken qazany tereñ kölje túsıp ketken eken. «Naǵyz er bolsa, sony alyp bersin», - dep ol Er Töstikke kısı saladı» («Temir Khan's forty-cubit cauldron fell into a deep lake. 'If he is a true hero, let him retrieve it,' he says to Er Töstik») or after Er Töstik arrives, Temir Khan challenges the people of the land: «Qyzymdy qaisysynyñ öneri assa, soǵan beremin,» («I will give my daughter to the one whose skills surpass the others»). These tasks and challenges in fairy-tale discourse compel the hero to think, make decisions, and find a way out.

From such stories, it is evident that the Kazakh people have long recognized the power of language and words in the development of mental activity, understanding the importance of effectively conveying thoughts, accumulated knowledge, and experience through language. They were taught that language could be used not only for good deeds but also for harmful ones, and one should be cautious of this. For example, speaking of animals: “After a long time, when he opened his eyes, he saw that the snake was speaking with a human tongue” (*Siqyrly tas*), and “Shalquyryk, the horse, gains the power of speech” (*Er Töstik*); or using words to defeat others: “His father, defeated by Kenjekey's words, gave him what he asked for” (*Er Töstik*); and persuasion: “Your son says: ‘I must be the son of Er Töstik, not Shoyynqulak. If Shoyynqulak were my true father, he would have united my soul with his. Instead, he hasn't even told me where his soul is hidden to this day. But if it were Er Töstik, he would have told me long ago. That's why I cry,’ says your son, convincing Shoyynqulak” (*Er Töstik*).

These examples demonstrate that in Kazakh fairy-tale discourse, mental activity is actualized through speech, the clear expression of thoughts, reflective thinking, and moral qualities.

Actualization of mental activity in fairy-tale discourse is expressed through the names of actions: to do good «- Men jerüstiniñ Er Töstigi edim, seniñ mekeniñe adasyp keldim, balapandaryña qastyq oilaǵan joqpyñ, ana jatqan aidahardan aiyrıp aldym. Nanbasañ, özderinen sūra, - deidi. Balapandar Er Töstiktñ jasaǵan jaqsylyǵyn jasyрмаi aityp beredi» (*Er Töstik*), get lost in thought «Kenjekei öz äkesiniñ aitqany oйна túsıp, kırpıgın ilmei jatady» (*Er Töstik*), drawing thoughts «Kempirdiñ sözi Töstikke oi saladı» (*Er Töstik*), think «Künderde bir kün bül jigit sapar şyǵuǵa oilap atasynan, anasynan rüqsat sūraǵan» (*Tas bolǵan şahar*); «Han: «Osy

sözümмен kempirden qütyldym» – dep oilaidy» (Siqyrly tas); «Han kempirdi körüp, münyñ ölmestigine közi jetken soñ: «Münan qütylmaspyn. Onan da qalyñ maldy köp sürap, shoştyyp qütylaiyn», – dep, kempirge...» (Siqyrly tas), thinking, contemplating «Bir jerge demaluğa otyrady da sandyğyn jerge qoiyp, özi oiğa ketedi. Osy sandyqty satqan satuşynyñ aitqan sözi oiyna tüsedı» (Siqyrly tas); «Baidyñ balasy olai oilap, bülai oilap: «Ne bolsa da bağymdy synap köreın!» – dep, sandyqty arqalaidy da jylannyñ aitqan jerine keledi» (Siqyrly tas), to come to his senses, to return to his thoughts «Etke toiğan soñ ümyttyñ ba?» – deidi. Bala oiansa, tüsi eken. Sol arada oilap türsa, baiağy şaldyñ aitqandary esine tüsedı, jan-jağyna qaraidy» (Kün astyndağy Künekei qyz).

Found in fairy tale discourse advise «Kendebai közin aşyp jiberse, ülken darianyñ ortasyndağy aralğa kelip tüsken eken. Aralda altyn qüiryqty segız qülyn, qüiryğy joq bir qülyn altyn nauadan su ısp tür eken. Kerqula atqa tağy da til bitip: «Aspanmen tiresken anau bätirektiñ basynda samüryq qüstyñ üiasy bar. Ol alty aida bir ret azyq izdep ketedi de, on bes künde kerı ainalady. Qazır ol azyq izdeuge ketipti, onyñ qaityp kelune äli alty kün bar. Bız onyñ qolyna tüspes üşin alty sağatta alty ailyp jol aluynyz gerek. Menuñ üstime mın de, altyn nauany aldyña õnger. Qülyndar, altyn nauadan qalmai, bızdıñ soñymyzğa eredi de otyrady. Bız qülyndardy soñymyzdan ertip otyryp manağy ot dariasynan tikelei öte almaimyz, ainalyp jürümiz gerek. Bızdıñ kelerdegi qysqa jolyмыzdyñ keterde alys bolyp otyrğany da sol. Bül jolyмыzda üş böget bar. Eñ äueli jeti basty дәu kezdesedi, aqyrğan arystanğa jolyğamyz, sodan keim jädıgöi kempir bailansady. Al, uaqyt ozdyрмаi jüreik», - deidi» (Kerqula atty Kendebai), teach the mind «Mysyq tastyñ hannıñ özinde ekenin bilip, itke aitady, it bұğan aqyl üiretedı» (Siqyrly tas); to reason/not to listen to reason «Sudan ötken soñ mysyq aitypty: - Sen mağan ber, sen ülkensin, şarşağanda tılıñ salaqtap, auzyñ aşylyp ketedi, tas suğa keter, – depti. It bül aqylğa könbei, sudyñ ortasyna kelgende, mysyqtyñ aitqany kelip, ittuñ auzynan tas tüsip ketipti» (Siqyrly tas), give an advice»- San jorğany almadym. Er aty dep tañdady. Aiyl-türmany, äbzelin Töstik, sağan arnadym. Jaby emes, qazaqy at, Er serigi qolğanat - Şalqüiryqty mın, Töstik! San jasauyn almadym, Sağan bola tañdady, Aqsyrmal dai sauıtyty Osy jolğa ki, Töstik! - dep zarlaidy» (Er Töstik), obey «Töstik Kenjekeidin tılın alyp, Şalqüiryq atty mınnetin bolady» (Er Töstik), find a way «Bir küni Töstik mynandai aila tabady: barlyq jylqynyñ basy - küreñ bienu üstap alyp, jylqynyñ ortasyndağy bir döñge şyğady. Bienu jyğyp, tört aiağyn buady da, qyl bürau salyp, taqymyn büraidy. Taqymy büralğan soñ, bie qatty şyñğyrady. Bienuñ şyñğyrğan dausyna şürqyrasyp qalyñ jylqy jinalady. Jylqy äbden jinalyp boldy degen kezde, Töstik bienu türğyzyp alady da, jetektei jöneledi. Sonda qalyñ jylqy öz betterimen bulardyñ soñynan şubai jöneledi. Endi eşqaisy da jylqy aidap älek bolmaidı, küreñ bienu jetektep jüredi de otyrady»(Er Töstik); «Töstikti Kenjekeiden aıryyp qalu qamyna kırısedı» (Er Töstik); «Han bulardy öldı dep, külin qaraiyn dep kelse, bärı de typ-tynyş üiyqtap jatyr eken. Han tağy oilap, bir amal tabady»(Kün astyndağy Künekei qyz); «Şalqüiryq atqa til bitedi.

- Töstik batyr, endi ekeumızdıñ janymyz bir, qandai päle bolsa da, birdei köremiz. Menuñ myna aitqan sözderim esinde bolsyn. Egeuñniñ qasynda jalmauyz kempir seni kütıp otyr, sen egeuñdi ala bergende, üstap almaq. Egeuge jaqyndağan kezde kempirdi aldaityn bir aqyl tap. Kempir aldana bergende, men betegeden biik, jusannan alasa bola berein, sol kezde sen egeudi ilip al da jönel, artyña qarauşy bolma, - deidi» (Er Töstik) all phrases such as mind refer to gesture names formed by the noun mind. At the same time, it was found that the antonyms of to reason/not to listen to reason are also found.

Think, recognize, know, study: »Sol kezde bai türyp, sudağy jüzıp jürgen ökpeni qüryqpen türtip köredi» (Altyn saqa); «Üşinşi küni qozyşy balanyñ kiimin kiip, qozyny bağuğa Kendebai özi şyğady» (Kerqula atty Kendebai); «Kendebai bireuiniñ aiağynan şap berip üstai alady. Aqqular uşa jöneledi. Kendebaidyñ qolynda bireuiniñ altyn kebisi qalyp qoiady. Baiqap qarasa, kebistiñ betinde jazu bar eken» (Kerqula atty Kendebai) – these gestures illustrate the connection of mental activity with the cognitive process, enabling the recognition, understanding, and study of a particular object.

Making a decision: »Bai jalğyz balasyn bermek bolady» (Altyn saqa); «- Olai bolsa, jylama. Men äke-şeşeñdi ızdep tauyp berein,» - deidi Kendebai. Bala quanyp ketedi» (Kerqūla atty Kendebai); «Tuğaly mūndaidy estimegen kempir äueli şoşyp, balasy jalynyp bolmağan soñ, amalsyz barmaqşy bolypty» (Sıqyrly tas). In the «Explanatory Dictionary of the Kazakh Language» (Almaty, 2008), edited by T. Zhanuzakov, the term «decided» is defined as the act of making a decision or deciding [7, 915]. In fairy-tale discourse, Bai's decision to give his only child as a sacrifice, Kendebai's decision to find the parents of an orphan child, and a mother's decision to fulfill her child's request are all examples of the actualization of the concept of mental activity.

The Kazakh people have long associated intelligence with dexterity, finesse, and ingenuity. An example of this is the main character in the fairy tale «Kerqūla atty Kendebai,» who killed a lion with his great dexterity using a diamond sword. For instance, ingenuity and dexterity are demonstrated as follows: «Kendebai alty qūlaş almas qylyşyn köldeneñ ūstai qoiady. Almas qylyş arystandy eki bölip, Kendebaidy ar jağyna bır-aq tüsiredi» (Kerqūla atty Kendebai).

Thus, the actualization of the concept of «mental activity» in Kazakh fantastic fairy-tale discourse is expressed through verbs such as reason, advise, educate, learn a profession, be artistic, speak, persuade, introduce, do good, think, remember, reason, show, listen/not listen wisely, teach the mind, find solutions, study, control, and make decisions.

Conclusion. The analysis of verbal meanings, antonyms, and synonyms related to the concept of «mental activity,» along with its stable expressions and relevance in proverbs and sayings within the discourse of fantastic fairy tales, has allowed us to identify its conceptual, figurative, and value components. Lexicographic analysis has demonstrated that the concept of «mental activity» comprises various elements, such as conscious efforts aimed at understanding the real world, decision-making, reasoning, intuition, drawing conclusions, and more. This concept can be recognized as a multi-layered structure encompassing a set of notions that characterize mental activity as one of the noblest human qualities. The conceptual components of «mental activity» include all types of thought processes, cognitive operations, intuition, reasoning, learning, knowledge acquisition, recognition, research, observation, decision-making, verbal actions, planning, and beyond.

The analysis of dictionary definitions revealed that the verbal meanings of mental activity are extensive, encompassing numerous synonymous and antonymous series. Examination of these definitions shows that in all dictionaries, the concept of “mental activity” is consistently associated with characteristics such as “brain activity,” “a function of reflecting the real world,” and “mental operations.” These features form the basis for definitions across all dictionaries. Additionally, lexicographic analysis indicates that the concept of “mental activity” is closely tied to essential human virtues, intellectual abilities, life experience, knowledge, and learning.

In the worldview of the Kazakh people, the concept of «mental activity» is articulated through various mental and figurative language units: stable expressions, proverbs, and more. Several phraseological units in the Kazakh language, incorporating components like «chest,» «attention,» and «consciousness,» express the notion of mental activity. In Kazakh, stable expressions formed by the lexeme “thought,” reflecting mental activity, are predominant. The lexeme “head,” when combined with other elements, generates stable expressions that illustrate mental activity. The process of acquiring understanding and knowledge is often described metaphorically using verbs such as «grind,» «chew,» «digest,» and «drink» food.

Kazakh proverbs and sayings highly value mental activity. The Kazakh people emphasize that power, if not governed by reason, does not lead to positive outcomes. This is evident in proverbs that depict the mind as superior to brute strength. Proverbs that highlight the importance of mental activity in a person's life include: mental activity is the most valuable possession of a person, surpassing gold and wealth. Kazakh proverbs advocate the notion that one should act with reason in daily life because the mind is noble in all matters. The juxtaposition of mental activity and madness in Kazakh proverbs underscores its significance. The people caution against the dangers of mindlessness, noting that a foolish enemy is preferable to a mindless friend.

The analysis of verbal meanings, synonyms, antonyms, stable expressions, proverbs, and sayings related to the concept of «mental activity» reveals that the word “mind” is central, and gestures formed in combination with it predominate. Mental activity encompasses figurative components associated with value, wealth, prestige, and respect in society. It is recognized as a means of safeguarding a person from evil.

In Kazakh fantastic fairy tales, the following value components of mental activity can be observed: being literate, listening to the wisdom of elders, rising from a humble level to a higher one, overcoming enemies, being careful and prudent, being visionary, anticipating and preventing threats, achieving success through intelligence and cunning, performing virtuous deeds, avoiding wrongdoing, learning lessons from the experiences of others, recognizing complex problems, and gaining knowledge. The representation of mental activity in fairy tale discourse reflects the values of the Kazakh people, demonstrating their longstanding aspirations to be educated, diligent, visionary, engaged in good deeds, and skilled in arts and professions.

Literature

1. Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Baltabayeva G., Duisekova K. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // *XLinguae*, Vol.2, 2020. – pp. 157-165 http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html
2. Рыспаева Д.С. Языковая репрезентация «Ақыл/Ум» в картине мира казахского народа // *Вестник КазГУМОиМЯ им. Абылай хана, Серия филологические науки*, №64(1), 2022. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.015>
3. Маслова В. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / В. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
4. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
5. Бабенко Л. Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: учебник для вузов. – М.: Акад. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 464 с.
6. Маслова В. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
7. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Жазушы, 2008. – 893 б.
8. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі)/Құраст.: Н.Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.
9. Мұқағали тілі сөздігі./ Б.Қ. Қалиев, Ж.Қ. Түймебаев, Ш. Құрманбайұлы, С.С. Исакова. – Алматы, Сардар, 2019. – 1064 б.
10. Қазақ тілінің сөздігі/Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы, «Дайк-Пресс» баспасы, 1999. – 776 б.
11. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 384 б. <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=17>
12. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 640 бет.
13. Жұмабекова А «Қазақ тілінің антонимдер сөздігі» Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2000. – 184 б.
14. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
15. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т.1. – 784 б.
16. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
17. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2010 жыл. – 252 б.
18. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған Жамалхан Асықова. – Алматы: «Балауса» баспасы, 2013. – 96 б.
19. «Алтын сақа» ертергісі // <https://URL:bilim-all.kz/article/264>

20. «Күн астындағы Күнекей қыз» ертегісі // URL:<https://bilim-all.kz/article/263>
21. «Керқұла атты Кендебай» ертегісі // URL:<https://bilim-all.kz/article/173>
22. «Ер Төстік» ертегісі // URL:<https://bilim-all.kz/article/1824>.
23. «Тас болған шаһар» ертегісі // URL:<https://bilim-all.kz/article/9545>
24. «Сиқырлы тас» ертегісі // URL:<https://bilim-all.kz/article/274> Siqyrly-tas

Н.Е. ҚАРТЖАН, С.С. ИСАКОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

С. КЕНЖЕМУРАТОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «АҚЫЛ-ОЙ ӘРЕКЕТІ» КОНЦЕПТИСІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалақазақ ертегі дискурсындағы «Ақыл-ой әрекеті» концептісінің тілдік репрезентациясын талдауға арналады. Зерттеу қазіргі тіл білімінің лингвомәдениеттану, лингвостилистика, этнопсихолінгвистика, дискурсология және лингвоконцептология сияқты жаңа бағыттары аясында қарастырылады. Зерттеу нысаны – қазақ ертегі дискурсындағы «Ақыл-ой әрекеті» концептісі. Зерттеу пәні – аталған концептіні өзектейтін лексикалық бірліктер. Зерттеудің мақсаты – қазақ ертегі дискурсындағы «Ақыл-ой әрекеті» концептісінің мағынасын түсінудегі ерекшелікті анықтау. Зерттеуде лингвомәдениеттану аясында тіл мен мәдениеттің байланысын анықтауға, концепт ұғымын, оның құрылымын қарастыруға және зерттеу әдістерін анықтауға, «Ақыл-ой әрекеті» концептісінің құрылымын анықтауға, «Ақыл-ой әрекеті» концептісіне лексикографиялық, дискурстық, лингвомәдени талдау жасалды. Зерттеу материалы ретінде қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, синонимдер, антонимдер сөздігі, фразеологиялық сөздіктер және қазақ тіліндегі қиял-ғажайып ертегі мәтіндері алынды. Зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негіздеріне дискурс теориясы мен дискурстық талдау, сөйлеу қарым-қатынас теориясы, салғастырмалы тіл білімі, функционалды лингвистика және сөйлеу жанры теориясы, мәтін лингвистикасы, лингвомәдениеттану, ертегі дискурсы бойынша жазылған зерттеулердегі ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды. Ғылыми зерттеудің жаңалығы «Ақыл-ой әрекеті» концептісіне лексикографиялық, дискурстық және лингвомәдени талдау кешенді сипаттама беруден көрінеді. Зерттеу нәтижелерінің теориялық құндылығы қазақ халқының ертегі дискурсындағы дүние бейнесінің «ақыл-ой әрекеті» концептісі арқылы өзектелуі анықталады, зерттеу материалдары, жасалған тұжырымдар мен қорытындылар когнитология мен лингвомәдениеттану саласы бойынша болашақ зерттеулерге негіз болады. Зерттеуде В.А. Маслованың концепті құрылымын концептуалды талдау әдістемесі басшылыққа алынады. Концептіні кешенді талдау әдісі төмендегідей кезеңдерден тұрады: 1. Сөздік анықтамаларды талдау. Зерттеудің бұл кезеңінде концептіні бейнелейтін лексемалардың мағынасы қазақ тілінің әртүрлі түсіндірме сөздіктері арқылы талданады. 2. Зерттеліп отырған концептінің синонимдік және антонимдік қатарларын талдау. 3. Фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдерді талдау. 4. Дискурстық-лингвомәдени талдау. «Ақыл-ой әрекеті» концептісін қазақ қиял-ғажайып ертегі дискурсы бойынша талдау жүргізіледі.

Түйін сөздер: дискурс, ертегі дискурсы, концепт, концептуалды зерттеу, дискурстық-лингвомәдени талдау, ақыл-ой әрекеті концептісі, лингвомәдениеттану

Н.Е. КАРТЖАН, С.С. ИСАКОВА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

С. КЕНЖЕМУРАТОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «УМСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ» В КАЗАХСКОМ СКАЗОЧНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу языковой репрезентации концепта «Умственная деятельность» в казахском сказочном дискурсе. Исследование рассматривается в рамках новых направлений современного языкознания, таких как лингвокультурология, лингвостилистика, этнопсихолингвистика, дискурсология и лингвоконцептология. Объект исследования – концепт «Умственная деятельность» в казахском сказочном дискурсе. Предмет исследования – лексические единицы, актуализирующие данный концепт. Цель исследования – выявить специфику в понимании смысла концепта «Умственная деятельность» в казахском сказочном дискурсе. В исследовании проведен лексикографический, дискурсивный, лингвокультурный анализ концепта «Умственная деятельность», позволяющий выявить взаимосвязь языка и культуры в рамках лингвокультурологии, рассмотреть понятие концепта, его структуру и определить методы исследования. В качестве материала исследования были взяты толковые словари казахского языка, словарь синонимов, антонимов, фразеологические словари и тексты фантастических сказок на казахском языке. Научно-методологическими основами исследования руководствовались научные выводы в исследованиях, написанных по теории дискурса и дискурсивному анализу, теории речевой коммуникации, сопоставительной лингвистике, функциональной лингвистике и теории речевого жанра, лингвистикетекста, лингвокультурологии, сказочному дискурсу. Новизна научного исследования проявляется в комплексной характеристике лексикографического, дискурсивного и лингвокультурного анализа концепта «Умственная деятельность». Теоретическая ценность результатов исследования определяется актуализацией образа мира в сказочном дискурсе казахского народа через концепт «Умственная деятельность», материалы исследования, сделанные выводы и заключения служат основой для будущих исследований в области когнитологии и лингвокультурологии. В исследовании руководствуется методикой концептуального анализа концептуальной структуры В.А. Масловой. Метод комплексного анализа концепта состоит из следующих этапов: 1. Анализ словарных определений. На данном этапе исследования значение лексем, отражающих концепт, анализируется различными толковыми словарями казахского языка. 2. Анализ синонимических и антонимических рядов исследуемого концепта. 3. Анализ фразеологизмов и пословиц и поговорок. 4. Дискурсивно-лингвокультурный анализ. Проводится анализ концепта «Умственная деятельность» по дискурсу казахской фантастической сказки.

Ключевые слова: дискурс, сказочный дискурс, концепт, концептуальное исследование, дискурсивно-лингвокультурный анализ, концепт умственной деятельности, лингвокультурология.

References

1. Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Baltabayeva G., Duisekova K. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // *XLinguae*, Vol.2, 2020. – pp. 157-165 http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html (SCOPUS 1Q)
2. Ryspaeva D.S. Jazykovaja reprezentacija «Aqyl/Um» v kartine mira kazahskogo naroda // *Vestnik KazGUMOiMJa im. Abylaj hana, Serija filologicheskie nauki*, №64 (1), 2022. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.015>
3. Maslova V. *Lingvokul'turologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij* / V. Maslova. – М.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2001. – 208 s.
4. Popova, Z.D., Sternin, I.A. *Kognitivnaya lingvistika* / Z.D. Popova, I.A. Sternin. – М.: AST: Vostok-Zapad, 2007. – 314 s.

5. Babenko L. G. Filologicheskij analiz teksta. Osnovy teorii, principy i aspekty analiza: uchebnik dlya vuzov. – M.: Akad. proekt; Ekaterinburg: Delovaya kniga, 2004. – 464 s.
6. Maslova V. Lingvokul'turologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb, zavedenij [Tekst] / V. Maslova. – M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2001. – 208 s.
7. Janūzaqov T. Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdıgı. – Almaty, Jazuşy, 2008. – 893 b.
8. Qazaq sözdıgı (Qazaq tiliniñ bir tomdyq ülken tüsindirme sözdıgı)/Qūrast.: N.Uāli, Ş. Qūrmanbaiūly, M. Malbaqov, R. Şoibekov. – Almaty: «Dāur» baspasy, 2013. – 1488 b.
9. Mūqağali tılı sözdıgı./ B.Q. Qaliev, J.Q. Tüimebaev, Ş. Qūrmanbaiūly, S.S. İsakova. –Almaty, Sardar, 2019. 1064 b.
10. Qazaq tiliniñ sözdıgı/Jalpy red. basq. T. Janūzaqov. – Almaty, «Daik-Pres» baspasy, 1999. – 776 b.
11. Jantanu ataularynyñ tüsindirme sözdıgı. – Almaty: «Sözdık-Slovār», 2006. – 384 b. <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=17>
12. Bizaqov S. Sinonimder sözdıgı. –Almaty: «Arys» baspasy, 2007. – 640 b.
13. Jūmabekova A «Qazaq tiliniñ antonimder sözdıgı» Almaty: «Sözdık-Slovār» baspasy, 2000. – 184 b.
14. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty [Tekst] / V.N. Teliya. – M.: SHkola «Yazyki russkoj kul'tury», 1996. – 288 s.
15. Qaidar Ā. Qazaqtar ana tılı āleminde (etnolingvistikalıq sözdık) Adam. –Almaty: Daik-Pres, 2009. T.1. – 784 b.
16. Keñesbaev I. Frazeologialıqsözdık. – Almaty, «Arys» baspasy, 2007. - 800 b.
17. Smağūlova G. Mağynalas frazeologizmder sözdıgı /Gūldarhan Smağūlova. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2010 jyl. – 252 b.
18. Qazaq maqal-mätelderı. Qūrastyrğan Jamalhan Asyqova. – Almaty: «Balausā» baspasy, 2013. – 96 b.
19. «Altynsaqa» ertegısı // <https://URL: bilim-all.kz/article/264>
20. «Kün astyndaqy Künekei qyz» ertegısı // URL: <https://bilim-all.kz/article/263>.
21. «KerqūlaattyKendebai» ertegısı // URL: <https://bilim-all.kz/article/173>
22. «Er Töstık» ertegısı // URL: <https://bilim-all.kz/article/1824>
23. «Tasbolğanşahar» ertegısı // URL: <https://bilim-all.kz/article/9545>
24. «Siqyrlytas» ertegısı // URL: <https://bilim-all.kz/article/274>

Авторлар туралы мәлімет:

Қартжан Нарқозы Есенгелдіұлы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Қартжан Нарқозы Есенгелдиұлы – докторант Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан.

Kartzhan Narkozy Esengeldiuly – doctoral student of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Исакова Сабира Сағынбекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе, Қазақстан.

Исакова Сабира Сағынбековна – доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан.

Issakova Sabira Sagynbekovna – doctor of philological sciences, professor of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Кенжемұратова СалимаКенжемұратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Кенжемұратова Салима Кенжемұратовна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайынова, Астана, Қазақстан.

Kenzhemuratova Salima Kenzhemuratovna – candidate of philological sciences, associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute.

*K.K. KERIMBAYEVA¹

A.B. BEISENBAI²

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan^{1,2}
(e-mail: camila_81@mail.ru¹, beisenbai_ab@enu.kz²)

LANGUAGE SURROUNDING POVERTY IN EARLY MODERN ENGLAND

Annotation. The concept and experience of poverty in early modern England were multifaceted, shaped by societal perceptions, economic conditions, and prevailing attitudes towards the poor. This study explores the dynamics of poverty during this era through a comprehensive analysis of historical sources and scholarly literature. Drawing on a wide array of primary documents and secondary sources, the research seeks to illuminate how poverty was understood, experienced, and addressed in early modern English society.

Central to the investigation are the various factors contributing to poverty, including economic instability, demographic shifts, and the impact of legislation and policy. By examining these elements, the study reveals the complexities of poverty beyond mere economic deprivation, encompassing social stigma, legal repercussions, and cultural representations.

Moreover, the study investigates the language and terminology used to describe poverty and the poor, highlighting shifts in discourse and societal attitudes over time. Terms such as «pauper,» «vagrant,» «beggars,» and «rogues» are analyzed within their historical contexts to uncover the evolving perceptions and categorizations of the impoverished.

Through the lens of social history and cultural analysis, this research also explores the lived experiences of the poor, including their strategies for survival, interactions with institutions of relief, and their portrayal in contemporary literature and discourse. By synthesizing these insights, the study aims to offer a nuanced understanding of poverty in early modern England, emphasizing its complexities and the enduring impact on social structures and perceptions of inequality.

Keywords: Early modern English, poor, public discourses, seventeenth century, social history, lexical, English linguistic culture

Introduction. This research examines attitudes towards a specific segment of impoverished individuals in seventeenth-century England, referred to as the criminalized poor. Comparable to modern-day terms like beggars or homeless individuals, although these analogies are not exact, they were consistently treated as criminals throughout much of the seventeenth century. The severity of sanctions varied over time and by region.

Typically unemployed, many of them lived without a permanent residence, frequently resorting to begging and wandering. Illiterate and lacking political influence, these individuals were marginalized and thus, firsthand accounts of their perspectives are rare. Although we can certainly utilize existing literature that directly addresses the state of the lowest classes in early modern society to examine contemporary attitudes towards them, we aim to extend this study beyond that. Our goal is to investigate how the criminalized poor were discussed in public discourse, examining the general body of published works from that era.

Methodology and research methods. We value casual mentions in texts not primarily focused on poverty just as much as detailed studies specifically addressing the topic. The challenge lies

in collecting and analyzing all references to the criminalized poor. We have addressed this by employing computer-assisted analysis to examine a billion words of seventeenth-century writing compiled in the EEBO corpus (v. 3), accessed through CQPweb [1, 51].

This corpus currently provides access to over 39,212 seventeenth-century texts, totaling nearly one billion words. By analyzing this material, we aim to address the following questions and interpret them within their historical context in the public discourse of that era.

- I. who the criminalized poor were perceived to be;
- II. to what extent they were subjects of pity and compassion;
- III. to what extent they were targets of censure; and
- IV. what the relationship was between them and punishment.

To effectively explore such a vast collection of texts, we utilized corpus linguistics.

Discussion and observation. Our study is based on a review of literature on poverty, a close examination of relevant official documents from the century, and, crucially, the use of corpus linguistics techniques to guide our analysis of a large collection of texts from that period.

However, our engagement with a century's worth of data prompted us to reflect on the implications for corpus analysis, particularly concerning one of the primary techniques in corpus linguistics: collocation.

Collocation is a straightforward yet powerful technique for uncovering word meanings and the construction of groups. Although the concept of collocation existed before the advent of computer-based studies, the computational approach to collocation can be traced back to the work of John Sinclair in the early 1970s [2, 380]. Collocation is widely used in corpus linguistics and has demonstrated its value in research on representation and in examining various social groups, such as refugees and asylum seekers, armed rebels, and athletes. Collocation relies on the idea that words tend to associate with specific other words. This association imbues them with meaning; words that consistently appear together with another word to a statistically significant degree begin to shape its meaning. For example, common collocates of the word «love» include «I,» «you,» «songs,» «falling,» «affair,» and «unconditional.»

While some linguists depend on their intuition to identify co-occurrence patterns, we utilized analysis software that employs significance statistics to generate collocation displays. This study identified loose patterns of co-occurrence in the corpus between items that frequently appeared near each other, though not necessarily adjacent. Collocates were generated using a span of five words on both the left and right of the node, with a minimum frequency of ten. Various significance tests can be employed to automate collocation; in this study, we used the Log Ratio 'effect-size' statistic developed by Dr. Andrew Hardie. This statistic not only identifies collocates but also indicates the strength of the bond between the two words [3, 150].

Time introduces a new dimension of variation in collocation. Examining a snapshot corpus, such as the Brown family of corpora, might give the impression that collocations are static. By analyzing collocations at a single point in time, we effectively freeze the variation that could occur over time in that process. However, collocation should serve as a valuable indicator of meaning change. By examining collocates over time, we can assess whether a word or concept is evolving. To achieve this, we need to consider the fundamental range of variation that may occur. Our study depends on identifying types of collocate changes over time, a technique introduced by Gabrielatos and Baker (2008) and further developed by McEnery and Baker (2016). Collocates were categorized into four groups: consistent, terminating, initiating, and transient. If a collocate is consistently associated with a word, it strongly indicates a stable relationship between the word and its meaning. These are termed consistent collocates. Conversely, when words lose collocates as they shed meaning, we refer to these as terminating collocates. When words acquire new collocates as their meaning evolves, we call these initiating collocates. Additionally, some collocates appear with a word briefly and then disappear; these are termed transient collocates. We term these transient collocates, which typically indicate a period during which a specific debate influenced the development of a concept for a short time. Once the debate subsided, the collocate was discarded.

In this study, we will use the concepts of consistent, terminating, initiating, and transient collocates to analyze the construction of the criminalized poor. This approach enables us to examine how attitudes towards this group evolved over the century. Typically, we will analyze data by decades, which are arbitrary divisions but necessary to ensure we have enough data for meaningful collocation estimates and to compare broad periods across the century.

Before discussing our initial work on identifying words of interest, it's important to note that we could easily navigate between collocations and the texts containing them using the system we employed to analyze the corpus. This was facilitated by another valuable tool in corpus linguistics: the concordance display. In this display, data is shown with one example of a word of interest per line, along with the context to the left and right of the word. Users can click on the word to view a larger chunk of text around the example, including information about the text such as the title, publication date, and author. Although we sometimes accessed the full text for reading, the concordance display generally provided quick and reliable access to numerous examples, significantly enhancing and speeding up the analysis process [4, 224].

Results. To start exploring the data, one might be tempted to rely solely on intuition when compiling a list of early modern English terms used to describe the criminalized poor. However, our intuition is an unreliable guide. Some terms we might consider reasonable to look for may not have been in use four hundred years ago or even forty years ago. For example, while the noun «tramp» is common today and believed to have emerged in the latter half of the seventeenth century, it does not appear in its modern sense in our seventeenth-century corpus. Similarly, although the word «migrant» appears in the corpus, it can be disregarded as it is only used in a few Latin texts.

A preliminary search of seventeenth-century parliamentary, administrative, and legal primary sources revealed that four words—beggar, vagabond, vagrant, and rogue—were repeatedly mentioned. These terms appeared not only in state legislation but also in sessions rolls, state papers, and county records. Additionally, these words were frequently used to describe the criminalized poor in our corpus, enabling us to analyze them across each decade throughout the century [5, 208].

We can now begin to address our questions about public discourse in the seventeenth century by examining the words beggar, vagabond, vagrant, and rogue. These four words frequently appear together in our corpus; for instance, the phrase «rogue, vagabond, or sturdy beggar» occurs 19 times, suggesting they might be synonyms. From the beginning of the seventeenth century, beggar, vagabond, and rogue are strong collocates of each other, and they also collocate with vagrant throughout the latter half of the century. However, textual evidence indicates that these are near-synonyms rather than true synonyms. By exploring the collocates of these words, we can not only reflect on vagrancy during the century but also reveal the subtle distinctions between these four seemingly similar terms.

Unsurprisingly, these individuals were associated with begging. «Beg» appears as a consistent collocate of «beggar» and begins collocating with «vagabond» in the 1640s, consistently thereafter. While «beg» does not directly collocate with «vagrant» or «rogue», both are implied to beg through their strong association with «beggar»—»beggar» is a consistent collocate of «rogue» and becomes a consistent collocate of «vagrant» from 1650 onwards. Thus, whether directly or by association, this group is strongly linked to the act of begging.

The criminalized poor are also strongly characterized by their itinerant status. «Wandering» is a consistent collocate of «vagabond,» «vagrant,» and «rogue,» and it consistently attaches to «beggar» from the 1650s onwards. The mobile nature of the vagrant is evident in our data—»vagrant» collocates with «wander» in the 1650s, while «vagabond» strongly collocates with «wanderer» throughout the century. Public discourse suggests that, despite movement being illegal without a legitimate passport, the criminalized poor were highly mobile.

This brief analysis of strong collocates begins to answer our question—the criminalized poor are the wandering poor who beg. However, the identities of the individuals in this group are often obscured. In the EEBO corpus, «vagrants» and «vagabonds» consistently collocate with

«persons.» None of these words consistently collocate with any nouns or pronouns indicating gender or other individualizing features.

While not consistently, there is some evidence that rogues and, to a lesser extent, beggars were often referred to as male. In the 1650s, «beggar» collocates with «fellow,» usually referring to a man rather than an associate or person of equal status. In its singular form, «beggar» collocates with «he» and «him,» as well as «fellow.» «Rogue,» in both singular and plural forms, collocates with «whoreson» in the 1670s, «he» and «him» in the 1680s, and «fellow» in the 1680s and 90s. «Wife» collocates with «rogue» in the 1670s, with concordance lines typically featuring interactions between a male rogue and his female spouse, such as «Aye, you drunken Rogue, said his Wife, go, break your neck, do» (Lover of ha, ha, he 1674). «Rogue» also collocates with «she» in the 1670s, but this use is figurative, as men sometimes referred to their sweethearts as rogues, perhaps because they had «stolen» their hearts. Thievery, as will be shown, was closely associated with the criminalized poor.

Research by Tim Hitchcock on the image of the literary beggar in the eighteenth century offers an alternative explanation for the absence of 'female' nouns and pronouns co-occurring with «beggar.» He argues that, despite street surveys at the time showing that most beggars were female and often married or widowed with children, eighteenth-century writers deliberately depicted professional male beggars. This was a throwback to the rogue literature genre, which peaked in the late sixteenth century and enjoyed detailing the activities and tricks of a menacing counter-culture of rogues and beggars (6, 208]. It is likely that seventeenth-century writers were influenced by this earlier rogue literature or, at the very least, sought to capitalize on the public's existing interest in beggars, who were often believed to engage in dishonest practices.

What about the age of the criminalized poor? Historians have tried to reconstruct the ages of vagrants and beggars by studying parish records. In early modern England, there was no accepted retirement age; the elderly were expected to support themselves until they were physically unable to do so. However, once they became too infirm to work, parishes tended to view these resident indigents sympathetically. Poor law statistics show that elderly infirm residents comprised a significant proportion of those receiving poor relief. Many parish pensioners, those on poor relief, were still forced to beg to supplement their income because the amount they received was insufficient to live on. Many elderly people saw begging as the «last phase in a life-cycle of labour» [7, 70]. Thus, it is unsurprising that «old» collocates with «beggar» and «rogue» in two decades' worth of material (the 1650s and 1670s for beggar, and the 1670s and 1690s for rogue).

«Beggar» also consistently collocates with «proud.» According to Christian charitable tradition, beggars were expected to be self-effacing and grateful if their begging was to be tolerated. When writers depicted beggars as being proud, they inverted this popular expectation to evoke hostility towards the poor from their readers.

Consider the collocate «bold,» which appears with «beggar» in the 1660s and 1670s; «impudent,» which collocates with «rogue» from 1650 onwards and is a transient collocate of «beggar»; and the transient collocates of «beggar,» «shameless,» and «refuse.» All these terms support the notion of an ungrateful and disrespectful beggar. At first glance, one might assume that «refuse» referred to people who refused to give alms to beggars; however, closer inspection reveals that the beggars were portrayed as refusing to accept certain donations. Possibly due to such acts, «fools» becomes a collocate of «beggar» from the 1640s onwards, with our data showing examples of beggars being described as fools: «...he became a fool, and a beggar, and a laughing-stock to them...» [8, 256].

However, from the 1650s onwards, «merry» collocates with «beggar.» This collocate primarily originates from the Richard Broome comedy, first staged in the early 1640s, titled *A Jovial Crew, or the Merry Beggars*. As the century progressed, more playwrights showed interest in beggars and other minority groups such as gypsies. Their works tended to be light-hearted in tone—Christopher Hill, for instance, demonstrated how Broome idealized the beggar's lifestyle—but they nonetheless acknowledged the social reality of increasing numbers of beggars and vagrants wandering the country [9, 38].

For example, in the 1570s, «vagrant» tended to be used more frequently than the older term «vagabond» following statutes passed in 1572 and 1576 that used the word. Interestingly, Griffiths argues that «rogue» peaked in usage at Bridewell in the 1570s because it was first mentioned in legislation in 1572 and appeared in several rogue tracts that gave the term publicity and color. However, in the broader discourse of the seventeenth century, as contained in the EEBO corpus, there are no such clear links between the release of legislation mentioning our search terms and an increase in their frequencies. For instance, two vagrancy acts from the first decade of the seventeenth century [10, 27-53], and An Act against Vagrants and Wandering, Idle Dissolute Persons of 1657, which referred to rogues, vagabonds, and sturdy beggars, appear to have had no impact on the frequencies of these terms. We must seek other explanations for the growing popularity of the term «rogue» throughout the century [11, 280].

The necessity of studying the concepts of «wealth» and «poverty» as units of a linguistic-cultural framework is associated with the need to reveal the essence of national culture and the goal of optimizing intercultural communication. Examining the national-cultural dichotomy of «wealth – poverty» through the example of the English language, in our opinion, can help uncover the national character and mentality of the British ethnos, as well as identify the universal and differential features of these concepts within its linguistic worldview [12, 215].

Conclusion. This study has examined the terms seventeenth-century writers used to describe and identify the criminalized poor. Understanding the meaning and frequency of these terms can assist historians in closely reading primary source documents. By collaborating with corpus linguists, historians can not only utilize established corpus methods but also contribute to the development of future corpus software. For instance, as a result of this study, efforts are currently underway to categorize the texts within the EEBO corpus into literary genres, which would help uncover patterns of social attitudes in specific types of printed works.

To enhance our understanding of contemporary attitudes toward poor people who begged and roamed, the terms «beggar,» «vagrant,» «vagabond,» and «rogue» are most relevant. These words frequently appear alongside those indicating poverty, wandering, and homelessness. They were used extensively in our corpus of seventeenth-century texts, often referring to very poor individuals who lived by begging and had no fixed abode. Authorities imposed these identities on the poor to manage and control them through licenses, passports, penalties, and sometimes financial aid. These identities were neither objectively determined nor fixed – a self-sufficient person might become a beggar in old age, receive relief in one parish, and be whipped and expelled in another. Our corpus analysis has highlighted dominant discourses of the time, portraying members of these groups as stealing and lying, being idle and ungrateful, and facing apprehension and punishment.

Seventeenth-century writers constructed different images of beggars, rogues, vagrants, and vagabonds. «Vagrant» tended to denote a poor wanderer but was also frequently used as an adjective to present more abstract ideas. «Vagabond» was also associated with begging and wandering, but it was often used to refer to religious or historical groups. The usage frequency of both terms was relatively even, with dominant collocates describing wandering and idleness. However, from the 1630s onwards, terms related to punishment began to co-occur with «vagabond.»

Our study also demonstrates that words which may seem near synonymous are, in fact, subtly distinct. «Vagrant» and «vagabond» are more neutral terms for the criminalized poor, associated with poverty, idleness, and wandering, but only weakly linked to malefaction. «Rogue,» however, shares these associations but also strongly links to malefaction, increasingly so as the century progresses. «Beggar,» while sharing the associations with wandering, poverty, and idleness, also has some connections to malefaction like «rogue,» but crucially, it is also linked to charitable giving. Thus, while these words are similar, they are not identical.

Literature

1. Shepard A. Poverty, Labour and the Language of Social Description in early Modern England. Past and Present. – Volume 201. – Issue 1. – November 2008. – pp. 51-95. DOI: <https://doi.org/10.1093/pastj/gtn004>
2. Hardie A. CQPweb – combining power, flexibility and usability in a corpus analysis tool // International Journal of Corpus Linguistics. – 17(3). – 2012. – pp. 380-409.
3. Griffiths P. Lost Londons: Change, crime and control in the capital city, 1550-1660. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – pp. 150-152.
4. Sinclair J. Trust the text: Language, corpus and discourse. – London: Taylor and Francis, 2004, – 224 p.
5. Sinclair J., Susan J., Robert D. The OSTI Report (1970). Available in reprint as Krishnamurthy et al. – 2004. – 208 p.
6. Sinclair J., Susan J., Robert D., Ramesh K. English collocational studies: The OSTI Report. – London: Continuum. 2004. – 208 p.
7. McEnery T., Andrew H. Corpus linguistics: Method, theory and practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 70 p.
8. McEnery T., Andrew W. Corpus Linguistics, 2nd Edn. – Edinburgh: Edinburgh University Press. 2001. – 256 p.
9. Gabrielatos C., Paul B. Fleeing, sneaking, flooding: a corpus analysis of discursive constructions of refugees and asylum seekers in the UK Press // Journal of English Linguistics. – 36(1). – 1996-2005. – pp. 5-38.
10. Aull L., David W.B. Fighting words: A corpus analysis of gender representations in sports reportage // Corpora 8 (1). – 2013. – pp. 27-53.
11. Baker P., Tony Mc., Costas G. Discourse analysis and media attitudes: The representation of Islam in the British press. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 280 b.
12. Abirova G.A. The national cultural dimension of the concepts of Wealth and Poverty in the English linguistic culture. Bulletin of Kazakh National Pedagogical University after Abai. Series of Psychology. – №1 (54). – 2018. – pp. 215-216.

К.К. КЕРИМБАЕВА, А.Б. БЕЙСЕНБАЙ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ЕРТЕ ЗАМАНАУИ АНГЛИЯДАҒЫ КЕДЕЙЛІКТІ СИПАТТАУ ЛЕКСИКАСЫ

Аңдатпа. Ерте заманауи Англиядағы кедейлік тұжырымдамасы мен тәжірибесі көп қырлы болды, ол қоғамның қабылдауымен, экономикалық жағдайларымен және кедейлерге деген басым көзқараспен қалыптасты. Бұл зерттеу тарихи дереккөздер мен ғылыми әдебиеттерді жан-жақты талдау арқылы осы дәуірдегі кедейліктің динамикасын зерттейді. Бастапқы құжаттар мен қосымша дереккөздердің кең ауқымына сүйене отырып, зерттеу ерте заманауи ағылшын қоғамында кедейліктің қалай түсінілгенін, бастан кешкенін және шешілгенін көрсетуге тырысады.

Экономикалық тұрақсыздықты, демографиялық өзгерістерді және заңнама мен саясаттың әсерін қоса алғанда, кедейшілікке ықпал ететін әртүрлі факторлар зерттеуде орталық болып табылады. Осы элементтерді зерттей отырып, зерттеу әлеуметтік стигманы, құқықтық салдарларды және мәдени өкілдіктерді қамтитын экономикалық жетіспеушіліктен тыс кедейліктің күрделілігін ашады.

Сонымен қатар, зерттеу кедейлік пен кедейлерді сипаттау үшін қолданылатын тіл мен терминологияны зерттеп, дискурс пен қоғамның көзқарастарының уақыт бойынша өзгеруін көрсетеді. «Кедей», «қаңғыбас», «қайыршылар» және «алаяқтар» сияқты терминдер өздерінің тарихи контексттері аясында талданып, кедейленгендердің дамып келе жатқан түсініктері мен санаттарын ашуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік тарих пен мәдени талдау объективтері арқылы бұл зерттеу кедейлердің өмір сүру тәжірибесін, соның ішінде олардың өмір сүру стратегияларын, көмек институттарымен өзара әрекеттесуін және олардың қазіргі әдебиет пен дискурста бейнеленуін зерттейді. Осы түсініктерді синтездеу арқылы зерттеу ерте заманауи Англиядағы кедейлік туралы нақты түсінік беруді, оның күрделілігін және әлеуметтік құрылымдарға және теңсіздікті қабылдауға тұрақты әсерін баса көрсетуге бағытталған.

Түйін сөздер: Ерте заманауи ағылшын тілі, кедей, қоғамдық дискурстар, XVII ғасыр, әлеуметтік тарих, лексика, ағылшын лингвомәдениеті

К.К. КЕРИМБАЕВА, А.Б. БЕЙСЕНБАЙ

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ НИЩЕТЫ В АНГЛИИ НАЧАЛА НОВОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация. Концепция бедности в Англии начала Нового времени была многогранной и определялась общественными представлениями, экономическими условиями и отношением к бедным. В этом исследовании рассматривается динамика бедности в ту эпоху на основе всестороннего анализа исторических источников и научной литературы. Опираясь на широкий спектр первичных документов и вторичных источников, было выявлено как бедность понималась, переживалась и решалась в английском обществе начала Нового времени.

Центральное место в исследовании занимают различные факторы, способствующие бедности, включая экономическую нестабильность, демографические сдвиги и влияние законодательства и политики. Анализируя эти элементы, исследование раскрывает сложности бедности, выходящие за рамки простых экономических лишений, включая социальную стигматизацию, правовые последствия и культурные представления.

Кроме того, в исследовании исследуются язык и терминология, используемые для описания бедности и малоимущих, что подчеркивает изменения в дискурсе и общественных установках с течением времени. Такие термины, как «нищий», «бродяга», «попрошайки» и «жулики», анализируются в их историческом контексте, чтобы раскрыть эволюцию восприятия и классификации обнищавших людей.

Через призму социальной истории и культурного анализа в этом исследовании также рассматривается жизненный опыт бедных, включая их стратегии выживания, взаимодействие с учреждениями по оказанию помощи и их отражение в современной литературе и дискурсе. Обобщая эти данные, авторы исследования стремятся дать более детальное представление о бедности в Англии начала эпохи Нового времени, подчеркивая ее сложность и длительное влияние на социальные структуры и восприятие неравенства.

Ключевые слова: ранний современный английский, бедные, публичные выступления, семнадцатый век, социальная история, лексика, английская лингвокультура

References

1. Shepard A. Poverty, Labour and the Language of Social Description in early Modern England. Past and Present. – Volume 201. – Issue 1. – November 2008. – pp. 51-95. DOI: <https://doi.org/10.1093/pastj/gtn004>
2. Hardie A. CQPweb – combining power, flexibility and usability in a corpus analysis tool // International Journal of Corpus Linguistics. – 17(3). – 2012. – pp. 380-409.
3. Griffiths P. Lost Londons: Change, crime and control in the capital city, 1550-1660. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – pp. 150-152.
4. Sinclair J. Trust the text: Language, corpus and discourse. – London: Taylor and Francis, 2004, – 224 p.
5. Sinclair J., Susan J., Robert D. The OSTI Report (1970). Available in reprint as Krishnamurthy et al. – 2004. – 208 p.

6. Sinclair J., Susan J., Robert D., Ramesh K. English collocational studies: The OSTI Report. – London: Continuum. 2004. – 208 p.
7. McEnery T., Andrew H. Corpus linguistics: Method, theory and practice. –Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 70 p.
8. McEnery T., Andrew W. Corpus Linguistics, 2nd Edn. – Edinburgh: Edinburgh University Press. 2001. – 256 p.
9. Gabrielatos C., Paul B. Fleeing, sneaking, flooding: a corpus analysis of discursive constructions of refugees and asylum seekers in the UK Press // Journal of English Linguistics. – 36(1). – 1996-2005. – pp. 5-38.
10. Aull L., David W.B. Fighting words: A corpus analysis of gender representations in sports reportage // Corpora 8 (1). – 2013. – pp. 27-53.
11. Baker P., Tony Mc., Costas G. Discourse analysis and media attitudes: The representation of Islam in the British press. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 280.
12. Abirova G.A. The national cultural dimension of the concepts of Wealth and Poverty in the English linguistic culture. Bulletin of Kazakh National Pedagogical University after Abai. Series of Psychology. – №1 (54). – 2018. – pp. 215-216.

Авторлар туралы мәлімет:

Керимбаева Камила Керимкуловна – педагогикалық ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Керимбаева Камила Керимкуловна – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kerimbayeva Kamila Kerimkulovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бейсенбай Ардақ Бақытұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Бейсенбай Ардақ Бахытович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Beisenbai Ardak Bakytuly – Candidate of Philological Science, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A. SHORMAKOVA¹

*T. RAMAZANOV²

A. SADYK³

A.K.Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²

K. Sagadiev University of International Business, Almaty, Kazakhstan³

(e-mail: Ashormak@mail.ru¹, take_kzz@mail.ru², s.ainagul_94@mail.ru³)

*DIALOGIC CHARACTER IN THE NATIONAL NONVERBAL MEANS

Abstract. The article is dedicated to identifying the dialogic character in the national nonverbal means.

Nonverbal means are the national-cultural peculiarity indicators of every nation. Although nonverbal means are characteristic of all the humankind, every nation has its own distinct system of nonverbal elements. Such differences are justified by unique routine, social life, and worldview of those nations.

The aim of the article is to define the national dialogic nature in the nonverbal means. For this purpose, Kazakh customs, habitudes, and traditions underlying the nonverbal means are researched, and the theoretical works related to the mentioned phenomenon are reviewed.

The value of the article is as follows: 1) nonverbal means related to the customs and traditions of the Kazakh people were identified in communicative acts, and it was confirmed that they possess a dialogical character; 2) nonverbal means with a dialogical nature in Abai's poems were identified; 3) it was determined that nonverbal means related to national attire also establish a dialogical character; 4) a dialogical character is observed through nonverbal means in fairy tale discourse.

The scientific and practical significance of the article lies in the fact that the issues discussed and the results obtained can be utilized in the fields of text studies, discourse, cognitive linguistics, ethnolinguistics, and linguistic cultural studies in Kazakh linguistics, as well as in elective courses.

During the research, methods for structuring dialogical fragments, structural-semantic analysis, communicative-pragmatic analysis, and comprehensive analysis of the text were employed. The sources of the research consist of scientific linguistic works related to nonverbal means and dialogue. Additionally, examples were collected from the traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakh people.

Keywords: discourse, dialogic nature, communicative act, nonverbal means, tradition, clothing.

Introduction. Interest in nonverbal communication dates back to ancient times. The great Greek philosopher Plato highly valued the use of body movements. Even Cicero, who lived two thousand years ago, advised orators that all movements of the soul should be enhanced with gestures. It has been proven that conscious humans initially communicated through sign language. Before the spoken language emerged, sign language served as the means of communication for humans.

* The article was written within the framework of the grant research project «the language of political leaders and statesmen: from the leaders of Alashorda in the early twentieth century to independence» (AR14872071) for 2022-2024.

Nonverbal means of communication, one of the ways people interact, have endured for centuries and remain integral to the identity and communication of each ethnic group to this day. During the era of sign language, gesture elements played the primary role while spoken language served as an auxiliary; now, the primary meaning has gradually shifted to spoken language, with gestures playing a supplementary role.

Communication requires nonverbal means that assist verbal interaction, as these means contribute to the message or discourse. An interaction or artistic text is composed not only of verbal communication but also of tones, timbre, and intensity of the voice, movements, gestures, and facial expressions. Each of these elements reveals the purpose of the relationship between the speaker and the listener, facilitating understanding.

Paralinguistics studies nonverbal means. Paralinguistics is: 1) a distinct field of linguistics that examines nonverbal means that provide meaningful information within a spoken message; 2) the unity of nonverbal means involved in spoken communication.

Methodology and research methods. Nonverbal means have been extensively studied in general linguistics. The scholar M.S. Salim categorizes the primary functions of nonverbal means as follows: "Nonverbal communication performs the following functions:

1) Nonverbal means of communication help guide people in different social situations, at the same time regulate their behavior, understand each other and accept social norms.

2) With the help of nonverbal communication, the characteristics of a person's racial and social affiliation, mental, physical and emotional state, attitude to a certain situation or to a certain person, object, as well as information about the psychological climate in the team are transmitted.

3) An important function of nonverbal communication is the exchange of information about individual characteristics between communication subjects, for example, self-esteem, temperament, sociability, etc" [1, 90-95].

Nonverbal communication is conveying of emotions, feelings, and messages through actions and expressions rather than words. In our daily life the Nonverbal communication and the verbal communication go hand in hand. In fact sometimes it's our expressions and body language that expresses our emotions better than words. Nonverbal communication includes those important but unspoken signals that individuals exhibit, specifically: body language (encompassing carriage/posture, appearance, listening, and eye contact), hand gestures, and facial expressions [2, 49].

K. Zhubanov discusses the peculiarity of sign language, stating: «There are other circumstances that can compensate for the occasional inadequacy of spoken words. The deficiencies of spoken words are often supplemented by gestures. Even when people do not understand each other's language or one of them lacks language altogether, it is still possible to manage and understand each other through gestures» [3, 148].

From K. Zhubanov's perspective, it is evident that nonverbal means are an integral part of spoken language, auxiliary components in communication. The scholar not only examines the communicative function of nonverbal means but also analyzes their national and cultural characteristics. He notes that nonverbal means have unique features and systems across different peoples, enabling the identification of various ethnic and psychological traits through these means.

Similarly, the linguist M. Balakaev addresses issues related to nonverbal means in his research. He considers nonverbal means as supplementary actions in speech. He concludes: «... Speech always occurs in a context: intonation, stress, gestures, signs, raising a hand, winking, nodding, speaking with laughter or anger—all these are supplementary actions that accurately convey thoughts but are not always captured in writing» [4, 86].

M. Mukanov, a psychologist, pioneered in studying the national-cultural nonverbal means found in the lifestyle and traditions of the Kazakh people in relation to psychology. The scholar, having collected 28 types of nonverbal means of the Kazakh, classifies them:

- Means of sorrow;

- Means of routine;
- Means of tradition;
- Means of surprise;
- Means of request;
- Means of distinction [5, 110-115].

Every mutual understanding and communication go along with nonverbal means. That is, interlocutors use not only verbal language but also nonverbal, out-of-language factors to communicate. The scholar F. Orazbayeva classifies verbal and nonverbal communication as follows:

- 1) they both serve for connection and interaction between people;
- 2) in both verbal and nonverbal interaction, information is present; nonverbal interaction has conventional data;
- 3) they both open the path to mutual understanding [6].

In recent years, the study of nonverbal means in the context of national language identity has become the focus of attention. During this period, the works of scholars such as K. Qajyghaliev, Zh. Omiraliyev, B. Momyanova, E. Orazaliev, M. Eshimov, S. Beissembayeva, Zh. Nursultanova, and S. Tatubaev have highlighted the significance of nonverbal means in the Kazakh language, emphasizing their role as prominent components of communication.

We used the following methods in the research of the topic: linguistic - analysis method and comparative method.

Discussion and observation. In the dialogues of literary works, nonverbal means are often found, and they fulfill these functions:

- 1) Repeating verbal components:

– Анау алдыңда жатқан жылқының бәрі сенікі, – деді Омар үркердей үйіріліп, азайып қалған жылқыны қамшысымен сілтей көрсетіп.

Осекең тырқылдап күліп, басын қақшаңдата көтерді де:

– Бикеш отырыңыз, ұялмаңыз, – деп қызға орын нұсқады (O.Bokey «Өз отыңды өшірме»(Do not extinguish your light)).

In the given dialogue, the pronoun “анай” (those) and the kinema of pointing is showed, while the second part utilizes the nonverbal mean and the kinema of showing.

- 2) Partly replacing verbal components:

Матвей маған шапшыған қанды көрсетіп:

– Ұртта, балам, Сарқынды атаң секілді жүз жасайсың, – деді. Мен басымды шайқадым, сонсоң, өзі сорғалаған қаннан ұрттап-ұрттап алды да, тісін ақшита күліп бізге қарады (O. Bokey «Қайдасың, қасқа құлыным» (Where are you, my foal)

The given example illustrates that the kinema of shaking one’s head is used instead of “no”.

- 3) Fully replacing verbal components:

Мұса есік жақтағы бадырақ көз жыпылық қара бұжыр жігітке иек қақты. Бұл үйдің әр ым-жымын, қас қақтырмай сезу қадетіне қалыптасып кеткен жігіт сыртқа тұра атылды. Бәтима ымдап шамды өшір дегендей ишпара жасады. Келіні: «О, несі, қараңғы үйде отырамыз ба? Дегендей, дер-сал қалып аңғартқан (O.Bokey «Сарыарқаның жаңбыры» (The rain of Sary-Arka).

In the given extract, the dialogue is carried out solely by nonverbal means.

Through the belletristic dialogues, the kinemas of nodding, shaking one’s head, tilting one’s chin, swinging one’s hand are often found. The kinema of nodding is used when the speaker’s opinion is pleasant and agreeable, for instance:

– Ал, кімнің баласысың шырағым? – деді манағы мосқал әйел, мен тойынып ап, қолымдағы аяқты қайтарған соң:

– Мұқанның баласымын, – дедім мен.

– Кәдімгі Шүкейдің Мұқаны ма, Нұртазаның ауылындағы?

Мен басымды изедім (S. Mukanov «Өмір мектебі” (The school of life))

Tilting one’s chin:

Онда қарақойын Қашырлыға күні бұрын шабарман жіберіп хабарласқан жөн болар, – деді Кенесары.

Қасым иек қақты.

Бұл да табылған ақыл (I. Yesenberlin, «Көшпенділер» (The nomads)).

Apart from being the nonverbal way of saying “no”, the kinema of shaking one’s head is used to demonstrate surprise. Such a meaning is different from saying “no”. To understand it, gestures within the conversation must be considered, and the verbal components used by the interlocutors must be noted. For instance:

Қызық үстінде қызық өссін деуші едім, Әбішім! Менің сенің Мағыш туралы жауабыңа қана алмадым ғой!

Әбдірахмен (басын шайқап): Тағы айттыңыз ба?

Айтамын, қарағым. Не ойлағаның бар? (M. Auezov, Volume 10)

In the works of Abai, nonverbal means are able to convey imagery realistically. Nonverbal means have a high potential for fulfilling certain stylistic functions in the language. Naturally, the potential to achieve stylistic goals is significantly higher when these means are closely motivated by verbal language signs. The conclusion is that nonverbal kinetic signs complement the meaning of verbal information, help to comprehensively reveal the content of the subject of analysis, and determine the role of the linguistic persona in the text.

In Abai’s works, two semantic types of gestures can be observed. These are divided into communicative and symptomatic signs. The former includes the information conveyed intentionally. Such actions are dialogic in nature. For example, the performer of the gesture, or the subject, may nod their head or clench their fist, thus engaging in a dialogue through sign language (agreement, intimidation, etc.) [7, 126].

In the linguistic persona of the poet, actions such as patting on the back or nodding the head indicate that one subject supports, encourages, or agrees with another. For instance:

Мәз болады болысың,

Арқаға ұлық қаққанға, - the «patting on the back by the official» signifies the official’s satisfaction with the governor, while the governor’s delight reveals his inability to conceal his joy at the honor shown to him by the official, expressed through his «beaming smile.» This «dialogue of understanding» between the two continues in this manner. The «patting on the back» serves as a nonverbal sign imbued with pragmatic meaning.

Күштілерім сөз айтса,

Бас ізеймін шыбындап, - in the lines of this poem, the nonverbal sign is the nodding of the head. Through nodding, the character conveys their agreement with and understanding of the opinion of the «powerful one.» The pragmatics of the text intertwines with the semantics of «influence» and «acknowledgment.» Nonverbal means are highly effective for accurately conveying the emotions of the two subjects engaged in communication. These are unique communicative tools that transmit information during interactions.

Nonverbal means rooted in national cultural foundations inherently possess a dialogic character. These means serve as indicators of the national-cultural characteristics of each people. Although nonverbal means are common to all people, each nation has a distinct system of nonverbal means, which varies and is not identical. Researcher A. Seysenova concludes: «Kinemes, being remnants of ancient forms of communication, are markers of the national cultural characteristics of any ethnic group. Hence, the concept of kinesics and the phenomena it encompasses need to be studied as objects of linguistic cultural studies» [8, 120].

Scholar Sh. Mazhitaeva states: «Since communication plays an important role in every person’s life, it is difficult to imagine the world without communication. Both verbal and nonverbal communication have existed and developed among people since the emergence of humanity. Moreover, during communicative interaction, verbal communication is complemented by nonverbal information, forming the foundation of complete communication» [9].

The national dialogic character in nonverbal means is reflected through Kazakh customs, beliefs, and traditions. Nonverbal means, like linguistic methods, are national phenomena.

In a communicative act, the nonverbal means related to the customs and traditions of the Kazakh people are distinguished by their unique artistic perception. For instance, one of the ancient customs of our ancestors is the practice of «біз шаншу» (inserting an awl). This is a nonverbal means indicating a request for betrothal or a diplomatic message. The Kazakh people traditionally welcomed travelers warmly, showing hospitality and seeing them off with respect. Those who came for «biz shanshu» did not speak to anyone or disclose their business. After having their meal, they left silently. Once the guests departed, the hosts would shake out the felt mats. If they found an awl stuck in the felt, they understood without words: «A boy has come of age, a girl has matured, you have a fine lad, and we have a beautiful girl; let's become in-laws.» This demonstrates the presence of a dialogic nature in the custom.

Another example of a national nonverbal act with a dialogic character is «сырға салу» (earring presentation). According to an old tradition, if a family had an unmarried daughter, they would hang an earring on the wall tapestry. Scholar R. Shoibekov describes this custom: «In the past, if a girl was not engaged, it was customary to hang an earring on the wall tapestry, the carpet, or even on the wooden poles of the yurt. A guest or traveler entering the house would see the earring and understand that there was an unmarried girl in the house and that her parents had not yet arranged a marriage for her. This sometimes led to proposals for betrothal» [10, 20-21].

These examples illustrate how nonverbal means rooted in Kazakh traditions convey complex messages and facilitate communication.

In relation to nonverbal acts, an ethnographic detail is found in one of the oldest Kazakh fairy tales, «Er Tostik»: «...I have nine sons, and I am searching for nine brides for them. When I saw the many earrings on the top of the yurt frame, I was thrilled, thinking I had achieved my goal, but when I counted, one was missing, so I am weeping,» said Ernazar.

«Then do not weep; there is one more, over there,» said the wife, taking another earring from the hook on the wooden pole. Thus, Ernazar returns after betrothing his sons to nine girls.

Another method of proposing a marriage is «қамшы іліп кету» (leaving a kamshy) (whip). When a young man visits to see a girl, his mother tells his father, «If my daughter is liked, leave a sign.» The young man's father leaves his kamshy on the wall of the house, indicating, «Let this be the beginning of the betrothal.» Following such a custom, the girl from that house would be known as «үкі таққан қыз» (the girl with the feather). This indicates that the whip, in this tradition, is a sign of betrothal, demonstrating a dialogic nature [11, 101-115].

Another dialogic characteristic in nonverbal acts is seen through the custom of «қамшы тастап» (throwing a kamshy). According to traditional customs and laws, this was a way to indicate one's desire to speak during disputes or discussions. During conflicts or consultations, if a man knelt, folded his whip, and placed it on the ground, it signified a willingness to come to an agreement. The whip has been used since ancient times, and various customs and traditions surrounding it are frequently encountered. Additionally, in the past, entering a house with a folded whip was considered a sign of politeness.

Another nonverbal act involving the whip is «қамшы тастап» (whip throw). When the host was absent, a traveler would leave their whip and go to another house. This nonverbal act signified an intention to return. The Kazakh people never directly asked, «How many children do you have?» Instead, someone knowledgeable would look at the number of whips hanging on the yurt's frame.

Another dialogic aspect of nonverbal acts appears in the Kazakh tradition of «беташар» (unveiling the bride). In the betashar discourse, there is a close connection between the listener and the performer. The interaction between the bride and the performer, and between the bride and the audience, is established not through words but through gestures, i.e., nonverbal communication.

«Ақтылы қойды ақтаған,
Адалы жалқы байлаған,
Осы жанның үлкені!

Атасына бір сәлем! – here the bride's response through gestures, such as nodding and saluting, can be considered a model of national nonverbal communication. One aspect of the dialogic nature of national nonverbal acts is exemplified by serving the head of a sheep to a guest without removing its teeth. This is illustrated in ancient tales as follows:

Once upon a time, there were two friends, Saraman and Karaman. One day, Saraman became upset with his friend but did not express his feelings. One day, Karaman, accompanied by his servant, visited Saraman. Saraman warmly welcomed his friend, concealing his inner feelings. Karaman also embraced him warmly. Saraman slaughtered a large ram in his honor and blessed him. When the meat was served, Karaman noticed that the sheep's teeth were intact. He ate, drank kumis, and happily returned home. On the way, his servant remarked:

«Master, your friend served the head with unbroken teeth. He must be upset with you.»

The rich man was startled and responded, «How could that be? If he was upset, he wouldn't have honored me with the head.»

The servant replied, «My late father used to say that Kazakhs, when upset, never showed it directly. They avoided hurting others' feelings. Instead, they expressed their grievances subtly and indirectly. In Islam, hurting someone's feelings is equivalent to destroying a thousand Kaabas. Therefore, it seems your friend expressed his grievance. An astute guest would understand this hidden message.»

The rich man turned his horse around, offered gifts, and asked for his friend's forgiveness. From then on, removing the teeth of the sheep's head before serving it became a sign of sincere friendship and pure intentions.

Another nonverbal act with dialogic characteristics involves clothing. One can infer a person's social status, gender, age, and ethnic background from their attire. Accordingly, men's and women's clothing, as well as the clothing of young maidens and married women, are categorized differently, including daily and festive attire.

Borik. The Kazakh people highly valued the borik (fur headwear), not just as a piece of clothing but as an ethnic asset. In communication contexts, when asking for forgiveness, one would remove their borik and place it at the feet of the person they sought forgiveness from, using this nonverbal act to convey their apology.

Saukele: The saukele is an elaborate and expensive headdress worn by brides. Covered with luxurious fabrics and adorned with precious stones, the saukele signified the bride's social status and origin. Only the daughters of wealthy and affluent families wore such headdresses. An ethnographic detail illustrates this:

In Kuandyk, Altyn-Karpyk had three sons: Tinäli, Mambet, and Kozy, and from Kozy descended Toka. The rich Toka chose to become in-laws with a wealthy man from the three hordes. They identified a rich man named Baysakal in the Kishi zhuz and sent Saryzhan Tore and fifty men to arrange the marriage. Baysakal sent a saukele among his in-laws, saying, «Everything, including my daughter's head, her horse, her camel, and her dowry, is free of charge. You only need to pay the price of the saukele.» The in-laws, led by Saryzhan Tore, estimated the saukele's value, declaring, «It is worth five hundred baytals (mares). Thus, the bride price for his daughter shall be five hundred horses» [12].

The absence of a saukele was considered a sign of poverty and deprivation at the time.

In the fairy tale discourse, the dialogic nature of nonverbal acts is clearly evident. Here is an example from "Ayaz Bi":

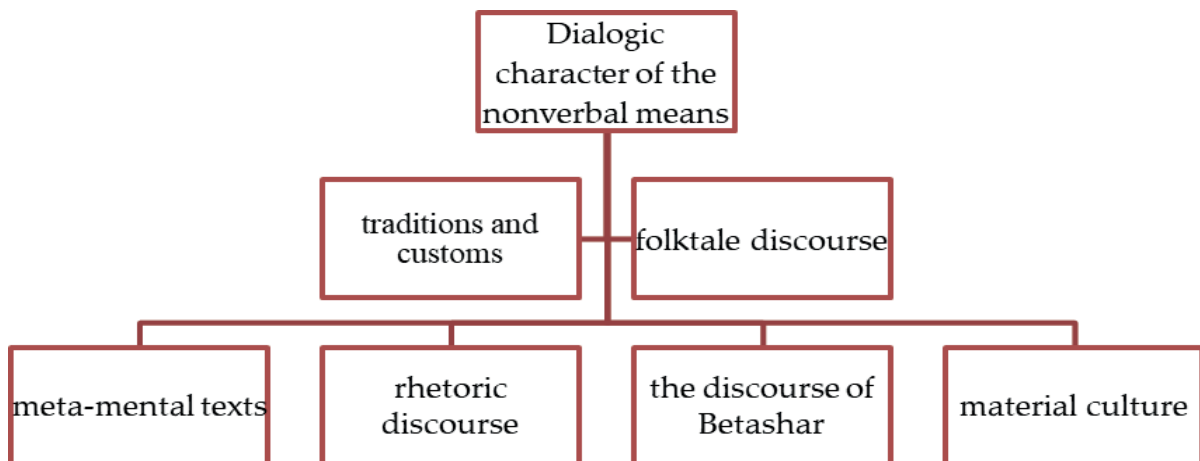
Zhaman is captured by Wali's men, taken to the Khan, and sentenced to death. Then a mysterious person on a white horse, dressed in white with a veiled face, cut the rope, and left a sword across Zhaman's chest before riding away. Regaining consciousness, Zhaman requested to be taken to the Khan. Brought before the Khan, Zhaman revealed:

«When I approached Wali Bai's daughter indirectly, she sent me a plate, a whetstone, a knife, and a diamond. Her message was: 'Until you are ground like the whetstone, broken like the plate, beheaded like the knife, and as resilient as the diamond, you will not reveal the secret.' Thus, I broke the knife, shattered the whetstone, smashed the plate, and split the diamond,

promising not to reveal the secret. That's why I didn't confess earlier. The girl, pitying me, came on a white horse, veiled, cut the rope, and placed the sword across my chest, indicating, 'Do not die innocently for my sake. I have seen your courage. There is no oath on the sword, so take back your vow.' With her permission, I am now telling the truth,» Zhaman concluded [13, 92].

This serves as an excellent example of the dialogic nature of national nonverbal acts. This particular nonverbal act can be termed a symbolic-gesture dialogue.

Results. Dialogue, though natural, poses challenges compared to monologue. It's more than speakers taking turns; it's a communicative setting facilitating interaction. Pragmatically, the listener's etiquette and intention shape their reaction, defining dialogue purposes. These purposes converge to shape dialogue. Our research aimed to identify dialogic nature in national nonverbal means, resulting in the following model:

Scheme 1. The model of the dialogic character in the native nonverbal means

Conclusion. Thus, through our national customs and material culture elements, nonverbal means are performed, embodying dialogical characteristics. Recognizably, the attributed dialogical traits manifest through socially significant gestures. Moreover, in the discourse of folktales and proverbs, national nonverbal actions take their place between the speaker and the listener, shaping the dialogical engagement. This approach characterizes the unique aspect of dialogue in Kazakh culture. National nonverbal actions not only supplement communicative acts with additional information but also convey insights into the communicants' worldview and cultural knowledge.

Literature

1. Mammadzada Sevinj Salim. Verbal and Nonverbal Communication in Linguistics // International Journal of Innovative Technologies in Social Science. Volume 2(38). 2023. P. 90-96. doi: 10.31435/rsglobal_ijitss/30062023/8003
2. Hans A., Hans, E. Kinesics, Haptics and Proxemics: Aspects of Non -Verbal Communication // IOSR Journal Of Humanities And Social Science Ver. IV, 20(2). 2015. P. 47-52.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
4. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 648 б.
5. Муканов М. Этнопсихологическая специфика невербальных коммуникативных знаков // Психология. Интеллект и речи. Выпуск 2. – Алматы: Каз.пед.ин-т им.Абая, 2009. -с. 109-117.
6. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: РБК, 2010. – 208 б.
7. Мұратова Г. Абайдың тілдік тұлғасы: фил.ғыл.док.дис. –Алматы, 2009. -303 б.

8. Сейсенова А. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салыстырмалы талдау: филол.ғыл.канд. дисс. – Алматы: 1998. – 183 б.
9. Mazhitayeva S., Kelmaganbetova A., Ayazbayeva B., Rahymberlina S., Kadyrov Z. The Role of Gestures in Communication // Theory and Practice in Language Studies. – Vol. 13 No. 10 (2023) 2023. – p. 2506–2513. <https://doi.org/10.17507/tpls.1310.09>
10. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы: Қазақстан, 2008. -129 б.
11. Кенжеғалиев С.А., Айтжан Д.К., Калыбекова К.С. Қазақы дәстүрдегі бейвербалды амалдар // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 101–115. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.09>
12. Көпеев М. Бұрынғы құдалық // Қазақ әдебиеті, 1996, №2. – 12 б.
13. Қазақ және әлем халықтарының ертегілер жинағы. – Алматы: Аруна, 2021. – 240 б.

А.ШОРМАҚОВА

А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Т. РАМАЗАНОВ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

А.САДЫҚ

К.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДАҒЫ ДИАЛОГТЫҚ СИПАТ

Аңдатпа. Мақала ұлттық мәдени негіздегі бейвербалды амалдардағы диалогтық сипатты анықтауға арналған.

Бейвербалды амалдар әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрсеткіші болып табылады. Бейвербалды амалдар барлық халыққа тән болғанымен, әр ұлттың бейвербалды амалдар жүйесі әр түрлі, бірдей емес. Бұл айырмашылық сол елдің тұрмысының, қоғамдық-әлеуметтік өмірінің, осыған орай халықтың таным-түсінігінің әр түрлілігімен сипатталады.

Мақаланың мақсаты – бейвербалды амалдардағы ұлттық диалогтық сипатты анықтау. Ол үшін бейвербалды амалдар танылатын қазақтың әдет-ғұрпы, ырымы, салт-дәстүрін қарастыру және аталған ұғымға қатысты теориялық еңбектерге шолу жасау авторлардың алдында тұрған міндетті меңзейді.

Мақаланың құндылығы: 1) коммуникативтік актіде қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпына қатысты бейвербалды амалдар анықталып, диалогтық сипаттың тән екендігі нақтыланды; 2) Абай өлеңдеріндегі диалогтық табиғат иеленген бейвербалды амалдар айқындалды; 3) ұлттық киім-кешекке қатысты бейвербалды амалдар арқылы да диалогтық сипат орнайтыны анықталды. 4) ертегі дискурсындағы бейвербалды амалдар арқылы диалогтық сипат аңғарылады.

Мақаланың ғылыми-практикалық маңызы – мақалада талқыланатын мәселелер мен алынатын нәтижелерді қазақ тілтанымындағы мәгінтану, дискурс, когнитивті лингвистика, этнолингвистика мен лингвомәдениеттану салаларында және элективті курстарда пайдалануға болады.

Зерттеу барысында диалогтық фрагменттерді құрылымдау әдісі, мәтінді құрылымдық-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық, кешенді талдау әдісі қолданылды.

Зерттеудің дереккөзін бейвербалды амалдар мен диалогқа қатысты ғылыми тілтанымдық еңбектер құрайды. Сондай-ақ мысалдар қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесінен жиналды.

Түйін сөздер: дискурс, диалогтық сипат, коммуникативті акт, бейвербалды амалдар, салт-дәстүр, киім-кешек

А.Б. ШОРМАҚОВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

Т. РАМАЗАНОВ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

А.САДЫҚ

Университет международного бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан

ДИАЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР НАЦИОНАЛЬНЫХ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация. Статья посвящена выявлению диалогического характера в национальных невербальных средствах. Невербальные средства являются показателями национально-культурной особенности каждого народа. Хотя невербальные средства характерны для всего человечества, у каждого народа существует своя собственная система невербальных элементов. Эти различия объясняются уникальными бытом, социальной жизнью и мировоззрением этих народов.

Целью статьи является определение национального диалогического характера в невербальных средствах. С этой целью исследуются казахские обычаи, привычки и традиции, лежащие в основе невербальных средств, а также рассматриваются теоретические работы, связанные с упомянутым феноменом.

Ценность статьи заключается в следующем: 1) в коммуникативных актах были выявлены невербальные средства, связанные с обычаями и традициями казахского народа, и подтверждено, что они обладают диалогическим характером; 2) были выявлены невербальные средства с диалогическим характером в стихах Абая; 3) установлено, что невербальные средства, связанные с национальной одеждой, также создают диалогический характер; 4) диалогический характер наблюдается через невербальные средства в дискурсе сказок.

Научная и практическая значимость статьи заключается в том, что обсуждаемые вопросы и полученные результаты могут быть использованы в областях текстологии, дискурса, когнитивной лингвистики, этнолингвистики и лингвокультурологии в казахской лингвистике, а также в элективных курсах.

В ходе исследования использовались методы структурирования диалогических фрагментов, структурно-семантический анализ, коммуникативно-прагматический анализ и комплексный анализ текста. Источниками исследования являются научные лингвистические работы, связанные с невербальными средствами и диалогом. Кроме того, были собраны примеры из традиционной системы этнографических категорий, концептов и терминов казахского народа.

Ключевые слова: дискурс, диалогический характер, коммуникативный акт, невербальные средства, традиция, одежда.

References

1. Mammadzada Sevinj Salim. Verbal and Nonverbal Communication in Linguistics // International Journal of Innovative Technologies in Social Science. Volume 2(38). 2023. p. 90-96. doi: 10.31435/rsglobal_ijitss/30062023/8003
2. Hans A., Hans, E. Kinesics, Haptics and Proxemics: Aspects of Non -Verbal Communication // IOSR Journal Of Humanities And Social Science Ver. IV, 20(2). 2015. p. 47–52.
3. Jūbanov Q. Qazaq tılı jönündegi zertteuler [Studies of Kazakh language]. – Алматы: Ćylym, 1999. - 581 b.
4. Balaqaeв M. Qazaq tıl bılımunıñ мәseleleri [Issues of Kazakh linguistics]. – Алматы: Arys, 2008. – 648 b.
5. Mukanov M. Etnopsihologicheskaiа spеsifika neverbälnyh komunikativnyh znakov [Encyclopedic specificity of nonverbal communicative signs] // Psihologia. İntelekt i rechi. Vypusk 2. – Алматы: Kaz.ped.in-tim.Abaia, 2009. -s. 109-117.
6. Orazbaeva F. Tıldık qatynas: teoriyası men әdistemesi. Oqu qūraly [Linguistic interaction: theory and methodology. A study guide]. – Алматы: RBK, 2010. – 208 b.

7. Mūratova G. Abaidyñ tıldık tūlǵasy: fil.ǵyl.dok.dis [The linguistic world of Abai: dissertation for obtaining the degree of philology doctor]. –Almaty, 2009. – 303 b.
8. Seisenova A. Lingvistikalıyq mādeniettanu: etiket formalaryna salıstıymaly taldau: filol.ǵyl. kand. diss [Linguistic culturology: comparative analysis of etiquette forms]. – Almaty: 1998. – 183 b.
9. Mazhitayeva S., Kelmaganbetova A., Ayazbayeva B., Rahymberlina S., Kadyrov Z. The Role of Gestures in Communication // Theory and Practice in Language Studies. – Vol. 13 No. 10 (2023) 2023. – p. 2506–2513. <https://doi.org/10.17507/tpls.1310.09>
10. Şoibekov R. Qazaq zergerlik öneriñ leksikasy [The vocabulary of Kazakh jewelry art]. – Almaty: Qazaqstan, 2008. – 129 b.
11. Kenjegaliev S.A., Aitjan D.K., Kalybekova K.S. Qazaq dasturdegi beiverbaldy amaldar [Nonverbal Actions in the Kazakh Tradition]. Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 101–115. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.09> .
12. Köpeev M. Būryñgy qūdalyq [Old-time kudalyk] // Qazaq ädebieti, 1996, №2. – 12 b.
13. Qazaq jāne älem halyqtarynyñ ertegiler jınaǵy [A collection of Kazakh and world folktales]. – Almaty: Aruna, 2021. – 240 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Шормақова Айжан Ботанқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Шормакова Айжан Ботановна – кандидат педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахста

Shormakova Aizhan Botanovna – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan

Рамазанов Талғат Бекболатұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан

Рамазанов Талғат Бекбулатович – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ramazanov Talgat Bekbolatovich – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Садық Айнагул Мақсатқызы – магистр, К.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университетінің оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Садық Айнагул Максатовна – магистр, преподаватель Университета международного бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан

Sadyk Ainagul Maksatovna – Master’s degree, Lecturer at K. Sagadiev University of International Business, Almaty, Kazakhstan

А.А. АКБУЛАТОВ¹

З.Ж. МУТИЕВ²

*Н.М. ТУКЕШОВА³

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru¹, zinulla_mutiev@mail.ru², tukeshova_nurgul@mail.ru³)

*МАҚСҰТ НЕТАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ЗАМАН, ҚОҒАМ, УАҚЫТТЫҢ» КӨРКЕМ СУРЕТТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ақын Мақсұт Неталиев поэзиясындағы «атамекен», «туған жер» ұғымдары мен табиғат суреттерін жырлаудағы ерекшеліктері талданады. Қазақ поэзиясындағы ақынның алатын орны туралы жазылған әдеби сын материалдарға және поэзияның теориялық мәселелеріне қатысты теориялық еңбектерге шолу жасалып, ақын поэзиясындағы өзіндік стильдік ерекшеліктері қарастырылады. Ақынның табиғат құбылысын суреттеу шеберлігі және ырғақ пен әуез үйлесімділігіне назар аударылады.

Ақынның табиғат пен адамды суреттеудегі философиялық ойлары, атамекен және туған жер ұғымдарымен байланысты сағыныш, мұң және қуаныш, үміт сынды ұғымдардың поэзия әлемімен тұтастығына талдау жасалады. Ақын поэзиясындағы заман, адам, атамекен ұғымдарының тығыз бірлікте жырлануына мән беріледі. Кеңестік цензура, идеологияның ақын поэзиясына тигізген әсері мен тәуелсіздік, нарықтық қатынастар суреттерінің ақын поэзиясында орын алуы, егемендік бейнесінің поэзия тілімен өрнектелуіне тоқталады.

Мақаланың міндеті әдеби өлкетану жобасы аясында М. Неталиев поэзиялық мұрасына шолу жасау, ақынның атамекен, туған жер концептілері мен табиғат құбылыстарын суреттеудегі көркемдік-эстетикалық дүниетаным табиғатын ашу, қазіргі әдебиеттану ғылымы тұрғысынан бағалау.

Мақаланың ғылыми-практикалық мәні мен құндылығына М. Неталиев поэзиясын әдеби өлкетану жобасы аясында қазақ поэзиясының өткені мен бүгінгі тұрғысынан сараптау, әдеби өлкетану мәселелеріне қатысты жаңаша зерттеулер жүргізуді айтуға болады.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, атамекен, туған жер ұғымдары, табиғат суреттері, заман, қоғам, уақыт.

Кіріспе. Жалпыадамзаттық құндылықтар қатарынан ойып тұрып орын алар қазақ поэзиясы – ұлттық рухани кемелділіктің ғана емес, ұлттық адами болмыстың да өредеңгейі, шынайы көрсеткіші. Қазақ поэзиясы – қазақ рухының көрінісі. Рух – поэзия үшін мәңгілік мұрат [1, 8]. Ақындар поэзиясындағы ұлттық рух көрнісі оның ана тілінде жатырса, ұлттық құндылықтардың негізгі тіні туған жер, атамекен ұғымдарымен тығыз байланысты. Сондықтан да ақындар поэзиясында туған жер және атамекен концептілерінің ерекше көрінісі, ең алдымен, оның ұлттық рухының қайнары десек, артық болмас.

Осы рухани игілік – поэзияны жасаушы, артына мол мұра қалдырған ақындардың бірі – ақын Мақсұт Неталиев. Ақын, шежіреші, журналист, аудармашы Мақсұт Неталиевтың

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын АР19676441 «Жайық-Каспий өңірі ақын-жазушыларының әдеби мұрасы мен қазіргі дәуірдегі қазақ әдебиеті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

әдебиеттегі алғашқы қадамы «Жырлайды гүлдер» (1966) алғашқы жыр жинағынан басталады. Содан кейінгі уақыттарда жиырмадан астам жыр кітаптары, аудармалары, көркемсөз кітаптары оқырмандар қолына тиген. Өлеңдері бұрынғы Кеңестер Одағы халықтарының неміс, поляк, орыс, болгар, румын, чех, т.б. тіліне аударылып, жекелеген ұжымдық және арнаулы жинақтарға да енген. Ол проза саласында да қалам тербеген. Очерктері «Үлкен жолдың үстінде» деген атпен 1978 жарық көреді [2, 294].

Ақынның поэзиясындағы атамекен, туған жер сынды ұғымдардың тереңдігі, поэзиядағы табиғат пен адамды жырлаудағы өзіндік шеберлігі дара қолтаңбасын көрсетеді. Мақаламыздың барысында осы мәселелер кеңінен талданады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы зерттеу барысында ақын М.Неталиевтің әр жылдары шыққан жинақтары басшылыққа алынды. Поэзияны кешенді талдау, жинақтау, салыстыру, структуралық әдістер басты назарда ұсталды.

Әдістеме ретінде Мақсұт Неталиев поэзиясын, оның ақындық-азаматтық тұлғасы туралы алдыңғы толқын аға буын мен замандастары Ғафу Қайырбеков, Хамит Ерғалиев, Сырбай Мәуленов, т.б. пікірлеріндегі тұжымдарға көңіл бөлінді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында поэзияны зерттеу А.Байтұсыновтан бастау алатыны мәлім. Сондай-ақ З. Ахметов, З. Қабдолов, С. Қирабаев, Б. Майтанов, Б. Әбдіғазиев, Ө. Күмісбаев, Т. Тебегенов, Ш. Рамазанова, А. Қалиева, т.б. теориялық мәселелерін зерттеген іргелі еңбектердің мәні зор. Мақаланың әдіснамалық негізіне жоғарыда аталған еңбектердегі ғылыми ой-тұжырымдары негіз болды.

Ақын шығармашылығын зерттеу барысында, оның ақындық қырын үш түрлі бағытта қарастыру маңызды екенін байқадық. Ең бірінші, ақынның лирикалық өлеңдері, екінші балалар әдебиетіне, поэзиясына қосқан үлесі. Себебі, оның кейбір өлеңдері бастауыш сынып оқулықтарына енген. Сондықтан арнаулы тоқталуды қажет етеді. Ал, үшінші сала оның кең құлашты эпик ақын ретінде қазақ поэзиясындағы поэма жанрын дамытуға қосқан үлесі. Міне, осы үш тұғырды мұқият зерделесек, ақынның поэтикалық қуаты, ақынның тұғыры һәм шеберлік қырлары ашыла түседі.

Талқылау мен бақылау. Ақынның поэзиясын зерттеу барысында байқалатын ерекшелік оның табиғаттың кез-келген құбылысын суреттеу шеберлігі және ырғақ пен әуез үні сезілетіндей жарасымды ішкі гармония көрініс тауып отырады. Бұл туралы ақын Ғ.Қайырбеков «Өмір-өлең дариясында» атты кітаптың алғы сөзінде: «Мақсұт өлеңдері кібіртіксіз, біркелкі, әуенді, музыкалы. Мен 1988 жылғы поэзия деген баяндамада Мақсұттың табиғатты көру көзі жақсы деген пікір айтқанмын. Сол жылғы кітабында да, сөз етіп отырған осы үлкен жинағында да көзге бірден түсетін осы табиғат жырлары» [3, 5], - деген пікірі біздің де тұжырымызды растай түседі. «Құйын», «Бұлаққа қарап тұрып», «Түнгі Алматы», «Түнгі ой», «Жел», «Қара бұлт», «Көл суреті», «Ақ қайың», «Алатау», «Кешкі теңіз», «Табиғат құбылысы», «Түнде» т.б. өлеңдерінде жансыз табиғат құбылыстарын тірілкен ақын кейіптеудің небір шұрайын поэзиясында қолданған. Мысалы:

Алатау кеуде керіп ұйықтап жатыр,
Сол түнді бауырына басып алып [3, 16].
Жел-жігіт тау қойнауын тасаланып,
Үкілі – ұлпа қарды қашады алып...
Қызығын көре-көре осылардың –
Кетіпті Алатаудың, шашы ағарып [3, 16].
Сыртынан мақта-бұлттың сығалайды,
Өзінің көлеңкесін Ай қызғанып... [3, 15]
Қоңыр бұл керуені қонақтайды,
Алатау қойнауына кіріп алып... [3, 51]
Құйын жүр жүйткіп, асаудай басып қақшаңдап.
Қара бұлт жылап, қамығып бетін басады [3, 51].

Ақынның поэзиядағы осы қасиетін, яғни табиғат құбылыстарын суреттеудегі ерекше тапқырлығын аңғарған ақын Хамит Ерғалиев те «Биші қайың» [4, 4] өлеңінің туы тарихынмен байланыстырып, жоғары бағалайды.

«Құйын» өлеңінде ақын табиғат құбылысы мен адам мінезін параллельді алып суреттейді және өзін сол құйын мінезден сақтандырады. «Ақ дауыл – ала шұнақ» табиғат құбылысы құйынды кейіптеу арқылы адам мінезіндегі құбылмалы мінезді ашуға тырысса керек және «көрінгенді құйын болып нағашылайтын» құбылмалы адамдарға таңырқап қарап, бұдан өзінің лирикалық қаһарманының бойын аулақ салуды қалайды:

Үйреткен бе осылай секеңде деп,
Қайда барып бұл байғұс мекендемек?
Ұшып-қонған мінезден мен де қорқам,
«Құтырылған құйын боп, кетем бе?!» – деп [3, 11].

Жалпы қазақ поэзиясында табиғат лирикасының жырлану ерекшеліктері хақында көп айтуға болады. Мысалы, ақын Жұбан Молдағалиев шығармашылығында аталған тақырыпты қалай игергені туралы зерттеуші ғалымдар былай дейді: «Туған жер мен оның табиғатын қатар алып жырлау - Жұбан поэзиясының, ақындығының бір белесі. Алып Отанының қай бөлшегін алып жырласа да ақын табиғаттың жергілікті ерекшеліктерін көз қырынан таса қалдырмай, оны көзге түскен қалпында бейнелеп көрсетеді. Мәселен, «Торғай таңы» өлеңінде Сарыарқаның төсінде көсіле, жайыла орналасқан Торғай өлкесінің таңғы ғажайыптарын ешбір боямасыз, табиғатының жаратылыс құбылысына сызат түсірмей көз көрген кейпінде өлеңге айналдырған» [5, 113].

М. Неталиев өлеңдерін оқығанда, ақынның лирикалық мені поэзияға жоғары талаптар қоятыны байқалады. Өзі айтқандай «шикіл өлең» [3, 10] жазбау, көркемдік қуатты поэзия туғызуды ақын әуел бастан өзіне басты мақсат етіп қойса керек. «Сырласу» өлеңінде ақын:

«Қаншама маңдай терімді төксем-дағы»

Шығатыны баяғы – шикіл өлең... [3, 10], – дейді. Бұл жерде ақынды өлең жаза алмайтын талантсыз деп сөгуге болмас, ақынның лирикалық кейіпкері жүректің мөлдір кестесін, шынайы поэзияны қаласа керек және өзіне қойылған қатаң талаптың үдесінен шығу мақсатын көреміз. Бұны ақынның «Өлең жайлы өлең немесе кейбір жас ақындарға наз» өлеңінен анық көреміз. Мысалы:

Шөп те – өлең...
Шөңге де – өлең...
Өлең де – өлең...
Жазбасам, осы өлеңді,
Өлем бе мен?!

Өлмеймін!
Өлмеу үшін жазам кейде,
Жазғанын біреулердің
Көрем де мен!

Жазайын қысқа, мейлі,
Көлемді өлең,
Кезім жоқ сол биіктен –
Төмендеген!
Арманым – дақ түсірмей өтсем деймін,
Киелі, «Сөз патшасы –
Өлеңге!» мен!? – дейді.

Ал, ақынның «Бер маған!» өлеңінде жоғарыда айтылған лирикалық қаһарманның ішкі жан әлімін толықтай тани түсеміз. «Сәбидің шаттығын», «қыздардың күлкисін», «жігіттің жігерін», «ананың мерейін», «табиғаттың көктемін», «күннің отты лебін», «батырдың тұлғасын», «бұлбұлдың үнін» бер маған деген ақынның ішкі мінез характерінде өлеңді өмірім деп түсінген терең ойлардың, ақылды поэзияның буырқанған күйі жатыр. Осы өлеңнің шешуші түйініндегі сұңқардың самғауы мен тұлпардың шабысын тілеуі, әрине поэзиядағы биік мақсаттардың тілегін аңғартса керек.

Бер маған сұңқардың ағысын,
Бер маған тұлпардың шабысын,
Осылар керек-ақ Ар үшін! –
Деп кейде сұрайды намысым... [3, 12].

Ақын өлеңдерінде «сағыныш» - өткен мекен шақ, жастыққа лирикалық шегіністер жасау арқылы көрініп отырады.

Арғы, бергі тарихқа көз жүгіртсек, «сағыныш» концептісі қазақ әдебиетінің өткен дәуірінен бері желі тартып келе жатқан әдеби деталь қасиетін иеленген құбылыс. Мәселен, ХХ ғасырдың басында өзінің саяси лирикасымен танылған Көдек Байшығанұлы жырларындағы «сағыныш» концептісі оның өмір сүрген заманына, дәуіріне сай туындағаны анық. Ол туралы: «Ақынның өмірі өлеңсіз өтпеген. Өмірінің соңына дейін қолынан қаламы түспеген. Осы жылы бірнеше өлең жазған екен. Соның бірінде былай дейді:

Қырандай көкке өрледім, атымды елім,
Еркелетіп «Көке» деп қойып еді.
Өз мекенін аңсаған аққудайын
Осы жағдай түсім бе өңім бе еді?
Кеселім күннен күнге барады өрлеп,
Шипа қонып, дерт кейін шегінбеді...
Үш ай жаз сайран салып күзде қайтқан,
Жаз құсы сияқтымын өңірдегі.
Тозған торғай секілді жайым мынау
Көре алмай кетіп барам жерімді енді!

Туған жерін кете алмай кету аһ ұрған арманға айналған. Көкіректегі сағыныш пен өкінішті тебірене толғайды. Басындағы мұң-шерін шерте отырып, ел-жұртының қайғы-қасіретін жеткізеді...» [6, 163] – деп жазады әдебиет зерттеушілері. Әрине ол дәуірдегі сағыныш, аңсау, зарыға армандау сезімдері сол кезеңнің бедер-белесіне орай туындап отырғаны анық.

Ал М.Неталиев поэзиясында да жастық алау сезімді өткерген махаббат, мәңгілік достық ұғымдары сынды жастық максимализмге тән сезім күйлерді бастан өткеру де байқалады. Бірақ мәңгілік ештеңе жоқ, тек сағыныш қана адамның жүрегінде қалатыны ақиқат. Ақынның «Достарыма хат», «Сағыныш» өлеңдерінде осы өткен шақтың жылы естеліктері жатыр.

«Сағыныш» атты өлеңде жастық пен мастық, махаббат сезімдерін басынан өткізген лирикалық кейіпкердің пәк, тазалық әлемі оқырманның жалпы меніне ұласып жататын аңғартады.

Жоқ, біздер шын сүйдік те
Ұмытпадық,
Ұйықтасақ, түсімізде бір ұйықтадық.
Таң ата жасыл баққа бірге кірдік,
Кәдімгі өңіміздей, күліп барып...

Жылдар-ай!
Жыл соңынан алып үшқан
Кешір сен,
Жаңсақ басып,
Жаңылыссам?!

...Тегінде сезбейміз-ау
Бұл пенденің –
Жалғыз-ақ жаралғанын
Сағыныштан [4, 13]?!

Міне, аталған өлеңде де «сағыныш» концептісі - ақынның өткені мен бүгінін байланыстырушы ұғым. Бірақ ақынның лирикалық мені бүгінгі жас ақындар поэзиясындағыдай күйреуік, махаббаттан баз кешкен жылаңқы күй танытпайды. Сабырлы қалып, өмір заңдылығы, сағыныш өмір сүруге жетелейтін бір тылсым күш тәрізді бағаланады.

Қалам ұстанған әрбір ақын не жазушының темір қазықтай айналып өтуі мүмкін емес, шығармашылығының өне бойында желі тартып жататын тамыр, ол – атамекен, туған топырағы. Ол махаббатты, ол жастықты, нені жырласа да, ақындар поэзиясында көзге көрінбейтін, рухани нәзік бүркемеленген, кейде ашық түрде туған жер, атамекенін жырлау бой көрсетіп отырады. Осындай сезім күйі Мақсұт Неталиев поэзиясында да ерекше мен мұңдалап тұрады. Мысалы бір ғана шумақтан тұратын өлеңінде қаншама сағыныш, қаншама мұң жатыр.

Сағындым!
Үндерін әр қыз бен әр ұлдың...
Сағындым!
Гүлдерін ақ мамық – шағылдың...
Сағындым!
Түндерін тұңғиық –
Нарынның...
Мен бәріңді
Сағындым [4, 64]!

Атырау өлкесі, Нарын құмы мен Каспидің асау толқындары, оның жұмбақ сырлары ақынның поэзиясына ерекше шабыт бергені анық. Өзге жерлердегідей тау жоқ болса да, құм мен теңіз табиғаты, жазық далада қырандай самғап ұшқан ақын - поэзиясында лирикалық, эпикалық кең құлаш сермейтін талант иесі. Бұлардың бәрі ақынға шабыт сыйлайды.

Каспидің ақ толқынын есіме алсам,
Менің де көкірегімде толқиды өлең?! дейді [4, 18].

Қазақ ақындары үшін де қашанда туған жердің орны ерекше. Сахара суретін салмаған, қыр қызығын жазбаған ақын жоқ. Олардың әрқайсысының өз орны бар. Әр адамның туған жері, атамекеніне деген ыстық ықыласы одан алыстаған сайын сағыныш сазына ұласып, жүрек түбіне орнығады [7, 12].

Әрбір ақынның өзі өмір сүрген дәуірінің қоғамдық құрылысынан айналып өте алмауын, бүгінгі күн тұрғысынан сынау оңай, бірақ ақындар сол замандағы уақыт шындығын жыралай отырып та кейбір құбылыстарға сын көзбен, астарлы символикамен қараған. Мысалы, «Заманым неткен арайлы?» өлеңінің түйінін ақын былай аяқтаған.

Заманым неткен арайлы,
Арайлап мен де
Күлмес ем, -
Күлімдеп өзі қарайды...
Қарайды күліп Күн көсем!

Міне, бұл өлеңдері – ақынның 1960-65 жылдары жазылған «Жырлайды гүлдер» жинағына енген өлеңдерінің бірі. Ол кездегі саяси-қоғамдық өмірде Күн көсем ретінде Лениннің бейнесі ұғынылса, ақынның бұл өлең шумағында екі түрлі мән мағына үстеуге тырысқандай.

Ал, кейбір жайттарды шаттана жырлау мен кейбір тұстарда қарабайыр дүрсінге салыну да байқалмай қалмайды. Сондай үрдіс Мақсұт Неталиев поэзиясында көрінеді. Ол өз заманындағы өндірісті, өндірістің жетістігін, жұмысшылар мен шопандарды жырлауынан сол уақыттың саяси табы мен тақырыбының лебінен байқаймыз. Мысалы, «Тарас пен Қазақ», «Бұрғышылар», «Мұнайшы қыз», «Балықшылар», «Баламмен әңгіме», «Шопан сыры» т.б. өлеңдерінде кеңестік кезеңдегі идеологияның іздері анық байқалады.

«Бұрғышылар» өлеңінде:

Жалықпастан зерттейді әр төбені,
Жер астында бұлардың бар керегі...
Жердің сырын жеті қат білетұғын,
Бұрғышылар – адам ғой мәртебелі?!

Мекені жоқ мұнайсыз бұл араның
Бұрғышылар кезеді қыр алабын...
Маңдай тері солардың –
Бұрқақ болып,
Төбесіне шапшиды Мұнараның?!

Міне, жоғарыдағы аталған өлеңінде ақын Атырау сынды мұнайлы өлкесінің өндіріс ошақтарын, өлкенің жаңғыру, жаңару сипатын, индустрия ошақтарының ортасындағы қарапайым жұмысшы, бұрғышы, мұнайшылардың адал еңбегінің құдыретін жырға қосады. Ақынның өзі таныған әлемінде өлкенің тыныс-тіршілігін жырлау оның әрбір кітаптарында үзілмес желі ретінде жалғасып отырады. Мысалы, «Балықшылар» өлеңінде Атырау өлкесінің екінші байлығын, оны кәсіп етіп халық игілігіне асырып отырған балықшыларға да сүйсіне қарап жырға қосады.

Адам емес мақтаншақ, даңққұмар
Шыңдығы сол – қажымас алып бұлар!
Дүлейменен алысып көк теңізде
Балық аулап жүр біздің
Балықшылар!..

Жоғарыда мысалға келтірген екі өлеңінде де ақын Атырау сынды құтты өлкенің табиғат байлықтары мен ұлт қазынасын жырлап, оны халықтың игілігі жаратып отырған қарапайым еңбек адамдарының жақсылығын жырлау өзінің перзенттік парызындай түсініп, адал еңбек елдің ертеңгі болашағы деп, ертеңгі күнге сүйсіне қарайды.

Мысалы, «Қол құдіреті» атты өлеңі сол кездегі советтік өмірді асыра мақтау, дәріптеу екенін көрініп тұр. Бірақ ақынның сол замандағы көрген жақсылығы болған соң бұлай жазуы да заңдылық шығар, сондықтан да жоққа шығара алмаймыз.

Сом балға – құрыш-ай,
Қол деген
Тайынсын, ендеше, ел неден?!
Қашанда мен оған жол берем,
Тұрмаймын – көлденең!

Қопарып тастар мен тауларды,
Орнатты ол бақша мен бауларды...
Ғасырлар тусырап жататын,
Тыңды да, осы қол аударды.

Қиратып мұздар мен тоңды атты
Көсіліп, орнында жол жатты
Осы қол – өмірді қорғады,
Осы қол – үйлерді орнатты?!

Міне, бұндай ұран, науқаншыла тақырыптағы өлең сол кезде көп болатын. Себебі, «Ақын - қоғамның, уақыттың, азаматтың органы және өкілі» [8, 263],- деген орыстың ұлы сыншысы В.Г.Белинскийдің сөзіне сүйенсек, сол қоғамдық өмірдегі осындай өздері көрген өмір шындығын жырламай айналып өтудің өзі мүмкін болмас еді.

Ақын өлеңіндегі «қол құдіреті» - деталь. Сол қолдың құдіреті арқылы тыңды игеру, ақ бидайды қамбаға толтыру, табиғатты бағындыру сынды идеялар О.Сүлейменовтың «Адамға табын жер енді» атты өлеңінің идеясымен үндеседі. Табиғаттан адамды жоғары қою, жасандылық сол кездегі науқаншылдық бір түрі болатын. Мысалы, «Шопан сыры»

өлеңі сол кезең үшін маңызы, тақырыптық өзектілігі жоғары болғанымен, қазіргі уақытта бұндай өлеңдер көзге шыққан сүйеліндей көрініп тұруы заңдылық. Аталған туындыларда өлеңнің лирикалық үнінен гөрі, жалаң пафос пен сыртқы үгіті басым, өтпелі уақыттың бейнесі ғана барын бүгінгі оқырман анық байқайды.

Сараңдау сөйлеп сырласым,
Біразға дейін ойланды...
«Ажалға бермей бір басын,
Келемін бағып қойларды...

Көп емес – әрбір жүзінен,
Жүз елу қозы дегенің...
Сақанның жүрген ізімен,
Жетсем деп қуып келемін».

Осындай жалаң идея мен пафосқа құрылған, поэзияның поэтикалық қуатынан гөрі, заманның тіршілігін жырлауға мәжбүр болған осы тәріздес өлеңдер М. Неталиевтың поэзиясында молынан ұшырасады. Әрине, бұған қарап, ақынды сынауға болмас. Себебі, сол кеңестік идеологияның шеңберінде Отанын жырлау барлық ақынның басынан кешірген жайттар болатын.

«Абай ескерткіші» өлеңінде ақын Ұлы Абайдың ескерткішіне қарап толғанады. Ескерткіш тұлғасына қарап, ойланып тұрған тұйық кісі, палуан сияқты биік күш иесі, сол арқылы халқының сүйіктісіне айналған ойшыл, кемеңгер адамды әкесімен арпалыстыра жырлау да сол саяси жүйедегі қалыптасқан түсінік деуге болады. Мысалы:

Былай қойсақ,
Мақсатты ұқпағанын,
Заман еді ол –
Ақынның құртқан арын!
Сондықтан да әкесі Құнанбаймен,
Сілкілесіп өткені...
жұртқа мәлім?!

Әкені балаға қарсы қою немесе М.Әуезовтың «Абай жолын» Абайдың өсу жолы, Құнанбайдың өшу жолы деп түсіндірген кер заманның идеясы болатын. Ал, қазіргі көзқараспен қарасақ, ұлттық тәрбие құндылықтарына бұл мүлдем қайшы түсінік болып шығар еді.

Ақын М. Неталиев тәуелсіздік алғашқы жылдарында Ұлы Абайдың 150 жылдық мерейтойында «Абаймен сырласу» [9, 23] атты өлеңінде қайта оралып соғады. Заман өзгерген, қоғам алмасқан, бірақ сол баяғы Абай сынаған қазақ қалпына оралған ақын заман мен уақыттың бет алысын айтып арызданады. Бірақ ақынның сол кездерде жазған табиғат құбылыстары мен түрлі жағдайларға қатысты жазған өлеңдерінен іштей бір бұлқынысты да көруге болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары нарық қыспағына түскен заманда қиналған ел-жұртты көрген ақындардың сыншылдық сипаты басым өлең жазуы ХІХ ғасырдағы зар заман поэзиясымен өзектес, идеялас деңгейде болатын. Мақсұт Неталиев «Тілеуінді, ел-жұрттым, құдай бергей» деген өлеңінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы елдің басынан өткерген қиындықтары ашық жазылады, бірақ ақын алдағы күннен үмітін үзбейді. Ала дорба арқалап базар жағалаған жұрт, аш құрсақ бала-шаға, кемпір-шалдың жағдайы, нарық заманындағы тұралаған мәдениеттің жай-күйі бәрі ақынды толғандырады. Заманға сай адам болмысының өзгеруі, жұмыссыздық, алаяқтар мен халық үстінен күн көрген ұры-қарылардың қаптап кетуі, М. Неталиев сынды сол кездегі аға буын ақындарға әсер еткені, бірақ бәрі өткінші, өтпелі уақыттың еншісі деп тәуелсіздікке тәу етіп, шүкіршілік етеді. «Доғарайық, дәуірді сынап бермей» (Заманхат) өлеңінде ақын:

Заман тозды...
Ел азды...
Тарылды өмір!

Жарым көңіл...

Еңбек десе тер төгер –

Қыз бен жігіт

Сауда жасап, баюдың қамында жүр [10, 10], – деген ақын сол тоқсаныншы жылдардан кейінгі заманның бет алысын жазады. Сауда-саттық, нарықты нақұрысқа тенеңді. Көшедегі қайыр сұрап, шөлмек терген асыраусыз қалған жетім бала, шал-кемпілер, сол уақыттағы рекитерлердың тіршілігі т.б. санамалай келіп, бірақ Алла тағаланың қазаққа көзі түсер деп сабыр қылады.

Доғарайық, дәуірді сынап бермей,

Жүр дейсің бе, біздерді –

Құдай көрмей?!

Жаңа ғасыр есігін бірге ашайық,

«Заман-ай!» - деп зар қақсап,

Жылай бермей?!

Тілеуңді, ел-жұртым, Құдай бергей [10, 10]!

Егемен ел болып, кеңестік жүйеден шыққан қазақ ұлты үшін тәуелсіздік дәуірі поэзиясында толғандырған мәселелердің бірі ел болашағы мен ұлттың ұлттық мүддесі болғандығында дау жоқ. Кім қандай бағытта толғанса да, ең алдымен, елдік, ұлттық мәселе бірінші қатарда көрініс тауып отырды.

Себебі, шығармашылық тұлғалардың көпшілігі ұлтын сүюдің мән-маңызы мен қажеттілігін өзгелерден нәзік түсінеді. Ол өз туындысының баспа бетіне шығысымен, жалпыға ортақ құндылыққа айналатынын біледі. Сондықтан ақын сөзі ұлттық рух табиғатынан ең жақын орналасады. Ол басқа бір тақырыптарды қозғаса да, ұлттық мұрат пен мүдде жетекшілік танытады [11, 16].

Осындай тұста, сол кездегі алғашқы президентіміз Н.Назарбаевты жапа-тармағай мадақтаған, пафосты жырлардың да қаптап кеткені шындық еді. Тәуелсіз мемлекет құру жолындағы сол кездегі еңбегін жазған ақындардың да жазығы жоқ болатын. Әр заманның өзінің геройлық образы, тұлғалары болса, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Н. Назарбаевты сондай деңгейде бағалау уақытқа байланысты деуге толық негіз бар. Аға буын ақындар тәрізді Н. Назарбаев тұлғасына М. Неталиев те «Тұңғыш Президент» (60-қа толғанла) [10, 204], «Нөсер алдында» (Президент Жолдауына орай) (2005) [10, 289], «Дағдарыстан – дамуға» (Н. Назарбаев) [10, 291], «Бата-тілек» (Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлына) [10, 293] деген бірнеше өлең арнаған. Бұл өлеңдерге зер салып қарасақ, бәрі де жақсы тілектің белгісі, жеткізіп айтсам деген ойдан туған талап [11, 72].

Біз жоғары санамалап өткен ақын лирикасының арналы саласын – балаларға арналған өлеңдері құрайды. Ақынның барлық туындыларына тоқталмай-ақ, «Абай айтқан ақыл» атты өлеңдер томтамасына тоқталсақ та болады.

Ұлы Абайдың «Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол!» деген әйгілі өлең жолдарындағы әрбір ұғымға жеке-жеке өлең арнап, топтама өлеңдерін жазған. Абай сақтандырған өсек, өтірік, мақтаншақ, жалқау, қызғаншақтықты дидактикалық тұрғыдан өмір құбылыстарымен ашып көрсетсе, білім, өнер, талап, еңбек, қанағаттың да мән-мағынасын ерекше мән береді.

Өтіріктің түбі шикі, өтірік сөз бен өсек аталас, ауызбен орақ орған алаяқтықтан асқан қиямет күнә жоқ деп ескертеді. Ал, өсекті достар ажырататын әззіл итке теңейді. Сондықтан таза сөйлеп ақ жүру, адамзатқа міндет деп өзінің жас оқырмандарына ескертеді.

Айыратын қақ бөліп,

Достарыңды сүйкімді.

Маңайлатпа сақ болып

Өсек деген – итіңді!

У шашатын зәр тілді,

Өсек те бір әззіл.

Шағыстырмай әркімді,
Таза сөйлеп, таза жүр [12, 225]!

Қарапайым екі бунақ, жеті буынды, шалыс ұйқасқа құрылған өлең шумақтары - баланың танымына лайық, дидактикалық туынды. Сондай-ақ ақын Абай дәстүрімен балаларға арналған «Жылдың төрт мезгілі» атты табиғат лирикасының топтамасын да жазған.

Нәтижелер. Ақын Мақсұт Неталиевтің поэзиялық мұрасын талдау барасында алынған нәтижелерне төмендегіше тұжырымдар келтіруге болады. Ең алдымен, ақын - өз заманының тынысын, уақыттың үнін ұғына білетін шығармашылық тұлға. Сол себепті, ақынның поэзиясын зерттеу барасында кешегі кеңестік идеологияға тұсауланған ақындық болмысты тануға болады. Оның поэзиясында кешегі ұраншыл өлеңдер мен саяси бағыттағы өтпелі кезеңнің тақырыптарының ұшырасуы заңдылық болатын.

Екіншіден, ақынның поэзиясын зерделеу барасында байқалатын бір көркемдік ерекшелік – табиғат құбылыстары мен адам жанының нәзік иірімдері үйлесімді жырлауын айтуға болады. Ақын поэзиясында табиғат және адам деген қос ұғымды сөзі мен әуезі, ырғағын келістіре суреттейді. Бұл туралы аға буын өкілдер де дөп басып бағалап кеткен болатын.

Үшіншіден, ақын поэзияның тақырыптық өзегінде атамекен, туған жер ұғымдары терең жырланады. Оның атамекен туралы өлеңдері тек Атырау, Каспий, Нарын құмдары ғана емес, оның туған жер туралы жырларында тұтас Қазақстанның кең байтақ өлкесін өлеңге қосып, бір ғана жұдырықтай жүрегіне сыйғызады, әрі сол арқылы Отаншылдық сезімнің атойлаған азаматтық лирикадағы үлгісін көрсетеді.

Төртіншіден, поэзияны әдебиеттің проза және драматургия сынды түрлеріне қарағанда жедел, жауынгер жанр ретінде қарайтын болсақ, М. Неталиев өз заманы туралы жедел үн қататын ақындар қатарынан табылды. Ол кешегі кеңестік кезеңді қалай жырласа, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарын қуана қарсы алды. Егемендікті, елдікті де жырлады, бірақ нарықтық қатынастарға өткен елдің жағдайын, ауыр тұрмысын, келеңсіз жағдайларды жырлай білді, бірақ отаршылықтық езгіден шыққан ақсақал ақын еркіндік пен егемендіктің мәңгілік болуын қалады, сондықтан да келешектен зор үміт күтті, үмітін үзбеді. Сол себепті шығар тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында болған түрлі саяси оқиғалар мен шараларға қатысты жыр арнап, батасын беріп отыруы мәңгілік ел идеясын қолдаған ақындық жүректің ақ тілегі деп ұғынғанмыз абзал.

Бесіншіден, қазіргі балалар әдебиетінде жас жеткіншектер психологиясына негізделген туындылар қатарында Мақсұт Неталиев поэзиясының да орны ерекше. Себебі, бастауыш сыныптың оқулығында ақынның «Жаратылыс жұмбағы» атты өлеңі енген. Сондықтан жоғарыда біз талдаған өлеңдері балалар әдебиетінің көрнекті үлгілері ретінде сыныпта және сыныптан тыс оқу материалдары ретінде ұсынылуы қажет.

Қорытынды. Сөзімізді түйіндесек, М. Неталиев поэзиясы өз заманының шындығын көркемдік тұрғыдан жырлаған әдеби мұра деп бағалауға болады. Атамекен, туған жерді жырлаудағы ақын поэзиясының ажырамас бөлшегіне табиғи түрде айналып кеткен. Оның адам мен табиғатты қоса жырлай отырып, қоғам, заман, адамның мінез-құлқы туралы толғамдары ерекше көрініс тауып отырады. Оның поэзиядағы табиғат құбылыстарын тірілте сөйлету шеберлігі ешкімге ұқсамайтын болса, екінші қыры ол әдеби шығармашылықта өзінің заман ағымы туралы жедел үн қатып отыруын көреміз. Ақынның талантын тұсайтын кеңестік цензура М. Неталиев поэзиясын да айналып өтпегені көрінеді. Тәуелсіздік жылдарының алғашқы жылдырағы елдің нарықтық қатынастарға көшуі, елдің тұрмыс-тіршілігінің шынайы картинасы ақын поэзиясында ерекше жырланады, сынау, кейбір тұста түңілу басым болса, кейбір тұста ертеңгі күннен үміт үзбеуге шақырады.

Әдебиеттер

1. Қалиева Қ.М. Қазақ поэзиясындағы Қ. Аманжолов дәстүрі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2010. – 127 б.
2. Қазақстан жазушылары: анықтамалық / Құраст.: С. Қамшыгер, Қ. Жұмашева. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 480 б.
3. Неталиев М.Б. Шығармалар жинағы. Бірінші том (Өлеңдер мен поэмалар). – Алматы: Арыс, 2013. – 408 б.
4. Неталиев М.Б. Ақ ерке – Жайық: таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Арыс, 2002. – 352 б.
5. Mutiyev Z.Zh., Sabyr M.B., Azhgaliyev M.K., Ramanova A.A., Turganaliyeva G.G.. Poetic and linguistic features of poetry of Zhuban Moldagaliev // ASTRA Salvensis. Supplement №1. – 2021. – P. 105-119.
6. Сейітжанов З.Н., Набиолла Н., Иманғалиев Б.С., Шортанбай Ш.А. Көдек Байшығанұлының саяси лирикасы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет Хабаршысы. Филология сериясы. №2 (194). – 2024. – Б. 156-166.
7. Рамазанова Ш. Жәркен Бөдеш шығармашылығы: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2010. – 123 б.
8. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Том 6. – М., 1955. – 585 с.
9. Неталиев М.Б. Шығармалар жинағы. Екінші том (Өлеңдер). – Алматы: Арыс, 2018. – 352 б.
10. Қалиева А. ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж): ұжымдық монография. – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
11. Қалиева А. Жаңа Қазақстандық романдар. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар: ұжымдық монография. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 708 б.
12. Неталиев М.Б. Шығармалар жинағы. Үшінші том (Поэмалар). – Алматы: Арыс, 2018. – 328 б.

А.А. АКБУЛАТОВ, З.Ж. МУТИЕВ, Н.М. ТУКЕШОВА

Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова,
Уральск, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ «ЭПОХИ, ОБЩЕСТВА, ВРЕМЕНИ» В ПОЭЗИИ МАКСУТА НЕТАЛИЕВА

Аннотация. В статье анализируются особенности концептов «родина» и «родная земля» в творчестве поэта Максута Неталиева, а также особенности изображения картин природы. Исследуя ряд литературно-критических материалов и научных трудов, связанных с теоретическими проблемами современной поэзии, авторы также отмечают особое место М.Неталиева в казахской поэзии, рассматривают уникальные особенности его авторского стиля. Кроме того, авторы статьи обращают внимание на мастерство поэта в описании явлений природы, на особое умение создавать гармонию ритма и мелодии словесных образов.

В статье анализируются философские мысли поэта, навеянные картинами природы и изображением человека, чувства тоски, печали и радости, надежды, связанные с понятием родины. В творчестве поэта М. Неталиева, как отмечают авторы статьи, понятия времени, народа, родины воспеваются в неразрывном единстве. Авторы статьи останавливаются на вопросе влияния советской цензуры, идеологии на творчество поэта, а также на появлении в стихах М. Неталиева после обретения страной независимости новых поэтических мотивов – образов молодой суверенной державы, современных рыночных отношений.

Задача статьи – рассмотреть поэтическое наследие М. Неталиева в рамках проекта литературного краеведения, раскрыть природу художественно-эстетического мировоззрения поэта в описании родины, родной земли и явлений природы, дать ему оценку с точки зрения современного литературоведения.

Научно-практической значимостью и ценностью статьи можно назвать исследование поэзии М. Неталиева с точки зрения сопоставления прошлого и настоящего казахской поэзии в рамках проекта изучения родной земли, а также использование новых методов осмысления творчества поэта, связанных с вопросами литературного краеведения.

Ключевые слова: казахская поэзия, понятия родина, родная земля, картины природы, эпоха, общество, время.

A.A. AKBULATOV, Z.Zh. MUTIYEV, N.M. TUKESHOVA

Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

ARTISTIC IMAGES OF THE «EPOCH, SOCIETY, TIME» IN THE POETRY OF MAKSUT NETALIEV

Annotation. «The article analyzes the characteristics of the concept of «land of ancestors» and «native land», the peculiarities of nature pictures in the poetry of the poet Maksut Netaliyev. A review of literary critical materials and theoretical works related to the theoretical problems of poetry written about the place of the poet in Kazakh poetry is made, and the unique stylistic features of the poet's poetry are considered. Attention is paid to the poet's ability to describe natural phenomena and harmony of rhythm and melody.

Philosophical thoughts of the poet in the description of nature and man, the unity of the concepts of longing, sadness and joy, hope related to the concepts of land of ancestors and native land with the world of poetry are analyzed. In the poet's poetry, the concepts of time, people, homeland are sung in close unity. Soviet censorship, the impact of ideology on the poet's poetry and the occurrence of images of independence, market relations in the poet's poetry, and the expression of the image of sovereignty in the language of poetry are discussed.

The task of the article is to review the poetic heritage of M. Netaliyev within the framework of the project of literary regional studies, to reveal the nature of the artistic-aesthetic worldview in the description of the poet's homeland, native land concepts and natural phenomena, to evaluate it from the point of view of modern literary studies.

The scientific-practical meaning and value of the article can be said to be the analysis of M. Netaliyev's poetry from the perspective of the past and present of Kazakh poetry within the framework of the literary regional studies project, and the conducting of new researches related to the issues of literary regional studies.

Keywords: Kazakh poetry, concepts of land of ancestors, native land, nature pictures, epoch, society, time.

References

1. Qaliev Q.M. Qazaq poeziyasındaǵy Q. Amanjолоv дәstürі: filologia ǵylymdarynyñ kandidaty ǵylymi дәrejesin alu üsin дайындалған disertasia. – Almaty, 2010. – 127 b.
2. Qazaqstan jazushylary: anyqtamalyq / Qūrast.: S. Qamshyger, Q. Jūmaşeva. – Almaty: An Arys, 2009. – 480 b.
3. Netaliyev M.B. Şyǵarmalar jınaǵy. Bırınşı tom (Öleñder men poemalar). – Almaty: Arys, 2013. – 408 b.
4. Netaliyev M.B. Aq erke – Jaiyq: tañdamaly öleñder men poemalar. – Almaty: Arys, 2002. – 352 b.
5. Mutiyev Z.Zh., Sabyr M.B., Azhgaliyev M.K., Ramanova A.A., Turganaliyeva G.G.. Poetic and linguistic features of poetry of Zhuban Moldagaliev // ASTRA Salvensis. Supplement №1. – 2021. – P. 105-119.
6. Seitjanov Z.N., Nabiolla N., İmangaliyev B.S., Şortanbai Ş.A. Ködek Baişyǵanūlynyñ saiasi lirikasy // Ąl-Farabi atynd.ǵy Qazaq ũlttyq universitet Habarşysy. Filologia seriasy. №2 (194). – 2024. – B. 156-166.
7. Ramazanova Ş. Järken Bödeş şyǵarmaşylyǵy: filologia ǵylymdarynyñ kandidaty ǵylymi дәrejesin alu üsin дайындалған disertasia. – Almaty: 2010. – 123 b.
8. Belinskij V.G. Polnoe sobranie sochinenij. Tom 6. – M.: 1955. – 585 s.

9. Netaliev M.B. Şyğarmalar jinaғы. Ekinşi tom (Öleñder). – Almaty: Arys, 2018. – 352 b.
10. Qaliev A. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 jj): ұжымдық монография. – Almaty: Arda, 2011. – 640 b.
11. Qaliev A. Jaña Qazaqstandyq romandar. Qazırgı ädebiettegi jalpyadamdyq qūndylyqtar: ұжымдық монография. – Almaty: «Evo Press», 2014. – 708 b.
12. Netaliev M.B. Şyğarmalar jinaғы. Ұшынşı tom (Poemalar). – Almaty: Arys, 2018. – 328 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Ақбулатов Айдарбек Ахметович – философия докторы (PhD), Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің доценті, Орал, Қазақстан

Ақбулатов Айдарбек Ахметович – доктор философии (PhD), доцент Западно-Казахстанского университета имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан

Akbulatov Aidarbek Akhmetovich – Doctor of Philosophy (PhD), Docent of the Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Мүтиев Зинулла Жаксылыкович – филология ғылымдарының кандидаты, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің профессоры, Орал, Қазақстан

Мүтиев Зинулла Жаксылыкович – кандидат филологических наук, профессор Западно-Казахстанского университета имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан

Mutiyeu Zinulla Zhaksylykovich – Candidate of Philological Sciences, Professor of the Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Тукешова Нургул Максетовна – философия докторы (PhD), Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің оқытушысы, Орал, Қазақстан

Тукешова Нургул Максетовна – доктор философии (PhD), преподаватель Западно-Казахстанского университета имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан

Tukeshova Nurgul Maxetovna – Doctor of Philosophy (PhD), Lecturer of the Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

M. AMANGAZYKZY

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan
(e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru)

*THE MOTIF OF THE URBAN ENVIRONMENT'S INFLUENCE ON THE INDIVIDUAL

Annotation. The article analyzes the motif of the influence of urban life on the characters (the fate of people) of Tolen Abdikov's story "The right hand" and Didar Amantay's story "I miss you". Also, issues such as loneliness, misunderstanding within the family, lack of time in the city, the density of the life schedule, people's envy and jealousy, that are part of city life were comprehensively analyzed through examples from the works. The influence of city life on the consciousness, mood and soul of a person, conflict situations in communication between people were revealed based on a psychoanalytic analysis of the heroes' characters and analyzed with examples of situations which took place in the personal practice of the scientist K. Jung who studied the psychology of creativity.

The hermeneutic method is employed for the interpretation of the text of a literary work, while the psychoanalytic method is utilized for discerning the author's unconscious imagination and analyzing the unconscious actions of characters within the literary piece. Furthermore, the article sets forth the task of analyzing changes in the psychology of urban characters in relation to societal transformations.

The conclusions drawn from this study can be applied as additional educational material in preparation for lectures and practical classes in the disciplines "Theory of Literature", "Modern Kazakh Literature", "Literary Analysis and Literary Creativity" which are taught in universities and also during studying the formation of new directions in literary criticism.

Keywords: urban prose, urban characters, archetype, the empty city archetype, unconscious, collective unconscious, analytical method.

Introduction. The works of art that explore the influence of one's hometown on a person contain many significant indicators. When artists describe the city's influence on the protagonist, the subjective often comes to the forefront – the phenomenon of impressions and emotions. The urban influence is not an abstract process; rather, each individual experiences specific, immediately noticeable changes unique to them, which can be observed in their behavior, condition, and orientation. As noted by A. Cheshmeh zangi and T. Zou «Urban spaces in literary works often transcend their role as mere settings, becoming dynamic entities that shape the narrative and reflect the complex social and psychological landscapes of the characters» [1, 243]. The artistry of the image of the city and the search for oneself in the spiritual world of modern people and the aspiration in the souls are combined with the image of an «urban» person that allows us to study the life form of one group of new people in modern society. The article analyzes the psychological situations in the works of Tolen Abdikov and Didar Amantai, the conflict in the inner world of the characters, the connection between the author and the character, as well as the technique of influencing the reader and the writer's style.

* This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19176500 «The image of the city and the typology of characters in modern Kazakh literature»).

Methodology and research methods. The study primarily employed hermeneutical, comparative analysis, and psychoanalytic research methods.

Since the scientific research work was considered within the framework of the project AP19176500 "The image of the city and typology of characters in modern Kazakh literature", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, special attention was paid to works on the urban theme of the Soviet period and works on urban themes of the independence period. In this regard, the theme of the city and man in the story "The right hand" by Tolen Abdikov and "I miss you" by Didar Amantai were taken as a basis.

In the research work the conclusions from the works of scientists K. Jung and E. Neuman "Psychoanalysis and Art" were taken as a guide. This work analyzes the role of archetypal images in the creative process: "the creative process that we can observe consists of the unconscious activity of an archetypal image and its further processing and transformation into a finished work. Can When the descriptor is not satisfied, he returns to the original image that originates in the same unconscious and can also compensate for the inconsistencies and biases of the present existence. The creator draws an image lying deep in the unconscious, combined with conscious values, changing it so that the modern reader perceives it according to his \her abilities" [2, 28]. That is, as the literary critic M. Orazbek showed «Jung explained that in the process of creativity the author of a "mysterious" state, that many researchers cannot solve, "originates in archetypal images" of his creative personality, forgets everything otherworldly, gives birth to characters he did not initially think about, and draws terrible situations in the unconscious temptation of his hero" [3, 37]. In this research work the actions of the author creating the work of art and the characters of the work are analyzed using the method of psychoanalytic research.

In the course of the research, it became possible to define a new artistic direction forming in modern Kazakh literature through analyzing the works taken into consideration. This is due to the fact that individual creative laboratories and characters of writers serve as the basis for many discoveries about the life of a modern group of people out of sight.

Discussion and observation. The city primarily means an environment where people are on the move, day and night. Kazakh masters of the literary word also paid great attention to the reflection of this character of the city in their works written at the beginning of the 20th century. In particular, in the novel by Zh. Aimauytov "The Singer", the writer describes the change in Kazakh life, the period when it began to move from the steppe life to the bustling life of urban life as follows: "Zhetishatyr – is a good city. There are a lot of Kazakhs. In summer – winter – kumis, entertainment – "riding". Ait, wedding, kudalyk, horse racing, wrestling. Drunkards. Fights. Women in flowing dresses visiting each other's houses... In summer, a steamboat, a ferry, a sailboat, a green island, a dense forest... Having a picnic, a fun, a joy...Syrnai-kernei... Fun and feast... A busy city after all" [4]. From this example, it is not difficult to see that the life of the "crowding Kazakh", who started to concentrate on the city and turn into an urban nation, has changed over the past century and has become adapted to the urban life. We also see that the city has brought new types of entertainment to Kazakh life. "Drunkards. Fights. Women in flowing dresses visiting each other's houses... In summer, a steamboat, a ferry, a sailboat, a green island, a dense forest... Having a picnic, a fun, a joy... Syrnai-kernei... Fun and feast..." [4] by describing the noisy urban life in this way, the writer hints that "having a picnic and having fun» developed bad habits among the Kazakh people, such as drunkenness and fights, and thus taught them an easy life. The writer makes it clear that Kazakhs, who are beginning to move from steppe life to urban life, perceive the urban world as a place where you can only go for a walk, have fun, cheer up and entertain.

By the end of the 20th century the image of the city started to take on a different character. To convey the hero's emotional experiences the writers preferred to choose the image of a city in which dead silence reigns. Scientist Yu. Manin in the article "The Archetype of the empty city" connects the vision of the future of the city with the collective unconscious of scientist K. Jung [5, 28]. No wonder that the scientist speaks about thought in urban planning of the 30th century:

the author of the article avoids an absurd situation, that is, refuses to identify the unconscious by means of consciousness. Yu. Manin sees this not only as a warning against a negative trend in the development of civilization but also sees it as close to falling into the abyss, sinking into despair. Therefore, the researcher came to the following conclusion: the result of the interaction of the collective unconscious and the urban city will be the archetype of the “empty city” (a devastated form of society devoid of the desire to replenish). According to the scientist, the fantastic novels of the brothers Arkady and Boris Strugatsky are a good example of literary works: “The Beetle in the anthill”, “The Doomed City”, “The Snail on the slope” [5, 28]. “The Beetle in the anthill» is a unique work among the works of the Strugatskys. The work began with an epigraph – “a poem by a very young boy” written in 1975 by Boris Strugatsky’s young son:

The animals were standing
Near the door
They were shot
And were dying.
(From a poem by a very young boy).

The plot touches on vital topics in the city, such as the right of special services to kill for a greater cause. The Internet and ultra-high information technologies remind us that humans can only control a well-known program, and it poses a danger to the entire world. The hero of the work Lev Avalkin, one of the 13 “abandoned” children who grew out of embryos is discovered in a certain sarcophagus in December 2137 on an unnamed planet in the EH 9173 system. Extremely highly advanced information technologies remind people of the danger posed by a city with millions of people to remain empty. Although the title of the work is called “The Beetle in the anthill”, the heroes are Special Forces or the service –a state body performing special services (security, intelligence, etc.). The writers hint that in cities with tall buildings, where the population continues to be influenced by the hustle and bustle of the city and obeys the world based on the Internet will not differ from an anthill. This suggests that the population may fall into the state of an anthill, broken by a beetle.

Results. In Kazakh literature, the archetype of the “empty city” is reflected in the story of the writer Tolen Abdikov “The right hand”. Most of the events in the story take place around a psychiatric hospital located “on the west side of the city” [6, 315]. In the work, the author describes the city as an empty space: “since there is no street nearby for car driving there is dead silence in the area” [6, 315]. The work tells about the psychological illness of a character named Alma. The character’s right hand “performs unreasonable actions on its own” [6, 316], that is, when a girl falls into a deep sleep, the right hand tries to kill the girl herself. The writer tries to explain this in the character’s (doctor’s) words as follows: “in one body, two different soul owners» alternate and coexist. Indeed, these are all unsolvable riddles of the brain...” [6, 316]. The phenomenon of living with a split personality, where two different ‘owners of the soul’ coexist, is a topic constantly studied in philosophy, psychology, and medicine. It began to be the subject of literary studies starting from the middle of the twentieth century. In the twentieth century, the famous Russian philosopher N.A. Berdyaev studied this mysterious aspect of the human mind in detail. In his work, the scientist sought to analyze the process of splitting human nature through characters in the works of F. Dostoevsky, Kierkegaard, Nietzsche. “The man is <...> an ambiguous and contradictory being, polarized on a high level, of divine and predatory origin, high and low, strong-willed and slavish, capable of both rising to heights and falling, great love, sacrifice, great cruelty and endless selfishness” [7]. This means that human creation is always two-sided, once free, free thinking, once slaveholding consciousness moves forward, the higher it rises, the higher it tends to go down. They warn here that a person is capable of both good and evil. It concludes that split personality is characteristic of a person who is faced with a mental illness, “But the split personality is more expressed in primitive man and the mentally ill” [7].

The scientist K. Jung, who laid the foundation for analytical psychology, sought to determine the state of mind of patients suffering from psychological disease with the help of dreams. If we

pay attention to the doctor's observation about the situation which Alma experienced: «Once I was reading a book near sleeping Alma. Suddenly, I felt some kind of movement around and I raised my head. Then I saw that her right hand was slowly moving along the chest like a snake towards her throat. It was really a very scary sight» [6, 319]. The main character Alma's doctor monitors the movements of the sleeping girl and makes sure that the time when the right hand threatens the girl is the time when she is sleeping. "I hardly stopped Alma, who was screaming in fright. – What happened? Why are you scared? "I had a dream" she said in a trembling tone. – What kind of dream?.. – Strangled – she said with more trembling voice. I was startled. If the right hand started strangling in her sleep, I can't do anything about it» [6, 320]. As we can see, the awakened heroine said she dreamt that she was being strangled. The doctor also notes that the girl suffers from a psychological illness, saying: «If the right hand started strangling in her sleep, I can't do anything about it».

K. Jung in his work "Psychology of the unconscious" makes the following conclusions about dream: «Dream often preserves irrational details that at first sight seem absurd or so confusing that in many cases we do not know how to understand. Together with the patient we constantly have to face the resistance we are used to until we learn the complex tricks of his dreams. Only when we understand the true meaning of a dream will we get to the center of the secret world of the dreamer and we will be surprised to learn that a dream which at first sight seemed meaningless has a deep meaning, about important and serious things. This testifies that our belief that dreams inspired by rationalistic thought should have a sense. As Freud said, dream analysis is a *via regia* (royal path) leading to the unconscious. Dream analysis opens the way to secrets that lie deep in the personality and therefore it is a valuable tool in the hands of a soul doctor and carer» [8, 34]. In T. Abdykin's story "The Right Hand" the doctor internally interprets the mystery of dream and tells that she fell ill with a psychological illness. The girl does not know that her hand attacks her out of her will. But she has dreams that someone is strangling her. The doctor notices the girl's hand moving at the moment while she is dreaming. After a medical examination the doctor comes to the following conclusion about Alma's condition: «Since that night I've been recording a personal diary of Alma's illness. I can't even hide the fact that I'm happy about the discovery of a scientific item. The right hand attacks Alma only when she falls into a deep sleep. That is, no matter how incomprehensible it may be to oneself, there is a desire to commit suicide in the girl's thoughts. But whose intention is this, where did it come from? Having studied Alma's entire past life, her behavior and relationships with people, I could not find a reason to call this a desire born of her own head. This is an intention that is inherited through bloodline. The patient's mother, father, or father's father, once tried to commit suicide. Now they want to commit suicide being in Alma's mind with some kind of secret legitimacy. But they are not there. The owner of consciousness – the girl must die. This desire is awakened by an amazing malignant reflex when the girl's body enters complete sleep and gives a signal to her right hand» [6, 317]. Here you can see how the hero makes the right judgments. That is, in the depths of the girl's consciousness, information about this death has been preserved, which acts unconsciously in the girl's dream, that is, unconsciously.

The scientist K. Jung gives the following opinion about the individual and collective unconscious: «the unconscious consists of two layers – individual and collective. The individual layer is limited by memories from early childhood; and the collective unconscious, on the contrary, includes the period preceding childhood, that is, preserved from the life of ancestors. Whereas a person has images that they go through, the memory of the individual unconscious is overflowing with images, and the archetypes of the collective unconscious remain empty because they are not the things that a person experiences. On the other hand, when psychic energy recedes, mythological images awaken at the moment when they go beyond the boundaries of early childhood and invade the legacy of ancestral life; here they are – archetypes. A new spiritual world opens before us, we have never felt before that such a world exists, the exact opposite of what we knew before appears. These images are so active that one can understand why millions of educated people go into theosophy and anthroposophy. The reason

this happens is that modern Gnostic systems are mostly correspond to the need to uncover these inner, silent events... The works related to analytical treatment make it possible to define the feeling of the archetypal nature, which requires that the archetypal nature see and recognize itself. Certainly, this is not the only possibility of this kind of experience; an archetypal state that is often unexpected, and not only in "psychologically minded" people. I have heard that experts stating the absence of diseases talked about incredible dreams and illusions. People who have experienced the archetype try to keep it as their most valuable personal secret, because they intuitively know that it refers to something that is at the bottom of their existence» [8, 93]. In the story "The right hand" the doctor says: "The patient's mother or father, or father's father once tried to commit suicide. Now, by some secret law, they want to be in Alma's mind and kill themselves" [6, 317], here we see that they recognize the situation in Alma's mind as a collective unconscious. That is, it includes the period preceding childhood, that is, what has been preserved from the life of the ancestors.

There are the doctor's words about the work: "To calm Alma's fear: – These are simple dreams that come from the fact that she thinks a lot" [6, 320]. In fact, the doctor knows that these dreams are not simple dreams. But as the girl is sick, the doctor considers that there is no need to explain it to her. In fact, a person dreams about what he/she thinks a lot about. Therefore, in this case, the doctor should be especially careful. Jung remarked, "I... would like to note that there are not so few cases when a doctor has to work with the unconscious, the doctor only has to fundamentally study this unconscious, analyze it and do everything possible to check it. This, of course, is a completely different matter, and not an interpretation (explanation). And during the interpretation, the doctor knows the situation in advance and therefore can explain it. In the first case, an analysis is conducted, and during the evaluation, in addition to the interpretation, different things are discussed: that is, unconscious processes that pass through fantasy into consciousness are explained. In most cases it can also be very important that the patient has at least some idea of the meaning of his fantasy. However, it is crucial for the patient to experience this fantasy constantly, as well as to understand its meaning, since this feeling generally refers to intellectual perception. However, I would not put understanding at the forefront. The doctor, of course must facilitate the patient's understanding but since the patient cannot understand everything equally, the doctor must be careful with "smart" interpretations. This is because the main essence of the matter lies, first of all, not in the interpretation and understanding of fantasy, but in its feeling» [8, 242], he gives this statement. Alma's condition in the story is close to the unconscious process that passes into consciousness through this fantasy.

K. Jung shares the following situation that occurred in his practice: «One of my patients had this fantasy: «He watches his bride run down the street to the river. It is winter, the river is frozen. The girl climbs on the ice and he also climbs after her on the ice. The girl goes on and at that moment the ice cracks and ordinary wormwood appears from the depths and he is afraid that the ice will crack and the girl can fall. The girl really falls under the ice and the guy is sad looking at the place where the girl drowns». This fragment, though taken out of context, provides a clear description of the purpose of consciousness: this goal is to refrain from judgments and tolerance, i.e. a fantastic image passes in front of the subject as two-dimensional and the person who gives free rein to his imagination is not involved in this process a lot. In this case, the fantasy remains just an image, although clearly expressed, arousing feelings, but not as a dream, without action. Such nonconformity with reality is caused by the fact that the author of the fantasy does not have an active role. If the same fantasy had really come true, he would have taken some action to prevent his bride from committing suicide. For example, he would catch up with the girl and strongly grab her so that she would not fall. If he had been in the same situation in real life as in this fantasy, he would either have been shocked or his arms and legs would have stiffened when he realized through an unconscious thought that he didn't care if the girl killed herself or not. The lack of activity in her imagination indicates her attitude to the general unconscious: was distorted by the unconscious, became deaf. In fact, she suffers from various depressive ideas and beliefs; she thinks that she is ruthless, can do nothing, powerless against hereditary mental

pathologies and an imbecile person, etc. Such negative feelings are often caused by self-induction and she quickly gives in to such induction. In fact, she can understand all this, she also knows that it is unrealistic, but even in this case, such a state is constantly happening with her» [8, 243]. Alma, the heroine of the work is also in such a state from internal stress. She is also powerless against the action that occurs only in her dream.

Jung judges the above event as follows: «We know nothing about the being of things and the absolute being. However, we are faced with various “external” effects that are realized through the senses and “internal” effects realized through fantasy. We can never say that the green color arises spontaneously, just like we can't say that fantasy arises spontaneously and lives for itself, so it's better to accept it as it is. It appears as a manifestation and an external being of something unknown, but it is not absent, it exists. The fantasy fragment I mentioned above coincides in time with a wave of depression and despair, so this story is reflected in this fantasy. The patient has a fiancée in real life. This girl emotionally connects this patient with the world. The girl's death would have broken his connection with this world. If this had been happened, they would have completely lost hope. However, the fiancée is also a symbol of his anime, which means that he reflects his attitude towards the unconscious. Thus, fantasy simultaneously shows that anime for its part is not subject to obstacles but is again immersed in the unconscious. This development of the situation assumes that his mood does not obey itself. He sets everything free and this in itself is indifferent to him, he looks from the outside. It was possible to intervene in the situation and keep the anime. Since the patient is an introvert, I choose the second position, because his attitude to life depends on internal circumstances. If he were an extrovert, I would choose the first approach, because for extroverts life consists basically of treating people. He could not accept his fiancée when he has no mood, thereby changing himself, but in this case the introvert would greatly damage himself if he radically changed his attitude towards anime, that is, his attitude towards an inner goal. Thus, my patient's fantasy clearly demonstrates the negative nature of the unconscious, the tendency to deviate from the conscious world, which is so intense that even could master libido, that consciousness relaxes and falls. Recognizing a fantasy can disrupt the unconscious flow of that fantasy. If the patient himself took an active part in the process described above, he would have a libido in fantasy, on the basis of which he would receive an additional effect from the unconscious [8, 247]. T. Abdikov's story does not reveal the secret of the girl's mental state. At the end of the story, the girl experiences a tragedy. In addition to the illness, the conversation also mentions the spiritual loneliness of the girl. The person who understood the girl's loneliness, her soul was only a doctor. In a conversation with the girl, the doctor was amazed at her “speeches of a healthy person” [6, 321]. That is, the doctor himself perceives the girl as sick. In fact, the girl's psychological illness is caused by an internal shock. The doctor notes that a person is exposed to psychological illness from a state of deep mental stress (deep psychological depression).

In a brief conversation, the following problems of urban life are highlighted:

1. Loneliness. To be isolated and separated from society. Alma feels lonely even though she has a family, that is, close relatives. An example can be drawn from the words of the heroine: «Yesterday I read a book by a great poet... – There is a poem “The Storm”... The ship's mast was destroyed, the rudder was broken, the sail was torn. With the sun setting on the horizon, the ship is also sinking into the sea. Everyone is trying to read the prayer of death. Everyone is hugging and saying goodbye to their loved close ones. Only one person does not think about the fear of death or escape. He just says, “Oh, what a fortune to have someone to hug and say goodbye to at the moment of death”, he mumbles from inside... You see, even the most unhappy people on the verge of death now seem so happy to someone. Because they have loved close ones who say goodbye at the moment of death. Do you understand me?..» [6, 321]. These words convey a message from the girl's inner world. She is not afraid of her illness, she is afraid of loneliness, which corrodes her soul. After a short period of close contact with the doctor who took care of her soul, she meets death emphatically. That day, although she feels her death, she tells a lie and lets the doctor go to have a rest.

2. Misunderstanding in the family. In the work, one can trace the coldness of Alma towards her mother and brother. This means that the girl did not have a happy life in the family. We can see it in this episode: «Alma's mother and brother arrive at nine o'clock on Saturday... – My foal, – the mother says, wiping her eyes with a handkerchief. Then they say that last night guests came to the house, asked for the number of the hospital room where Alma was and that they might come next Saturday. Alma keeps silence. The mother says that one of Alma's friends read poetry on television. Alma frowns» [6, 318]. That is, the girl does not like any of the stories told by her mother. She doesn't want to listen. The doctor's judgment about this situation was as follows: «The mother silently looks at her daughter's appearance, understands in her own way that she is frowning because of her illness and immediately falls silent. They don't realize that every interesting story happening in their house is hurting Alma» [6, 318]. The girl's mother seems to belittle Alma by mentioning that her friend was reading a poem on TV. Her daughter in such a situation does not need such conversations, but on the contrary, she needs words that will support her.

3. Lack of time in the city. Alma's mother and brother come to the hospital only on Saturdays due to lack of time. From the conversation between Alma and her mother we also learn that urban people are always at work and they can visit Alma only on Saturdays.

4. Jealousy. Envy. The work says that other doctors evaluate the good deeds that Alma's doctor does to her not as caring, humane, but as «she is writing a PhD thesis and does not tell about it to anyone» [6, 320]. We can observe how people in society envy each other, causing mutual tension.

In the work under analysis, the writer likely included the character's dream for a specific reason. Scientist K. Jung notes that the analytical method consists in the analysis of dreams: «In general, the analytical method (except for Freudian psychoanalysis) consists mainly of analyzing many dreams. During the healing process, the things underlying the unconscious is gradually radiated into light, and then it remains under the influence of the sterile power of daylight, thereby revealing how many valuable, lost things... The psyche of a neurotic is equivalent to the psyche of a child, banalities are painfully imposed on her, which she does not understand the meaning herself; she tries to master maximum morality, but at some point remains from self-awareness, on the one hand, wants to suppress herself and on the other hand wants freedom and this struggle is called neurosis. If the existing detail of this conflict were differentiated with consciousness, she would never have any neurotic symptoms; these symptoms arise only because of the persistence of problems associated with her, since he cannot see the second aspect of her existence. Only in these cases does a symptom appear that can help an unrecognized aspect of the psyche manifest itself. Thus, a symptom is, according to Freud, the conscious realization of unrecognized passions that contradict moral beliefs. As is well known, this shadow aspect of the psyche cannot be consciously recognized; therefore, the patient cannot perceive it. Either he cannot fix it, but only comes to terms with it or refuses it, because he unconsciously "cannot" demand it [8, 34].

In this short work the writer notes that the collective unconscious in urban society, such as loneliness, nervousness of each other, jealousy, and envy can put a person in a dangerous situation, psychological illness and death.

The events of Didar Amantai's story "I miss You" written during the period of independence take place in Almaty. The story begins with: "Mukhtar shot himself on Friday" [9, 128] and ends with the words: "He shot himself on Friday in spring in April in search of God in the valley of the Medeu canyon" [9, 138]. The work touches on the problem of the people's suicide.

The work depicts a city "in dead silence" [9, 128], the loneliness of people, mental suffering, a woman who cheated on her husband. In the work there are lines about Mukhtar, who committed suicide that he "desired an honest wife, missed pure art" [9, 129]. A literary and philosophical analysis provides several conclusions in understanding the phenomenon of suicide. Firstly, literature, which, according to Georges Bataille, manifests itself as a "Clear manifestation of evil" [10, 15], and as a "returning childhood" [10, 16], immerses the reader in the dialectic of suicide in

the depths of philosophy and philosophers mostly turn to literary discourse (for example, Jean Paul Sartre's famous novel «Nausea» (1938)). Both literati and philosophers focus on those who willingly pass away, many of them are those who could not stand the torment of love. Antoine Rocantin, the main character of the above-mentioned novel by J. P. Sartre positively solves the problem of suicide, finds freedom and hopes that someone will consider his life "valuable and even legendary" [11, 317].

Another sign that brings literary/literary criticism and philosophical discourses closer together in understanding the phenomenon of suicide is that in both cases there is no emphasis on suicide analysis, while different thinkers discuss this topic only between words. In our opinion, the deepening of this approach to the problem of suicide in literature is the XIX century. In the main classical works, they formed a philosophical approach to the most important problems of human existence (according to existentialists).

If we approach the understanding of the problem of suicide from the point of view of the philosophy history, we can determine the third conclusion: In the philosophy of the twentieth century, there is a special pathos of despair in the understanding of death and suicide than in the eras that preceded it, at that time, life was seen as a postponement of what was destined, and suicide as an opportunity to establish life, which was even impossible to meet in the analysis of suicide at the end of the nineteenth century. Sociologist and social philosopher Emil Durkheim analyzes suicide on the basis of statistical materials and clearly says that he knows what it is in his tractate «Suicide. Social Etude» (1897) which is based on a direct methodology and is recognized as the standard of scientific work [12, 452], and other thinkers of the twentieth century avoid such a strong opinion, on the contrary, they often think around one question that remains important to this day, the question is: «How can one commit suicide?». What led to Mukhtar's death in Didar Amantai's story? This question lingers in the reader's mind.

At the end of the work it is revealed that Mukhtar's death was influenced not by the situation in the family, not by loneliness or any other reason, but by the following specific situation: «Later, he tells Yerbol the truth, but it seems that this does not concern Galiyabanu. I am going in search of God, says Mukhtar, and suddenly an unknown sadness settled in his immaculate face, the homeland of the great Almighty and the nest of sin and goodwill should be there. He shot himself on Friday in spring in April in search of God in the valley of the Medeu canyon» [9, 138]. The words that "this does not concern Galiyabanu in any way" state that the reason for this situation is the inability of the spouse to show loyalty. And there are the following lines in the work: «He was lying on his back. He continued to remember Galiyabanu, said many times that he loved her, but it was too late, Mukhtar said. There was a gunshot right near and the slope echoed inside. Mukhtar, dragging, hung on the threshold and, sweeping his chest, fell onto the slope. Opening his eyes, he looked at Yerbol: "I don't want to die" the voice sounded breathless. The moon on the sky is reclining» [9, 130]. Does anyone who has a loyal spouse, a sincere friend rushes to death? And anyone who believes in God does not know that suicide is the greatest sin, of course knows.

Conclusion. After analyzing the story "The right hand" by Tolen Abdikov and the story "I miss You" by Didar Amantai we tried to show the features of urban life common to both works in Table 1.

Table 1 – Peculiarities of urban life

The story by Tolen Abdikov "The right hand"	Features of urban life	The story by Didar Amantai "I miss You"
The main character Alma does not find a person who understands her, with whom she could sincerely talk.	Loneliness	The main character Mukhtar also needs a person to be with.
From Alma's dialogue with her mother and brother, it is clear that she was not happy.	Misunderstanding in the family	Mukhtar's wife cheated on him.
Alma kills herself because of a psychiatric illness.	Death in the city	Mukhtar shot himself and died.
«The city which is always in dead silence» is depicted.	The "Empty city" archetype	«The city in dead silence» is depicted.
In both works, the relationship between people was intense. People stopped understanding each other.		

From the works analyzed above, we gain insight into urban life at the time the works were written. For example, in T. Abdikov's story «the right hand» one can see the faces of people standing in line in front of shops, which took place in the life of the city at the end of the twentieth century. So, in T. Abdikov's story "The Right Hand" images of people standing in line in front of shops are conveyed that took place in the urban life at the end of the twentieth century: «Finally, at one of the distant shops, I came across a large queue standing for a women's dress» [6, 322]. And in Didar Amantai's story "I miss You" the names of the streets familiar to Almaty residents are mentioned: "Dostyk Avenue" [9, 131], "Kabanbai batyr Street" [9, 136], "Furmanov" [9, 136].

It is known that the works written about the life of the city and the city person come in different themes and different ideas. Nevertheless, since the work of the writers we took into account is a work of a new trend in modern Kazakh literature, by delving into their specifics, we can differentiate these and other works by Kazakh writers alongside those of authors exploring human identity in world literature. That is, in this regard, we agree with the opinion of the researcher D.R. Sabirzyanova, who proposes to consider the creative person and the characters in her work of art, their psychology in unity: «To identify a creative personality, it is necessary to study the images psychologically depicted in her work» [13, 922].

Over time, difficulties in the lives of urban citizens have increased. This is especially noticeable by the fact that relationships between people are undergoing changes. We can clearly see this in the works focused on today's urban themes. Topics such as human loneliness, misunderstandings in the family, wife's cheating on her husband, sacrificing a person's life by himself/herself, not particularly noticeable in works written at the beginning of the twentieth century occupy a place in modern Kazakh literature. That is, changes in society negatively affect human consciousness. Yu. Manin's vision of the future city in the archetype of an empty city, which was mentioned above, hints at the closeness to falling into this bottomless abyss, plunging into despair. This is reflected in the works that we have taken as the object of analysis. At first glance, under the influence of urbanization, might have been expected to become more cultured, friendly, and intelligent. In the works taken for research, the characters, unable to solve their internal problems, interfere with each other's lives and lead to death. Because "To anyone ... it's hard to accept the tumultuous urban life» [14, 254]. The authors emphasize that such actions of people are influenced by urban life. In addition, "The description of each object in the city, its connection with the character is also given through a conceptual understanding, rather than a direct image" [15, 123].

Literature

1. Cheshmehzangi A., Zou T. Literary Analysis of the Connection between Urban Innovations and Sustainable Development Goals // Sustainability. – 2024. – Vol. 16. – No. 15. – URL: <https://doi.org/10.3390/su16156405>
2. Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1996. – 304 с.
3. Оразбек М.С. Автор мәселесі: монография. – Алматы: Эверо, 2018. – 252 б.
4. Аймауытов Ж. Әнші. Әңгіме. – URL: <https://on.kz/proza/zusipbek-aimauytov-ansi-56981/> (қаралды: 05.02.2024).
5. Манин Ю.И. Архетип пустого города // Мировое древо. Международный журнал по теории и истории мировой культуры. – М., 1992. – С. 28-34.
6. Әбдікұлы Т. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 б.
7. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. – URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Berdyayev/o-rabstve-i-svobode-cheloveka/ (дата обращения: 08.02.2024).
8. Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М.: «Когито-Центр», 2010. – 352 с.
9. Амантай Д. Қарқаралы басында: роман, повесть, әңгімелер, эсселер, өлеңдер. – Алматы, 2010. – 396 б.
10. Батай Ж. Литература и зло. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 168 с.
11. Сартр Ж.П. Тошнота. – М.: АСТ, 2020. – 320 с.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство. – М.: АСТ, 2021. – 512 с.
13. Sabirzyanova D.R., Kizirbekkyzy K.B., Sayfulina F.S., Socialkyzy O.M. The Duality of the Mask Archetype in Works of Art // Res Militaris. – 2022. – 12(3). – pp. 921-927.
14. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspayeva Zh. Existential motifs in city prose // Astra Salvensis. – 2021. – V. 2021. – pp. 251-268.
15. Аманғазықызы М. Постмодерн әдебиетіндегі қала тақырыбы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №1/2024. – Б. 118-132. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.09>.

М. АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

ҚАЛАЛЫҚ ОРТАНЫҢ АДАМҒА ӘСЕР ЕТУ МОТИВИ

Аңдатпа. Мақалада Төлен Әбдіковтің «Оң қол» әңгімесі мен Дидар Амантайдың «Мен Сізді сағынып жүрмін» повесіндегі қала тіршілігінің кейіпкерлерге (адамдардың тағдырына) әсер ету мотивіне талдау жасалды. Сондай-ақ, қала өмірінде кездесетін жалғыздық, отбасындағы түсініспеушілік, қаладағы уақыттың тапшылығы, тығыздығы, адамдардың іштарлығы мен қызғаншақтық сияқты мәселелер шығармалардан мысалдар келтіріле отырып, жан-жақты талданды. Қым-қиғаш қалалық өмірдің адам санасына, көңіл-күйі мен жан-дүниесіне әсері, адамдар арасындағы қайшылыққа толы қарым-қатынас жағдайлары кейіпкерлердің мінез-құлқына психоаналитикалық талдау жасау негізінде ашылып, шығармашылық психологиясын зерттеген ғалым К. Юнгтің жеке тәжірибесінде орын алған жағдайлардан мысалдар келтіріле отырып талданды.

Көркем шығармалардың мәтінін түсіндіруде герменевтикалық әдіс басшылыққа алынса, автордың көркем шығармадағы бейсаналық қиялын тануда, кейіпкерлердің бейсаналы әрекеттерін талдауда психоаналитикалық әдіс қолданылады. Сондай-ақ мақалада қоғамның өзгеруіне байланысты қалалық кейіпкерлердің психологиясының да өзгеретіндігін талдау мақсат етілген.

Зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдарды жоғары оқу орындарында оқытылатын «Әдебиет теориясы», «Заманауи қазақ әдебиеті», «Әдеби талдау және әдеби шығармашылық» пәндері бойынша дәрістер мен тәжірибелік сабақтарға дайындық

кезінде қосымша оқу материалы ретінде, сондай-ақ әдебиеттанудағы жаңа бағыттардың қалыптасуын зерттеуде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: қалалық проза, қалалық кейіпкерлер, архетип, «бос қала» архетипі, бейсаналық, ұжымдық бейсаналық, аналитикалық әдіс.

М. АМАНГАЗЫҚЫЗЫ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

МОТИВ ВЛИЯНИЯ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ НА ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье проводится анализ мотива влияния городской жизни на героев (судьбы людей) на материале рассказа «Правая рука» Толена Абдикова и повести «Я скучаю по Вам» Дидара Амантая. На примерах из выбранных произведений всесторонне рассмотрены такие проблемы, как одиночество, непонимание в семье, нехватка времени, плотный график жизни, зависть и ревность — все те явления, которые являются неотъемлемой частью жизни в городе. Влияние городской жизни на сознание, настроение и душу человека, а также конфликтные ситуации в общении между людьми раскрываются через психоаналитический анализ характеров героев и подкрепляются примерами ситуаций из личной практики К. Г. Юнга, изучавшего психологию творчества.

Герменевтический метод используется для интерпретации текста художественного произведения, а психоаналитический метод — для распознавания бессознательных образов автора и анализа бессознательных действий персонажей. Кроме того, в статье ставится цель проанализировать изменения в психологии городских персонажей, обусловленные изменениями в обществе.

Выводы, полученные в ходе исследования, могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям по дисциплинам «Теория литературы», «Современная казахская литература», «Литературный анализ и литературное творчество», преподаваемым в вузах, а также при изучении формирования новых направлений в литературоведении.

Ключевые слова: городская проза, городские персонажи, архетип, архетип «пустого города», бессознательное, коллективное бессознательное, аналитический метод.

References

1. Cheshmehzangi A., Zou T. Literary Analysis of the Connection between Urban Innovations and Sustainable Development Goals // Sustainability. – 2024. – Vol. 16. – No. 15. – URL: <https://doi.org/10.3390/su16156405>
2. Jung K.G., Nojmann Je. Psihoanaliz i iskusstvo. – M.: REFL-book, K.: Vakler, 1996. – 304 s.
3. Orazbek M.S. Avtor mäselesı: monografıa. – Almaty: Evero, 2018. – 252 b.
4. Aimauytov J. Äñsi. Äñgime. – URL: <https://on.kz/proza/zusipbek-aimauytov-ansi-56981/> (qaraldy: 05.02.2024).
5. Manin Ju.I. Arhetip pustogo goroda // Mirovoe drevo. Mezhdunarodnyj zhurnal po teorii i istorii mirovoj kul'tury. – M., 1992. – S. 28-34.
6. Äbdiküly T. Oñ qol. Povester men äñgimeler. – Almaty: Atamūra, 2002. – 352 b.
7. Berdjaev N.A. O rabstve i svobode cheloveka. – URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Berdyaev/o-rabstve-i-svobode-cheloveka/ (data obrashhenija: 08.02.2024).
8. Jung K.G. Psihologija bessoznatel'nogo. – M.: «Kogito-Centr», 2010. – 352 s.
9. Amantai D. Qarqaraly basynda: roman, poves, äñgimeler, eseler, öleñder. – Almaty, 2010. – 396 b.
10. Bataj Zh. Literatura i zlo. – M.: Izd-vo MGU, 1994. – 168 s.
11. Sartr Zh.P. Toshnota. – M.: AST, 2020. – 320 s.

12. Djurkgejm Je. Samoubijstvo. – M.: AST, 2021. – 512 s.
13. Sabirzyanova D.R., Kizirbekkyzy K.B., Sayfulina F.S., Socialkyzy O.M. The Duality of the Mask Archetype in Works of Art // Res Militaris. – 2022. – 12(3). – pp. 921-927.
14. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspaeva Zh. Existential motifs in city prose // Astra Salvensis. – 2021. – V. 2021. – pp. 251-268.
15. Amangazyqyzy M. Postmodern ädebietindegi qala taqyryby // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – №1/2024. – B. 118-132. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.09>.

Автор туралы мәлімет:

Аманғазықызы Мөддір – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Аманғазықызы Молдир – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Куцаинова, Астана, Казахстан.

Amangazykyzy Moldir – Doctor of Philosophy (PhD), Docent of A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan.

*A. GILEA¹

L.V. VOLKOVA²

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan
(email: aigerimgilea@gmail.com¹, ludmila-prof.48@mail.ru²)

THE CATEGORY OF THE “OTHER” IN THE AXIOLOGY OF CONTEMPORARY LITERARY FAIRY TALES OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article examines various aspects of the discourse of the «Other» through the lens of psychoanalytic, decolonial, and ecological theories. The leitmotif mythologem of the initiation and the accompanying archetypal dichotomy of «self/other» in the literary fairy tale implies the actualization of the discourse of the «Other.» The encounter with the «Other» represents a fundamental ethical event for each individual. Understanding being begins with ethical responsibility towards the «Other.» The «Other» is also essential for the self-knowledge of the subject (successful completion of the initiation stage). Moreover, the «Other» plays a key role in the formation of the human subject through the symbolic order of language and culture.

The main focus is on analyzing the motif of encountering otherness, which is key to understanding the ethical and existential transformation of fairy tale characters. The study integrates multidisciplinary perspectives, including Lacanian psychoanalytic theory, decolonial literary studies, feminist literary criticism, and ecological philosophy. Lacan’s theory defines the «Other» as central to subjectivity; the decolonial approach explores the suppression of marginalized voices, while feminist criticism deconstructs patriarchal norms defining women as the «Other.» Ecophilosophy extends the category of the «Other» to natural phenomena, reflecting a pantheistic worldview where all living beings have value.

The authors conclude that contemporary Kazakh literary fairy tales demonstrate the deconstruction of traditional negative hierarchies through integrating ecological sensitivity and anti-power discourse. These categories emphasize a shift from an object paradigm to a subject paradigm, recognizing nature and people as active subjects of being. Thus, the Kazakh literary fairy tale, by actualizing the discourse of the «Other,» significantly contributes to forming a contemporary axiological worldview, promoting a critical rethinking of negative hierarchies. This allows overcoming various forms of oppression and inequality, contributing to creating a just and inclusive society.

Keywords: literary fairy tale, axiology, category of the ‘Other’, initiation, postmodernism.

Introduction. The contemporary literary fairy tale, akin to the folkloric fairy tale, can be conditionally divided into “totemic” and “magical” tales. At the core of the magical fairy tale lies the fundamental motif of initiation. In the early periods of cultural development, when myths were forming into initiation rites, art played a subsidiary role in relation to the cult. Over time, art freed itself from this subordinate role, absorbing the content of initiation rituals. In general understanding, “initiation” has acquired the status of a scientific term, no longer associated with pagan rites or primitive culture, but denoting a universal phenomenon of existential transformation inherent to people in all cultures without exception. I. Vipulis points out that the attraction of plots related to initiation is due to the archetypal foundations of the reader’s psyche, which requires the experience of initiation events [1, 30].

The leitmotif mythologem of the initiation motif and the dichotomy of "self/other" in literary fairy tales suggest the actualization of the discourse of the Other. Encountering the Other represents a fundamental ethical event for every individual. This implies that understanding being begins with ethical responsibility towards the Other. In relationships with the Other, true dialogical interaction occurs, where the Other is perceived as a person, not as an object.

The Other is also essential for the subject's self-knowledge (a successful stage of initiation). Additionally, the Other plays a key role in the formation of the human subject through the symbolic order of language and culture. In phenomenology, the Other is considered a phenomenon that reveals itself to consciousness through empathy and intentionality. As S. Livadas rightly points out in his research: "The Other is not merely a counterpart to the self but a necessary condition for the self's existence. The ethical relationship to the Other, therefore, transcends mere interaction and enters the realm of responsibility and recognition." [2, 45]. N. Al-Aadili also writes about this: "The self is in a constant state of becoming, shaped and reshaped through the encounter with the Other. This dialectical relationship underpins the very notion of identity and difference, making the Other an integral aspect of the self's realization." [3, 38].

It seems logical to us that the discourse of the Other is at the center of the axiological framework of contemporary literary fairy tales and can be expressed through various aspects. Therefore, it is interesting to trace the functioning of the category of the Other in the axiology of contemporary literary fairy tales of Kazakhstan.

Methodology and research methods. In the humanitarian paradigm, the discourse of the Other is considered from several key interacting positions. J. Lacan views the Other as a central element in the formation of subjectivity [4, 7]. In his theory, the Big Other represents the symbolic order, including language, social norms, and laws. The subject forms their identity through interaction with this symbolic order. The Little Other, associated with the process of the mirror stage, represents an imaginary other through whom the subject identifies themselves.

On the other hand, decolonial literary studies focus on the themes of the functioning of the category of the Other in power discourses. In her article "Can the Subaltern Speak?" G. Spivak examines how colonial and postcolonial discourses suppress the voices of subalterns—groups marginalized and excluded from dominant narratives [5, 271]. Decolonial criticism emphasizes the need to reject Eurocentric models of identity that impose Western norms and values as universal. This includes recognizing and respecting various forms of cultural expression and self-identification.

Feminist literary criticism, in turn, seeks to deconstruct patriarchal discourses that define women as Others and limit their opportunities for self-expression and self-determination. In her book "The Second Sex," Simone de Beauvoir explores how women have been historically constructed as Others, secondary to men [6, 266]. She argues that men are perceived as the norm, while women are seen as deviations from this norm, leading to their marginalization. De Beauvoir emphasizes that women need to overcome this position and create their own identity, independent of male perceptions.

Finally, from an ecological perspective, the category of the Other can be expanded to include nature and non-human beings, profoundly influencing self-identification and ethical relationships between humans and the surrounding world. Ecophilosophers, such as James Lovelock (Gaia hypothesis), consider the Earth as a single living system where all beings are interconnected [7, 20]. This approach underscores the necessity of perceiving nature not as a separate Other but as part of a unified ecosystem in which humans have their place.

Discussion and observation. In the new paradigm of consciousness, the search for self-identification becomes a leading axiological model of contemporary literary fairy tales. As noted in her dissertation on the mythologism of Kazakhstani prose, E. Zhanisbekova states: "In the mythological worldview, humans are denied freedom—they are toys in the hands of gods or demons. The ontology of modern humans, however, is defined by their thirst for freedom, their desire to be 'themselves'" [8, 123].

The axiological model of the literary fairy tale “Black Star” is expressed in the search for self through encounters with a series of Others. The hero encounters otherness that forces him to reconsider his ideas about himself and the world. Traveling through worlds in a warrior guise, Kara Zholdos meets beings of different orders, all of whom teach the Prince certain lessons. The orientation towards the discourse of the Other is embodied at the textual level: “God willing, you understand that there are no strangers or friends, in every passerby you see yourself” [9, 35]; “Even creatures emerging from darkness have the right to life” [9, 44]. Acceptance of the discourse of the Other is also reflected in the perception of the grotesque (other): “I never thought that a seemingly sinister entity could be friendly rather than hostile. It turns out that the grotesque is not always hostile to me” [9, 78].

In contemporary literature, there is a tendency to perceive traditionally negative heroes and monstrosity from a new perspective, differing from the romanticization of the monstrous (such as “sympathy for the devil” during the Romantic period). For instance, in “The Boy Who Defeated Jalmaouz,” the Jalmaouz-Kempir, initially presented in her classic negative aspect, turns out to be the hero’s savior by the end of the tale: “How wonderful it is to be a grandmother! I will try to be a good grandmother so that you won’t be ashamed of me! And you try to be a worthy boy so that I won’t have to blush for you! Take, take the life-giving moisture, my son!” [10, 42]. In “Black Star,” Jeztirnak, despite trying to kill the hero, is depicted as an ambivalent being serving a higher order of the sublunar world; after defeating Jeztirnak, the Prince honors her with a respectful burial: “She was still a brave woman and met her death with dignity” [9, 35]. Another antagonist, Sorel, displays noble qualities: “Finally, you woke up, brave little one. I didn’t want to kill you until you came to consciousness.” Sorel’s dying wish to the prince for a “difficult journey” can be seen as a blessing—in the artistic world of the fairy tale, heroes develop through hardships [9, 41].

In “How Umai’s Daughter Defeated the Terror,” the antagonist is rehabilitated through syntagmatic reduction to banal human emotions: “I know your real name, Korkynysh! Your real name is just Korkak, Coward! You are not Terror—you are just terribly frightened!” [11]. In “Benevolent Askar,” the hero saves the Snow Queen: “Oh no! We love you! If you were evil, unkind, you wouldn’t have let Kai and Gerda go but frozen them forever! You are an incomparable, magical Snow Queen, and we always need you, children! You have a kind soul hidden under the cold glitter!” [10, 23].

The quest for self-identification is a response to the pressure of power discourses described by M. Foucault [12]. According to Foucault, power spreads through discourses—systems of statements and practices that form ideas of what constitutes norms and deviations. Power creates categories of identity and establishes norms of behavior and self-identification, making the motive for searching linked to resistance to power structures.

The connection between the discourse of the Other and power issues is due to the fact that the Other is often viewed as an object of power, allowing the subject (the one in power) to define, control, and manage those considered as Others. For example, colonial power shapes the Other (the colonized) as objects deprived of their own autonomy and defined through the lens of power.

For instance, in “Black Star” by B. Momyshuly and Y. Serebryansky, the Prince overcomes the demon of power, for which he is rewarded by the Girl from the Planet of Red Stones: “This is what the demon of power looks like. It brings great misfortune, emerging from the darkness, from nowhere. Strangely enough, but in those who possess power by blood, it often sleeps and is not as dangerous. It brings great misfortune, emerging from the darkness, from nowhere” [9, 101].

This tendency can be traced in several texts by Y. Serebryansky, for example, in the fairy tale “The Golden Eagle,” where using the mythologem of Icarus, the writer reflects on the fate of tyrants. The Golden Eagle in this text embodies ambition and arrogance, leading to inevitable downfall when competing with higher forces, while the artist symbolizes the power of art against tyranny. In “The Inventor King,” a subtle social satire, the anti-authoritarian discourse is

expressed through the critique of inefficiency, detachment, and one-sidedness of power, which tries to control and manage without considering the real needs and opinions of its subjects: "The king did not receive any letters from the inhabitants, although he repeatedly asked for this in his messages. He thought people were busy with life, and if something bad happened, they would write to him. He did not think that the city was sloped, and letters flowed only from top to bottom, downstream" [13, 78] (the "sloped city" here is an allusion to A. Tsoi's song about Almaty). The text emphasizes that true governance requires two-way communication, not just observation and orders from top to bottom. In another fairy tale by Kazakhstani author N. Verevokhin, "Draw Me a Golden Heart," the king of Balbesia embodies absurd authoritarianism. His rule is characterized by two main aspects: suppression of creative freedom and the cult of personality: "There was a king on this planet. He combined all the traits of his people and was very proud of being the fattest, the narrowest-browed, and the laziest on the planet. However, there's not much to say about it—he was a king, and that's all that mattered. Throughout his long and boring life, this king issued only two laws. The first stated that all artists, poets, and musicians should be driven to the most remote corners of the planet, so that these noise-makers would not disturb the rest of the population. The second law stated: 'From now on, only sculptures depicting the king are to be considered art, and these sculptures must be placed all over the planet. The best ones are those with the greatest volume'" [14, 311]. The king's first law, banning any form of art other than sculptures depicting himself, is a direct indication of cultural stagnation and suppression of the intellectual and creative potential of society. It is a metaphor for censorship and control over cultural production characteristic of totalitarian regimes. The king's subjects, depicted as lazy and cowardly creatures, symbolize a society that, accustomed to tyranny, has lost its active civic stance and descended into apathy and indifference.

The wise Golden Head, Long Ears, Master of All Trades, serving as the king's servant, represents a tragic figure of an intellectual who, despite his mind and abilities, becomes a tool in the hands of power. His project of nailing the sun to the sky and controlling it through a switch by the king's bed is a vivid allegory for the senseless and destructive projects carried out to satisfy the whims of dictators. This image highlights the moral dilemma and degradation of a scholar who, serving tyranny, performs actions contrary to common sense and ethical norms.

The planet Balbesia, populated by lazy and cowardly creatures, represents a dystopian space where social hierarchy is based on absurd and destructive principles. The chubby little beings with large noses and small foreheads symbolize a degenerate society devoid of spiritual and intellectual aspirations, living in constant fear and submission. The girl-witch, initially an outcast among her people, symbolizes otherness and creative beginnings rejected by a society steeped in mediocrity and laziness. Her quest to restore the sun to the sky is a metaphor for the struggle to revive cultural and spiritual values lost under the yoke of tyranny.

Thus, the anti-authoritarian axiology of the text is revealed through the critique of authoritarianism and its destructive influence on society and individual destinies. Creative and intellectual personalities, as shown in the text, are victims of such a regime, but they bear the potential for restoration and revival, symbolically expressed in the image of the girl trying to gather and return the sun to the sky.

The culmination of D. Mukitanova's fairy tale "How Umai's Daughter Defeated the Terror" from the collection of fem writings, where the heroine shares her newly acquired name with others, transforms personal victory into a collective achievement, which is a key point of feminist ideology: "Thus sang the girls, and their voices merged into one powerful, sonorous voice. It was impossible to find any one girl with the eyes in this whirlwind of swirling skirts, the ringing of jewelry, and the shine of black braids. Each one felt that what they sang about was true: at that moment they carried with them the warmth of the sun and the music of the kobyz. They were all daughters of the Goddess" [11]. This act of spreading knowledge and power emphasizes the importance of solidarity and support among women, contributing to the breakdown of stereotypical perceptions and emancipation on a broader social level. Thus, the fairy tale functions not only as a story of personal development and self-assertion but also as a metaphor for a

more global struggle for gender equality, illustrating both the necessity of recognizing women's experiences and the potential of female community in overcoming systemic social barriers. This agenda is particularly relevant in the context of the decolonial sensitivity of Kazakhstani literature. N. Shlekpaev, in his article "Speaking with Clenched Teeth: Shame, Power, and the Female Body in Contemporary Kazakhstan," published in "NLO," attempts to connect practices aimed at the female body as an object of control with existing literature on morality and shame as forms of social control. He points out that "patriarchy, in a sense, is a consequence of post-Soviet postcolonialism, not a return to 'pure' (and nonexistent) pre-Soviet traditions" [15, 46].

The axiological model of the cycle "Kazakh Fairy Tales" by Y. Serebryansky, an ecologist by education, is actualized through the category of ecologism (especially clearly traced in the texts "The Castle of Kok-Tobe," "Balkhash," "Where Did the Aral Sea Go?"). E. Martin-Johansson defines ecologism as an ideological doctrine "aimed at reorienting human relations with the natural world (non-human living beings) and re-evaluating values, postulating a completely different worldview of relations between nature and humans, where all non-human beings acquire unique value regardless of the presence of humans" [16]. Y. Serebryansky's text "Kind Eyes" narrates the degradation of traditional flamingo habitats in Kazakhstan (Flamingos in Kazakhstan face serious ecological and anthropogenic threats. One of the main problems is the loss of their habitats, especially in areas such as Lake Tengiz and Korgalzhyn. These water bodies suffer from changes in hydrological regimes, drainage, and irrigation projects. Pollution of water bodies by industrial and agricultural runoff also poses a serious threat, as toxic substances accumulate in ecosystems and negatively affect flamingo health). In this context, "kind eyes" may imply the ethics of the steppe people, revealed through admiration for nature. This emphasizes the harmony between the internal state of a person and the external world. The text tells not only about flamingos and the lake but also about the people whose kind eyes left with their owners. This indicates not only a physical but also a spiritual loss. These people were guardians of traditions, culture, and their kind eyes symbolized an entire era of people who knew how to live in harmony with nature.

Ecologism, as a category of pantheism, is also an axiological model in "Black Star," where a sensitive attitude towards any living and inanimate being is one of the most important lessons learned by Kara Zholdos on his journey between worlds (he refuses to kill monstrous creatures he encounters along the way). The same lesson is learned by the hero of "The Boy Who Defeated Jalmaouz," who wounded a fawn and was punished by Jalmaouz-Kempir. In the fairy tale "The Screeching Owls," the hero saves a wounded owlet, for which he is rewarded many years later. The theme of ecologism is one of the key themes in the works of contemporary Kazakhstani writers working in the genre under study, highlighting the Kazakhstani fairy tale tradition.

These themes reflect elements of Tengriism, whose central aspect was a respectful attitude towards nature. The ecological beliefs of the Turks were based on the principles of sustainable interaction with nature. In their worldview, nature was perceived as a spiritual whole, where every element played an important role. They believed that disrupting the natural balance could lead to negative consequences for the entire society. As a result, the Turkic peoples practiced various ecological rituals aimed at preserving and protecting the environment.

In the paradigm of postmodernism, ecologism, as an axiological category, contrasts with the anthropocentric (modernist) view of the world precisely because it creates a hierarchy proclaiming humans as the measure of all things. In the postmodernist tradition, the category of ecologism correlates with decolonial sensitivity. In this tradition, the category of ecologism is closely linked to decolonial sensitivity, as both approaches seek to overcome the consequences of colonialism and the current socio-ecological crisis. Ecological problems are seen as an integral part of the struggle for social justice, including anti-racist struggles. M. Ferdinand, in his book "Decolonial Ecology," argues that ecological and decolonial issues should be considered together, as they are interconnected and influence social and natural systems [17]. Decolonial ecology involves not only the restoration of ecosystems but also a rethinking of the relationships between people and nature based on justice and respect for all living beings.

Results. The analysis of contemporary Kazakhstani literary fairy tales elucidates the pivotal role of the category of the Other in their axiological constructs. These narratives intricately weave the themes of self-discovery, ethical responsibility, and power dynamics, thereby providing profound insights into human relationships and societal norms. Through the nuanced portrayal of the characters' encounters with the Other, these tales reveal the complex processes of identity formation and the ethical imperatives that arise from such interactions. Thus, it can be asserted that ecologism and the anti-authoritarian discourse (in some cases combined with decolonial sensitivity) are interconnected in their critique of oppression in the analyzed literary texts, as patriarchal and power structures contribute to both gender inequality and ecological degradation, requiring an integrative approach to achieve social and ecological justice. All these categories emphasize a shift from an object paradigm to a subject paradigm, meaning a transition from viewing nature and people as objects of exploitation to recognizing them as active subjects of being. Such a state of affairs is characteristic of the human consciousness of the new era in general, as A. Kaliyeva notes, "Human consciousness in the 21st century is undergoing a process of adaptation to a new era under the influence of various social, cultural, and historical factors" [18].

Conclusion. Thus, the Kazakhstani literary fairy tale, by actualizing the discourse of the Other, significantly contributes to the formation of a modern axiological worldview, promoting a critical reevaluation of negative hierarchies. This allows for the identification and overcoming of various forms of oppression and inequality, contributing to the creation of a just and inclusive society.

Literature

- Випулис И.В. Архаические инициации и неофициальные посвящения в современности // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2017. – №5 (79). – С. 129-137.
2. Livadas S. The Ethics of Otherness: An Inquiry into the Philosophical Foundations. *Philosophical Inquiries*. – Vol. 11. – No. 2. – Pisa: Edizioni ETS, 2023. – pp. 45-60.
 3. Al-Aadili N.M., Abdzaid D.M. Otherness and the Self: A Dialectical Approach. *Linguistic and Philosophical Investigations*. – Bikaner: Auricle Global Society of Education and Research, 2023. – Vol. 23. No. 1s. – pp. 35-48.
 4. Lacan J. *Écrits: A Selection*. – New York: W.W. Norton & Company, 2006. – 376 p.
 5. Spivak G. Can the Subaltern Speak? // *Marxism and the Interpretation of Culture*. – Urbana: University of Illinois Press, 2010. – pp. 271-313.
 6. Beauvoir S. de. *The Second Sex*. – New York: Vintage Books, 2011. – P. 800.
 7. Lovelock J.E. *The Revenge of Gaia: Earth's Climate Crisis and the Fate of Humanity*. – New York: Basic Books, 2019.
 8. Жанысбекова Э.Т. Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской прозе. – Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2018. – Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности 6D020500 – Филология. – 161 с.
 9. Момышұлы Б., Серебрянский Ю. *Черная Звезда*. – Алматы: Книжный клуб, 2019. – 256 с.
 10. Алимжанов Б. *Мальчик, победивший Джалмауз* (сборник). – Алматы: Жазушы, 2016. – 50 с.
 11. Мукитанова Д. Как дочь Умай победила Ужас // *Дактиль*. – 2022. – №37 (октябрь). URL: <https://daktilmag.kz/37/children/damina-mukitanova/kak-doch-umay-pobedila-uzhas/485> (дата обращения: 27.01.2024).
 12. Foucault M. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. – New York: Pantheon Books, 2012. – P. 352.
 13. Серебрянский Ю.Ю. *Казахстанские сказки*. – Алматы: Аруна, 2017. – 128 с.
 14. Веревошкин Н. *Нарисуй мне золотое сердце* // Веревошкин Н. *Родина мамонтов. Повести и рассказы*. – Алматы: Атамура, 2016. – С. 309-318.

15. Шлекпаев Н. Говорить со стиснутыми зубами: стыд, власть и женское тело в современном Казахстане // Журнал культурных исследований. – 2021. – №4. – С. 45-59.

16. Мартин-Иогансон Э. Экология и экологизм. Идеологическая доктрина западной элиты // Свободная мысль. – 2022. – №5. – С. 46-5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologiya-i-ekologizm-ideologicheskaya-doktrina-zapadnoy-elity> (дата обращения: 23.01.2024).

17. Ferdinand M. Decolonial Ecology: Thinking from the Caribbean World. – London: Polity Press, 2021. – P. 280.

18. Калиева А. Процессы трансформации литературного сознания: когнитивный анализ // Keruen. – 2021. – Vol. 73 No. 4. URL: <https://keruenjournal.kz/main/article/view/117> (дата обращения: 27.01.2024).

А. ГЫЛЯ, Л.В. ВОЛКОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘДЕБИ ЕРТЕГІЛЕРДІҢ АКСИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ «БӨТЕН» КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдапта. Мақалада «Бөтен» дискурсының әртүрлі қырлары психоаналитикалық, деколониялдық және экологиялық теориялардың призмасы арқылы қарастырылады. Инициацияның лейтмотивтік мифологемасы және осы мифологемаға тән архетиптік дихотомия «өзіміз/бөтен» әдеби ертегілерде «Бөтеннің» дискурсын өзектендіруді болжайды. «Бөтенмен» кездесу әрбір жеке адам үшін іргелі этикалық оқиға болып табылады. Бұл болмысты түсіну «Бөтеннің» алдында этикалық жауапкершіліктен басталатынын білдіреді. «Бөтен» субъектінің өзін-өзі тануы үшін де қажет (инициация кезеңінен сәтті өтуі үшін). Сонымен қатар, «Бөтен» тіл мен мәдениеттің символдық тәртібі арқылы адамның субъектісін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Негізгі түйінді ой ертегі кейіпкерлерінің этикалық және экзистенциалдық трансформациясын түсіну үшін маңызды болып табылатын бөтендікпен кездесудің мотивін талдауға аударылады. Зерттеу әдіснамасы Ж. Лаканның психоаналитикалық теориясын, деколониялдық әдеби зерттеулерді, феминистік әдеби сын мен экологиялық философияны қоса алғанда, көпсалалы перспективаларды біріктіреді. Лаканның теориясы «Бөтеннің» субъективтіліктің орталық элементі ретінде анықтайды алайда, деколониялдық тәсіл билік дискурстарындағы шеттегілген дауыстардың басылуын зерттейді, ал феминистік сын әйелдерді «Бөтендер» ретінде анықтайтын патриархалдық нормаларды деконструкциялайды. Экофилософия «Бөтеннің» категориясын табиғи құбылыстарды қабылдауға дейін кеңейтеді, пантеистік дүниетанымды бейнелейді, оның контекстінде барлық тіршілік иелері құнды болып табылады.

Авторлар жаңа сана парадигмасы жағдайында қазіргі қазақстандық әдеби ертегілердің экологиялық сезімталдық пен антибилік дискурсы арқылы дәстүрлі теріс иерархияларды деконструкциялауды көрсетеді деген қорытындыға келеді. Бұл категориялар объектілік парадигмадан субъектілікке ауысуды көрсетеді, бұл табиғат пен адамдарды пайдаланылатын объектілер ретінде қарастырудан оларды белсенді болмыс субъектілері ретінде тануға көшу дегенді білдіреді. Осылайша, қазақстандық әдеби ертегі «Бөтеннің» дискурсын өзектендіре отырып, қазіргі аксиологиялық әлемнің қалыптасуына елеулі үлес қосады, теріс иерархияларды сыни тұрғыдан қайта ойластыруға ықпал етеді. Бұл әртүрлі қанау және теңсіздік нысандарын анықтауға және еңсеруге мүмкіндік береді, бұл әділ және инклюзивті қоғам құруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: әдеби ертегі, аксиология, «Бөтен» категориясы, бастау, постмодернизм

А. ГЫЛЯ, Л.В.ВОЛКОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

КАТЕГОРИЯ «ДРУГОГО» В АКСИОЛОГИИ СОВРЕМЕННЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СКАЗОК КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются различные аспекты дискурса «Другого» через призму психоаналитических, деколониальных и экологических теорий. Лейтмотивная мифологема инициации и сопутствующая данной мифологеме архетипическая дихотомия «свое/чужое» в литературной сказке предполагает актуализацию дискурса «Другого». Встреча с «Другим» представляет собой фундаментальное этическое событие для каждого индивида. Это означает, что понимание бытия начинается с этической ответственности перед «Другим». «Другой» также необходим для самопознания субъекта (успешного прохождения стадии инициации). Кроме того, «Другой» играет ключевую роль в формировании человеческого субъекта через символический порядок языка и культуры.

Основное внимание уделяется анализу мотива встречи с инаковостью, который является ключевым для понимания этической и экзистенциальной трансформации героев сказок. Методологически исследование интегрирует multidisciplinary perspectives, включая психоаналитическую теорию Ж. Лакана, деколониальные литературные исследования, феминистскую литературную критику и экологическую философию. Теория Лакана определяет «Другого» как центральный элемент субъективности; деколониальный подход исследует подавление маргинализированных голосов в дискурсах власти, в то время как феминистская критика деконструирует патриархальные нормы, определяющие женщин как «Других». Экофилософия расширяет категорию «Другого» до восприятия природных явлений, отражая пантеистическое мировоззрение, в контексте которого все живые существа имеют ценность.

Авторы приходят к выводу, что в условиях новой парадигмы сознания современные литературные сказки Казахстана демонстрируют деконструкцию традиционных негативных иерархий через интеграцию экологической чувствительности и антивластного дискурса. Эти категории подчеркивают смещение от объектной парадигмы к субъектной, что означает переход от рассмотрения природы и людей как объектов эксплуатации к признанию их активными субъектами бытия. Таким образом, казахстанская литературная сказка, актуализируя дискурс «Другого», вносит значительный вклад в формирование современной аксиологической картины мира, способствуя критическому переосмыслению негативных иерархий. Это позволяет выявить и преодолеть различные формы угнетения и неравенства, что способствует созданию справедливого и инклюзивного общества.

Ключевые слова: литературная сказка, аксиология, категория «Другого», инициация, постмодернизм

References

1. Vipulis I.V. Arkhaicheskie initsiatsii i neofitsial'nye posviashcheniia v sovremennosti // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. – 2017. – №5 (79). – S. 129-137.
2. Livadas S. The Ethics of Otherness: An Inquiry into the Philosophical Foundations. Philosophical Inquiries. – Pisa: Edizioni ETS, 2023. – Vol. 11 No. 2. – pp. 45-60.
3. Al-Aadili N.M., Abdzaid D.M. Otherness and the Self: A Dialectical Approach. Linguistic and Philosophical Investigations. – Bikaner: Auricle Global Society of Education and Research, 2023. – Vol. 23 No. 1s. – pp. 35-48.
4. Lacan J. Écrits: A Selection. – New York: W.W. Norton & Company, 2006. – 376 p.
5. Spivak G. Can the Subaltern Speak? // Marxism and the Interpretation of Culture. – Urbana: University of Illinois Press, 2010. – pp. 271-313.

6. Beauvoir S. de. *The Second Sex*. – New York: Vintage Books, 2011. – 800 p.
7. Lovelock J.E. *The Revenge of Gaia: Earth's Climate Crisis and the Fate of Humanity*. – New York: Basic Books, 2019. ISBN: 978-0465041688.
8. Zhanysbekova E.T. *Mifologicheskie obrazy i motivy v sovremennoï kazakhstanskoï proze*. – Almaty: Kazakhskij natsional'nyj pedagogicheskij universitet imeni Abaia, 2018. – Dissertatsiya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) po spetsial'nosti 6D020500 – Filologiya. – 161 s.
9. Momyshtuly B., Serebrianskij Yu. *Chernaia Zvezda*. – Almaty: Knizhnyj klub, 2019. – 256 s.
10. Alimzhanov B. *Mal'chik, pobedivshii Dzhalmouz (sbornik)*. – Almaty: Zhazushy, 2016. – 50 s.
11. Mukitanova D. *Kak doch' Umai pobedila Uzhas // Daktil'*. – 2022. – №37 (oktiabr'). URL: <https://daktilmag.kz/37/children/damina-mukitanova/kak-doch-umay-pobedila-uzhas/485> (date accessed: 27.01.2024).
12. Foucault M. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. – New York: Pantheon Books, 2012. – 352 p.
13. Serebrianskij Yu.Yu. *Kazakhstanskije skazki*. – Almaty: Aruna, 2017. – 128 s.
14. Verevokhin N. *Narisui mne zolotoe serdtse // Verevokhin N. Rodina mamontov. Povesti i rasskazy*. – Almaty: Atamura, 2016. – S. 309-318.
15. Shlekaev N. *Govorit' so stisnutymi zubami: styd, vlast' i zhenskoe telo v sovremennom Kazakhstane // Zhurnal kul'turnykh issledovanii*. – 2021. – №4. – S. 45-59.
16. Martin-Ioganson E. *Ekologiya i ekologizm. Ideologicheskaja doktrina zapadnoï elity // Svobodnaja mysl'*. – 2022. – №5. – S. 46-5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologiya-i-ekologizm-ideologicheskaya-doktrina-zapadnoy-elity> (date accessed: 27.08.2024).
17. Ferdinand M. *Decolonial Ecology: Thinking from the Caribbean World*. – London: Polity Press, 2021. – 280 p.
18. Kalieva A. *Protsessy transformatsii literaturnogo soznaniia: kognitivnyi analiz // Keruen*. – 2021. – Vol. 73 No. 4. URL: <https://keruenjournal.kz/main/article/view/117> (date accessed: 27.08.2024).

Авторлар туралы мәлімет:

Гыля Айгерім – филология ғылымдарының магистрі, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Гыля Айгерім – магистр филологических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Gilea Aigerim – Master of Philological Sciences, Senior Lecturer, A.K. Kusainov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Волкова Людмила Васильевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Волкова Людмила Васильевна – кандидат педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Volkova Liudmila Vassilyevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, A.K. Kusainov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

*А.Н. ЖҰМАТАЕВА¹

Д. МҰХАМЕДИЕВ²

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты¹

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан²

(E-mail: aidanaz@mail.ru¹, dauren--77@mail.ru²)

*АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІ» БОЛМЫСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК АКСИОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Абайдың шығармашылық контекстіндегі жаңа қазақ әйелінің көркем болмысы, олардың өзіндік гендерлік санаға ие ерекшеліктері мен аксиологиялық сипаты бұл зерттеудің негізгі лейтмотиві болып табылады. Сонымен қатар ақын сомдаған қазақ әйелдерінің аксиологиялық қырларын ашудағы құндылық категориясының мазмұны мен семантикалық мәні талданады. Автор қазақ әдебиетінде бұрын-соңды қалыптасқан әйелдердің таптаурын образы мен мәдени клишелерден тыс, алғаш рет Абай дискурсында көрінетін қазақ әйелінің рухани әлеміне және әйел санасының онтологиялық аспектісіне назар аударады. Ғасырлар бойы сұлулық, әсемдік, сыртқы портреттік суреттеме тұрғысынан дәріптелген қазақ әйелінің индивидуалдық, тұлғалық қырлары мен оның жан әлеміндегі психикалық құбылыстардың берілу тәсілі сөз болады. Сондай-ақ, Абайдың ұлттық әдебиетімізде алғашқы болып әйел азаттығын, әйелдің бақытын жырлаған эмансипациялық көзқарасы пайымдалады. Абай поэзиясындағы дәстүрлі қоғамның қабылданған стандарттарын бұзып, жаңа көзқарас, жаңаша құндылықтар енгізетін қазақ әйелінің бейәлеуметтік болмысы мен олардың «өзгерген» мінез-құлық стратегиялары әдеби-мәдени, тарихи контексте қарастырылады. Сонымен қатар Абайдың махаббат құмарлығы мен сексуалды қалауын ашық білдіретін әйел кейіпкерлерінің көркемдік әлемі және фемининдік белгілерді әйелдік дүниетанымға сай суреттеген ақындық позициясы тұжырымдалады. Абай мүсіндеген жаңа қазақ әйелі өзіне таңылған (тұрмыстық, отбасылық, өмірлік) стереотипті көзқарастарға наразылық танытып, патриархалды қоғамның қалыптасқан конвенцияларына батылдықпен қарсы шығады. Өз өмірінің мәнін, өзіндік «менін» түсініп, өзі үшін қалауынша әрекет етуге, өмір сүруге талпынатын кейіпте көрінеді. Зерттеудің мақсаты да бұған дейін әр түрлі аспектіде қарастырылған Абай шығармашылығындағы әйел мәселесін, олардың әлеуметтік, психологиялық, эстетикалық-көркемдік бейнесінің эволюциясын және әйел тақырыбын интерпретациялаудағы ақынның жаңалығын анықтау болатын. Сондықтан да мақалада бұған дейінгі әдеби дискурста рухани әлсіз, пассивті болмыстан жан-жақты жетілген, белсенді тұлғаға айналған қазақ әйелінің жаңа бейнесі Абай мұрасы арқылы дәйектілікпен сараланады.

Түйін сөздер: Абай, поэзия, «жаңа қазақ әйелі», тұлға теориясы, жалпыадамзаттық құндылықтар, аксиология.

Кіріспе. Соңғы жылдары әдебиет пен өнердегі әйелдер бейнесін, олардың мәдениет пен тарихтағы рөлін зерттеу қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың басты бағыттарының

* Мақала докторлық диссертация тақырыбына сәйкес және ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті «BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

біріне айналды. Өйткені аталған аспект бір жағынан тарихи-әлеуметтік, мәдени дәстүрлермен байланысты болса, екінші жағынан қазіргі жаһандық кеңістікте белсенді орын алған гендерлік негіздерге сүйенеді. Осыған орай, әдебиетте де әйел бейнесінің сипатын, олардың қоғамдағы мәні мен орнын анықтау көркем шығармадағы маңызды тұжырымдамалардың бірі деуге болады.

Негізінен бүгінде бірқатар гуманитарлық ғылымдардың ортақ нысанына айналған әйелдер мәселесі қай кезеңде де өзектілігін жойған емес. Өйткені қазақ қоғамында ғана емес, еуропа және шығыс елдерінің тарихында да, әйелдердің құқығын шектейтін әдет-ғұрып нормалары мен заңдылықтар орын алған. Ал ер адамдарға өзге артықшылықтармен бірге жеке бас бостандығын пайдалана алатын құқықтық құндылықтарға айрықша басымдық берілді. Батыс өркениетінде әйелдердің әлеуметтік-гендерлік мәртебесі туралы идеялар суфрагеттік, феминистік қозғалыстар арқылы жүзеге асқан болса, отандық кеңістікте алғаш Абай поэзиясы арқыл көрініс берді. Әлбетте, Абай әйелдің еуропалық өркениеттің моральдық құндылықтарына негізделген (ажырасу құқығы, сайлау құқығы, мүлікке иелік ету, т.б.) рөлін ұлттық көзқарастарға сәйкес әрі психологиялық, рухани-этикалық детерминанттар тұрғысынан айқындады. Сондықтан да Абайдың феминистік тақырыптағы жырлары әйел болмысының әр түрлі аспектілерін, атап айтқанда, физиологиялық, сезімдік-эмоционалдық реакцияларын, мінез-құлық стратегиялары мен стереотиптерін, рухани құндылықтарын түсінуге мүмкіндік береді. Яғни, бүгінгі таңдағы феминистік сананың бастапқы сатысы ұлттық әдебиетімізде Абай поэзиясынан басталады. Абай әйел тұлғасын, оның аксиологиялық болмысын суреттеуде әйелдің физикалық жағын танудан бұрын ішкі жан дүниесіне, құбылмалы табиғатына және әйелдік құндылықтың қуатты құрылымына ерекше көңіл бөледі. Жаңа қазақ әйелі көркем бейнесінің әлеуетті артықшылығын сипаттауда ақын эмансипациялық идеялар мен моральдық-аксиологиялық ұстанымдарға жүгінеді. Сонымен қоса, махаббат, сүйіспеншілік, құштарлық сезімдерін, либидо, эго, т.б. интуитивті психикалық энергияны әйел әлемінің ажырамас бөлігі ретінде эстетикалық тұрғыдан жырлайды. Дегенмен Абай поэзиясындағы әйелдер бейнесін, олардың өзіндік ерекшелігін зерттеу (М.Әуезов, Қ.Жұмалиев мақалаларында эпизодтық деңгейде орын алды) абайтану ғылымында дербес бағыт ретінде қарастырылған жоқ. Сондықтан да осы мақаламызда жаңа типтегі қазақ әйелінің тұлғасын, генезисін, Абайдың әйел бейнесін жасаудағы көркемдік парадигмаларын анықтауға, аксиологиялық ұстанымдарға сүйене отырып, Абай суреттеген әйел кейіпкерлердің құндылықтық бағдарын сипаттауға зер салдық.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде Абайдың қазақ әйелінің жаңарған, түрленген образын бейнелеген поэзиялық туындылары мен отандық абайтанушылар мен белгілі ғалымдардың зерттеу мақалалары алынды. Сонымен қатар ақынның әдеби мұрасындағы әйел болмысының аксиологиялық қырларын айқындауда философиялық-теориялық тұжырымдарды басшылыққа алдық.

Зерттеу барысында әдеби герменевтикалық, интерпретациялық, контекстік, психоаналитикалық, салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды. Сондай-ақ, уақыт пен кеңістікке сәйкес тарихи-әдеби көзқарастар мен қоғамдық-әлеуметтік ой-пайымдарды ескере отырып, тарихи-салыстырмалы және әлеуметтік-мәдени, аксиологиялық талдау принциптеріне жүгіндік.

Талқылау мен бақылау. Жоғарыда айтқанымыздай, әлемдік әдеби дискурста, әсіресе, еуропа елдерінің тарихнамасында әйел тақырыбы, әйел тағдыры мәселелері ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басындағы феминистік идеялардың нәтижесінде қалыптаса бастады. Ал ұлттық әдебиетіміздегі қазақ әйелінің жаңа бейнесі, жаңа аспектілері кемеңгер Абай шығармашылығынан басталды. Бұл ойымызды академик Қ.Жұмалиевтің мына пікірі бекіте түседі: «Әйелдерді еркектерден кем санаушылық тәрізді феодалдық көзқарастарға тойтара соққы беріп, бұл мәселе жөніндегі халық көзқарасын қолдаушы және мәдениеттік биік сатыға көтеруші қазақтың бірінші ақыны – Абай. Ол өзінің ұлы адамдығын да,

үлкен реалистігін де әйелдің қоғамдағы орнын айқындау мәселесінің айналасында толық дәлелдеді» [1, 155].

Сөз жоқ, Абайға дейінгі әдеби мұраларымызда әйел тұлғасы айтарлықтай сомдалды. Алайда, фольклордан бастап жыраулар поэзиясында, сал-серілер мен әнші-ақындар шығармашылығында мүсінделген әйелдер тұлғасы тар ауқымда жырланды. Әрине, фольклорлық мұраларымызда, аңыз-ертегі, өлең-жырларда, мифтік әңгіме-баяндарда әр алуан әйелдердің мысалы, небір айлалы, қу, ақылды, сұлу көркем бейнесі кездеседі. Олардың ішіндегі жалмауыз кемпір, мыстан кемпір сияқты демондық персонаждар көбінесе басты қаһармандарды қақпанға түсіріп, зиян шектірсе, ай десе аузы, күн десе көзі бар сұлу қыз кейпіндегі перілер керісінше жағымды функцияны атқарады. Олар қаһармандық жырлардағы батырларға, ертегінің кейіпкерлеріне қысылғанда ақыл-кеңес беріп, жауларын жеңуге жәрдемші болады. Әйелдердің мұндай архетиптік бейнесі адамзат дамуының бастауында тұрған анаеркілік (матриархалдық) дәуірдегі мифтік, ертегілік сананың іздерін көрсетеді. Мифологиялық сюжеттерде әйелдер сиқырлы күшке ие болу, әр түрлі наным-сенімдер мен жоралғыларды ойлап табу, оны өздерінің киелі, сакралды қасиеттері арқылы жүзеге асыру сияқты маңызды рөлдерді атқарды. Уақыт өте әйел бейнесі трансформацияға ұшырап, қоғам өмірінде олардың белсенділігі, әлеуметтік мәртебесі төмендеді. Кейіннен дүние жүзі тарихында орын алған әр түрлі саяси, тарихи жағдайлар (соғыстар, патриархалдық ұстанымдар) әйел санасын тұсаулап, әйелдердің жаңаша, перспективалы бейнесінің қалыптасуы үдерісін кешеуілдетті. Дейтұрғанмен өмір ағымына сәйкес шығармашылық адамдары (суретшілер, мүсіншілер, ақын-жазушылар) әр түрлі сипаттағы әйелдер тұлғасын жасады. Қазақтың рухани мәдениетінің асқаралы шыңы болған Абай да өзі өмір сүрген дәуірдің, таптық көзқарастың шекарасынан шығып, әйел өмірінің шынайы драмасын, адами-тұлғалық болмысын мейлінше кең, ауқымды масштабта жырлады.

Негізінен, Абайға дейінгі көркемдік парадигмаларда әйел сұлу да әсем жаратылыс ретінде идеалды сипатта бағаланды. Сонымен бірге әйел затынына, оның жүріс-тұрыс, мінез-құлық, сөйлеу әдебіне, отбасылық қызметіне қатысты моральдық насихат басым болды. Абай осындай қоғамдық санада қалыптасқан көнтерлі, момақан, сабырлы, т.б. әйелдерге тән стереотипті қасиеттерді сынап, қайшылыққа толы күрделі «жаңа қазақ әйелінің» көркем бейнесін жасады. Абай поэзиясындағы жаңа қазақ әйелі концепциясы қазақ әдебиетінде бұрын-соңды жырланған «мінсіз» әйел болмысының шегінен асып, әйелдер жайлы көзқарастардың өзгеруіне ықпал етті.

Көшпенді бабаларымыздың танымындағы Тұмар, Зарина, Құртқа, Қарлыға, Бопай сынды көшбасшылық қасиеттерге ие бірлі-жарым тарихи-әдеби кейіпкерлерді айтпағанда, негізінен шығармашылық аспект тұрғысынан ғана емес, қоғамдық өмірде де қазақ әйелдерінің санасы, психологиясы терең күйзеліске толы болды деуге болады. Ұзақ уақыт бойы маскулиндік мәдениеттегі патриархалды дискурстың үстемдігі салдарынан қазақ әйелі жеке субъект ретіндегі тұлғалық «менінен», әйел дауысынан айырылғандығы да жасырын емес. Мұндай тұлғалық дағдарыстар мен күйзелістер және әйелдердің рөлі мен орны туралы қалыптасқан консервативті ұстанымдар нәзікжандылардың әдебиеттегі дағдылы бейнесін тудырды. Бұқаралық мәдениеттің әсерінен халық санасында қазақ әйелінің ұялшақ, тартыншақ, сөзге сараң әрі жансебіл болмысы орын алды. Ал, Абай, керісінше, өзінің ақындық таланты арқылы әйел эмансипациясы мәселесін көтеріп, қазақ әйелінің жанұядағы және қоғамдағы мәртебесін асқақтата суреттеді. Ақын, әсіресе, әйелдердің қарама-қарсы жыныспен қарым-қатынаста, махаббатта еркіндігін қалады. Абай жырлаған әйелдер өз ой-сезімін бүкпесіз білдіре алатын қайратты мінезімен, жоғары әлеуметтік белсенділігімен, қайталанбас болмысымен ерекшеленді. Дегенмен Абай суреттеген жаңа қазақ әйелі бейнесінің қалыптасуы әдебиеттегі гендерлік ассиметрияны түбегейлі жойған жоқ.

Біз Абайға дейінгі және Абай дәуіріндегі әйелдер бейнесін сөз еткенде, екі түрлі көзқарасты байқаймыз: консерваторлық және эмансипаторлық. Алғашқы тұжырымдама

Абайға дейінгі шығармашылық тәжірибедегі әйелдің өзін-өзі тануын, тұлғалық сезімін, әлеуметтік болмысын отбасылық және тұрмыстық мәселелермен шектеп, моральдық аспектіні әйел табиғатының негізгі өзегі ретінде сипаттады. Бұл кезеңдегі шығармашылық кеңістіктегі әдеби канондар мен семантикалық компоненттерге үңілгенде, консерваторлық идеяларға сәйкес әйел – ана, әйел – жар концептілеріне айрықша мән беріп, олардың әлеуметтік рөлін абсолютизациялауға қарсылық сезіледі. Сонымен бірге әйел тұлғасын суреттеуде моральдық-философиялық өлшемдерге баса назар аударған дәстүршіл ақындар әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа, әйел ашуланса, қазан қайнатады дейтін ескі концепцияны алға тартты. Абай осындай әйел болмысын отбасылық, халықтық қағидалармен шектеуге тырысқан консерватор ақындарға қарсы шығып, ақындық ұстанымы арқылы сырға толы әйел табиғатының сан қырлы мәселесін шешудің рационалды жолдарын көрсетті. Ақын еуропалық өркениет тәжірибесіне сүйене отырып, қазақ әйелінің эмансипациялануын қалады. Кейбір зерттеулерде қазақ әйелдерінің көркем бейнесі, олардың теңдік мәселесі ХХ ғасыр басындағы М.Дулатов, Т.Жомартбаев, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, М.Әуезов, Б.Майлин т.б. қаламгерлердің шығармашылығынан басталатындығы және кеңестік идеология қазақ қыздарының өзгеруіне ықпал еткендігі айтылады [2, 655]. Алайда, қазақ әйелдерінің көркемдік тұлғасы, эмансипациялық көзқарастары мен қазақ әйелі санасының трансформациялануы Абай шығармаларынан басталды. Мысалы, Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында өлеңінде:

Кәрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес [3, 291].

Немесе:

...Біреудің қызын алып малға сатып,

Баяғыны іздеген қандай құрғыр? [сонда], – деп қазақ қоғамындағы қыз баласын малға сатқан надандық санаға, ескішіл салтқа қарсылық білдіреді. Сол замандағы өзінен бірнеше мүшел үлкен шал-шауқанға тиюге мәжбүр болған мұңлықтардың трагедиялы тағдыры мен олардың өксікке толы жас өмірін әшкерелейді. Әйелдің жеке тұлға ретіндегі биоәлеуметтік мәртебесін, индивидтік ұстанымдарын қорлайтын, жалпыадамзаттық құндылықтарды қастерлемейтін кертартпа құбылыстарды сынайды. Расында, надандық құрсауына қамалған «қалың елі, қазағының» ой-санасын ояту жолындағы мұндай өткір сындары сыншыл ақынның ғапылдықпен күресу тәсілі болатын. «Ашық күреспен нәтижеге жету мүмкін еместігіне көзі жеткен Абайдың халық арасында ағартушылық жолды таңдауына қатысты заңдылық бар. Абай ұлттық толысу мақсатын керісінше әдіспен, өзін-өзі, айналасын, этнос психологиясын дәйектілікпен, ашына сынау арқылы жүзеге асыруды ойлайды» [4, 9]. Осылайша Абай қазақ әйелдерін өзіндік санасы мен өзіндік ойлау формалары орныққан, стандартты мінез-құлықтан ажыраған кейіпте, яғни, олардың әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, рухани жағынан да азат болғанын қалады. Сондықтан Абайдың эмансипаторлық көзқарасы қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің типологиясын түбегейлі өзгертті, қазақ әйелінің тағдырын суреттеу арқылы жаңа драмалық қақтығыстар тудырды, әйелдің бас бостандығын жырлай отырып ұлттық трагедияның бетін ашты. Абайдың осындай қоғамдық трансформацияға жол ашқан шығармашылық кредосы белгілі бір дәуірдің тарихи сипатын бейнелеумен бірге көркемдік контексте мүлде жаңа типтегі кейіпкерлерді дүниеге әкелді.

Нәтижелер. Абай суреттеген жаңа қазақ әйелі бейнесі өзінің табиғатының күрделілігімен, тұлғалық құрылымының әртүрлілігімен дараланады. Сондай-ақ Абай мүсіндеген жаңа қазақ әйелінің таңдаған өмір салты қазақ тұрмысының кейбір дәстүрлі заңдары мен нормаларына қайшы келетіні де рас. Мәселен, ақын поэзиясында қазақ әйелдерінің бойында қалыптасқан ұяңдық пен именшектік, бұйығы мінезді ысырып қойып, өз махаббатын еш қымсынбай, ашық әрі өткір сезіммен жеткізе алатын, бас бостандығы

жолында жартастан құлайтын өжет кейіпкерлер пайда болды. Мұндағы Абай сипаттаған трагедиялық тұлға іштей дағдарысқа ұшырап, рухани жігерсіздігі мен психикалық тұрақсыздығы салдарынан өлімге бармайды, керісінше, оның ішкі жан дүниесіне, өзіндік талғамына қайшы келетін әділетсіздікке қарсы батыл күресі ретінде пайымдалады. Өйткені «Абайдың ілімі бойынша, дүние әділеттілікпен жаратылған. Әділеттілік – махаббаттан, махаббат – жүректен» [5, 152]. Расында, ақын үшін әділет пен махаббат ұғымдары аса қастерлі феномен. Мұны ақын махаббат пен әділеттің керек емес жері, кіріспейтін жер жоқ деп үнемі өлеңдерінде де, өсиетті қара сөздерінде де адамшылықтың, жалпыадамзаттық құндылықтардың негізі ретінде тұжырымдайды. Осындай өмірлік адами құндылықтардың өмірден де маңызды екенін ақын «мезгілі өткен қу сүйекке» жүрегі жұбанбаған сұлу қыздың психоэмоционалды күйі, драмасы арқылы көрсетіп береді. Абай мұндай тантологиялық құбылыс, өлім концептісін азаттық, теңдік жолына ұмтылған қаһарман қыздардың саналы әрі батыл қадамы ретінде жеткізеді. Мұндай объективті суреттеу Абайға дейінгі ешбір сөз шеберлерінің эстетикасында кездескен емес. Абайдың көркемдік әлемі қазақ қоғамындағы сан алуан құбылыстарды бойына сіңірген синтездеуші сипатқа ие десек, әсіресе әйел мәселесіне ақын асқан сезімталдықпен, ерекше көрегендікпен жауап береді. Сонымен қатар Абай феминистік идеологияның эстетикалық пайымдауларына сай өзін тануға, өзін табуға, өзінің өмірлік құндылықтарын қайта бағамдауға тырысатын, мақсаты айқын, ұстанымы нақты, жігерлі, қайратты әйелдер бейнесін жырлайды. Абай суреттеген жаңа қазақ әйелі өз қалаулары мен қажеттіліктерін ашық жеткізіп, әйел мінез-құлқы жайындағы қабылданған стереотиптерден саналы түрде бас тартып, өзіндік «менін» қорғауда мінезділігін көрсетеді. Сондай-ақ, Абай сомдаған әйел кейіпкерлердің бойынан қоғамдық-әлеуметтік өмірге деген белсенділік, рухани дамуға және жеке бақытқа деген ұмтылыс айрықша көрінеді. Бұған дейін отбасы мен қоғамдағы бағынышты, тәуелді, «құрбан болу» сипатында көрінетін қазақ әйелдерінің дәстүрлі моделін Абай стихиялы, өз бетінше, еркін әрекет етуге қабілетті бейнеде суреттейді. Бұл, әсіресе, әйел жанының құпиясын ашатын сентименталды, сезімдік лирикасынан көрінеді:

Қабыл көрсең, көңілім жай,
Тастап кетсең, япырмай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлыңдай? [3, 144].

Ақын «Қыз сөзі» өлеңіндегі осы бір жолдар арқылы әйел кейіпкерлерінің батылдығын, ғашық болу, жақсы көру һәм сүюдің әйел затына да тән қасиет екенін, оны жеткізудің әбес қылық еместігін білдіреді. Әйел баласының сезімін тұншықтырып, ата-ананың ұйғаруымен әрекет ететін заманның заңдылығына үйренген қоғамда, қыздың бұлайша өткір әрі ашық түрде көңіл білдіруі Абай поэзиясының іргелі жаңалығы екендігі даусыз. Ал осы оймен жалғас төмендегі эпизодта да дәстүрлі патриархалдық көзқарастардың пәлсапалық идеяларынан жоғары тұруға талпынған арудың жалынды арманы, ішкі моральдық-психологиялық келбеті танылады:

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз – жалын шоқ, біз – бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай [сонда, 144].

Абай әйел қаһарманының психологиясына еніп, оның даралық мінезін, жан дүниесін ашатын, ішкі монологқа толы бұл өлеңінде әйелдердің эмоционалды-психикалық күйін сипаттау маңызды орын алады. Мұнда қыздың көңілі құлаған жігітті қарып түсер құмарлық отына балап, иленген тулақтай не қылса көнуге даяр хәлімен бірге, өзіндік жоғары интроспекцияға ие болған рухани тектілігі қоса ашылады. «Жігіт сөзі» мен «Қыз

сөзі» – тәні, жаны сау, жастық қуаты кемеліне келіп, сезім гүлі ашылған екі жастың, тілектері тең асықтардың тең диалогы. Ынтық жігіт, ықыласты қыздың лирикалық дуэті» [6, 158], – деп әдебиет сыншысы Т.Шапай жазғандай, бұл қос өлең қазақ әйелдері санасының практикалық және дискурсивті тұрғыдан трансформациялануына жол ашады. Абайдың, әсіресе, әйелдер хақындағы жырларының өзіне дейінгі авторлардан елеулі айырмашылығы да әйелдің ішкі жан дүниесін, рухани әлемін бейнелеуге бағытталғандығында деп сеніммен айтамыз. Абай тілінің поэтикалық бітімін, ақынның сөз өрнегін зерттеген көрнекті ғалым Р.Сыздықова да: «Абай шығармашылығының негізгі объектісі – адам, оның ішкі жан дүниесі. Сондықтан ол жүрек, көңіл, ой деген сөздерді адамның символы етіп алып, оларға «жан бітіріп», көп өлеңдерін соларға қарата айтады» [7, 191] – деп жазған болатын. Расында, Абай поэзиясы әйел жанының күрделілігін, олардың мінез-құлық мотивтерін, психикасын түсінуге мүмкіндіктер береді. Шығыс ақындарына, Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы сияқты бірлі-жарым өлеңдерін айтпағанда, ақын әйелдер тақырыбындағы туындыларында кейіпкерінің әдеби портретін бермейді. Есесіне автор көркем образдың ерекшеліктері мен тұрақты белгілері атап өтілетін статикалық портреттің орнына адамның ішкі ой-сезімін, жан дүниесін, түйсігін бейнелейтін психологиялық эскиздерді пайдаланады. Сонымен қатар ақын туындыларында махаббат сезімінің әйел өміріндегі құндылығын көрсетіп, ынтызарлық, сүйіспеншілік ұғымдарын жаңа қазақ әйелі бейнесінің тұлғалық-этикалық, моральдық-психологиялық, көркемдік-эстетикалық кешенінің құрамдас бөлігі ретінде қарайды. Абай әйел затының бірде әлсіз, нәзік, эмоционалды табиғатын суреттесе, енді бірде бойындағы үмітсіздік пен сенімсіздікті жеңген қайсар, табанды, өмірге жаңаша, демократиялық көзқараспен қарайтын қаһарман қыздар бейнесін тудырды.

Абайдың осы бағыттағы ақындық шеберлігін даралайтын ауқымды артықшылығының тағы бір қыры әйелдің интимді-жыныстық құштарлығын, эротикалық эмоцияларын ашық сипаттау болып табылады. Мәселен:

Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең [3, 145].

Немесе:
Біз – қырғауыл, сіз – түйғын,
Тояттай бер, кел де алып.

Салмағыңнан жаншылып,
Қалсын құмар бір қанып... [сонда] –

дейтін жолдар Абайдың әйелдік құмарлықты ар-ұят шеңберінен шығарып, оған әдепсіздік, азғындық сияқты бағалауларды қолданудан саналы түрде бас тартқанын көрсетеді. Керісінше, ақын әйелдің тәни-физиологиялық қалауын еш қымсынбай, ашықтан-ашық білдіруін адам эмансипациясының кепілі ретінде қарастырады.

Жалпы, Абай жаңа қазақ әйелінің онтологиялық бағдарын әр түрлі аспектілерде қозғай отырып, әйел болмысының аксиологиясын тұлға құрылымымен ұштастыра бейнеледі. Себебі Абайдың көркемдік тәжірибесінде қалыптасқан жаңа қазақ әйелі бейнесі бүгінгі психологиядағы тұлға концепцияларымен сәйкес келеді. Абай құдды З.Фрейд, Э.Фромм, К.Юнг, Э.Эриксон, т.б. психоаналитик ғалымдардың тұлға теориясы туралы тұжырымдарына сүйене отырып, қазақ әйелінің жаңа үлгісін жасағандай әсер қалдырады. Аталған ғалымдардың еңбектеріндегі эго, жоғарғы эго, либидо, индивид, өзіндік «мен», махаббат категориялары Абай сомдаған жаңа қазақ әйелі көркем бейнесін әдеби-эстетикалық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік, тұлғалық-психологиялық, характерологиялық, физикалық-тәндік жағынан толықтырады. Сонымен қатар жеке адамның тұлғалық қырларын айқындайтын бұл пән сөздері шексіз құндылықтар жүйесін құрайды. Ал құндылық сөзіне энциклопедиялық, лингвистикалық, философиялық

сөздіктерде берілген анықтамаларға зер салсақ, негізгі мазмұны қандай да бір заттың, құбылыстың яки объектінің пайдалылығы мен маңыздылығы ретінде сипатталады. Алайда, бұл маңыздылық пен пайдалылық жай ғана ішкі құрылымына байланысты емес, адамның әлеуметтік өмір саласына қатысатын нақты қасиеттердің субъективті бағалары болып табылады. Адам оларға қызығушылық танытады немесе қажеттілікті сезінеді [8, 357]. Сонымен қоса, құндылық сөзі қоғам немесе адам үшін ең үлкен мәні бар, моральдық бағдар ретінде қызмет ететін ұғым ретінде түсіндіріледі [9]. Демек, аксиология ілімінің негізгі мәселесі адамзат танымындағы құндылықтар табиғатының әмбебап мәні болса, Абай адам өміріндегі осы бір маңызды компонентті әйел кейіпкерінің рухани әлеуетін көрсету үшін ғана емес, жалпы шығармашылық концепциясының лейтмотиві етіп алды. Дегенмен Абай Аристотель, Платон, И.Кант, Гегель секілді «құндылық» пән сөзін арнайы қолданбағанымен, шығармаларында ақиқат, ізгілік, имандылық, адамгершілік, ар-ұят, сұлулық, еркіндік т.б. абсолютті қағидалары арқылы ұлттық әдебиеттанудағы аксиологиялық тұжырымдардың негізін қалады. Сондықтан да Абайдың бүкіл әдеби мұрасының негізгі өзегі болған жеке және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін түсіну, оны авторлық суреттеудегі қазақ әйелінің көркем бейнесі тұрғысынан анықтау ақынның данышпандық, хакімдік эстетикасын тануға, ақындық-дүниетанымдық тереңдігін пайымдауға жол ашады. Осы орайда, неміс ғалымы Э.Фроммның: «Иисустың келуінен шамамен 500 жыл бұрын Үндістанның, Грекияның, Палестинаның, Парсы мен Қытайдың ұлы діни жүйелерінде адамзаттың бірлігі идеясы мен шындыққа негізделген біріктіруші рухани принцип жаңа сипатқа ие бола бастады. Лао-цзы, Будда, Исая, Гераклит және Сократ, содан кейін Палестина жерінде Иса мен оның ізбасарлары, Америкада – Кецалькоатль, кейінірек араб жерінде Мұхаммед (с.ғ.с. – авт. – Ж.А.) адамзат ұмтылуы керек мақсат ретінде адам бірлігі, ақыл, махаббат және әділеттік идеясын уағыздады» [10, 471], – деген пікірі әр түрлі тарихи дәуірлерде де адам ғұмырының нормалары мен құндылықтық бағдарлары бірдей критерийлермен өлшенгендігін нақтылай түседі. Абайдың әйел туралы мәтіндеріндегі тек әйелге тән сүйіспеншілік, әдемілік, әдептілік, нәзіктік, мейірімділік, рақымдылық, тіпті әлсіздік пен қорғансыздық секілді сапалық болмысты айқындайтын ұғымдар әйелдік құндылық ретінде түсініледі. Ал ақынның кейбір өлеңдерінде дәйекті түрде сөз болған әйелге деген құрметсіздік, өзімшілдік, теңсіздік бәрі де тек әйелді ғана емес, тұтас қоғамды ағарту, кемелдендіру идеясына қарама-қайшы антиқұндылықтар ретінде бағаланады.

Қорытынды. Жинақтап айтқанда, Абай поэзиясындағы әйел бейнесі өзіндік динамизммен ерекшеленеді. Әлбетте, Абай сомдаған әйелдер тұлғасы қазақ қоғамында және қазақ әйелінің санасында берік орныққан дәстүрлі өмір салтына мүлдем сәйкес келмеді. Ғасырлар бойы өзіндік көзқарасын білдіру мүмкіндігі шектеулі болған қазақ әйелдеріне өз еркінше шешім қабылдамау, әкесіне, яки күйеуіне толық тәуелді болу, жеке өміріне, жеке басына қатысты мәселелерді шешуден «қорғану» тән еді. Міне, осы айтылған антиқұндылықтарға негізделген шындықты Абай жаңа қазақ әйелінің жарқын бейнесіне алмастырды. «Абай шығармаларына бір сәт назар аударған адам оның ана мен махаббат туралы өлеңдерінің астарында «Әйелді құрметте!» деген сөз барын түсінер еді. Бұл, әрине, Абай заманы үшін үлкен төңкеріс болды» [11, 265]. Өйткені Абай қазақ әйелдерінің тағдырына алаңдап, әйел құндылықтарын зерделей отырып, әйелдік дүниетаным, әйелдік қасиет пен олардың субмәдениетінің ерекшеліктерін, өмірге көзқарасын объективті түрде көрсетуге ұмтылды. Абай қоғамдық қолдау мен сыртқы мақұлдауды қажетсінбейтін, кез келген мәселеде иллюзорлық, компенсаторлық позицияға ермейтін, мәжбүрлі қарым-қатынасқа тойтарыс бере алатын, инфантильді психологиядан ажыраған қазақ әйелінің болмысын суреттеді. Осылайша ақын жаңа қазақ әйелінің әдеби тұлғасын көркемдік атмосферада ғана бейнелеп қоймай, шығармашылық әсер ету арқылы қоғам санасына ықпал етті. Мұны М.Әуезов жазғандай, Абайдың қазақтың ауруын тауып, кемшілігі мен кем-кетігінің емін айтқан ширақтығы деп қабылдаймыз [12, 106].

Сонымен Абай суреттеген жаңа қазақ әйелінің көркем бейнесі төмендегідей ерекшеліктерді қамтыды:

- сыртқы сұлулығымен қоса ішкі тәуелсіздігі үйлескен, белсенді, бастамашыл тұлға;
- отбасылық-тұрмыстық өмір шеңберінен тыс өз мүддесін, өзіндік қалауы мен қажеттілігін білетін, өмірлік мұраты айқын адам;
- әйел мәртебесі туралы қоғамдық-әлеуметтік стереотиптерге, дәстүрлі патриархалдық идеяларға қарсылық таныта алатын, бағынышты объект образынан ажыраған табынды күрескер;
- тән қалауы, жыныстық құмарлық сияқты әйелге тән табиғи инстинкті қаз-қалпында, боямасыз әрі жасқанбай жеткізетін еркін ойлы, санасы азат, жігерлі жан.

Сондай-ақ, Абай суреттеген жаңа арнадағы қазақ әйелінің көркемдік аксиологиясы жалпыадамзатқа ортақ абсолютті құндылықтарға тән атрибуттармен айқындалады. Нақтырақ айтқанда, шынайылық, адалдық, махаббат, жасампаздық, сенімділік, еркіндікті сүю мен субъектілік қасиеттері ақын жырлаған әйелдер әлемінің негізгі аксиологиялық моделін құрады. Демек, Абай жасаған әйелдер бейнесінің аксиологиясы негізінен руханилық және кісілік тұрғысынан адамзаттық масштабта тұжырымдалады.

Негізінен жалпыадамзаттық құндылықтар адамның гуманистік-моральдық санасының шыңы десек, еркіндік феномені осылардың ішіндегі ең басты құндылық болып табылады. Абай да әйелдің құндылықтар иерархиясына үңілгенде, әуелі ерлер мен әйелдердің теңдігіне, бір-бірінің құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге мән береді. Сондықтан да ақын әйелдің дәстүрлі міндеттемелерін суреттеуден гөрі олардың өмірлік құндылықтар жүйесін өзгертуге, адами-тұлғалық стратегияларын жаңғыртуға баса назар аударады. Абайдың ойынша, адам қанша жерден жетістікке жетіп, материалдық тұрғыда табысқа кенелсе де немесе жоғары интеллектіге ие болса да, құндылықтық санасының әлсіздігі ерте ме, кеш пе оның жеке басының құлдырауына, тіпті жоғалуына әкеледі. Мысалы, біз жоғарыда мысал еткен өлеңнің алғашқы шумақтарына назар аударайық:

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қияды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, қамқа, торғын,
Күтуші қыз-келіншек жүр соңында.

Деген сөз: «Бұқа – буға, азбан – дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға.
Етімді шал сыйпаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға [3, 291].

Осындағы бүтін елді билеп, сұлуды құшқан хан да, ханға жар болған ару да бақытсыз, себебі олардың өзіндік өмірлік құндылықтары мен нақты тағдыр сценарийі арасында орасан қайшылықты қақтығыс бар. Бірі жеке басына теңдік ала алмай, өз теңіне қосыла алмай, азаттық, сүю бостандығы, шынайы махаббат, бақыт сынды шексіз құндылықтарды жоғалту арқылы өмірдің де мәнін жоғалтты. Бұл ситуация кейіпкерді өлімге итермелегенмен, қоғам мен адамды әйелдік құндылықтарды бағалауға жетеледі. Сонымен бірге Абайдың суреткер ретіндегі әйелді бағалау тәсілі (көркемдік параметрлерді айтпағанда, идеялық, философиялық тұрғыда әйел санасының биіктігін көрсетуі) стильдік құбылыс қана емес, ақын дүниетанымының аксиологиялық позициясын пайымдауға жол ашады. Абай әйел жайлы мәтіндеріндегі аксиологиялық постулаттар призмасы арқылы сол дәуірдегі кейбір қоғамдық қағидалардың қайшылығын, біз индивидтік тұрғыда құндылық деп санайтын кейбір факторлардың терістігін көрсетеді. Мәселен, жоғарыда келтірілген мәтіндегі ханның бойындағы антиқұндылықтар мен материалдық құндылықтың ешқайсысы да адамның өмірлік қажеттілігін қанағаттандыруға қауқарсыз уақытша, алдамшы дүние екенін пайымдаймыз. Түйіндеп айтқанда, Абайдың қазақ әйелінің көркем бейнесін аксиологиялауы олардың дербес тұлға ретіндегі имиджінің қалыптасуына ықпал етті.

Әдебиеттер

1. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.
2. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultanova B., Abilkhaiyrov N., Abdrakhmanova K. Artistic Transformation of the Female Image in Kazakh Literature // Mankind quarterly 2021. – Vol. 61. – № 3. – pp. 653-668. URL: <https://mankindquarterly.org/archive/issue/61-3/16>
3. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.
4. Дәдебаев Ж. Абай ілімін білу, түсіну және қолдану. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, филология сериясы. – №4 (184). – 2021. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>
5. Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
6. Шапай Т. Анық Абай. – Алматы: Асыл кітап, 2021. – 220 б.
7. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат, 1995. – 208 б.
8. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
9. Ценность. [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C> (Қаралған күні: 18.02.2024)
10. Фромм Э. Здоровое общество. – М.: 2006. – С. 471.
11. Doszhan R. Image of the woman and mother in Abay's works // The wisdom of the Great Steppe // Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University, Eurasian Research Institute, 1st Edition: Almaty: 2021. – 336 p.
12. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Алматы: Ғылым, 1967. – 340 б.

А.Н. ЖУМАТАЕВА

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Д. МУХАМЕДИЕВ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ АКСИОЛОГИЯ ОБРАЗА «НОВОЙ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ» В ПОЭЗИИ АБАЯ

Аннотация. Основным лейтмотивом данного исследования является художественное бытие «новой казахской женщины» в творческом контексте Абая, их особенности и аксиологический характер, обладающие собственным гендерным сознанием. Кроме того, анализируется содержание и смысловое значение категории «ценность» в раскрытии аксиологических граней казахских женщин, воплощенных поэтом. Автор обращает внимание на духовный мир казахской женщины и онтологический аспект женского сознания, впервые проявляющийся в дискурсе Абая, за пределами стереотипов и культурных клише женщин, которые когда-то существовали в казахской литературе. На протяжении веков прославленная красота, изящество, внешняя портретная описание, как способ передачи индивидуальности, личностных граней казахской женщины и психических явлений в ее душевном мире. Также в национальной литературе рассматривается эмансипационная точка зрения Абая, который первым воспел женское освобождение, женское счастье. В литературно-культурном, историческом контексте рассматриваются асоциальные реалии казахских женщин и их «изменившиеся» поведенческие стратегии, которые нарушают общепринятые стандарты традиционного общества в поэзии Абая и привносят новые взгляды, новые ценности. Также формулируется художественный мир женских персонажей, открыто выражающих любовные страсти и интимные желания в произведениях Абая, и поэтическая позиция, иллюстрирующая феминистские черты в соответствии с женским мировоззрением. «Новая казахская женщина», созданная Абаем, смело бросает вызов устоявшимся условностям патриархального общества, протестуя против навязанных ему (бытовых, семейных, жизненных) стереотипических взглядов.

Осознавая смысл своей жизни, свое «я», она проявляется в образе стремления действовать, жить, как хочет для себя. Цель исследования также состояла в том, чтобы определить женскую проблему в творчестве Абая, которая ранее рассматривалась в различных аспектах, эволюцию их социального, психологического, эстетико-художественного образа и новизну поэта в интерпретации женской темы. Поэтому в статье последовательно дифференцируется новый образ казахской женщины, которая в предшествующем литературном дискурсе превратилась из духовно слабой, пассивной личности в разносторонне зрелую, активную личность.

Ключевые слова: Абай, поэзия, «новая казахская женщина», теория личности, общечеловеческие ценности, аксиология.

A.N. ZHUMATAYEVA

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

D. MUKHAMEDIEV

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

ARTISTIC AXIOLOGY OF THE IMAGE OF THE «NEW KAZAKH WOMAN» IN ABAY'S POETRY

Annotation. The main leitmotif of this study is the artistic existence of the «new kazakh woman” in the creative context of Abai, their features and axiological character, which have their own gender consciousness. In addition, the content and semantic meaning of the category “value” is analyzed in revealing the axiological facets of Kazakh women, embodied by the poet. The author draws attention to the spiritual world of the kazakh woman and the ontological aspect of female consciousness, which first appears in Abai’s discourse, beyond the stereotypes and cultural clichés of women that once existed in kazakh literature. For centuries, beauty, grace, and external portraiture have been glorified as a way of conveying individuality, personal facets of a kazakh woman and mental phenomena in her spiritual world. Also in the national literature, the emancipatory point of view of Abai, who was the first to sing of women’s liberation and women’s happiness, is considered. In the literary, cultural, historical context, the asocial realities of kazakh women and their “changed” behavioral strategies are considered, which violate the generally accepted standards of traditional society in Abai’s poetry and introduce new views, new values. It also formulates the artistic world of female characters who openly express love passions and intimate desires in Abai’s works, and a poetic position illustrating feminist traits in accordance with the female worldview. The “new kazakh woman” created by Abai boldly challenges the established conventions of patriarchal society, protesting against the stereotypical views imposed on him (everyday, family, life). Realizing the meaning of her life, her “I,” she manifests herself in the image of the desire to act, to live as she wants for herself. The purpose of the study was also to determine the women’s problem in Abai’s work, which was previously considered in various aspects, the evolution of their social, psychological, aesthetic and artistic image and the novelty of the poet in interpreting the female theme. Therefore, the article consistently differentiates a new image of the Kazakh woman, who in the previous literary discourse has transformed from a spiritually weak, passive personality into a versatile, mature, active personality.

Keywords: Abai, poetry, «new kazakh woman», personality theory, universal values, axiology.

References

1. Abaitanu. Tandamaly enbekter. II tom. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015, – 264 b.
2. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultanova B., Abilkhayrov N., Abdrakhmanova K. Artistic Transformation of the Female Image in Kazakh Literature // Mankind quarterly 2021, volume 61, № 3. – pp. 653-668. URL: <https://mankindquarterly.org/archive/issue/61-3/16>
3. Abai. Şyғарmalapynyñ akademialyq tolyq jinaғы. Üş tomdyq. 1-tom. – Almaty: Jazuşy, 2020. – 640 b.

4. Maitanov B. Täuelsızdık – küres müraty: zertteuler men maqalalar. – Almaty: Qüs joly, 2012. – 490 b.
5. Dädebaev J. Abai ılımın bilu, tüsinu jäne qoldanu // Äl-Farabi atyndağy QazÜU Habarşysy, filologia seriasy. – №4 (184). – 2021. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>
6. Şapai T. Anyq Abai. – Almaty: Asyl kitap, 2021. – 220 b.
7. Syzdyqova R. Abaidyñ söz örnegi. Almaty: Sanat, 1995. – 208 b.
8. Filosofski slovar / Pod red. I.T. Frolova. – 4-e izd. – M.: Politizdat, 1981. – 445 s.
9. Value. [Elektronny resurs]. URL: <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C> (Qaralğan kuni: 18.02.2024)
10. Fromm E. Zdorovoe obshestvo. – M.: 2006. – S. 471.
11. Doszhan R. Image of the woman and mother in Abay's works // The wisdom of the Great Steppe // Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University, Eurasian Research Institute, 1st Edition: – Almaty, 2021. – 336 p.
12. Äuezov M. Abai Qunanbaev. – Almaty: Gylym, 1967. – 340 b.

Авторлар туралы мәлімет

Жұматаева Айдана Нышанғалиқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Жуматаева Айдана Нышанғалиевна – магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Zhumatayeva Aidana Nyshangalikyzy – Master of Arts in Humanities Researcher Institute of Literature and Art named after M.O. Aueзов, Almaty, Kazakhstan.

Мұхамедиев Дәурен – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Мухамедиев Даурен – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Mukhamediev Dauren – candidate of Philological sciences, senior teacher at the Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

С.А. ҚАСҚАБАСОВ¹*Ж.Т. КАРИПБАЕВ²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан^{1,2}(e-mail: seit.kaskabassov1940@mail.ru¹, zhanzhargan@mail.ru².)***АЛАШ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕР**

Аңдатпа. Мақаланың зерттеу нысанына ХХ ғасыр басындағы жаңа қазақ әдебиетінің дамуына қосқан ұлттық фольклордың әсері алынды. Алмайғайып заманда қалыптасқан жаңа ұлттық әдебиет басынан тағдырдың талайын кешкені белгілі. Ұлт зиялыларының тәуелсіздік жолындағы жанкешті еңбектерінің бірқатары ұлттық әдебиетің, әдебиеттану мен фольклортану ғылымдарын дамытумен байланысты болды. Соның ішінде Алаш қозғалысының саяси платформасының негізінде Алаш туралы мифпен жатты. Сонымен бірге алаш қайраткерлерінің ғылыми ізденістерін айтпаған да, әдеби шығармашылықтары фольклорды туындыларының сюжеттерінің өрбуінде, кейіпкерлер бейнесін сомдауында, идеялық шешім мен идеологиялық құрал ретінде пайдаланылуы, сол кезеңдегі советшіл қаламгерлер туындыларымен салыстырыла отырып талданады. Ұлт әдебиетінің тарихында, өшпестей ізін қалдырған алаш қаламгері М. Жұмабаев шығармаларындағы негізгі ерекшеліктің бірі оның фольклорлық материалы зерттеумен қатар молынан шығармашылық мақсаттарда да қолдануында. Оның ұстанған және дәріптеген рухани құндылықтары ұлт фольклорымен тікелей байланысты болуының себептері мен салдарына назар аударылады. Сонымен қатар, әдеби дәстүр сабақтастығы мен ондағы идеологиялық күрес мәселелеріне, тәуелсіздік идеяларын дәріптеудегі фольклорлық материалдың роліне, авторлық позицияны танытудағы орнына мән беріліп, тиісті нәтижелер пайымдалып мен қортындылар жасалады.

Түйін сөздер: Алаш, ұлттық сана, жаңа әдебиет, фольклоризм, М. Жұмабаев, мифологиялық сана, фольклорлық сюжет және образ.

Кіріспе. Әр этностың халық болып қалыптасуы, ұлт болып ұйысу процесі, ең алдымен – оның ұлттық сана сезімнің ояну мен өсу процестеріне тікелей байланысты болған. Бұл процестер тұтастаған дәуірлер, мыңдаған жылдар аралығын қамтып, ұзақ уақыт бой өтеткен әр-алуан тарихи кезеңдермен байланысты болған. Соның ішіндегі ең қарқынды шағы ХХІ соңы мен ХХ ғасырдың басында өмір сүрген қайраткер тұлғалардың өз халқының мүддесі үшін атқарған тарихи миссияларының аясында қалыптастырған мәдени-гуманитарлық бірлікпен байланысты. Қазақ халқының ұлттық сана сезімінің өсуі мен ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы ең өнімді шағы да осы кезеңмен байланысты және осы процестердің аса қарқынды жүруінде қазақ әдебиетінің алар орны ерекше болды. Тамыры Көк Түркітер заманынан бастау алатын қазақ әдебиеті, бүгінгі күнгі қалпы, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы жартысын қамтып, бірнеше күрделі кезеңдерді басынан кешірді. Кеңестік кезеңде «қазақ әдебиеті тек 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі аралықта ғана қалыптасты» деген қасаң идеологиялық ұстанымдар берік болып келгенімен, тәуелсіздік жылдары ондай көзқарастар түбегейлі өзгеріп, ұлттық бағыттың жаңғыруымен байланысты, төл әдебиетке деген жаға ұстанымдар қалыптасуда.

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын АР 14870833 «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» ғылыми жоба аясында жазылды.

Қазақ әдебиетінің жаңа дәуірінің Абай Құнанбайұлы мен Ыбырай Алтынсаринның шығармашылықтарынан бастау алғанымен, әлемдік үрдіске айналған еуропа дәстүріне жаппай бет бұруы ХХ ғасырдың басталу шағымен қатар келеді. Жаңа әдебиеттің даму негізінде, бір жағы шығыстық жазба әдеби дәстүрлер жатса, екінші жағынан мол ауыз әдебиеті мен фольклорлық мұра да үлкен үлесін қосқаны белгілі. Сонымен қатар, осы кезең әдебиетіне байланысты қазақ әдебиетінде бірыңғай пікір әлі де қалыптаса қаймады.

Егер кеңестік кезеңде тек алашыл қаламгерлер мұрасы мүлдем назар аударылмай келсе, кейінгі жылдары советшіл жазушылардың туындылары біржнғай сынға алынып, әдеби процестегі орындары есепке аз алынып келуде. Дегенмен, әдеби үрдісті бөле-жарып қарау біртұтас қазақ әдебиетде болған тарихи процестерді объективті негізде түсінуге мүмкіндік бермейді. Сонымен бірге, алашшыл қаламгерлер мұрасы болсын, социализм идеяларын дәріптеген советшілдері болсын әдеби дамудағы өзінің орындары бар. Солардың барлығы да өздерінен ілгергі кезеңде қалыптасқан әдеби-көркемдік тәжірибеге иек арты, ал соның ішінде фольклорлық сюжеттер, мотивтер, жанрлары, кейпкерлер жүйесі, көркем бейнелері молынан жаңа әдебиеттің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі өлшеусіз. Олар қарапайым оқу хретомагияларды құрастырудан бастап, жекелеген кесек туындылардың дүниеге келуіне себеп болды, әдебиет тарихында өздерінің тиісті бағасы мен орнын алды. **Әдістеме және зерттеу әдістері.** Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, типологиялық-салыстырмалы, герменевтикалық әдістер негізге алына отырып тиісті талдаулар мен қорытындылар жасалады.

Тарихинегізде Алашқозғалысының саяси-ағартушылық тұғырнамасын қалыптастыруда Алаш туралы этногенерикалық мифтің алынуы тек саяси қадам ғана емес, ұлт жадындағы тәуелсіздік идеясын жағырту, ұлттық сананы оятудың амалына айналғаны көрсету қадамы жасалады. Зерттеу аясында ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі процестерді тұтастай қарау, оның ішіндегі бағыттардың идеологиялық негіздегі айырмашылықтарын айқындай отырып ортақ арна ретінде фольклорлық материалды өз мақсаттарын жүзеге асыру жолында қалай пайдаланғанын айқындау. Алаш қаламгердерінің әдеби мұрасындағы фольклоризмдерге айрықша назар аударып, осы негізде М. Жұмабаев шығармашылығына тиісті талдаулар жасап, тиісті нәтижелерін айқындап, қорытындыларын жасау.

Сонымен бірге, осы тақырып аясында зерттеу жүргізген ғалымдар А. Байтұрсынов, С. Қасқабасов, Р. Нұрғали, Ш. Елеуқенов, Ж. Жарылғапов сынды ғалымдардың еңбектері мен Г. Кеңдірбаева, К. Өзгежан, Д. Жақан, А. Жаманқозова, Г. Обаева сынды ғалымдардың зерттеу мақалалары негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. ХХ ғасырдың басында ұлттық сананың өсуі, зиялы қауымның ұлтың саяси-экономикалық, ағартушылық-әлеуметтік мүдделерін қорғауды мұрат еткен саяси-ағартушылық ортаның қалыптастыруы, әдеби даму процестерімен қатар жүрді. Осы кезең тарихына байланысты Г. Кеңдірбаева: «ХХ ғасыр басындағы орыстардың Қазақстанды отарлау саясатының нәтижесінде, экономикалық және әлеуметтік мәселелер өзінің шарықтау шегіне жеткен болатын. Жалпы осы кезең қазақтың ең шұрайлы жерлерінің тартылып алынып, орыс шаруаларын осы аймақтарға жаппай көшіру саясатымен ерекшеленеді. Орыстың бюрократиялық басқару жүйесі қазақтың дістүрлі көшпенді-әлеуметтік жүйесін құртуға және бірте-бірте қазақтарды шоқындыруды көздеді. 1905 жылғы төңкеріс пен Бірінші Дүниежүзілік соғыс Ресейдің өзінде болсын, оның провинциаларында болсын қарсылық көрсету әрекеттерінің күшейуіне үлкен септігін тигізді. Осындай алмағайып замандағы, аласапырандарға душар болған қазақ интеллигенциясы қазақ халқының мәдениетін мен онық ұлттық болмысын сақтау мәселелерін шешуі керек болды» [1], дейді. 1905 жылғы оқиғалардың қатарында, қазақ зиялыларының саяси-әлеуметтік, мәдени-гуманитарлық, аймақтық-экономикалық талаптарын қойған Қарқаралы құзырхатын жолдау негізінде құрылған Алаш ұлт-азаттық қозғалысы ұлттық бірегейлігінің күшейуі, сана-сезімін өсуі, тарихи жадынысының жаңғыруына өлшеусіз еңбектек сіңірді. Алаш полиэтномимы мен қозғалы туралы қызық зерттеу жүргізген ғалым О. Кесичи: «Қазақ элиталары ұлт мәдениетін

өздерінің қиялынан туғызған жоқ, олар өздерінің бүгінгісінің тағылымын халықтың өткен тарихтарына зерделі ойларын жүгірту алды. Сонымен бірге, өткенің тағылымы олардың жаңа саяси ұстанымдарын да қалың бұқара тарапына мойындалуының да кепілі болды. Алашордашылар Алаш туралы мифты өздерінің ішкі және сыртқы саясаттағы стратегияларын жүзеге асырудың құралына айналдырды» [2], дейді. Саяси күрес жолының негізінде қазақ зиялыларының ғылыми және әдеби ізденістерінің көпшілігі өз халқының өткен жүріп жолын, фольклорын зерттеге, оны жаңаша түсініп пайымдауға арналды. Тіпті ұлттық фольклортану ғылымының қалыптасуы алаш қозғалысының төңірегінде топтасқан қайраткерлердің еңбектерімен байланысты болып келеді. «Алаш зиялыларының фольклорды жинау мен бастыру немесе зерттеу ісінде бірізділік болмай, бірде баяу, бірде қарқынды жүруінің өзі Алаш қозғалысының даму дәрежесіне, оларға жасалған қысым дәрежесіне байланысты болды. Алайда қандай сергелдеңге түссе де олар алған бағытынан айнымай табандылық танытты. Ойларын кең көлемде жүзеге асыра алмаған кезеңдерде газет-журналдарда мақала, жекелеген пікірлер, хаттар арқылы елмен байланысын үзбей, идеяларын таратты. Төлтума мұралар арқылы өткен тарихын түгендеп, ұлттың санасын көтерудің жолын ұсынған қайраткерлер көшпелі мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерінің негізін сақтай отырып, заман үдерісінен де құр қалмай дамудың жолдарын ұсынды» [3, 117] – дейді зерттеуші Д.Жақан.

Бір өкініштісі, қазақ халқы өзінің тарихи жады бар, ұлттық болмысы қалыптасқан, дара мәдениеті мен дәстүрлі қоғамдық институттары бар халық бола тұра ХХ ғасырдың есігін отарланған елдер қатарында ашты. Сол тұстағы орыс халқының өзі де патшалық самодержавие режимінің қатаң саяси бұғауда ұсталды. Мұндай елде ешқандай демократиялық үрдістерге жол берілмей, қоғамдық институттардың ілгері дамытуы туралы ешқандай сөз айтуға келмейтін. Дегенде орыстың және өзге отарланған халықтардың зиялы қауымы өкілдері ашық түрде де, жабық түрде де патшалық самодержавиеге қарсы әртүрлі саяси қарсылықтар көрсетіп жатты. Қазақ ортасынан шыққан зиялы қауым өкілдері колониалдық режиммен араласуының нәтижесінде жастары Санкт-Петербург, Москва, Қазан, Киев, Варшава, Рига, Омбы, Томск, Уфа, Орынбор және т.б. Ресейдің сол кездегі белді қалаларында еуропалық үлгіде жоғарғы білім алуға мүмкіндік алды. Осы жоғары орындар тек білім қазақ жастары білім алумен қатар, саяси көзқарастарын да кеңейтуіне үлкен мүмкіндік алды. Сонымен бірге, сол кезеңдегі қазақ жастарының жадысында әлі де 1847 жылы Кенесары ханың өлімімен бірге шаңырағы ортасына түскен тәуелсіз мемлекеттігі туралы жадылары әлі шайыла қоймаған шағы да болатын. Сондықтан ғасыр басындағы қазақтың жаңа буын зиялылары шын мәнінде білімді, ұлт мүддесіне үшін тағдырыларын байланған, толғамды ойы мен орнықты пікірі азаматтар болып қалыптасты.

Патшалық Ресей толыққанды тоталитарлық ел болып қалыптасқандықтың салдарынан, ойшылы А. Герцен: «Қоғамдық еркіндігінен айырылған халықтың, өзінің наразылық дауысы мен өзінің арымен санасатын жалғыз ғана мінбері тек әдебиет болып қалады» [1, 198] деген пікіріде аңғарғартылғандай, әдебиет тек орыс халқының ғана емес, Патшалық Ресейді жайлаған балық халықтарының жан айғайының алаңына айналды.

Қазақ ежелден сөз өнерін өзге өнер түрлерінен жоғары қойған халық болған соң, ұлт болмысына байланысты құндылықтармен қастерлі ұғымдар көркем сөз жүйесінде сақталып, ұлттық сананы оятудың, өресін өсірудің ықпалды құралына айналды. Басқа халықтарда сөз өнері тек өнердің бір саласы ретінде ұаралған болса, қазақ дәстүрінде көркем сөз саяси өмірдің де бөлінбес бір бөлшегі болатын. Сондықтан әдебиет ұлттық мүддені көркем сөз арқылы жеткізудің, сонымен бірге арқылы халықты ағартудың, тәуелсіздік идеясын дәріптеудің алаңы болды. ХХ ғасырдың басындағы қазақ үшін жаңа әдебиет тек еуропалық үлгідегі жаңа әдеби дәстүрді дәріптеумен ғана шектелмей, сонымен бірге ежелден белгілі көркем бейнелер мен осыған дейін қалыптасқан дәстүрлі әдістерді пайдалана отырып дамыды. Жаңа әдеби ой мен шығармашылықтың қарқынды дамуымен қатар, ұлттық сана көкжиегі де кеңейіп жатты. 1917 жылы А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов бастаған

ұлт зиялылары Алаш автономиялы республикасын жариялады. Саяси-ағартушылық негізде құрылған Алаш қозғалысы тек саяси қозғалыс ретінде ғана дамуын тауып қоймай, сол тұста ең ықпалды мәдени күш ретінде де қалыптасты. Сонымен қатар, сол жылғы Қазан төңкерісінің негізінде Ресейде билікке келген большевиктер, алып ел аймақтарында өз билігін азамат соғысынның негізінде орнатып, қоғамды социалистік негізде дамытуды көздеген тоталитарлық режимды арқау еткен саяси-репрессивті жүйені қалыптастырды. Осы тұстан бастап, қазақ қаламгерлері екі идеологиялық бағытқа шығармашылығымен айналыса бастады. Алғашқылары елдік мұратын көздеген алаш идеяларының төңірегінде топтасқан болса, бірқатар қазақ азаматтары социалистік идеяларды қолдау танытты. Сонымен бірге, қазақ қаламгерлерінің арасында идеологиялық қайшылықтар болғанымен, екі ұстаным өкілдері көркемдік көркем-эстетикалық ұстанымдарында, ұлттық құндылықтарды дәріптеуде, қазақ әйелінің тақырыбын арқау етуде, тарихи тақырыптарды қаузауда болсын, қазақ қаламгерлерінің арасында ұқсастықтар аңғарылады. XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап дамуын тапқан социалистік реализм қойған тапшылық талаптарға жауап беретін шығармалмашылыққа алашшыл қаламгерлердің туындылары белгілі дәрежеде жауап беріп жатты. Әлбетте, алашшыл әдебиет замана талаптарымен санасуымен бірге, советшіл қаламгерлер де ұлттық мүддені көздеген ортақ тақырыптарға қалам түртіп жатты.

Бүгінгі күндегі қоғамда екі ағым өкілдерінің арасына жік салу, сонымен бірге тапшылық принциптерді арқау еткен жазушыларды кейде солақай сынға алу үрдісі белең алуда. Алайда, тұтастай қарайтын болсақ екі ағым өкілдерінің идеологиялық тұрғыда көзқарастары алшақ болғанымен оларды біріктіретін ортақ дүние ұлт тағдыры, оның мүддесі болды. Олардың айырмашылығы тек ұлттың дамуында жолын таңдауында ғана деуге болады. Айталық екі көзқарастағы қаламгерлер арасында, алашшыл жазушыларды М. Жұмабаев «Алқа» ұйымы құрған болса, екінші жағынан С. Сейфуллин бастаған Қазақстанның пролетарият жазушыларының ассоциациясының құрылды (ҚазПЖА). Осы одақтардың мүшелерінің арасында идеологиялық алшақтықтар болғанымен, тұтастай алғанда жаңа қазақ әдебиеттің іргесі бірге қаланды. Әсіресе алаш рухты қаламгерлер қолданған фольклоризмдер, сырт көзге жағымды, сол заман идеологиясына жағымды көрінгенімен, астарында оқырмандарға терең ой салатын үлкен туындылардың жазылуына себеп болды.

Егер Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта фольклорлық және шығыстық дәстүрді арқау ете отырып дамуын тапқан ескішіл әдебиеттің халық арасындағы ықпалы зор болғанына қарамас болса да, соған қарамастан жаңа буын қаламгерлері халық арасындағы жаңаша әдеби дәстүрдің ықпалын күшейте алды. XIX ғасырдың екінші жартысында А. Құнанбайұлы мен Ы. Алтынсарин сынды ақын-жазушылар ұстанған реализм мен романтизм әдістерін жаңа буын жазушылары одан әрі дамыта алды деуге болады. 1911 жылы «Айқап» журналы, ал 1913 «Қазақ» газетінен бастап «Бірлік туы», «Сарыарқа» мен т.б. мерзімді басылымдар қоғамдық ойды өсіріп, көкжиегін кеңітті. Егер ескішіл дәстүріндегі әдебиетте көркем әлем аясы мен көркем дәстүрлер канонға айналған шығыстық-мұсылмандық шеңберімен ғана шектелсе, жаңа ұламгерлер ұлттық әдебиетте жалпы адамзаттық тақырыптарды кіргізіп, жаңашыл үрдістерді талаптарды ұлт әдебиетінің алдына қоя алды. XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиет қарқынды дауының негізінде Ж. Жарылғаповтың пікірінше: «Әдебиет ілгерілеуінің тағы бір айқындаушы – интеллектуалдықтың артуы. Әдеби шығармашылықтың санадан тыс стихиялық элементтері мен саналы түрде жүзеге асатын элементтерінің қарым-қатынасы өзгере бастады. Шығармашылықтың стихиялығына мифтік сана мен фольклордан келе жатқан дәстүрлі элементтерді жатқыза аламыз» [2, 20] дейді. Осы кезеңдегі халықтың эстетикалық талғамы мен талаптарына келер болсақ, жалпы қазақ әлі мифологиялық санадан арыла қоймаған және дүниені діни-мифологиялық сана аясында таныған шағы болатын. Академик С. Қасқабасов: «Біздің бұрынғы бабаларымыз, тіпті революцияға дейінгі, ол аз болса одан бертінгі кезде өмір сүрген қариялар қазақ арасында айтылған аңыздар мен мифтерге иланған, ондағы оқиғаларды баяғыда болды

деп ойлаған» [3, 72] деген пікір айтады. Жаңа дәуір әдебиетінің өкілдері «әлем әдебиетінен келген әдеби бағыттар мен ағымдардың элементтері ұлтымыздың бай фольклоры мен поэзиялық құндылықтарымен бірге өрілуінің нәтижесінде кәсіби ұлттық прозамыздың дүниеге келуіне септігін тигізді» [2, 18], дейді Ж. Жарылғапов. Алғашқы ұлттық прозалық туындыларда фольклорлық стильдің, ойлау ерекшеліктерінің ықпалы күшті болғаны рас. Алайда, тұтастай әдебиетіміздің қалыптасуында фольклоризмның ықпалы барлық әдебиет тектерінен толықтай байқауға болады. Айталық, А. Жаманкөзова жаңа дәуір ұлттық прозасындағы алғашқы туындыларына жататын «М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» М. Дулатова, Т. Жомартбаевтың «Қыз көрелік», С. Торайғыровтың «Қамар-Сұлу» Ш. Құдайбердіұлының «Әділ-Мария», С. Көбеевтың «Қалың мал» романдары мен Б. Майлиның «Шұғаның белгісі» повесінде өмірлік материалды таңдау, кейіпкерлердің мінездерін ашудағы эстетикалық бастаулар авторлардың фольклорлық сана ықпалынан шыға амағандығын аңғартады» [4] дейді.

Алғашқы драмалық туындыларға келетін болсақ, Қ. Кемеңгерұлының «Алтын сақина» драмасы сондай фольклор әсері айқын байқалса, Ж. Шаниның «Арқалық батыр» трагедиясы таза халық жырының, эпос нұсқасының негізінде жазылғанын автордың өзі де айтып кеткені белгілі [5, 156]. Осы қатарда, М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Қалқаман-Мамыр», «Хан Кене», Ғ. Мүсіреповтың «Қыз Жібек» сынды бірқатар пьесаларды атап өтуге болады [6]. Әр пьесада батырлық, тарихи, новеллалық эпостардың сюжеттер негізінде құрылғандығын анық көруге болады.

Әсіресе осы кезең поэзиясындағы кесек поэмаларының дені фольклорлық туындыларының сюжеттері мен мотивтерін, кейіпкерлер бейнесі мен баяндау ерекшеліктерін арқау еткені, бір жағы қазақ әдебиетіне шығыстық дәстүр арқылы сіңген назиралық үрдістің сақталғанын байқатса, екінші жағынан астарында терең мағынасы бар, мазмұнындағы көркем-идеялық шешімдерінің даралығын аңғартады. М. Жұмабаевтың «Қорқыт», «Батыр баян», «Жүсіп хан», «Өтірік өлең» поэмалары мен «Қойлыбайдың қобызы», «Ескендірдің екі мүйізі» балладаларында, І. Жансүгіровтың «Құлагер», «Күйші», «Күй» «Дала» поэмалары, С. Сейфуллинның «Көкшетау», «Аққудың айырылуы» сынды поэмалары фольклордағы аңыздық, мифтік, ертегілік сюжеттерді арқау еткен туындылар ретінде белгілі. Прозаға қарағанда поэзиялық туындылар көркемдік тұрғыдан болсын, эстетикалық жағынан болсын сол замандағы басқа тектегі туындылардан әдекайда жоғары тұрған туындылар болғаны сөзсіз. Айталық, М. Жұмабаевтың «Батыр баян», С. Сейфуллинның «Көкшетау», І. Жансүгіровтың «Күйші» поэмалары» Абылай хан мен оның ұрпағы Кенесары хан кейіпкерлерінің бірі болып табылып, тарихи сарын арқау болғанымен, хандар тұлғасына байланысты идеялогиялық көзқарастар тұрғыда алашыл Мағжаннан, советшіл Сәкен мен Ілияс көзқарастары жанаса бермейді.

Бастапқыда батыста фольклор ғылымын қара халықтың ауызекі тілінің аясында қалыптасқан сөз өнері, өз арасында қалыптасқан әдет-ғұрпы және осы аяда дамуын тапқан мәдениеті ретінде қарлып, ақсүектіктер ортасында қалыптасқан классикалық мәдениеттен дәрежесі төмен саналып, қарабайыр анайы мәдениет түрі ретінде қарастыру үрдісі қалыптасқан. Бүгінгі Британияда қарапайым халық арасындағы ауызекі тілі мен жалпы ағылшын тілінің арасында бірін-бірі түсіне алмастай дәрежедегі акцент пен диалектілер бар. Бүгінгі күнге дейін көпшілік ортада төменгі кластың акцентінде сөйлеу әдепсіздік ретінде қабылданады. Ал біздің тіл мәдениетіміздің ерекшелігі, тіліміз бен мәдениетіміздің барша халық үшін ортақтығында, еш уақытта кластық негізде тіл мен мәдениет бөле-жпрп қарамауында. Барлық ел іші болсын, шетелдегі қазақтар болсын тіл мен мәдениет ортақ және болмашын ғана өңірлілік ерекшелігі болуы ғана мүмкін. Осындай тұтастық ХХ ғасырдың басында да болған, ал 30-шы жылдарына дейінгі аралықтағы әдебиетті теориялық негізде пайымдаған А. Байтұрсынов сөз өнерін ауз әдебиетін жазба әдебиеттен бола жарып қарамайды, тұтастай сөз өнері ретінде алып қарауы да сондықтан болса керек. Тап солай өл келең әдебиеті дара сөз ретінде қалыптасса да фольклормен генетикалық негізде тұтасып жатыр.

С. Қасқабасов әдебиет пен фольклордық байланысының төрт типін айтады, олар: генетикалық, оппозициялық, үндестік және кері байланыстыр. Сонымен бірге, «әдебиет пен фольклордың арасындағы генетикалық байланыс жазба әдебиеттің жаңадан қалыптасу шағына тән, оның түп-тура фольклордың ішінен өсіп шыққан шағында оның жанрларын, сюжеттерін, бейнелерін, тілін молынан пайдаланады» [7, 344-346], дейді академик. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін сөз еткен кезде, оның тап солай фольклордың ішінен өсіп шыққаны анық көрінеді. Авторлар кейде бейсаналық, кейде саналы негізде шығармашылықтарында үнемі фольклорға жүгініп отырады. Айталық, алғашқы прозалық және драмалық туындылардың тілі, стилі, оның ішіндегі бейнелеріді сомдау әдістері, жалпы фоны ретінде фольклормен үздіксіз реминисценциялық байланыс негізінде құрып отырады. Тіпті жекелеген драмалық туындылар толығымен эпос жырлардың сюжеттік желілерін арқау ете отырып жазылғаны анық. Егер кейінгі есейген қазақ әдебиетінде фольклорға саналы түрде баратын болса, жаңа әдебиеттің қалыптасу шағында жазушының дамыған фольклорлық кеңістікте өмір сүруі, оны өзге сөз өнерінің салаларынан көрі жақсы білуі, туындыны фольклордың тілінде сөйлетуі шартсыз дүние. Тіпті қаламгердің еркіне бағынбайтын шарттардың біріне айналып, толықтай интермәтінділік астарлар негізінде туындыларда үйлесімді негізде кестеленіп отырады. Олардағы генетикалық байланыс аса қуатты, себебі қаламгердің көркем әлемі туралы түйсігі фольклорлық әлем аясында қалыптасқан болғандықтан

Қазақ әдебиетіндегі шығыс әдебиетінің ішіндегі жекелеген ұлттық бөлігі болғандықтан, нағыз әдебиет ретінде тек поэзиялық формада жазылған туындылар ғана есептелді. Сондықтан әдебиеттің өзге тектерінен көрі жаға дәуір поэзиясы да едәуір ілгері дамыған болатын. Осы кезең поэзиясы да А. Байтұрсынұвтың жіктеуі бойында діндарлықтан, ділмарлыққа өткен әдебиет діндарлық кезеңінде ақын-молдалар қалыптастырған әдеби дәстүр жаңа формаға ие болды. Оның айтуынша: «Бастапқы жазба әдебиеттің мақсаты – дінді жаю, дінді күшейту болса, соңғы әдебиеттің мақсаты – тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болды», дейді [8, 144]. Деген де жаңа әдебиетте де шығыс әдебиетіне тән нәзіралық сипат басым болып, енді классикалық шығыстық сюжетермен қатар ұлттық фольклордағы эпостық, ертегілік, аңыздық, әпсаналық, мифтік сюжеттер генетикалық негізде жалғасын тапты. Шығыста қалыптасқан нәзирагөйліктің өзі фольклорлық сюжеттерді жазба негізде дамыған түрі бола келе, фольклорды молынан пайдаланған болса, ұлттық әдебиетте ұлттық негіздердің басымдылығымен қатар саяси ұстанымдар мен идеологиялық көзқарастарға басымдылық беріле бастады. Айталық, алашшы М. Жұмабаевтың поэмаларына байланысты Ш. Елеуқенов: «Әдебиет өткенді жырлай бастады, бірақ өйткенде ол бқрынғыны қайта орнатуды көздеген жоқ, тағылық өмірін дәріптеген жоқ. Ол өткенді жырлағанда жас халқын демейтін, оның оның жүрегіне сенім отын жағатын айла әзеді» [9, 354] дейді. Сонымен бірге, Мағжаның өзі де «Батыр Баян» поэмасының басында:

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да.
Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
Толғанып қарауым сол баяғыға.
Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар
Әдемі ертегідей баяғыда.
Әдемі еткенді ойлап айнымасам,

Сұм өмір күшті уын аяды ма? [10, 232], – деп өзінің поэманы жазған кезіндегі автор ретіндегі психологиялық күйін, шығармашылық мақсатын айқын көрсеткен. Соныдықтан, осы поэманы оның фольклорлық сюжет негізінде, фольклорға жақын эпикалық дәстүрде бекіген батырлық эпос сарынымен беруі мақсатты негізде жасалған қадам екені айқын көрінеді. Мұнда тек халықтың алдында елінің тәуелсіздігінің жолында жанкешті ерлік

көрсетіп, құрбан болуды ғана емес, тек сол жол үшін өмір сүріп, сол жолда ғана жан беруді, тіпті өз туған бауырында сол жолда құрбан етудің ең игі іс ретінде көрсетеді. Поэзияда кейде тылсыммен байланыс күшті және сәуегейлік сипатта жоқ емес. Сол тұста саяси жеңіліске ұшыраған Алаш қозғалысы дағдарысқа түсіп, көседерінің қатарындағы бой көрсеткен азаматтарға қарсы идеологиялық негізде қудалау, әр қадамдарын аңду басталған болатын. Оның «Қорқыт» поэмасы аңыздық, мифтік Қорқыт бейнесін арқылы қызыл билік тарапынан төніп келе жатқан ажалға қарсы шығудағы, өнердің, поэзияның ажалсыздығы арқылы мәңгілікке өмір кешуін, осының арқасында түбінде мұратқа жетуін үміті етеді. Мағжан тіпті классикалық назирашылық дәстүр аясындағы «Ескендір» тақырыбына да қадам басып, осы тақырып та да өзінің ізін қалдырды. Мұнда ескі әдебиеттегідей дастан емес, Абайдағыдай поэма емес, қысқа поэзиялық жанр – баллада негізінде берген. Оның «Қос мүйізді Ескендір» балладасының негізіне халық арасында кеңінен тараған әпсана алынған. Ақын нұсқасының сюжеттік желісі Ақыт Үлмжіұлының нұсқасына жақын келеді. Алайда идеялық мазмұны жағынан Абай поэмасымен үндесіп жатыр. Онда:

Ертегі ерте күндерде,
Ескендір атты хан болған.
Бесіктен көрге кіргенше,

Көргені қызыл қан болған [10, 83] – деп, ертегі астарында Ескендірдің жауыз бейнесіне баса назар аудартады. Ол балладада екі-ақ кейіпкер бар, біріншісі – патша да, екіншісі – шаштараз. Туынды шаштараздың дарға асылуымен аяқталады. Ақын пафосы өзінің өмір сүрген заманының келбетін сомдауға бағытталғаны байқалады. Шағын болса да, осы туынды сюжеті ертегілік сюжетке меңзегенімен, бүгінгі күн көкжиегінен қарасаңыз, ақын өмір сүрген тоталитарлық кезеңнің тарихи шындығын әшкерелуі екенін түсінесіз. Ескендір кейіпкерінің астарына – сталиндік жүйенің жандайшаптары кейіптелген болса, шаштараз бейнесінде – режим болмысын танып қойған жазықсыз құрбандар сөз етіледі. Осы жайт Ескендір тақырыбының бір сюжеттік желі аясында идеялық мазмұнының өзгеруі, нақты тарихи кезең ақын-жазушыларының алдына қойылған тараптардан туындап отырғаны байқалады. Ескендір бейнесін әр ақын өзінің көркем-идеялық мақсаттарына қарай сомдағанымен, қазақ әдебиеті мен фольклорында Ескендір бейнесі жағымды контексте бейнелене қоймайған. Қазақ әдебиетіндегі осы үрдіс бойынша Ескендір бейнесін дүниеқұмар, жауыз әрі ашкөз патша ретінде сомдау тенденциясы орын алған.

Тарихи кейіпкерлерге келетін болсақ Мағжанның Абылайы:

Күндерде сонау қара, тапсырған ел
Тағдырын Абылайдай данасына.
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың
Қылсаң да аз қанша тәуеп моласына.
Алыстан орыс, қытай — ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.
Артында — ор, алдында – көр, жан-жағы жау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай,
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап.
Күндердің бір күнінде хан Абылай

Қалмаққа (ойына алды) ойран салмақ [10, 233], – деп елі үшін жан алып, жан берген дара саяси лидерді көреміз. Сондай сарында оның ұрпағы Сыздық төреге де «Ертегі» поэмасын арнайды, мұнда оның бейнесін ертегілік кейіпкер ретінде түспалдап береді. Бұл поэмада оның қарсыласы ретінде мифологиялық Жезтырнақ бейнесімен күресі кейіптелген. Алашшыл әдебиеттегі Абылай мен оның ұрпақтарының жағымды бейнесі С. Сейфуллин мен І. Жансүгіров поэмаларында жағымсыз кейіпте беріліп, тапшылдық тұрғыда феодалдық қатыгез қаһармандар ретінде көрсетілуі, олардың идеологиялық көзқарастары мен билігін орнатқан советтік билік талаптарына толықтай жауап беру қажеттілігінен болса керек. Ал Мағжанға шығармашылығына келетін болсақ ол өзінің Алаш

алдындағы сертіне беріктігін сақтап қалған, туындыларындағы түспал, мен аллегориялар астарында тәуелсіздік идеяларына деген адалдық, тек сол үшін ғана жан беру идеялын дәріптеу мен орнаған советшіл билікті әшкерелеу сынды мұраттарды көздейді.

Нәтижелер. Осы зерттеу барысында жаңа қазақ әдебиетіндегі қалыптасу шағындағы шығармашылық қаламгерлердің шығармашылығында фольклордың ықпалы:

Біріншіден, ХХ ғасыр басындағы қаламгерлердің фольклорлық кеңістік поэтикасының ішінде өмір сүруімен және фольклорды сөз өнерінің бір саласы ретінде бөле-жарып қарамай әдебиеттің бір саласы ретінде қарауында. Осы кезеңде фольклор әдебиеттің қай тегінде, қай жанрында болсын көркедеуші құрал, сюжеттік-мотивтік қоры ғана емес, әдебиеттің даралану шағындағы айқындалуындағы эстетикалық тірегі де бола алды. Фольклорлық материал бейнелерді сомдауда, туынды идеясын ашуда, автордың ұстанымын айқындауда, сюжеттік желіні айқындауда шығармашылық процестің негізгі құралына айналды. Сондықтан, фольклор әдебиетке көбіне таза кейде таза күйінде, ал дамыған едәуір дамуын тапқан поэзия жанрында, сюжеттік материал мен көркемдеуші материал ретінде пайдаланылды.

Екіншіден, ХХ ғасырдың басындағы әдебиет тек сөз өнерін дамытуды, көркем-шығармашылық негізде сайысқа түсуді ғана көздеп қоймады. Қазақ қаламгерлерінің негізгі идеологиялық құралына айналды. Қазақ баласы алашшыл және советшіл қаламгерлерге бөлініп, біріншілері әдебиетті өнер ретінде, фольклорды аллегория мен метафоралық негізде пайдаланса, советшіл қаламгерлер, жаңа биліктің халық арасындағы беделін нығайту, халыққа жақын тіл арқылы советтік идеяларды жеткізу құралы ретінде пайдаланды. Әр тараптың фольклорға интерпретация жасауы замана үрдісіне айналды.

Үшіншіден, сонымен бірге фольклорлық туындылар арқылы қоғамда болып жатқан өзгерістерге жазушылардың көзқарасын көрсетудің де құралына айналды. Кей туындыларды бөле идеологиялық тұрғыда бөле-жара қарауға келмейді. Фольклорлық сюжет пен бейнеге өзінің, жалпы қоғамның психологиялық ахуалын, жан күйзелісін, сыртқы жағдайға байланысты ішкі сезімін көрсетуді де көздегені байұалады. Айталық, С. Сейфуллинның «Аққудың айырылуы» поэмасы мен І. Жансүгіровтың «Күйші» поэмаларындағы пессимистік ауаң, белгілі дәрежеде өмірден түңілуді, мұраттарының алдындағы үмітсіздік күйді жетікзетіндей. Кейде тасқын ағынымен қоса ағып бара жатқан, бірақ тасқынға қарсы шығатын шарасы жоқ автор бейнесін де көруге болады. Керісінше, М. Жұмабаевтың сырт көз шарасыздығының астарында үлкен үміт, іспен болмаса да, сөз өнері арқылы кеткен есесін қайтару ниеті анық көрінеді. Оның үміті тек артында қалатын сөзінде екенін анық түсінгендіктен болар.

Қорытынды. ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының денінің эстетикалық талғамы фольклорлық негіздерді арқау етуі, дүниетанымы мифологиялық санаға жақын болуы қаламгердің де оқырманың да жақын болуы, жаңа әдебиеттің дамуында фольклордың үлкен ықпалын тигізді. Фольклор әдеби шығармашылықтың денінде прозалық және драмалық туындыларды поэтикалық көркемдеуші құрал ретінде бүкпесіз пайдаланылса, бірқатар алашшыл рухтағы қаламгерлер өздерінің авторлық позициясын, саяси, әлеуметтік, басқа да қоғам мен адам өміріндегі түйткіл мәселелерді жеткізудің құралы ретінде пайдаланды. Сол кезең, әдеби даралығын айқындауы фольклорды негізге алмай дамуы тіпті мүмкін де емес еді. Әдебиет идеологиялық күрестің ең десті құралына ғана айналып қоймай, фольклордағы материал арұылы қоғам мен адам арасындағы қайшылықтарды көрсетудің де әдісіне айналды. Генетикалық негізде фольклордың әдебиеті дамытудағы ролі бастапқылыққа ие болды. Егер алашшыл қаламгерлер фольклорлық материал арқылы қоғамдағы адам еркіндігі, ұлт тәуелсіздігі идеяларын дәріптеп, көнеден тамырын тартқан фольклорлық жанрлар мен сюжеттер арқылы тарихи тұлғалар бейнесін елдік мұратқа жетудегі идеал ретінде көрсетіп жаңа заманың кемшіліктерін көрсетуге тырысты. Керісінше советшіл жазушылар өткенді сынау оның бойындағы өткен формациялық кемшіліктерді көрсету арқылы жаңа заманды асқақтатуға, заманауи үрдіс ретінде үстемдікке жеткен тапшылдық принциптерге сай келтіре жазуды көздеді. Дей тұрғанмен

осындай қайшылықтар түпкілікті әдебиеттегі фольклоризмдерді арқау ете отырып әдеби дамудың, жаңа ағымдар мен бағыттардың орнығуына, туындылардың көркемдік деңгейінің көтерілуіне, белгілі дәрежеде септігін тигізгені сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Kendirbaeva G. 'We are children of Alash' The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // *Central Asian Survey* (1999). – 18(1). – pp. 5-36. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02634939995722>
2. Ozgecan Kesici. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity // *Nationalities Papers*. 2017. – Vol. 45. No. 6. – Б. 1135-1149. <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/abs/alash-movement-and-the-question-of-kazakh-ethnicity/64407681196535137C1A28D045192281>
3. Жақан Д. Алаш қайраткерлерінің ұлттық фольклор жайындағы ғылыми ой-пікірлері // *Керуен*. Том 81. – №4 (2023). – Б. 105-118. <https://keruenjournal.kz/main/issue/view/23/50>
4. Герцен А.И. Собрание сочинении в тридцати томах. Т. 7. О развитии революционных идей в России. Произведения 1851-1852 годов. – М.: Академии наук СССР, 1955. – 469 с.
5. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: Монография. – Қарағанды: ЖПС «Гласир», 2009. – 400 б.
6. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
7. Жаманқозова А.Т. Фольклорные традиции в первых образцах казахской литературы // *Филологический аспект: международный научно-практический журнал*. – 2022. – № 03 (83).
8. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.
9. Обаева Г.С. Формы проникновения фольклора в казахскую литературу // *International Journal of Humanities and Natural Sciences* Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. – № 4-2. – С. 113-118.
10. Қасқабасов С.А. О типах и формах взаимодействия казахской литературы и фольклора // *Кітапта: Елзерде*. – Алматы: «Жібек жолы», 2008. – 504 б.
11. Байтүрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
12. Елеуқенов Ш. Мағжан (өмірі мен шығармагерлігі). Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
13. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы, Жазушы, 1989. – 448 б.

С.А. КАСКАБАСОВ, Ж.Т. КАРИПБАЕВ

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ОСНОВЫ ЛИТЕРАТУРЫ АЛАШ

Аннотация. Объектом исследования стало рассмотрение влияния фольклора на развитие новой казахской литературы начала XX века. Формирование новой казахской литературы происходило в тяжелый период перемен и потрясений. Значительная часть трудов национальной интеллигенции была связана с развитием национальной литературы, литературоведения и фольклористики. В частности, в политическую платформу движения Алаш был заложен миф об Алаш-хане. Вместе с этим исследуются использование алашордынцами в литературе фольклора в качестве исходного материала в развитии сюжета произведений, созданий образов персонажей. Фольклор также использовался в принятии решений и в качестве идеологического средства воздействия на широкие массы, которые сопоставляются с творчеством писателей советского направления. В качестве аналитического материала использовались произведения выдающегося представителя национальной литературы,

писателя-алашордынца М. Жумабаева. Акцентируется внимание на использование казахским классиком фольклорного материала. Магжан Жумабаев придерживался особых духовных ценностей и популяризировал их, используя фольклорное наследие в художественных целях. В ходе исследования выявляются тенденции использования фольклора в других сферах литературы. Основное внимание уделяется вопросам места фольклорного материала в преемственности традиций и популяризации идеи независимости, его использования в выражении авторской позиции, на основе которых определяются результаты и делаются соответствующие выводы по исследованию.

Ключевые слова: национальное самосознание, новая литература, фольклоризм, М. Жумабаев, мифологическое сознание, фольклорное пространство.

S.A. KASKABASOV, ZH.T. KARIPBAEV,

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

FOLKLORE BASES OF ALASH LITERATURE

Annotation. The object of the study in this article was to consider the influence of folklore on the development of new Kazakh literature of the early twentieth century. The formation of new Kazakh literature fell on a difficult period of change and upheaval. A significant part of the works of the national intelligentsia was associated with the development of national literature, literary criticism and folklore studies. In particular, the myth of Alash was laid in the political platform of the Alash movement. At the same time, not to mention their initial research of Alash figures in folklore, their use in folklore literature as a source material in the development of the plot of the work, the creation of character images is studied, it was used in making ideological decisions and also as an ideological means of influencing the masses, which are compared with the work of writers of the Soviet direction. The works of an outstanding representative of national literature, the writer of Alash - M. Zhumabayev were used as analytical material. Attention is drawn to his use of folklore material in his work. What spiritual values did he adhere to and popularize them using folklore heritage for artistic purposes. During the study, attention is drawn to the trends in the use of folklore in other areas of literature. The main attention is paid to the issues of the place of folklore material in the continuity of traditions and the popularization of the idea of independence, its use in expressing the author's position, on the basis of which the results are revealed and the corresponding conclusions are made on the study.

Keywords: Alash, national consciousness, new literature, folklorism, M. Zhumabaev, mythological consciousness, folklore plot and image.

References

1. Kendirbaeva G. 'We are children of Alash' The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // Central Asian Survey (1999). – 18(1). – pp 5-36. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02634939995722>
2. Ozgecan K. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity // Nationalities Papers. – 2017. – Vol. 45. – No. 6. – pp 1135-1149. <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/abs/alash-movement-and-the-question-of-kazakh-ethnicity/64407681196535137C1A28D045192281>
3. Jaqan D. Alaş qairatkerleriniñ ultiyq fölklor jaiyndaǵy ğylymi oi-pıqırları // Keruen. Tom 81. – №4 (2023). – Б. 105-118. <https://keruenjournal.kz/main/issue/view/23/50>
4. Gersen A.İ. Sobranie sochinenii v tridsati tomah. T.-7. O razvitii revolsionnyh idei v Rosii. Proizvedenia 1851-1852 godov. – Moskva, İzd-vo Akadenmii nauk SSSR, 1955. – 469 b.
5. Jarylǵapov J.J. Qazaq prozasy: aǵymdar men edister: Monografıa. – Qaraǵandy: JIIS «Glasiir», 2009. – 400 b.

6. Qasqabasov S. Janazyq. Är jylğy zertteuler. – Astana: Audarma, 2002. – 584 b.
7. Jamankozova A.T. Fölklornye traditsii v pervykh obrazсах kazahskoi literatury // Filologicheski aspekt: mejdunarodnyi nauchno-prakticheski jurnal. – 2022. – № 03 (83). <https://scipress.ru/philology/articles/folklornye-traditsii-v-pervykh-obraztsakh-kazahskoj-literatury.html>
8. Nürğali R. Qazaq ädebietiniñ altyn ğasyry. Zertteu. – Astana: Kültegin, 2002. – 528 b.
9. Obaeva G.S. Formy proniknovenia föklora v kazahskuiu literature // International Journal of Humanities and Natural Sciences Mejdunarodnyi jurnal gumanitarnyh i estestvennyh nauk. – 2019. – № 4-2. – S. 113-118.
10. Qasqabasov S.A. O tipah i formah vzaimodeistvia kazahskoi literatury i föklora // Kıtapta: Elzerde. – Almaty: «Jibek joly», 2008. – 504 b.
11. Baitürsynov A. Ädebiet tanytqys. Zertteu men öleñder. – Almaty: Atamūra, 2003. – 208 b.
12. Eleukenov Ş. Mağjan (ömiri men şyğarmagerligi). Oqu qūraly. – Almaty: Sanat, 1995. – 384 b.
13. Jūmabaev M. Şyğarmalary: Öleñder, poemalar, qara sözder. – Almaty: Jazuşy, 1989. – 448 b.

Автор туралы мәлімет:

Қасқабасов Сейт Асқарұлы – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.

Қасқабасов Сейт Асқарович – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор Института литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан.

Kaskabasov Seyt – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of philological sciences, professor, M.O. Aueзов Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Қарипбаев Жанбота Тасболатович – философия докторы (PhD), М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.

Қарипбаев Жанбота Тасболатович – доктор философии (PhD) Института литературы и искусства имени М.О.Ауезова, Алматы, Казахстан.

Karipbaev Zhanbota – Doctor of Philosophy (PhD), M.O. Aueзов Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Т.Е. ҚЫДЫР¹*Х.Х. ТАДЖИЕВ²

М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан¹
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан²
(e-mail: qydyr.torali@gmail.com¹, xamidulla_86@mail.ru²)

*«НӘҢЖ ӘЛ-ФӘРАДИС» ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІ: РУХАНИ ҮНДЕСТІК ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Кез келген мемлекеттің қалыптасу тарихында белгілі бір тарихи үдерістердің әсері болуы заңды құбылыс. Егемен Қазақстанның қалыптасу үдерісіндегі маңызды тарихи кезеңнің бірі Алтын Орда кезеңі деуге болады. Бүгінгі таңда аталған дәуірді насихаттауға мемлекеттік деңгейде назар аударылуының өзі бұл кезеңнің шын мәнінде маңызды құбылыс екендігін көрсетіп отыр. Үш жүз жылға жуық салтанат құрып, тарих толқынында ұланғасыр территорияны Қазақ еліне мұра етіп қалдырған бұл мемлекеттің әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдени, рухани-әдеби мұраларын зерттеудің ерекше маңызы зор. Әсіресе, бұл кезеңде жазып қалдырылған әдеби мұралардың кейінгі дәуірлерде қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына жасаған әсерін зерттеп, бүгінгі жұртшылыққа насихаттау әдебиетші ғалымдардың негізгі міндеті дер едік. Міне, сондай әдеби жәдігерлердің бірі Махмұт бин Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердеридің діни-дидактикалық сарында жазылған «Нәһж әл-фәрадис» (Жұмақтықтардың ашық жолы) атты еңбегі.

Мақалада орта ғасырлық әдеби жәдігердің түркі мұсылман халықтары әдебиетіндегі алатын орны мен ХХ ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиетіне тигізген әсері, ақындар шығармалары арасындағы рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы салыстырмалы түрде зерттелді.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Нәһж әл-фәрадис, Махмұт Кердери, қазақ жазба әдебиеті, рухани үндестік, дәстүр жалғастығы.

Кіріспе. Қазақ елінің ұлт болып ұйысып, тұтастай дербес мемлекет болып қалыптасуында түрлі тарихи кезеңдер мен тарихи тұлғалардың, саяси оқиғалар мен мәдени-әдеби жәдігерлердің өзіндік орны бар. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу тарихындағы маңызды факторлардың бірі, сегіз ғасырға жуық уақыт бұрын Жошы ұлысының орнына құрылған Алтын Орда мемлекеті (XIII-XVI ғ.ғ.) кезеңі болды. Аталған дәуірді насихаттауға бүгінгі таңда мемлекеттік деңгейде назар аударылуының өзі бұл дәуірдің өзіндік ерекшелігі мен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу жолындағы әсерін арттыра түседі.

Үш жүз жылға жуық салтанат құрып, тарих толқынында ұланғасыр территорияны Қазақ еліне мұра етіп қалдырған бұл мемлекеттің әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдени, рухани-әдеби мұраларын зерттеп, әлемдік ғылыми кеңістікке алып шығудың ерекше маңызы зор. Әсіресе, бұл кезеңде жазып қалдырылған әдеби мұралардың кейінгі дәуірлерде қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына жасаған әсерін зерттеп, бүгінгі жұртшылыққа насихаттау – ұлттық бірегейлік пен әдеби дәстүрдің өзара байланысын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Ғасырлар тоғысындағы бұл байланыстарға негіз болған фактордың бірі – Ислам діні екені жасырын емес.

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын АР14972895 «Алтын Орда және ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Алтын Ордада мемлекеттік дін Ислам діні деп жариялануы бұл өлкелерде өмір сүрген халықтардың дүниетанымымен тікелей байланысты болса, екінші жағынан билік басындағы сұлтандардың Ислам дініне деген ерекше ықыласы деп те айтуға болады. Ал, бұл өлкелерде Ислам дінінің маңызының артуы көбірек Орталық Азиядағы Бұхара, Хорезм қалаларымен байланысты болды. Бұл пікірді татар ғалымдары Ф.Ш. Нуриева мен Э.Г. Сайфетдиновалар да қолдай отырып: «Влияние на народы, населявшие Золотую Орду, оказывали мусульманские ученые из Средней Азии, в частности, Бухары, Хорезма. Фактически, исламские правители Золотой Орды приняли от исламских проповедников, прибывших из этих мест» [1, 87], – деп пікір білдіріпті. Алтын Ордада мұсылмандық өмірдің күшеюіне ықпал еткен ханның бірі Өзбек хан болатын. «Ел басқару ісіндегі Өзбектің негізгі жетістігі – қол астындағы халықтың оннан сегіз бөлігі мұсылман болғандықтан өзі де сол дінді қабылдауы. Ел басқару үшін, оның дінін білу де, басқару да керек. Сондықтан имам, мүфти, қари, мүриттер, мұсылман саудагерлері Өзбек ханды дәріптеп, дәрежесі жоғарылай беруін тілеп отырған [2, 111]. Мұсылмандық өмірдің өркендеп дамуы, бұл дәуірде ислами әдебиеттің қарыштап дамуына себеп болды. Міне сондай, Алтын Орда тұсында жазылған шығармалардың бірі – Махмұт бин Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердеридің (?-1360 ж.) діни-дидактикалық сарында жазылған «Нәһж әл-фәрадис» (Жұмақтықтардың ашық жолы) атты туындысы.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Алтын Орда кезеңінің өзінен кейінгі дәуірдегі әдебиетке ықпал еткен әдеби жәдігері — «Нәһж әл-фәрадис» (Жұмақтықтардың ашық жолы) еңбегі және XX ғасыр басында қазақ халқының ұлттық тәрбиесі мен діни сауатының оянуына әсер еткен қиссашыл ақындар шығармашылығы арасындағы рухани үндестік пен дәстүр жалғастығын зерттеу. «Нәһж әл-фәрадис» еңбегінде қозғалған мәселелердің тақырыптық-идеялық жағынан көлемді болуына байланысты біз «Пайғамбардың қасиеттеріне» арналған мәселелерге және олардың кейінгі қазақ жазба әдебиетіндегі орны мен маңызды тұстарына назар аудардық. Сондай-ақ тиісті деректерді қарастыруда зерттеу нысанына алынып отырған тақырыптың көкейкестілігіне және фактілердің алуандығына назар аударылды. Қарастырылып отырған тақырыптың негізгі қозғаушы факторы және тақырыпқа қатысты деректі материалдардың ең негізгілері Алтын Орда кезеңіндегі әдебиет пен XX ғасыр басында өмір сүрген, қазақ әдебиетінде қисса жанрының дамуына үлес қосқан өлеңдері мен дастандары арқылы Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) өнегелі өмірімен адамзатқа үлгі боларлық қасиеттерін насихаттаған ақындар, соның ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды діни-ағартушы ақындар шығармаларын салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. XIV ғасырда оғыз-қыпшақ-қарлұқ тілдерінің негізінде дүниеге келген бұл жәдігерді алғаш рет ғылыми айналымға түсірген татар ағартушысы Шихабуддин Мәржани еді. 1897 жылы ол «Мустәфәд әл-әхбәр фи әхуали Қазан уә Булгар» атты еңбегінде Махмұт Кердери және оның еңбегі жайлы тың деректер ұсынған. Араға жиырма тоғыз жыл салып ғалым Ахмет Зәки Уәлиди Тоған «Narezmdе yazılmış eski türkçe eserler» атты зерттеу еңбегін жазып «Нәһж әл-фәраdistі» Харезм өңірінде жазылған жазба ескерткіш ретінде ұсынады. Ал 1930 жылы Ялта шығыс музейінің ғылыми қызметкері Якуб Кемал бұл шығарманың Қырымдық нұсқасын «Тюрко-татарская рукопись XIV века «Нехджль-Фарадис» атты еңбегінде жариялайды. Осылайша ғылыми айналымға ене бастаған бұл жәдігерді А. Самойлович, Ш. Абилов, Э. Наджип, Б. Яфаров, Э. Фазылов, С. Вахиди Я. Экман, Е. Блоше, Ф. Көпрүлү, У. Киуаметдин сияқты түркітанушы ғалымдар зерттеген. Соңғы жылдары бұл шығармаға деген қызығушылық бауырлас түркі халықтарында да артып келеді. Солардың қатарында түрік ғалымы Билал Актан тарапынан 2017 жылы жарияланған *Nehcü'l-Ferâdis (Cennetlerin açık yolu)*, тілші ғалым Ф. Нуриеваның «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Булғари» (1999 ж.), «Мәхмүд әл-Болғари. Нәһжел-Фәрадис» (2002 ж.), Болгар елінде М.А. Усманов атындағы Алтын Орда және татар хандығын зерттеу орталығы мен Ш. Маржани атындағы тарих институты ғалымдары тарапынан жарық көрген «Путь в Рай» (2019 ж.) атты еңбектерін атауға болады.

Шығарма авторының аты-жөні – Ғали ұлы Махмұт. Автордың әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердери деген тахаллусын ғалымдар Махмұттың Бұлғарда туылып, Алтын Орданың орталығы болған Сараи қаласында өмір сүргендігімен байланыстырады. Ал, осындағы Кердер (Кардар) деген атауға келгенде ғалымдар пікірі үшке бөлінген. З.У. Тоған, Ф. Көпрүлү, Я. Кемал секілді ғалымдар әл-Кердери деген атауды автордың көне Харезм төңірегіндегі Кердер шаһарынан білім алғандығымен байланыстырады [3, 24], [4, 5], [5, 28]. Ал, 1930 жылы Қырым нұсқасын жариялаған Я. Кемал: «Курдер находится в Харезме на востоке от Куне-Ургенч между современными Ене-Калем и Чимбаем; в прежнее время он считался известным городом» [1, 246], – деп Махмұт бин Ғалиды Харезм аймағында дүниеге келген десе, Б. Яфаров: «Кәрд сүзе күп жирдә Болгар сүзе белән бәйләнеп йори. Ш. Мәржәнинең «Мостафад әл-Әхбар» кітабында Кәрд Болгар... искә алына, шулай ук Ленинградта Көнчыгышны өйренү институтында В 344 шифрындагы кульязма эчендә Кәрд Болгарны мактаган фарсыча шигырь бар. Менә б мәгълүматлар Болгар илендә берәр авыл я шәһәр яки Болгар шәһәре тирәсендәге район түтелме икән дигән фикергә китерә» [5, 30], – деп Кердердің Болгар төңірегінде болуы мүмкін бір жер екендігі туралы өзінің ойын ортаға салған. Десек те, белгілі түркітанушы ғалым Ә. Нәжіптің «Нәһж әл-фәрадистің» Санкт-Петербург нұсқасын зерделей келе: «Как известно, многие из казахских родов и племен входили тогда в состав Золотой Орды. Племена, входившие в состав «киши жуз» кочевали в непосредственной близости от культурных центров государства в низовьях Волги. «Киши жуз» в свою очередь распадался на 1) «Алим улы»; 2) «Бай улы»; 3) «Жети уру». «Жети уру» распадался на семь крупных родов, одним из которых и был род «Курдер». Следовательно, мы нашего автора можем по происхождения связать с родом Курдер. Тогда мы уточнили бы его биографию так: Махмұт бин Али родился в Булгаре, жил и творил в Сарае и происходил из рода Курдер», – деген ойы көңілге қонымды екенін ерекше атап өткен жөн [1, 248].

«Нәһж әл-фәрадис» біздің заманымызға дейін бірнеше нұсқада жетіп келген. Татарстан орталығы Қазанда жеті (Н.И. Лобачевский атындағы Ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде – 4; Г. Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және сәнгать институты кітапханасында – 2; Қазан мемлекеттік педагогика университетінде – 1), ал, Уфа, Ульянов және Астраханда бір-бір нұсқасы сақталған. Сонымен бірге Санкт-Петербургтағы Шығыстану институты архивында «Нәһж әл-фәрадистің» екі нұсқасы бар [6, 5].

Десек те ғылымға белгілі ең көне нұсқа – Стамбұлдағы Сүлеймания кітапханасының Йени Жәми бөлімінің 879 нөмірде сақталған қолжазба болып есептеледі. Бұл қолжазбаның басқа нұсқалардан басты айырмашылығы – біріншіден, көшірілу тарихы жағынан автор заманына жақындығы болса, екіншіден, толық нұсқада сақталуы дер едік (Бұл нұсқа 34×25 см. пішімде, әр бетте 17 жолдан тұратын 222 парақ, яғни 444 беттен тұрады). Қою қара сиямен жазылып, кейбір жерлер ерекшеленіп қызылмен берілген бұл нұсқа тікелей автор тарапынан жазылмағанымен де, соның көзі тірісінде көшірілген. Насх көркем жазуымен көшірілген қолжазбаның соңында кәтіп (көшіруші): «Бұл кітап тарих жеті жүз алпыс бірде, Алланың қасиетті айы – Жумәдул-улә айының алтыншы күні сәске (біздің жыл санақ бойынша 1360 жылы наурыздың 22-сі – Т.Қ.) уақытында аяқталды. Және бұл кітаптың авторы осы жексенбі күні өткінші дүниеден мәңгілік дүниеге аттанды» [7, 341], – деп шығарма авторының, яғни Махмұт әл-Кердерінің екі-үш күн ғана бұрын дүниеден өткеніне тоқталған.

Бүгінгі ғылымға белгілі бұл қолжазбаны ғылым әлеміне танытқан Зәки Уәлиди Тоған болғанымен де, көне нұсқаға жарық өмір сыйлаған түркітанушы Я. Экман болатын. Ол Стамбул нұсқасын 1956 жылы Түркияда жариялады. Содан бері де бірнеше рет жарық көрді.

Сонымен бірге 1928 жылы Қырымнан табылған қолжазба да, көшірілу тарихы жағынан көне нұсқа болып есептеледі (1390 жылы Мұхаммед ұлы Қасым тарапынан көшірілген). Бұл нұсқа туралы алғаш мәлімет берген Ялта шығыс музейінің қызметкері Я. Кемал болатын. Өкінішке қарай, 549 беттен тұратын қолжазба жоғалған.

Көнеден жеткен шығарманың кейбір нұсқалары біздің заманымызға дейін жетіп келмегенімен де, негізгі деген сенімді қолжазбаның сол қалпы сақталғанын ерекше атап өткен жөн. Әрі жазылу тарихы жағынан автор өмір сүрген заманға жақындығы да Стамбул нұсқасының толықтығына әрі заман тезінен өтіп, әртүрлі «өңдеу, түзетулерден» аман сақталғандығына толық кепілдік берсе керек.

«Нәһж әл-фәрадистің» композициялық құрылымы негізінен үлкен төрт баптан тұрады. Әр бапта он бөлім бар. Әр бап белгілі бір тақырыпты көтерген. Ішкі бөлімдерде сол тақырыптың мазмұны ашылған. Бұл туралы Махмұт әл-Кердері: «Осы хадиске сүйеніп, пайғамбар (Алланың оған сәлемі болсын) хадистерінен сенімді кітаптардан қырық хадисті топтастырды. Және осы хадистерге лайықты хикаяларды пайғамбар (Алланың оған сәлемі болсын) ахуалынан, тағы Хуләфәи рашидин жағдайынан, ғұлама және машайық ахуалынан құрастырып, бұл кітапты төрт бапқа бөлді. Және әр бапты он бөлімге бөлді және әр бөлімнің басына бір хадисті келтірді. (Осылайша) пайғамбар (Алланың оған сәлемі болсын) хадистерінен жиынтығы қырық хадис болады», – деп түйіндеген.

Әр бөлім Мұхаммед пайғамбардың бір хадисімен басталып отырған. Автор сол бөлімде пайғамбар өсиетінің хақтығын сахаба-табиғиндер мен әулие-әнбиелердің даналық сөздерімен, сондай-ақ олардың өмірлеріне қатысты қызықты хикаяларымен жеткізуге тырысқан. Бір бөлім бір тақырыпқа ғана арналғандықтан автордың айтар ойы тиянақты, жинақы берілген. Ахлақ, тәлім-тәрбие секілді адами асыл қасиеттерден тұратын бұл еңбегін жазарда Махмұт әл-Кердері Ислам әлеміне танымал болған Имам Мұхаммед Бұхари, Имам Әбу Иса Термизи, Әбу Жүсіп әл-Қази, Имам Мұхаммед Башрауи, Имам Ғазали, Имам Шағбан ибн Мәһди, Имам Әбу Ләйс Самарқанди, Имам Бағауи, Имам Сағани секілді т.б. мұхаддис, фақиһ ғалымдардың еңбектерінен пайдаланған.

Сонымен қатар шығарманы көшіруші: «Бұл кітап тарихы жеті жүз алпыс бірде, Алланың қасиетті айы – Жумәд әл-улә айының алтыншы күні күшлық уақытында аяқталды. Және бұл кітаптың авторы осы жексенбі күні өткінші дүниеден мәңгілік дүниеге аттанды» [7, 341], – деген сөзінен шығарма авторымен жақсы таныс болған деуге негіз бар.

Кердері жиырма үш жылдық пайғамбарлық кезеңнің негізгі тұстарын ғана алған. Әрі әрбір бөлімді пайғамбар өміріндегі мұғжизалы оқиғалар және өсиеттерімен бастап отырған. Мысалы: «Имам Бағауи (Алланың оған мейірім болсын) «Мәсабиһ» деген кітабында мына хадисті келтіріпті Хадистің мағынасы мынау: Анас ибн Мәлік риуаят етеді: «Пайғамбарға (Алланың оған сәлемі болсын) миғраж түні Жебірейіл Пырақ алып келді. Жүген салынды, ер салынды. Пайғамбар (Алланың оған сәлемі болсын) Пыраққа мінбекші болып еді, пырақ асаулық танытты. Жебірейіл: «Ей, Пырақ, Мұхаммедке асаулық танытып тұрсың ба? Хақ Тағаланың қасында саған Мұхаммедтен құрметті, Мұхаммедтен ардақты ешкім де мінбеген», – деп еді, Пырақ жуасып, тері аға бастады» [7, 52], – деп миғраж оқиғасын баяндайды.

Кердері хадисті Имам Бағауидің «Мәсабиһ» атты еңбегінен алып, талдауға кіріскен. Ал хадис Анас ибн Мәліктен, ол Әлидің (Алла одан разы болсын) қарындасы Умми Ханиден өрбітеді. Умми Хани пайғамбардың өз аузынан естігенін баяндайды: «Пайғамбар (Алланың оған сәлемі болсын) бір түні бізге қонақ болды. Жолдасым Хубайра да бар еді. Таң атқанда пайғамбар (Алланың оған сәлемі болсын): «Ей, Умми Хани, мен саған бір ғажап хикая айтып берейін бе?», – деді. Мен: «Ей, Алланың елшісі, айтып беріңіз!», – дедім. Пайғамбар (ғ.с): «Осы түні Жебірейіл мен Микәйіл келді, (өздерімен) бір жануар алып келді. Ол жануардың аты Пырақ еді. Қашырдан кішірек, есектен үлкеңдеу, жүзі адамның жүзі секілді, құйрығы мен тұяғы інгеннің құйрығы мен тұяғына ұқсайды. Егер жерде (мініп) жүрмекші болсам, бір адымын мұнда басса, екінші адымы көз ұшы жететін жерді басады. Егер жоғары жаққа баруды қаласам, аспанда құстай ұшады. Реңі ақ түсті» [7, 341]. Мұнда басты назар аударатын мәселенің бірі, жоғарыда айтқанымыздай, Кердері хадистерді ең сенімді дереккөздерден алуға тырысқан және Пайғамбарымыз өміріндегі ең маңызды оқиғалар жайлы сөз қозғаған. Олай дейтін себебіміз, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) өміріндегі елеулі мұғжизалардың бірі – Миғраж оқиғасы болатын. Бұл оқиғаның

ислами әдебиет тарихында алатын ерекше орны мен кейінгі дәуірлерде түркі мұсылман халықтарының мәдениеті мен әдебиетіне, әсіресе қазақ жазба әдебиетіне тигізген әсері мол. Сонымен, Миғраж – арабша «саты», «баспалдақ» дегенді білдіретін қасиетті ұғым. Миғраж сөзінің түбірі араб тіліндегі «уруж» яғни «көтерілу» сөзі. Осы түбірден миғраж – «көкке көтерілу сатысы» мағыналары келіп шығады. Миғраж оқиғасы туралы Құран кәрімнің бес жерінде (15/14; 32/5; 34/2; 57/4; 70/4) сөз болса, екі орында «Меариж» яғни «сатылар» (70/3; 43/3) мағынасында зікір етілген [8, 230].

Шарғи мағынасында Хазірет Мұхаммедтің (с.а.у.) Жәбірейілмен (ғ.с.) бірге пыраққа мініп, белгілі бір сәт ішінде Мекке қаласынан Құддысқа баруы «Исра», – деп аталады да, ол жерден жеті қабат аспанға сапар шегуі, аспанның әрбір қабатында өзінен бұрын өткен пайғамбарлармен кездесуі, жәннат пен тозақты көруі, Сидрәтул-мунтаһаға көтеріліп, Жаратушының бүкіл мұсылман үмбетіне парыз етіп бұйырған «Намаз» құлшылығын аманат ретінде қабылдауы, үмбетіне шапағат ету құқығының берілуі сынды көптеген мұғжизалы оқиғаларын қамтыған термин ретінде «Миғраж» мұғжизасы қолданылады.

Пайғамбарымыздың (с.а.у.) қасиетті сапарында орын алған міне, осы керемет мұғжизалары бұл тақырыпқа көптеген шайырлардың ат басын бұрып, пайғамбардың өнегелі өмір жолын адамзатқа үлгі етуіне негіз болды. Әдебиетте мұндай шығармалар «Миғражнамалар», – деп аталды. Осылайша, түркі халықтары ислами әдебиетінде «Миғражнамалар» жеке жанр деңгейіне көтерілген. Сондықтан да, Мұхаммедтің (Алланың оған сәлемі болсын) өнегелі жолын көркем сөзбен үгіттегісі келген ақын-шайырлардың бәрі де осы оқиғаны суреттеуге ерекше күш салған. Әрі Миғраж оқиғасы ғайып ғажайып, тылсым оқиғаларға тола болғандықтан да, ондағы образдар мен сюжеттерді беруде қаламгерлер бар өнерлерін салған.

Миғраж оқиғасы жайлы сөз қозғаған қаламгерлер, негізінен, үш сатыға басты назар аударады. Мұны Миғраж оқиғасының үш композициясы деуге болады:

Бірінші саты, Исра деп аталып, Мұхаммедтің Жәбірейіл және пырақтың (желдей тез ұшатын ат сияқты бір махлұқ) көмегімен Мекке шаһарынан Құддыстағы Сүлеймен (ғ.с.) салдыртқан Мешіт Ақсаға баруы, онда екі ракағат намаз оқуы, әрі жол-жөнекей бірнеше қызықты жағдайларға кезігуі, бұрынғы өткен пайғамбарлармен сұхбаттас болып, одан ары көкке қарай жол тартуы;

Екінші саты, Миғраж. Онда Мұхаммедтің Ақса мешітінен ғарышқа ұшуы. Яғни, алами сағирдан (кіші әлемнен) алами кәбирге (үлкен әлемге) баруы. Жолда бірнеше таңғажайып оқиғаларға тап болып, Мұса, Ибрахим, Сүлеймен, Иса секілді Алла елшілері мен періштелерді кездестіріп, олармен сұхбаттас болуы. Жетінші көкте Сидрат әл-Мунтаһаға жеткенде өзімен бірге бара жатқан Жәбірейіл мен пырақтың сыртта қалуы, кейбір қабаттарда ғажайып періштелердің мойнында серуендеуі. Одан соң Аршы-Күрсі, Лаухы Қалам және Ләмәкән әлемі, «қаба қаусәйн», «ау адна» мақамдарына жетуі, Алла дидарын көріп, онымен сұхбаттас болуы, қайтып келе жатып жәннат пен дозақтың мән-жағдайын аңғаруы. Ондағы рахат пен азабтың айырмашылығын сезінуі, үмметінің күнәсін Алладан сұрауы, бірнеше ғажайып махлұқтар мен сырлы дүниелерге қанық болуы;

Үшінші саты, Нузул деп аталып, Мұхаммедтің жолда келе жатып және бірнеше оқиғаларды көруі, содан өз үйіне қайта келуі. Кейбір деректерде пайғамбардың көктен келгенінде жатқан орны әлі суымағаны, ашып кеткен есігі әлі қозғалып, дәрет алған суы әлі шайқалып тұрғаны сөз болады [9, 58].

Ғалым Метин Акар (Metin Akar) түркі халықтары әдебиетінде бұл тақырыпта алғаш рет қалам тербеген шайыр Сүлеймен Бақырғани (Хакім Ата) екенін айтса, зерттеулеріміз қорытындысында бұл тақырыпта алғаш рет сөз қозғаған ақын – сопылық поэзияның негізін салушы, данышпан, ойшыл, Бақырғанидің ұстазы Қожа Ахмет Ясауи екені белгілі болды. Бұл пікір ғалым Мехмет Темизкан (Mehmet Temizkan) тарапынан да қолдау тапқанын көруге болады [10, 165].

Ясауи өзінің «Хикаяти меъраж» деп аталатын хикметтерінің тізбегінде былай жырлаған:

Әйа достлар, баян әйләй Хақ расулдын,
Үммәт болсаң ештiб дуруд әйтиң достлар.
Ул «Раһмәтән лил әләмин» жузу куллдiн,
Үммәт болсаң ештiб дуруд әйтиң достлар...

Хикмәт қылды «Меъраж» сөзiн Құл Хожа Әхмәд,
Шүкрилиллаһ Мустафаға қылды фәрзәнд.
Арслан бабам хурма берiб қылды хурсанд,
Чiн үммәтсен ештiб дуруд әйтиң достлар [11, 71].

Мағынасы: «Ей, достарым, Хақ Расулы (Алла елшiсi) жайлы сөз қозғайын, егер оған үмбет болсаң, мұны естигенде мақтау айт. Ол әлемдердiң рахметi, шапағатшысына үмбет болсаң, мұны естигенде мақтау айт. Құл Қожа Ахмет Миғраж оқиғасын хикметпен баян еттi, Аллаға шүкiр Мұстафаның ұрпағынан болуды жазды. Арслан бабам құрма берiп қуантты, шын үмбет болсаң, мұны естигенде мақтау айт».

Ясауидiң атақты шәкiрттерiнiң бiрi, Сүлеймен Бақырғани де Алла елшiсiнiң (с.а.у.) өмiрiндегi осы бiр елеулi оқиғаға арнап «Миғражнама» атты шағын поэзиялық туынды жаратты. Онда пайғамбардың пырағын ақын былай суреттеген:

... Расул шығып келдi,
Қарады, пырақты көрдi,
Хақ шеберлiгiн көрiп ап,
Аң-таң болып қалды-йә.

Жүзiн нұрдан жаратқан,
Көзi гауһардан жаратқан,
Ерiндерi лағылдан,
Тiсi дүрден едi-йә.

Басы оның iнжуден,
Құлақтары ақықтан,
Тұмсығы оның зәбәржад,
Тiсi маржан едi-йә [12, 409-410].

Бақырғани пырақты бастан-яқ көркем суреттеп шыққан. Оның жүзi нұрдан, көзi гауһардан, ернi лағылдан, басы iнжуден, құлақтары ақықтан, тiсi маржаннан, қанаттары жақұттан, сүйектерi изумрудтан, етi мен iшi жұпар иiстен жаралған. Пайғамбар пырағының бейнесiн беруде ақын өзiне белгiлi бар асыл тастарды санамалап шыққан деуге болады. Бақырғани одан әрi оның түгiн жұпардан, жал-құйрығын райханнан, аяқтарын гауһардан, тағасын алтыннын жаратады. Пырақтың бойы аттан үлкендеу, түйеден кiшiлеу екенiн айтады. Тiптi оның үстiндегi ерiн қызыл жақұттан жаратқан. Осыдан-ақ, Бақырғанидың пырақты суреттеуге ерекше ден қойғанын аңғаруға болады.

XV ғасырда атақты Әмiр Темiрдiң ұлы Шаһруһтың арнайы тапсырмасымен 1436 жылы Мир Хайдар есiмдi сарай ақыны «Миғражнама» атты көлемдi шығарма жазып, ол Герат қаласында Малик Баһши есiмдi хаттат (каллиграф) тарапынан хатқа түсiрiледi. Шығарма 1673 жылы Антони Галланд тарапынан сатып алынып, Францияның Колберт кiтапханасына тапсырылыпты. Бүгiнгi таңда Париж қаласындағы Ұлттық кiтапханада сақтаулы бұл еңбек сол Шаһруһ тарапынан жаздырылған нұсқа, – дейдi Ғалым Чағлар Дениз (Çağlar Deniz) [8, 262]. Бұл тарихи деректi басқа да түркiтанушы ғалымдар толықтыра түскен. Мысалы, «Миғражнама» шығармасының ғылымға белгiлi екi нұсқасы жайлы тiлшi ғалым Саадет Чағатай (Saadet Çağatay): «Алғашқысы ұйғыр әрпiмен жазылған Франция нұсқасы, екiншiсi араб әрпiмен жазылған Истанбул нұсқасы. Ұйғыр әрпiмен көшiрiлген мәтiн 1436 жылы Гератта Малик Баһши тарапынан хатқа түсiрiлген» [13, 175] десе, ғалым Жиһан Доған (Sihan Doğan) шығарманың араб әрпiмен жазылған нұсқасын Павел де Куртилле

(Pavet de Courtille) есімді аудармашы француз тіліне аударғанын жазады [14, 55]. Ал, ғалым Грубер (Gruber) Миғражнама еңбегінің бұл нұсқасы жайлы былай дейді: «Шығарманың ұйғыр тіліндегі нұсқасы Тимуридтердің саяси-экономикалық, мәдени-рухани тұрғыдан кемелденген тұсында Сұлтан Шаһруһ заманында жазылған. Бұл шығарманың Сұлтан Шаһруһ заманында жазылуы оның Миғраж оқиғасына қызығушылық танытқанынан ғана емес, керісінше ата-бабаларынан келе жатқан ескі моғол дәстүрлерінен түгелдей бас тартып, мемлекетін хақ дін Ислам шариғатымен басқаруды мақсат еткендігінен және Құран мен хадиске негізделген «Миғражнама» шығармасын насихаттаудан туған» [15, 266].

Нәтижелер. Алтын Орда тұсында жазылған бұл құнды еңбек өзінен кейінгі дәуірлерде жазылған әдеби мұраларда көрініс тауып, рухани үндестік пен дәстүр жалғастығына ұйытқы болды. Әсіресе XX ғасыр басында қазақ жазба әдебиетіндегі Пайғамбардың өнегелі өмірін жырлау дәстүрі сөзіміздің айқын дәлелі бола алады. Бұл кезеңде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді төре Жәңгірұлы, Жүсіп Сайрами сынды ақындар шығармалары арқылы пайғамбар өмірін поэзия тілімен жырлады.

Діни-ағартушы ақын ретінде қазақ жазба әдебиетінде өзіндік жол салған тұлға, өмірін ұрпағына рухани мұра қалдыруға арнаған ойшыл – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымында иманның орны ерекше. Ал, иманның негізгі шарттарының бірі болып табылатын «Пайғамбарларға сенім» мәселесі де қоғамның рухани тәрбиесімен айналысқан ұстаз үшін маңызды болғанын ақын шығармашылығын зерттеу барысында көз жеткізіп отырмыз. «Бес жастан «бисмиллә», – деп жаздым хатты, бұл тағдыр жастай тиді маған қатты», – деп ақын жазғандай, бес жасынан молдадан хат таныған Адам Жүсіп алғаш Баяндағы Нәжмеддин хазіреттен сауатын ашса, 8 жасында Қамариддин хазіреттің берген тағылымымен білімін шыңдай түскен. Ал, Бұхарадағы жоғары оқу орнында алған діни білімдерінің нәтижесі оның нағыз Ислам ғылымы жолында пісіп жетілуіне себеп болғандай. Мәшһүр Жүсіп өзінің «Миғраж» атты шығармасында:

Әуелі бисмилләдүр сөзім басы,
Тыйылмас булықса да көздің жасы.
Миғражын ән хазіретінің тамаша қып,
Сөйлеген ақын Мәшһүр хикаясы.

Құдайым жарылқай ма көптен, аздан,
Ойым бар келсе күшім, Қағба қажыдан.
Жарандар құлақ салып тыңдасаңыз,

Азырақ сөз қозғайын Миғраждан [16, 146], – деп Миғраж оқиғасын қазақ даласында қайта жаңғыртса XX ғасыр басында өмір сүрген ақын Жүсіп Сайрамидің қолжазбаларын парақтағанымызда, Пайғамбарымыз Миғражына арналған мына өлең жолдары ақындардың бұл тақырыпқа қанық екендігін тағы бір рет дәлелдеп берді. Сайрами:

Бір кечә бардың һәрәмдін Мәсжиді Әқсағача,
Хәмраһиң Руһул қудс та алами балағәчә,
Күрсийу лауһу қалам, әрші ула әлағәчә,
Сәйр қылдың қаба қәусәйнәу «әу әдна» гәчә,
Лүтф қылса хақ мәнгә тәуафи һәрәм, йа, Мұстафа,
Рәузәи пакиңгә барсам, дидә нәм, йа, Мұстафа [17, 135].

Мағынасы: Бір түнде Харам мешітінен Ақса мешітіне дейін бардың, Жолдасың Руһул Құдус (Жәбірейіл) Күрси мен Лауһул қалам һәм Аршы Ағлаға дейін апарды. Сайрандадың Қаба қаусайн мен «Әу әднаға» дейін. Ия, Мұстафа, Хақ тағала бұйырса маған Қағбаны тәу етуге, қасиетті қабіріңе барсам деймін, ия, Мұстафа – десе, Шәді ақын «Сияр шәриф» деген еңбегінде Мұхаммедтің (Алланың оған сәлемі болсын) өмір тарихын бастан-аяқ өлең сөзбен өрнектеп шыққан. Осы көлемді туындының арасында Шәді ақын Миғраж оқиғасына ерекше назар аударып, бір бөлімін «Миғражнаме-е Анхазірет», яғни «Сол Хазіреттің миғражнамасы», – деп атаған.

Ия, Алла, рахметің көп Рахман атың,
Әшкере инс, жынға есім затың.
Фазылыңмен айтпағыма асан айла,
Досыңның миғраж барған хикаятын [18, 52], – деп, Шәді ақын Миғраж оқиғасын бастан-аяқ поэзиямен өрнектепті.

Махмұт Кердері пайғамбардың Сирдрәт әл-Мунтаһада көрген оқиғаларын өзіне дейінгі сияр еңбектерінде келетін мәліметтер негізінде жіті баяндап шыққан. Ондағы әрбір сәтті оқырманға сол қалпында жеткізуге барын салған. «Сидрат әл-Мунтаһаға жеткен уақытымда періштелер қарсы алу үшін алдымнан шығып, сәлем берді. Үш тостаған алып келді: бірінің ішінде арақ бар еді, тағы бірінде әсел бар еді, енді бірінің ішінде сүт бар еді. Осы үш тостағанды алдыма тосып еді, мен сүт тостағанды алып, іштім. Арақ құйылған тостаған мен әселі бар тостағанды алмап едім, жаңағы періште: «Ей, Мұхаммед, мына сүтті тостағанды таңдап қандай жақсы істедің! Үмметтерің дүниеде иманмен өтеді және дүниеден өтерде иманмен өтеді», – деді. Мен қуандым», – деп автор Алла елшісінің сүтті ішкенін жазады [7, 55].

Ал, ХХ ғасырдың басында Шәді төре Жәңгірұлы осы сәтті былайша суреттепті:
Ішінде есебі жоқ көшкі тұрған,
Бағзысы лағыл, жақұт, жауһарлардан.
Зумуррад қызыл алтын, ақ күмістен,
Көшкінің әрбіріне кангере қылған.

Жәннатта төрт дарияны және көрді,
Сүт пен су һәм әсел мен хамыр еді.
Бұл дүние ол дарияға қарағанда,
Сахарада бір титімдей көрінеді [18, 122].

Араб, парсы һәм түркі халықтар әдебиетінде «Миғражнамалар» көп жазылғандықтан да, кейбір ғалымдар оны жеке жанр ретінде қарастыру керектігін алға тартқан. Бұдан өлең үлгісімен жазылған миғражнамалардың табиғатын зерделеп, содан соң ғана оның жанрын анықтау мәселесі алға шығатыны анық.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, бүгінгі тәуелсіз Қазақ елінің пайда болуында негізгі қозғаушы күш болған Алтын Орда мемлекетіндегі басты құндылықтардың бірі бұл – Ислам дінінің мемлекеттік дін деңгейіне көтерілуі еді. Бұл жағдай ел арасында шарият шарттарының кеңінен насихатталуына жол ашып берді. Қоғамда араб тілін жетік меңгерген, Құран мен Пайғамбар хадистерін бұқара халыққа түркі тілінде түсіндіріп беретін ғалымдарға сұраныс артты. Ғалымдар Ислам тарихы мен оны адамзат баласына көркем үлгіде жеткізген Мұхаммед пайғамбар жайлы шығармалар жазуды қолға алды. Бүгін бүкіл түркітанушы ғалымдар мақтанышпен жариялап отырған «Қисас ул әнбия», «Нахж әл-фәрадис», «Жұм-Жұма», «Мұғин ул мүрид» сынды ондаған жазба жәдігерлер сол кезеңде қоғамға Ислам дінін насихаттау арқылы ізгілікті таратуды мақсат еткен Бұрхануддин Рабғұзи, Махмұт Кердери, Хұсам Катиб сынды сөз зергерлері тарапынан жазып қалдырылған еді. Осы жазба мұралар арасында Махмұт Кердеридің «Нахж ул-фәрадис» еңбегі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) қырық хадисін жинақтаған дидактикалық шығарма ретінде оғыз, қыпшақ тайпалары арасында үлкен серпіліс жасады деген түйінді ойға келдік. «Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) ерекше қасиеттері туралы», – деп аталатын тараудағы түркі мұсылман халықтарының әдебиетінде кеңінен тараған Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) «Миғраж оқиғасы» өзіне дейінгі дәстүрді жалғастыра отырып, бұл тақырыптың ары қарай дәстүрлі түрде жалғасуына жол салды деуге болады. Өйткені, зерттеу барысында көз жеткізгеніміз, түркі халықтары әдебиетінде, оның ішінде қазақ даласында «Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) ерекше қасиеттері туралы» жыр-дастандар көптеп кездесіп отыр. Әрине, ХІҮ-ХХ ғасырлар арасында түркі халықтарының өміріне ерекше әсер еткен бұл жазба жәдігерлерді өзінен бұрынғы және өзінен кейінгі мұралармен салыстыра зерттеу, генезисін айқындау болашақ ғылыми зерттеулерге жол ашары сөзсіз.

Түркі халықтары әдебиетінде сөз өнерін қастерлеген шайырлар бұл жолды өздеріне үлгі ете отырып, әдеби дәстүрге айналдырғанын ескерсек, ХХ ғасыр басында өмір сүрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Жүсіп Сайрами, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды ақындар Мұхаммед пайғамбардың тарихта қалдырған өнегесін поэзия жолымен жырлап, қазақ жазба әдебиетіндегі қиссашылдық дәстүрдің дамуына өзіндік үлес қосқанын көреміз. Қазақ халқының діни санасының өсуі жолында қызмет еткен бұл ақындардың сусындаған бұлағы орта ғасырлық жазба жәдігерлер екеніне тақырыпты зерттеу барысында көз жеткіздік. Түркі халықтары әдебиеті тарихында бұл тақырыптың өте аз зерттелген тақырыптардың бірі екенін ғалымдар назарына ұсына отырып, алдағы уақытта бұдан да терең зерттеулерге жол ашылады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер

1. Нуриева Ф.Ш., Сайфетдинова Э.Г. Религиозный трактат «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Булгари (1358 г.) как источник по истории духовной культуры Золотой Орды // Золотоордынское обозрение. – 2018. – Т. 6. – № 1. – С. 85-100. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2018-6-1.85-100>
2. Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б., Есенберлин І. «Алтын Орда» тарихи трилогиясындағы мемлекеттік идея және тарихи тұлға тұжырымдамасы // Керуен ғылыми журналы. – 2023. – Т. 79. – №2. – Б. 98-115. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-08>
3. Наджип Э. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. – Туркестан: Туран, 2007. – 268 с.
4. Eckmann J. Nehcül-Feradis. Uştmaһlarınғ açuq yolu /Cennetlerin açık yolu/. – Ankara, 2004. – 538 s.
5. Нуриева Ф. «Нахдж ал-фарадис» Махмұта ал-Булгари. – Казань: 1999. – 208 с.
6. Мәхмұд әл-Болгари. Нәһжел-Фарадис. – Казан: 2002. – 225 б.
7. Махмұт әл-Кердери. Жұмақтардың ашық жолы. (Құрастырған: Т. Қыдыр). Әдеби жәдігерлер сериясы. 10-том. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2010. – 480 б.
8. Çağlar D. A. Mucizenin ikonografisi: Miraç ve Miraçnameler // Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi. – 2019. – №19. – В. 225-283.
9. Рафиддинов С. Мажоз ва хақиқат. – Тошкент: 1995. – 225 с.
10. Temizkan M. Ahmed Yesevi'nin Miraç-namesi ve Etkileri üzerine bir inceleme. // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies. 16/2. – Kış-Winter, 2016.
11. Яссавий Ҳожа Аҳмад. Девони хикмат. Нашрга тайёрлаганлар: Ҳаққул И., Ҳасан Н. – Тошкент: Наврӯз, 2018. – 360 б.
12. Сүлеймен Бақырғани. Ақырзаман. Әдеби жәдігерлер сериясы. 7-том. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2008. – 480 б.
13. Çağatay S. Türk lehçeleri Örnekleri, VIII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar Yazı Dili. No. 9. – Ankara: – 1977.
14. Cihan D. Mirâc-name Harezmi türkçesiyle mi yazılmıştır. – Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkoloji Dergisi, 22.1, 2018.
15. Gruber, Ch. J. The Timurid Book of Ascension (Mi'rajnama): A Study Text and Image in a Pan-Asian Context. – Valencia: Patrimonio Ediciones in collaboration with the biblioteque nationale de France, 2008.
16. Көпейұлы М. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, ҒӨФ, 2003. – Т. 2. – 384 б.
17. Сарёмий Ю. Асарлар. Нашрга тай: Қосимов Б., Тожибоева М. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 167 б.
18. Жәңгірұлы Ш. Назым Сияр Шәриф. Алматы: Арыс, 2003. – 426 б.

Т.Е. КЫДЫР

Институт литературы и искусства имени М. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Х.Х. ТАДЖИЕВ

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**«НАХДЖ АЛЬ-ФАРАДИС» И КАЗАХСКАЯ ПИСЬМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА НАЧАЛА
XX ВЕКА: ДУХОВНАЯ ГАРМОНИЯ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИИ**

Аннотация. Влияние тех или иных исторических процессов и исторических событий на историю становления любого государства является закономерным явлением. Одним из важнейших исторических периодов становления независимого Казахстана является период Золотой Орды. Сегодня пропаганда указанной эпохи на государственном уровне показывает, что этот период является действительно важным явлением. Особое значение приобретает изучение политико-социального, историко-культурного, духовно-литературного наследия этого государства, отметившего почти трехсотлетнюю историю и оставившего древнюю территорию в наследство казахскому народу. В частности, можно сказать, что главной задачей литературоведов является изучение влияния литературного наследия, записанного в этот период, на формирование казахского национального мировоззрения в более поздние эпохи и пропаганда его среди современной общественности. Работа Махмута бин Гали аль-Булгари ас-Сараи аль-Кердери, написанная в религиозно-дидактической рубрике под названием «Нахдж аль-фарадис» («Открытый путь рая»), одна из таких литературных реликвий.

В статье изучено место средневекового литературного реликта в литературе тюркомусульманских народов и его влияние на казахскую письменную литературу начала XX века, духовную гармонию и преемственность традиции между произведениями поэтов.

Ключевые слова: Золотая Орда, Нахж аль-Фарадис, Махмут Кердери, казахская письменная литература, духовная гармония, преемственность традиций.

T.E. QYDYR

Institute of Literature and Art M. Auezov, Almaty, Republic of Kazakhstan

KH.KH. TADZHIYEV

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

**«NAHJ AL-FARADIS» AND KAZAKH WRITTEN LITERATURE BEGAN XX TH
CENTURY: SPIRITUAL HARMONY AND CONTINUITY OF TRADITION**

Annotation. The influence of certain historical processes and historical events on the history of the formation of any state is a natural phenomenon. One of the most important historical periods in the formation of independent Kazakhstan is the period of the Golden Horde. Today, propaganda of this era at the state level shows that this period is a truly important phenomenon. Of particular importance is the study of the political-social, historical-cultural, spiritual-literary heritage of this state, which marked almost three hundred years of history and left the ancient territory as a legacy to the Kazakh people. In particular, it can be said that the main task of literary scholars is to study the influence of the literary heritage recorded during this period on the formation of the Kazakh national worldview in later eras and its propaganda among the public today. Here is the work of Mahmut bin Ghali al-Bulgari al-Sarai al-Kerderi, written in a religious-didactic column entitled "Nahj al-Faradis" ("The Open Path of Paradise"), one of such literary relics. Here is the work of Mahmut bin Ghali al-Bulgari al-Sarai al-Kerderi, written in a religious-didactic column entitled "Nahj al-Faradis" ("The Open Path of Paradise"), one of such literary relics.

The article comparatively studies the place of the medieval literary relic in the literature of the Turkic-Muslim peoples and its influence on the Kazakh written literature of the early 20th century, spiritual harmony and continuity of tradition between the works of poets.

Keywords: Golden Horde, Nahj al-Faradis, Mahmut Kerderi, Kazakh written literature, spiritual harmony, continuity of traditions.

Reference

1. Nurieva F.Ş., Saifetdinova E.G. Religiozniy traktat «Nahj al-Faradis» Mahmuda al-Bulgari (1358 g.) kak istochnik po istorii duhov noi kültury Zolotoi Ordy //Zolotoordynskoe obozrenie. – 2018. – Т. 6. – № 1. – С. 85-100. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2018-6-1.85-100>
2. Orda G.J., Sarsenbaeva J.B., Esenberlin I. «Altyn Orda» tarihi trilogiasyndaғы memlekettik ideia және tarihi tұлға tүйrymdamasy // Keruen ғылыми журналы. – 2023. – Т. 79. – № 2. – В. 98-115. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-08>
3. Nadjip E. Regiony i etapy formirovaniya turkskih pismennih yazikov I literatur. – Turkestan: Turan, 2007. – 268 p.
4. Eckmann J. Nehcül-Feradis. Uştmahtarların açuq yolu /Cennetlerin açık yolu/. –Ankara, 2004. – 538 s.
5. Nuriyeva F. «Nahj al- Faradis» Mahmuta al-Bulgary. – Kazan, 1999. – 208 p.
6. Mahmud al-Bolgary. Nahjel-Faradis. – Kazan: 2002. – 225 p.
7. Mahmud al-Kerderi. Jumaqtarding ashiq joly. (Ed: T.Qydyr). Adebı jadigerler seriyasy. – V. 10. – Almaty: Taaymas, 2010. – 480 p.
8. Çağlar D.A. Mucizenin ikonografisi: Miraç ve Miraçnameler // Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi. – 2019. – №19. – В. 225-283.
9. Rafiddinov S. Majoz va haqiqat. – Toshkent: 1995. – 225 p.
10. Temizkan M. Ahmed Yesevi'nin Miraç-nesmesi ve Etkileri üzerine bir inceleme. // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies. 16/2. Kış-Winter, 2016.
11. Yassaviy Hoja Ahmad. Devoni hikmat. Ed.: Haqqul I., Hasan N. – Toshkent: Navroz, 2018. – 360 p.
12. Suleymen Baqyrgani. Aqyryzaman. Adebı jadigerler seriyasy. V.7. Almaty: Taymas, 2008. – 480 p.
13. Çağatay S. Türk lehçeleri Örnekleri, VIII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar Yazı Dili. No. 9. – Ankara: 1977.
14. Cihan D. Mirâc-name Harezmi türkçesiyle mi yazılmıştır. – Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkoloji Dergisi, 22.1, 2018.
15. Gruber, Ch. J. The Timurid Book of Ascension (Mi'rajnama): A Study Text and Image in a Pan-Asian Context. – Valencia: Patrimonio Ediciones in collaboration with the biblioteque nationale de France, 2008.
16. Kopeyuly M. Shigarmalary. – Pavlodar: EKO, 2003. – V.2. – 384 p.
17. Saryomiy Y. Asarlar. Ed: Qosimov B., Tojiboyeva M. – Toshkent: Manaviyat, 2002. – 167 p.
18. Jangiruly Sh. Nazym Siyar Sharif. – Almaty: Arys, 2003. – 426 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының доценті, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Қыдыр Торали Едилбаевич – кандидат филологических наук, доцент Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Республика Казахстан.

Kydyr Torali Edilbaevich – candidate of philological sciences, M.O. Auezova Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Таджиев Хамидулла Хабибуллаұлы – философия докторы (PhD), М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы.

Таджиев Хамидулла Хабибуллаевич – доктор философии (PhD), Южно-Казахстанский университет имени М.О. Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан.

Tadzhiev Khamidulla Khabibullaevich – Doctor of Philosophy (PhD), South Kazakhstan University named after M.O. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

*А. МАУЛЕТ¹

А. ТОЙШАНҰЛЫ²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹

Халықаралық Түркі академиясы, Астана, Қазақстан²

(e-mail: nurterek@gmail.com¹, mr.ardabi@mail.ru²)

*ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАРДА САҚТАЛҒАН ФОЛЬКЛОРЛЫҚ-МУЗЫКАЛЫҚ КЕЙБІР ЖАНРЛАРДАҒЫ ОРТАҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада көшпелі қазақ даласында кең таралған, ортақ ерекшелікке ие музыкалық-фольклорлық бәдік-күләпсан, жаңылтпаш сияқты жанрлар қырғыз, өзбек, құмық, моңғол секілді халықтардың кейбір жанрларымен салыстырылып тексерілді. Мысалы, фольклорда кездесетін магиялық ескі өлең (музыкалық әуенге құрылған) бәдік-күләпсан Орта Азияда өмір сүретін қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, тәжік халықтары арасында ғана аймақтық сипатта таралған. Бұл өлең басқа туысқан түрік халықтарының ешбірінде кездеспейді, сол себептен де авторлар бәдікті түрік бірлігі ыдырағаннан кейін пайда болған жанрлық түр деп санайды. Бәдік жанры алғашында ежелгі түрік халықтарының дерт көшіру ғұрпында орындалатын магиялық ескі өлеңді негіз етіп пайда болған. Алайда бұл өлең бүкіл түркі халықтарына ортақ таралмай, тек қана Орта Азия халықтарына таралғандықтан оның мәтіндері кейінгі замандарда қалыптасқан деуге негіз бар. Ал Жаңылтпаш ықшам жанр болғандықтан оны зерттеу ісі де кешірек қолға алынды. Жаңылтпаш бәдік-күләпсан сияқты нақтылы музыкалық формасы бар әуенмен емес, әр адамның интонациялық ерекшелігіне сай көбінесе біркелкі әуенмен тақпақталып айтылып, сөздің тазалығына баса мән беріледі. Сондықтан да, бәдік-күләпсанда музыкалық әуеннің ерекшелігі басымырақ деуге болады. Жаңылтпаш ауыз қуысындағы мүшелер толық дамымай сақаулана сөйлейтін ерке-шолжаң балалардың тілін түзетуге ұтымды пайдаланылып, оларды шешендік өнерге баулып жаттықтырған ойын құралы екені зерделенді. Ал Бәдік-күләпсан өлеңі Орта Азиядағы қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, тәжік халықтарына ғана аймақтық сипатта жайылған, өлеңдетіп айту арқылы магиялық жолмен ауру-дертті көшіруге арналық фольклорлық жыр. Кейде бәдіктің бір түрін күләпсан деп те атаған.

Бұл зерттеуде қазіргі таңда Өзбекстан қазақтарында ғана қолданылуын сақтаған бәдік-күләпсан өлеңі мен ел аузынан жиналған жаңылтпаштар, сонымен бірге алаш зиялыларының әлі де жариялана қоймаған сирек кездесетін кітаптарындағы үлгілер ғылыми айналымға енгізілді.

Түйін сөздер: бәдік, күләпсан, жаңылтпаш, фольклор, түркі халықтары, бала тілі, экспедиция, зерттеу.

Кіріспе. Бәдік – адам мен малға жұққан дертті көшіру ғұрпында орындалатын магияны арқау еткен көне өлең. Бұл өлең қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, тәжік халықтарында бар. Дерт көшіру салтында әртүрлі арбау мәндес өлеңдер айтқанымен бауырлас башқұрт, татар, түрікмендер, Кавказды, я болмаса Алтайды, Сібірді мекендейтін түрік жұрттары

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР14972919 «Ұлттық бірегейлік аспектісінде, шетелден оралған қазақтардың музыкалық мәдениетінің аймақтық-орындаушылық стилін тарихи-мәдени тұрғыдан зерделеу» ғылыми жобасы аясында жазылды.

бәдікті тіпті білмейді [1, 149]. Бәдік, күләпсан деген сөздер – зиянкес аурудың қаскөй рух-иесінің мифологиялық аты. Мал мен адамның бойындағы бәдік ауруын қуу, көшіру үшін ерте кезде халық топтасып, улап-шулап өлең айтатын болған. Сөздің дуасы және музыкалық әуеннің әсерімен кеселді дертті қуу рәсімінде айтатын осы өлең кейін келе әу бастағы салттық, емдік сипатынан айырылып, қыз бен жігіттің күлкілі ермек үшін жұптасып айта беретін жаттамалы өлеңіне айналып кеткенге ұқсайды.

Бәдік жанры туралы Ә. Диваев [2], А. Байтұрсынұлы [3, 303], С. Сейфуллин [4, 98], [5, 171-176], М. Әуезов [6, 237-238], Б. Кенжебаев [7, 43], Н.А. Баскаков [8, 85-87], С. Мұқанов [9, 191], М. Жармұкамедов [10, 30-32] пікір білдіріп, мәтіндерін жарияласа, Н. Дауқараев [11, 142], Б. Уахатов [12, 159-163], Б. Абылқасымов [13, 18-49] секілді ғалымдар жүйелі зерттеу жүргізген.

Бәдік сөзінің этимологиясына қатысты тиянақты талдау жасаған көрнекті ғалым Б. Абылқасымов былай дейді: «Өзбек тілінің сөздіктеріне «бәдік» кірмесе де «бадхох» енген. Ол орысша «недруг» «недоброжелатель» деп аударылыпты, қазақшасы қас, дұшпан деген ұғымдарға келсе керек. «Бадхохтың» арғы түбі, төркіні тағы да тәжік-парсыныкі: «бадхох» – жауыз, қас, мейірімсіз деген ұғымдарға қолданылатын сөз» [13, 24]. Сонымен, бәдік тәжікше (парсыша) «бадхох», «бадху» – жауыз, қас, мейірімсіз, яғни дерт дарытушы қаскөй күш, жауыз рух деген мағына береді деуге негіз бар [13, 41].

Кейде бәдіктің бір түрін қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, тәжіктер күләпсан деп те атаған. Мысалы, қазақта А. Байтұрсынұлы жариялаған күләпсан өлеңінің бір үлгісі бар. «Бәдік пен күләпсан өлеңі бір мазмұнды болады» деп жазады ол [3, 302-303]. Демек, бәдік, күләпсан өлеңі көбінде жеке дара, аракідік қосарланып айтылғанымен, түптеп келгенде олар – ортақ бір зиянкес аурудың рух-иесін бейнелейтін мәндес атау, бұларды атына қарап екі бөлек кесел деп ұғуға мүлде болмайды. Бәдік (күләпсан) дегеніміз адам мен малдың денесіне жабысқан ауру-кеселдің қаскөй рухын басқа нысанға көшіру ғұрпы арқылы қуу, аластау рәсімін өткергенде ұжымдасып топпен орындалатын магиялық көне өлең деуге болады. Бәдік өлеңді қазақ, қарақалпақ, қырғыздар негізінен топпен, қыз бен жігіт болып екіге жарылып айтатын болған. Ал өзбек пен тәжікте оны көбінде арнайы маманданған бадикхон, фолбиндер орындайтын және олар бұл үшін неше түрлі күрделі салттық рәсімдер атқаратын.

Айталық, бадикхон бәдік қуу рәсімін сәрсенбі, жұма, сенбіде, күн батарда, кешқұрым өткеретін [1, 154]. Бірінші күні бауырсақ пісіріп, ауру жанның басынан үш айналдырып, ауладан сыртқа тастап, оны жеген жануарға бәлекет аусын деген ырым істесе, екінші күні бидай қуырып, оны да солай істеп, құстар жесін деп тамға шашатын, ал үшінші күні ауруды жасқап ұрып отырған жас шыбықтарды күнге жайып қоятын, осылайша дерт бауырсақ, бидай арқылы басқаға ауып, шыбық секілді кеуіп құрғап жоғалсын деген ишара жасайтын. Аурудың үстіне алғашқы күні қызыл, одан кейін қара, үшінші күні ақ мата жабатын, мұнысы – қызыл бөртпе жара қызыл шүберекке сіңіп, одан қарайып құрғап, соңында ағарып ұшып жоғалсын деген тұспал [1, 156].

Ал балалар фольклорының қысқа жанры болғандықтан жаңылтпашты зерттеу ісі эпос, ертеке, жыр секілді көлемді үлгілерден кештеу қолға алынғаны байқалады. Қазақ жаңылтпаштарының ғылыми нысанға айналуына із ашқан – аса көрнекті қайраткер Мұстафа Шоқаев. Ол түрколог А.Н. Самойловичке бірнеше жаңылтпашты айтып жаздырып, түсінік жасайды [14, 6-7]. Одан кейін алаш көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы 1926 жылы баспадан шығарған «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жаңылтпашқа тұңғыш ғылыми анықтама береді [15]. Белгілі алаш қайраткері Телжан Шонанұлы 1927 жылы жарыққа шығарған «Балаларға тарту» оқу құралында бір топ жаңылтпаштарды жариялайды [16, 57]. Ә. Диваев, М.Ф. Гаврилов [17] секілді фольклортанушы ғалымдардың жинақтарына да жаңылтпаштар енгені мәлім.

Жаңылтпаш – әлем халықтарының фольклорында кең таралған дидактикалық шағын жанр. Жаңылтпашты қырғыздар «жаңылмач», қарақалпақ «жаңылтпаш», түріктер «yanultmаса», «tekerleme», түрікмендер «yangiltmach», әзербайжандар «yangiltmach» [18],

өзбектер «тез айтишлари» [19, 276], татарлар «тизэйткечләр» (тезайтқыштар), құмықтар «чалт сөз, чалт сөйлөв», моңғолдар «хэл зүгшрүүлэх үг», «хэл жасах үг», «жороо үг» («тіл түзейтін сөз», «тіл жасайтын сөз», «жорға сөз») деп атаған [20, 93].

Ол – қазақ балалар өлең-ойындарының ішінде салмақты орын алатын тәрбиелік мәні жоғары, көркемдік кестесі де күрделі үлгі. Жаңылтпашты зерттеушілер ойын-сауық фольклорына жіктеген. Мәселен, А.Байтұрсынұлы оны «сауықтама», яғни «сауық сөз» қатарына енгізген.

«Жаңылтпаш» деген ат жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, иә тіл келмейтін, иә тіл басқа сөз қылып бұзып кететін сөздердің басын құрап, келістірген шығарма жаңылтпаш деп аталады», - деп алғаш анықтама берген. Ұлт ұстазы оқулықтарында «Кім жаңылтпаш жасайды?» деп балаларға өз бетімен орындауға тапсырмалар беріп отырады [21, 575-580-586-598]. Осылайша жасөспірімнің тілін ғана емес, ой ұшқырлығының дамуын қалыптастыруда жаңылтпаштың маңызды екенін ескереді.

Бәдік-күләпсаңды негізінен үлкендер жағы айтады. Ал жаңылтпашты да көбінесе үлкендер жағы балалардың тілін сындырып, жаңылмай тез, таза айтуы үшін айтады. Айтылуы жағынан бәдік пен жаңылтпаш негізінен үлкендер жағы айтатын жанр есептеледі. Бәдік-күләпсаңда музыкалық әуеннің ырғағымен әндетіп, тақпақтатып көш, көш деп бұйыра, пәрмен бере айтылса, жаңылтпашта мәтін тақпақталып бір сарынды (бәйіттің мақамында) тез айтылады да, адамды жаңылдыру мақсат етіледі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында, кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастыру арқылы далалық зерттеу барысында кең таралған тарихи және зерттеу сипатындағы сұхбат алу әдісінің көмегімен сұхбат берушінің ақпаратын алу және оны тіркеу, құжаттау және архивтеу әдістері қолданылды. Мәселені зерттеуде сипаттау, анализ және синтез сияқты – жалпығылымдық, сонымен қатар, тарихи-салыстырмалы арнайы-ғылыми әдістері қолданылды. Сипаттау әдісі бәдік-күләпсан және жаңылтпаш жанрларына байланысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар туралы ақпарат беруде пайдаланылды. Анализ және синтез әдістері қарастырылып отырған осы жанрлардың ұлтымыз өміріндегі рөлі мен ерекшеліктерін анықтауда, ал тарихи-салыстырмалы әдіс жаңылтпашқа байланысты деректерді талдауда қолданылды. Этнографиялық экспедиция ұйымдастыру барысында, этнографиялық материалды жинау әдістері (бақылау, сұхбат алу, ауызша және заттық деректерді анықтау және бекіту, аудио-видео таспаларға жазу, деректерді өңдеу) пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Бәдік-күләпсан өлеңдері көшпелі қазақ қоғамында малға не адамға келген ауру-дертті өлеңмен көшіру үшін айтылатын өлең түрі. Бәдік – миф пен рәсім тоғысқан кешенді құбылыс. Бәдік жанрындағы уақыт пен кеңістіктің қым-қиғаш болуы – рухтар әлеміндегі мифологиялық кейіпкерлердің кәдімгі халықтың тұрмыс-тіршілік кеңістігімен бетпе-бет түйісуінің, араласуының көрінісі. Бұл өлеңде адамдардың мамыражай кеңістігіне келіп сойқан салып отырған жұқпалы дерттің қаскөй иесі, дауа іздеп дағдарған сырқат, шипагер көшіруші емші-домшы, жауыз бәдік көшетін жаңа нысан төрттігінің ара-қатынасы бейнеленеді. Ежелгі анимистік танымда, әрбір заттың жаны, рухы бар, ол жан ұдайы бір денеден басқа денеге көшіп жүреді, қонақтайды деген ұғым орын алған. Халқымыз түрлі ауру-сырқау, кесір-қырсықтың «қас иесі» бар, ырыс, несібе, бақыт, құт-кепиеттің «дос иесі» бар, өмір – осы екі бітіспес күштің майданы, ал оны реттейтін күдіретті емші-домшы, бақсы-құшынаш, тарымшы-арбаушы, балгер-тәуіп, аузы дуалы батагөй, сәуегөй абыз бар деп иланатын. Әлбетте, магиялық фольклордың іргелес жанрлары бәдік, арбау, бақсы сарыны осынау байырғы наным-сенімге табан тірейді, оларда мәтін, ғұрыптық әрекет, әуез-ишара ортақ кешенді құрайды, сол себептен бұл үш жанрды ежелгі әлеуметтің ортасында ертеде өмір сүрген тірі миф деп айтуға толық негіз бар.

Бәдіктегі жанның басқа денеге көшуі, бір денеден екінші денеге жасырын өтуі, бір нысанда қамалып, тығылу көріністері ертегі сюжеттерінде сиқыршы кейіпкерлер жасайтын шытырман айлакер амалдармен сабақтас болып келеді. Айталық, қырғыз бәдігіндегі мына

шумақтарға ұқсас құбылыстар кейіннен қиял-ғажайып ертегінің сюжеттерін жалғайтын өнімді бунаққа айналғанға ұқсайды:

<p>Қырғызша: Кызыл, түлкү, қалтары, Кымбат баа буйуму. Кызыктырсаң сен болуп. Карала барчын мен болуп, Асманга учуп барамын, Арышымды саламын, Капыр сени жарамын. Көч-көч, бадик көч, бадик, көчүрөйүн, Бадик болгон атыңды өчүрөйүн! Жики, таруу сен бөкүп калың чөпкө, Жиндин ээси алып келип сени төксө, Жөжөлүү тоок мен болуп койбойм сыра, Терип жесем денкейип тойбойм сыра.</p>	<p>Қазақша: Қызыл, түлкі, қалтары, Қымбат баға бұйымы. Қызықтырсаң сен болып. Қарала баршын мен болып, Аспанға ұшып барамын, Қарыштап самғап аламын, Кәпір сени жарамын.. Көш, көш, бәдік, көш бәдік көшірейін, Бәдік болған атыңды өшірейін! Ұсақ тары сен болып, қалың шөпке, Жын иесі әкеліп сени төксе. Шөжелі тауық мен болып қоймайм, сірә, Теріп жесем теңкіп тоймайм, сірә.</p>
---	--

Енді осы шумақтарды ертегідегі мына эпизодтармен салыстырсақ, жанраралық жалғастықтар табиғаты айқын танылады:

«Өнерші бай көре салып, үйіне қашып бара жатқан тайлақты қуыпты. Тазша сонда түлкі болып қашыпты, өнерші бай тазы болып қуыпты. Өнерші бай жете берген кезде, Тазша түлкіден үйрек болып ұшыпты, бай онда қаршыға болып қуыпты, біраздан соң Тазша бала торғай болып қашыпты, онда бай қырғи болып соңына түсіпті. Онан соң Тазша торғай қалыбына түсіп, ұшып келіп, шарбаққа қонып отырыпты. Бай қырғи боп келіп таяла бергенде, Тазша қорқып шүберек болып жерге түсіпті. Өнерші бай кісі болып келіп, шүберекті қолына алайын депті. Тазша тары болып шашылыпты. Өнерші бай тауық болып шұқиын дегенде, Тазша мысық болыпты да, тауық болып жүрген өнерпаз байдың желкесін қиып, үнін өшіріпті. Сөйтіп оның қызын алып, мұратына жетіпті» [22, 72-74].

Бәдікті көшірушілер негізінен оны біріншіден, жан-жануарға, екіншіден, басқа адамдар мен заттарға, үшіншіден, табиғат нысандарына аударғысы, қуғысы келеді. Бір нысаннан екінші нысан қызықты да тартымды бейнеленіп, тізбектер динамикалық сипатта жалғаса береді.

Арбауда қорқыту, бұйрық, пәрмен беру, зекіру сарындары үстем болса, мұндай құбылыстар кәсіби бадикхондар өткізетін өзбек бәдігінде басым болғанымен, топтық ұжым өткеретін қазақ, қарақалпақ, қырғыз бәдігінде некен-саяқ. Бұл халықтардың бәдігінде негізінен алдау, бопсалау, кейде қорқыту-үркіту, көбінде басқа соны нысандарды үсті-үстіне үдетіп мақтай бейнелеп, бәдікті қызықтырып, құнықтырып шырғалап, айла-амал жасап, әзіл-оспақ, тәлкек, ойын-күлкімен, бәдік өлеңнің өзінде айтылғандай, «кәпірді көшірелік ебін тауып» [23, 27], «шайтанды ептеп-ептеп көшірелік» деген амалды недәуір тұрақты қолданғаны байқалады.

Бәдікті қорқыту-үркіту сарыны төменгі жолдарда өрнектелген: «Бәдікті итере сал суға таман», «Бәдікті итере сал отқа таман», «Көзіме бәдік болып бір көрінсең, Төбеңе жаңғақ қойып шағар едім», «Бәдікті Құдай айдап қолға берсе, Келместей қып ағашқа таңайық та».

Бәдікті бопсалау, әзіл-тәлкекке айналдыру былайша суреттеледі:

Қылмасам сен бәдікті қас масқара,
 Мойныңа тозып қалған шанаш байлап.
 Бәдік болсаң, сени мен білер едім,
 Ернің тесіп терекке ілер едім.
 Ернің тесіп терекке іліп қойып,
 Бір ауық тамашаңа күлер едім.

Бәдік өлеңнің бұл халықтардағы шумақтары негізінен 11 буынды қара өлең үлгісіне құрылып, әуенмен, екі жік боп айтуға әбден икемделіп, қалыпқа түскен жаттанды да

дағдылы, іріктелген іліктес шумақтардан тұрады.

Ғылымда анықталғандай кез келген арбау мәтінінде тірек-сөздер болатыны сыңды мұнда да тірек-сөз бар, ол – «бәдік» пен «көш» деген қосарланып, айтылатын екі сөз.

Біздің зерттеуіміз негізінде 2022 жылы Өзбекстан қазақтары арасында жасаған экспедицияда бәдікті өткеру ғұрпы түгелімен орындалып, мән-жайы егжей-тегжейлі жазылып алынды.

Өзбекстан Республикасы Науаи облысы Үшқұдық ауданы Мыңбұлақ ауылының тұрғыны Тұрсынқұл Нұрымбетқызы Қожахметова (23.03.1942 ж. Туған. Руы кіші жүз Шөмекей кедей) қазіргі таңда кұәпсан айтып ауруды көшіруді шынайы сақтап отырған бірден-бір жас ұрпаққа тасымалдаушы мұрагер.

Мысалы,

Күләпті баста десең, оу, бастай келдік,
Басына барша шапан, ахоу, жастай келдік. Көш, көш.

Күләбі бұл баланың, оу, басында еді-ай,
Айтқаным менің күләп, ахоу, жасымда еді-ай. Көш, көш.
Күләбі бұл баланың, оу, маңдайында,
Күләпті үш күн айтып, ахоу, аңдайында.
Көш, көш.

Күләбі бұл баланың, оу, қолында еді-ай,
Айтқаным менің күләп, ахоу, оңымды еді-ай. Көш, көш.
Күләбі бұл баланың, оу, белінде еді-ай,
Айтқаным менің күләп, ахоу елімде еді-ай. Көш, көш.

Күләбі бұл баланың, оу, аяғында,
Айтқаным менің күләп, ахоу, баяғыда. Көш, көш.

Ай күләп, көшер болсаң, оу, тауларға көш,
Қызыл гүл тау ішінде-ай, ахоу, бауларға көш. Көш, көш.

Ай күләп, көшер болсаң, оу, інгенге көш,
Інгенге тоқым салып, ахоу, мінгенге көш. Көш, көш.

Ай күләп, көшер болсаң, оу, айдан айға,
Жып-жығын жылқы ішінде, ахоу, жорға тайға. Көш, көш.

Тұрсынқұл Нұрымбетқызының айтып берген осы күләпсанның музыкалық әуені жеңіл қара өлең үлгісінде орындалады. Әр екі жолдан кейін көш, көш деген сөз айтылып ауруды көшіру басқышын жасайды. Мәтіннің соңындағы көш, көш сөзін айтқанда дауысқа екпін беріп, ауруды кет, көш деген пәрменмен қуалайды. Біз жазып алған осы бәдік өлеңде, ауруды емдегенде ән-өлеңдермен қоса, емделген адамның үстіне орамал жауып оны ән әуенімен қоса желпіп қозғап отырады. Көш, көш сөзін айтқанда орамалды қаттырақ желпіп қозғалыс қимылын жасайды. Бәдік-күләпсанды домбырамен сүйемелдеп және қараөлеңшілер тәрізді аспапсыз да айтқан. Біз Өзбекстан қазақтарынан жазып алған ауру көшіруде айтатын осы күләпсан аспапсыз әндетіп айтылды. Ал қазақ даласында Торғай өңірінде айтылған күләптардың кейбірі домбырамен айтылса, кейбірі аспапсыз айтылған. Кейбір орындаушылар халыққа кең таралған халық немесе халық композиторларының белгілі әуендеріне салып та айта берген [24]. Бірақ аспаппен немесе аспапсыз айтылса да күләпта музыкалық әуеннің басым екені анық. Айтушылар ескі халықтық әуендерге, қара өлеңнің сарыңдарына салып айтатыны анықталды. Тұрсынқұл Нұрымбетқызының айтуында, күләп – бұл балаға да, үлкен адамдарға да шығатын жара. Ол құрғақ күләп және

сулы күләп болып бөлінеді. Құрғақ болып шықса күріш шашамыз, сулы болып шықса су шашамыз. Содан кейін баланы қырық қадам жерге дейін жүгір деп артына қаратпай жүгіртеді. Содан кейін «тіфә, тіфә» деп бала екі жағына қарап түкеріді де, сол кезде гүләп төгіліп қалады. Серт бойынша үш күн айтылады немесе жеті күн айтылады.

Жалпы музыкалық әуенде белгілі қимылдармен бәдік-күләпсан айтып ауруды көшіру синкреттік сипатта әсер береді. халықтың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнап келе жатқан ән шығармашылығындағы сикретизм туралы Э.Е. Алексеев «Синкреттік мәдениеттің негізгі белгісі көптеген халықтардың дәстүрлі фольклорында бүгінде көрініс тауып жалғасуда, поэзия мен музыка жеке-жеке өмір сүрмеген, олар тұтас бір дүниенің екі жағы болған» [25] деп жазады. Сондықтан да, тақпақталып айтылатын жаңылтпаш пен бәдік-күләпсен жанрларының мәтіндік және орындалу жағынан бір-біріне өте жақын жанрлар екені сөзсіз. Бәдікте халқымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру салтының кескіні бедерленіп, там-тұмдап әлеуметтік сын-пікір де көрініс тауып қалады. Көршілес халықтардың, рулардың аты аталып, олардың ерекшеліктері, шаруашылық қалыбы айшықталады. Тіпті арақидік тарихқа деген көзқарас та орын алғаны байқалады. Бұл қырынан бәдік магиялық жанрлардың ішінде бұқарашыл сипатымен дараланып тұр.

Жаңылтпашта салтымыз бойынша, ойын-сауыққа жиылған жастар шетінен ән сап, қызықты өнер көрсетуге тиіс. Бұл тамашадан тартынақтаған ұяң, жасқаншақ жандарға ойынды басқарушы адам «жаңылтпаш айт» деп ұйғарған, алдымен жаңылтпаштың сөзін өзі жайлап айтып, содан кейін оны шапшаңдата қайталап айтуды талап еткен. Егер жазаланушы қырлы да қиын сөздерді қиуын қашырмай, орамын бұзбай айта алмаса, көпшілікке күлкі, тәлкек болған. Осылайша жаңылтпашты бір жағынан өнер-білім үйренуге салғырт қарайтын жігерсіз, ұялшақ жандардың намысын қамшылайтын қару еткен.

Халық мұрасының білгірі С. Сейфуллин «Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі «дүкенін» құрған орында айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да – ерте, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тіл ұстартуларына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп, еркін сөйлеуге төселулеріне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын ойын» - деп жазады [26].

Жаңылтпашты көбінде үлкендер жағы тек балалардың тілін жетілдіру үшін ғана айтылатын жанр деп ойлайды, шын мәнінде халқымыздың айтыс өнерінде де жаңылтуды мақсат ететін, қарсыластың ойын жаңылдыруды мақсат ететін тұсы да бар. Бұл жаңылтпаштың тек сөз жарысы ғана емес, сөзбен музыкалық әуен негіз ететін қазақтың ақындық өнерімен де өте жақын жанр екенін көрсетеді.

«Ерте кезде ойын-сауықтарда жаңылтпаш айтқызу қазақтың салты болған. Жаңылтпаш жиналған жұртты күлдіру, тіл ұстартуды көздеумен қатар, ол өлең, ән білмейтін жастарға берілетін жаза есебінде қолданылған» - деп жазады ғалым М. Ғабдуллин [27, 43].

Ол жөнінде белгілі ғалым К. Матыжан «Жаңылтпаштың шығу тегі мен оның алғашқы функциясы ғылымда жете тексеріле қойған жоқ. Егер жаңылтпаштың күрделі өлең құрылысына назар аударсақ, оны шығарушылардың ересектер екеніне күмән тұмайды. Яғни, ерте заманда пайда болып, үлкендер репертуарында өмір сүрген жаңылтпаш келе-келе балалар ортасына көшкен», - деп түйін жасайды [28, 114-115].

Әлбетте, осы үлгі бала тілінің жетігіп-жетілуіне, оралымды, анық сөйлеуіне, ана тілінің үн сұлулығын мінсіз меңгеруіне, шебер сөз саптауға баулиды [29, 150].

Әйгілі түркітанушы А. Самойлович жаңылтпашты екі топқа жіктейді. Бірінші топқа қырлы сөздерін жітірмелетіп шапшаң айтқанда адам жаңылысып мағынасы ерсі сөзге айналып күлдіргі тудыратын жаңылтпаштар, екіншісі кедір-бұдыр сөздерін келістіріп айта алмасаң, тіл мүдіртетін қиын үлгілер [30, 197].

Ол жайында қазақ балалар әдебиетінің білгірі Шеген Ахметов: «Бұл жанр тікелей балалар әдебиетіне арналған, көбіне мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш мектеп оқушыларына лайықты. Олай дейтініміз жеке дыбыстар мен айтылуы қиын кейбір сөздерді дұрыс сөйлеуге үйрету – көбіне балаға ғана тән нәрсе. Мұнда міндетті түрде

оқыту арқылы ғана емес, баланы талғамы күшті қызық та көркем сөздерге әуестендіру, соған еліктіру арқылы жаттығу жұмысын жүргізу үшін қолданылған шеберлік бар... үлкен кісілер. баланың тіліне, оның әрбір тәтті сөздері мен тартымды қылықтарына күле отырып, оларды дұрыс сөйлеуге баулиды» – дейді [31, 31].

Бұл қатарға авторлардың 2022-2023 жылдары Ақмола облысына жүргізген музыкалық-этнографиялық экспедиция барысында Ақмола облысы Атбасар ауданы Сергеевка ауылының тұрғыны Құмар Шошабайұлы айтып берген:

Алты қотыр атанға,

Алты қолтық отын арттым [32, 121]., жаңылтпашы мен Атбасар ауданы Мариновка ауылының қарт тұрғыны, Ерсайын Бағдатұлы айтып берген

Құрықтан құлдырап түстім,

Сырықтан сылдырап түстім [32, 122]. Қатарлы жаңылтпаштары жатады.

Кейбір бүлдіршіндер сөйлегенде «с, з, ш, ж» дыбыстары ажыратылмай аралас айтылып, не «с», не «ж» емес, екеуінің арасында көмескіленген үн естіліп жататын жайттар бар. Осындай кемшіліктер көбінесе баланың ауыз бен ауыз қуысындағы сөйлеу мүшелерін дұрыс пайдалану дағдыларының қалыптаса қоймауы салдарынан туындайды. Айталық, балдырған «ш»-ны айтқанда, тілін тісінің екі арасынан шығарып алады, сондықтан дыбыс «с»-мен «ш»-ның арасынан естіледі. «Қ» – тіл арты дыбысы, оны бала тілдің ұшынан, яғни тілін тісінің арасына қыстырып айтады, сондықтан «қ-т» болып бұрыс естілетін ағаттық туады [33, 85].

Халық мұндай мүкістіктерді жою үшін төмендегідей жаңылтпаштарды тиімді қолдана білген:

Әкем жонған үшқат оқ,

Жуан бақан қолға тоқ [32, 121].

1927 жылы Молдағали Жолдыбайұлы мен Тел-Жан Шонанұлының алғы сөзімен жарық көрген «Балаларға тарту» атты еңбекте, мәдениетті елдің балаларының көп ойыны болады. Бұл ойындар балалар әдебиетінде жазылып елден елге тарап тұрады. Қазақ балаларының да ойындары болатұғын. Бірақ ол ойындар қағазға жазылмаған соң, бұл күнде азып-тозып жоғалып кетуде» деп балалар фольклорының аса маңыздылығын айта келіп, еңбектің үшінші бөлімінде сол кездегі ел аузынан жиналған күлдірті, жұмбақ, жаңылтпаштар берілген:

Анау арал, қай арал?

Қайыңды арал, талды арал,

Ішінде бұзаулы ала марал [16].

Қырғыз жаңылмачы осы үлгіге ұқсас:

Ал аралда да марал,

Бул аралда да марал.

От экен маралға да арал,

Оттосун аралға да марал [34, 385]

Көшпелі салтын жоғалытпаған қытайдағы қазақтар арасында да осы тектес жаңылтпаштардың түрі кең сақталған:

Бурыл атты қыз,

Бұйра айдарлы қыз,

Бура айдайды қыз [35, 17].

Моңғол жаңылтпашы:

Арван таван тарган тарлан,

Хар сарлагийн таргийг

Тараг биш гэж эс уугаад,

Ямар арван таван тарган тарлан,

Хар сарлагийн таргийг,

Тараг мөн гэж уух вэ?

Құмық жаңылтпашы «Къара къаргъа, къарай къаргъа/ қара қарға, қарға қара».

Нәтижелер. Бауырлас халықтардағы бәдік мәтінінде айырмашылық аз, үлгілер құлаққа үйреншікті. Арғы әлемнің айбатты ие-киелерімен сөйлесуге арналған арбау, бақсы сарындарында түсініксіз, жат, сырлы сөздер шоғыры көп болса, керісінше бәдік өлеңде түсініксіз бірді-бір сөз, сөйлем жоқ. Бұл ұжымдық түрде ашық дамыған бәдік жанрының халықтық сипатын да танытқандай. Мұның өзі бұл жанрдың түп-түқияны, арғы тегі ерте дәуірде қалыптасқанымен, кейін келе ғұрыптық-мифологиялық қабығынан біртіндеп ажырап, соңын ала жастардың ойын-ермегіне біржола айналғандығын аңғартады. Арбау, бақсы сарыны 7-8 буынды жыр үлгісінде болса, бәдіктің қара өлең нақышына етене икемделіп кетуі оның бізге жеткен нұсқасы тым ежелгі мұра еместігін де байқатқандай. Жалпақ түрік-моңғол кеңістігін былай қойғанда, басқадай бауырлас түрік жұрттарында болмауы бұл жанрдың жаңа дәуірдің бедерінде кейінірек қалыптасқандығын, болжауымызша, түркі бірлігі ажыраған соң, Орта Азиядағы хандықтар дәуірінде өнімді өркен жайғанын білдіреді.

Қазақ бәдігінде Қаратау, Тәшкен, Сайраң, Үргеніш, Жизақ, Сусамыр, Арқа, Меке, Бадам секілді топонимдер, қоқан, қалмақ, орыс, сарт, өзбек, қыпшақ, әлім, арғын секілді этнонимдер бар. Қырғызда шүршіт, қытай, сарт, нойғут, моңол, сарбағыш, Сусамыр, Куртка, Бадакшан, Кыйба (Хиуа), Бежин, Соңкөл, Бешкөл, Чатыркөл, Текес, Ындыстан, Есіл, Нұра, қарақалпақта сарт, қазақ, қалмақ, Қарақұм, Шоманай, Пуқара (Бұқара), Хиуа секілді ел-жер аттары кездеседі. Осылайша бәдікте нақтылы ел-жердің аты айтылып, аталмыш халықтардың көршілері мен жіті таныс өлкелері туралы қысқа дерек беріледі.

Жаңылтпаштардың сөз кестесінде сан есімдердің жиі кездесетіні байқалады. Бұл баланы сан санап үйренуге, нақтылыққа, зеректікке баулыса, екіншіден, жаңылтпаштарды күрделі де күдір, ажарлы да астарлы ете түсетін айшықтаушы құрал қызметін атқарады. Мысалы, «Жүз қырық үш қызғыш құсқа, Жүз қырық үш қызғыш құс қосса, болады неше жүз қырық үш қызғыш құс?», «Есет атам ет асатар, ет асатса бес асатар», «Жоғалды бес шыбыш, жоқ әлі еш сыбыс», «Үш кіші ішік піштім, Бес кіші ішік піштім, Неше кіші ішік піштім?», «Қырық құрықтық, сырық қырықтық».

Экспедицияда жазылып алынған мына бір жаңылтпашқа назар аударайық:

Қырық қырықтықшы,

Қырық қойды қырықты ма?

Қырық қырықтық,

Қырық қойды қырықты ма [36, 228].

Жаңылтпаш арқылы балаға айнала төңіректі, салт-дәстүрді, тұрмыс-шаруашылықты, өмірдегі сан алуан көріністерді таныстыру да көзделеді. Бұл жаңылтпаштың қоғамдық мәні, ғибраттық нәрі мол екендігінің белгісі.

Қырғыздарда бұл жаңылтпашқа ұқсас «Жас қайысты тоқпақтаспайсыздар ма, жас бүркітті томағаласпайсыздар ма?» деген үлгі де бар.

Экспедиция барысында әлі де болса, ел ішінде балаларына жаңылтпаш айтатын, тіпті өздері де жаңылтпаш шығаратын жандарды кездестірдік. Кейбір тыңнан кездесетін үлгілерді де жинастырдық. Мысалы, Ақмола облысы Целиноград ауданы Қоянды ауылының тұрғыны, Монғолиядан көшіп келген қандас Ұмсындық Көнселханқызының 1957 жылы 2 сынып оқып жүргенде анасынан үйренген балалардың тілін ұштау үшін айтылатын мынадай жаңылтпаш өлең дәлел:

Жас лақ жан сүйдірер болдың ерке,

Боларсың сендер жетіп ертең серке.

Лақ болған күніңді ұмытып кетпе,

Жүрерсің жүрегіңнің сырын шерте [32, 123].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, бәдік өлең Орта Азиядағы бауырлас елдерге, атап айтқанда қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, тәжіктерге өңірлік сипатта таралғаны аңдалады. Түрік бірлігі ыдыраған соң бәдік жанры ежелгі дерт көшіру ғұрпында орындалатын

магиялық ескі өлеңді өзек етіп, жаңаша тұрпатта қалыптасып, аталмыш халықтар арасында өркен жайғаны байқалады. Бұл өлеңнің арғы тамыры анимистік танымды, мифологиялық жүйені арқау еткенімен мәтінінде бірде-бір түсініксіз сөздер жоқ болуы, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінің үзік-үзік бедер-бейнесін ашық суреттеуі, қара өлең пішінінде «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп» сауықшыл жастар арасына кең таралып, әдет-салт айтысының дамуына септесуі – осы жанрдың қатпар-қыртысы ала-құла, бізге жеткен мәтіндер негізінен кейінгі замандарда қоңсы халықтар арасында қалыптасып өріс алған үлгі деуге дәйек бар.

Жаңылтпаштар баланың тілін ұстартып, шаршы топта өзін байыпты, байсалды ұстап, ой жүйесін басқарып тиянақтауға, ана тілінің үн әуезділігін мінсіз меңгеруге, шебер сөз саптауға, зеректікке, шұғыл зейін аударып, тура да әділ шешім қабылдауға дағдыландырады, бір сөзбен айтқанда, жасөспірімді шешендік өнерге икемдеп үйретеді.

Біздің ғылыми-зерттеуіміз кезінде жазылып алынған бәдік-күләпсанмен жаңылтпаштар Өзбекстанда өмір сүретін қазақтар мен Ақмола жерінде ежелден мекендеген елдің және тәуелсіздік жылдары еліміздің осы солтүтік өңірлерге қоныс тепкен қандастар арасында сақталып отырғаны анықталды. Яғни, елге оралған қандастар арасында салт-дәстүрге, музыкалық-фольклорға, орындаушылық өнерге қатысты қазіргі таңда жастар санасынан өшкіңдеп бара жатқан қыруар құндылықтарды ала келгені байқалды. Авторлардың «Жас ғалым» жобасы аясында жүргізген зерттеулеріне сәйкес тек музыкалық мұраларды ғана емес, елді-мекендердегі халықтың жадында сақталған халық ауыз әдебиетінің және музыкалық фольклор үлгілері де жиналып, хатталғанын ерекше айтамыз. Авторлардың жоба аясында Ақмола және Өзбекстан жеріне жүргізілген экспедицияда жиналған құндылықтарының ішінде халық ауыз әдебиетінің жаңылтпаштан басқа музыкалық фольклорға қатысты жанрлары туралы зерттеулері отандық ғылыми басылымдарда жарық көрсе [37, 220-237], қазақтардың фольклоры мен өнеріне қатысты зерттеулері әлемдік басылымдарда да жарық көрді [38, 57].

Әдебиеттер

1. Саримсаков Б. Узбек маросим фольклоры. – Ташкент: 2001 СПб. 1986. – 960 с.
2. Диваев А. Киргизские болезни и лечение их посредством пения бедик // Туркестанские ведомости. – Ташкент: 1907. – 440 с.
3. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
4. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. I. Т. – Қызылорда: 1932.
5. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.7. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 416 б.
6. Әуезов М. Әдет, салт айтысы // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1948.
7. Кенжебаев Б. Бәдік, арбау, жалбарыну // Қазақ әдебиетінің тарихы. Т. I. Фольклор. – Алматы: 1948.
8. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. Т. I. – Москва: Издательство АН СССР, 1951. – 408 с.
9. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Т.15. – Алматы: 1979.
10. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. – 245 б.
11. Давкараев Н. Шығармаларының толық жинағы. Бірінші бөлім. Т.2. – Нукус: Каракалпакстан, 1977.
12. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1974. – 288 б.
13. Абылқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 176 б.
14. Самойлович А. Из казах-киргизских материалов М. Чокаева // Живая старина. – Вып. II. – СПб, 1916. – 26 с.

15. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Қызылорда: Қазақстан мемлекет баспасы, 1926. – 286 б.
16. Балаларға тарту. Оқу құралы орнына. Екінші басылуы. – Ленинград: Мемлекет баспасы К.А.С.С.Р., 1927. – 72 б.
17. Гаврилов М.Ф. Киргизские скороговорки // Бюллетень САГУ. – 1927. – Вып. 16. – Б. 35-38.
18. Кучкарова Ж.А., Джусупов М. Роль и примеры паремиологических единиц в узбекском, английском, русском и казахском языках. [https://7universum.com/pdf/philology/5\(83\)%20\[11.05.2021\]/Kuchkarova.pdf](https://7universum.com/pdf/philology/5(83)%20[11.05.2021]/Kuchkarova.pdf)
19. Раззоқов Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Узбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Укитувчи, 1980. – 360 б.
20. Гадамба Ш., Цэрэнсодном Д. Монгол ардын аман зохиолын дээж бичиг. – Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1978. – 304 х.
21. Ахмет Байтұрсынұлы. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Бес томдық. 2-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К., Ісімақова А., Рақыш Ж., Мұстафаева К., Ахмет Ә. – Алматы: Brand Book, 2022. – 876 б.
22. Алпысбаев Т., Қабдолова Қ., Шафиғов М., Шоқпарова С. Тазша бала // Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Ертегілер. – Т. 2. – Алматы: 1988.
23. Абылқасымов Б. Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры. Хрестоматия. – Алматы: 2004. – 224 б.
24. <https://youtube.com/shorts/A-ljH4Mbfqw?si=YGuS0egpHrWSSlv2>
25. Алексеев Э.Е. Раннефольклорное интонирование. Звуковысотный аспект. – М.: Советский композитор, 1986. – 240 с.
26. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. – Қызылорда: 1932. – 253 б.
27. Ғабдуллин М. Қазақ халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 318 б.
28. Ісләмжанұлы К. Рухани уыз. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 143 б.
29. Негимов С. Жаңылтпаш // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырған З. Ахметов., Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
30. Самойлович А.Н. Крымско-татарские скороговорки. Сборник музея антропологии и этнографии. – Санкт-Петербург, 1918. – Т. 5. – № 1. – Б. 97-200.
31. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1965. – 328 б.
32. Маулет А. Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұрасы: кешенді экспедициялық зерттеулер. I том. – Астана: 2022. – 600 б.
33. Қабдыразақұлы Қ. Халық педагогикасы хақында. – Өлгий: Баян-Өлгий аймгийн Хэвлэх үйлдвэр, 1976. – 94 б.
34. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Т.1. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Кут-бер, 2017. – 710 б.
35. «Мұра» журналы. Отыз жылдық таңдамалылар (1982-2021). Том 1. Қазақ халық ауыз әдебиеті туралы зерттеулер / Құраст.: Қинаятұлы Д. – Үрімжі: Шыңжаң Әсем өнер-фотосурет баспасы, 2012. – 800 б.
36. Маулет А. Сарыарқа қазақтарының музыкалық-фольклорлық Мұрасы // Далалық Еуразия төсіндегі Сарыарқа мұрасы. – «Қазына» сериясы. VI-том. – ред. А. Онгарулы. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2020. – 352 б.
37. Маулет А., Қобландин Қ.И. Ақмола қазақтары фольклорлық мұрасының эстетикалық мәні // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №4/2023. –Б. 220-237. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.15>
38. Maulet A., Smakova Z.N., Junussova B.B., Karsakbayeva A.A., Rakymzhan A. The Art of Kui Performance of Kazakh Ethnic Group in China // International Journal of Environmental and Science Education. → Volume 11, Issue 18, 2016. – 11449-11465 pp. DOI: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=s-2s.0.84997235792&origin=inward&txGid=8b705a60df2e90c2c296f4656a266289>

А. МАУЛЕТ,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

А. ТОЙШАНУЛЫ.

Международная Тюркская академия, Астана, Казахстан

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ НЕКОТОРЫХ ФОЛЬКЛОРНО-МУЗЫКАЛЬНЫХ ЖАНРОВ

Аннотация. В данном исследовании были сопоставлены фольклорно-музыкальные жанры казахов (бадик-кулапсан, скороговорки) с некоторыми жанрами таких народов как киргизы, узбеки, кумыки и монголы. Например, древнейшая магическая песня (в музыкальном сопровождении), встречающаяся в фольклоре, получило региональное распространение только среди казахских, каракалпакских, киргизских, узбекских, таджикских народов, обитающие в Центральной Азии. Авторы считают что жанровая форма «бадик», возникла после распада тюркского объединения. Жанр бадик изначально возник как основа древнетюркской песни, исполняемой в обрядах древнетюркских народов. Однако есть основания полагать, что ее тексты возникли в более поздние времена, поскольку эта песня не была распространена у всех тюркских народов, а встречалась только среди народов Центральной Азии.

Поскольку скороговорки являются малым жанра, их изучение началось гораздо позже. Скороговорки не имеют определенного музыкального сопровождения (как бадик-кулапсан), но они исполняются в виде стихов в соответствии с интонационными особенностями каждого человека, при этом упор делается на частоту слов. Поэтому в бадик-кулапсане преобладает особая музыкальная мелодия. Скороговорки являются инструментом для коррекции речи детей, приобщая их к ораторскому искусству. А песни бадик-кулапсан носят региональный характер только для казахских, киргизских, каракалпакских, узбекских, таджикских народов Центральной Азии. Иногда один из видов бадика называли кулапсаном.

В этом исследовании были особенно изучены песни бадик-кулапсан, которые используются в настоящее время только у казахов Узбекистана, а также образцы из еще не опубликованных редких книг алашской интеллигенции.

Ключевые слова: бадик, кулапсан, скороговорки, фольклор, тюркские народы, детский язык, экспедиция, исследование.

A. MAULET

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A. TOISHANULY

Expert of the International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan

GENERAL FEATURES OF SOME FOLKLORE-MUSIC GENRES PRESERVED BY KAZAKHS ABROAD

Abstract. This study compares such musical and folklore genres as badyk-kulyapsan, tongue twisters, widespread among nomadic peoples of the Kazakh steppes, with some genres of such peoples as Kyrgyz, Uzbeks, Kumyks and Mongols. For example, the most ancient magic song (with musical accompaniment), found in folklore, is regionally spread only among Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz, Uzbek, and Tajik peoples living in Central Asia. This song is not found only among related Turkic peoples, so the authors consider badiк a genre form that emerged after the disintegration of the Turkic unification. The badiк genre originally emerged as the basis of ancient Turkic song performed in the rituals of ancient Turkic peoples. However, there are reasons to believe that its texts emerged in later times, as this song was not widespread among all Turkic peoples, but was found only among the peoples of Central Asia.

Since tongue twisters are a small genre, their study began much later. The tongue twisters do not have a certain musical accompaniment as badiк-kulapsan, but they are performed in the form of verses in accordance with the intonation peculiarities of each person and the emphasis is placed on the purity of words. Therefore, a special musical melody prevails in badiк-kulapsan. The tongue twisters

are a playful instrument, which is rationally used to correct children's speech, introducing them to the oratorical art. Badik-kulapsan songs are of regional character only for Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Uzbek, Tajik peoples of Central Asia. Sometimes one of the badik types was called kulyapsan.

In this study, the songs of badik-kulyapsan, which are used at present only among the Kazakhs of Uzbekistan, as well as samples from not yet published rare books of the Alash intelligentsia, were introduced into the scientific turnover.

Keywords: badik, kulapsan, tongue twisters, folklore, Turkic peoples, children's language, expedition, research.

References

1. Sarimsakov B. Uzbek marosim fol'klory. – Tashkent, 2001. – SPb, 1986. – 960 s.
2. Divaev A. Kirgizskie bolezni i lechenie ih posredstvom penija bedik // Turkestanskije vedomosti. – Tashkent, 1907. – 440 s.
3. Baitürsynüly Ahmet. Alty tomдық syğarmalar jinağy. I tom. – Almaty: El-şejire, 2013. – 384 b.
4. Seifullin S. Qazaq ädebieti. I. T. – Qyzylorda, 1932.
5. Seifullin S. Köp tomдық syğarmalar jinağy. T.7. – Almaty: Qazyğürt, 2007. – 416 b.
6. Äuezov M. Ädet, salt aitysy // Qazaq ädebietiniñ tarihy. – Almaty: Qazaq SSR Čylym akademiasynyñ baspasy, 1948.
7. Kenjebaev B. Bädik, arbau, jalbarynu // Qazaq ädebietiniñ tarihy. T.I. Fölklor. – Almaty, 1948.
8. Baskakov N.A. Karakalpakskij jazyk. Materialy po dialektologii. T.I. – Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1951. – 408 s.
9. Müqanov S. Tañdamaly syğarmalar. T.15. – Almaty: 1979.
10. Jarmüqamedov M. Aitystyñ damu joldary. – Almaty: Čylym, 1976. – 245 b.
11. Davkaraev N. Şyğarmalarynyñ tolyq jinağy. Bırınşı bölim. T. 2. – Nukus: Karakalpakstan, 1977.
12. Uahatov B. Qazaqtyñ halyq öleñderi. – Almaty: Qazaq SSSR-niñ «Čylym» baspasy, 1974. – 288 b.
13. Abylqasymov B. Telqoñyr. Qazaqtyñ köne nanymsenimderine qatysty güryptyq föklory. – Almaty: Atamüra-Qazaqstan, 1993. – 176 b.
14. Samojlovich A. Iz kazah-kirgizskih materialov M. Chokaeva // Zhivaja starina. – Vyp. II. – SPb, 1916. – 26 s.
15. Baitürsynüly A. Ädebiet tanytqyş. – Qyzylorda: Qazaqstan memleket baspasy, 1926. – 286 b.
16. Balalarğa tartu. Oqu qüraly ornyna. Ekinşi basyluy. – Leningrad: Memleket baspasy K.A.S.S.R., 1927. – 72 b.
17. Gavrilov M.F. Kirgizskie skorogovorki // Bjulleten' SAGU. – 1927. – Vyp. 16. – B. 35-38.
18. Kuchkarova ZhanarAbdimurodkizi., Mahanbet Dzhusupov. Rol' iprimeryparemiologicheskikh edinic v uzbekskom, anglijskom, russkom i kazahskom jazykah. [https://universum.com/pdf/philology/5\(83\)%20\[11.05.2021\]/Kuchkarova.pdf](https://universum.com/pdf/philology/5(83)%20[11.05.2021]/Kuchkarova.pdf)
19. Razzoqov H., Mirzaev T., Sobirov O., Imomov K. Uzbek halk orzaki pojetik izhodi. – Toshkent: Ukituvchi, 1980. – 360 b.
20. Gaadamba Sh., Cjerjensodnom D. Mongol ardyn aman zohiolyn djezh bichig. – Ulaanbaatar: Ulsyn hjevljelijn gazar, 1978. – 304 h.
21. Ahmet Baitürsynüly. Şyğarmalarynyñ akademialyq tolyq jinağy. Bestomdyq. 2-tom / Tomdy qürastyryp, baspağa daiyndağandar: Matyjanov K., Isimaqova A., Raqyş J., Müstafaeva K., Ahmet Ä. – Almaty: Brand Book, 2022. – 876 b.
22. Alpysbaev T., Qabdolova Q., Şafiğov M., Şoqparova S. Tazşa bala // Qazaq halyq ädebieti: Köp tomдық / Erteğiler. T.2. – Almaty: 1988.
23. Abylqasymov B. Nanymsenimder gürpynyñ föklory. Hrestomatia. – Almaty: 2004. – 224 b.
24. <https://youtube.com/shorts/A-IjH4Mbfwg?si=YGuS0egpHrWSSiv2>
25. Alekseev Je.E. Rannefol'klornoe intonirovanie. Zvukovysotnyj aspekt. – M: Sovetskij kompozitor, 1986. – 240 s.
26. Seifullin S. Qazaq ädebieti. – Qyzylorda: 1932. – 253 b.

27. Čabdullin M. Qazaq halyq auyz ädebieti. – Almaty: Mektep, 1974. – 318 b.
28. Islämjanұly K. Ruhani uyz. – Almaty: Ana tılı, 1995. – 143 b.
29. Negimov S. Jañyltpaş // Ädebiattanu. Terminder sözdıgı. Qūrastyrğan Z. Ahmetov., T. Şañbaev. – Almaty: Ana tılı, 1998. – 384 b.
30. Samojlovich A.N. Krymsko-tatarskie skorogovorki. Sbornik muzeja antropologii i jetnografii. – Sankt-Peterburg, 1918. – T. 5. – № 1. – B. 97-200.
31. Ahmetov Ş. Qazaq balalar ädebieti tarihyñyñ ocherkı. – Almaty: Mektep, 1965. – 328 b.
32. Maulet A. Aqmola oblysynyñ materialdyq emes mädeni mürasy: keşendi ekspedisialyq zertteuler. I tom. – Astana: 2022. – 600 b.
33. Qabdyrazaqұly Q. Halyq pedagogikasy haqynda. – Ölgı: Baian-Ölgı aimgin Hevleh üildver, 1976. – 94 b.
34. Kyrgyz adabiatynyn taryhy. T.1. A. Akmatallievdin jalpy redaksiyasy astynda. – Bişkek: Kutber, 2017. – 710 b.
35. «Mūra» jurnaly. Otyz jyldyq tañdamalylar (1982-2021). Tom 1. Qazaq halyq auyz ädebieti turaly zertteuler / Qūrast.: Qinaiatұly D. – Ürimji: Şyñjañ Äsem öner-fotosuret baspasy, 2012. – 800 b.
36. Maulet A. Saryarqa qazaqtarynyñ muzykalyq-folklorlyq mürasy // Dalalyq Eurazia tösındegı Saryarqa mürasy. – «Qazyna» seriasy. VI-tom. – red. A. Ongaruly. – Nür-Sultan: Qazaqstan Respublikasy Ülttyq muzei, 2020. – 352 b.
37. Maulet A., Qoblandin Q.İ. Aqmola qazaqtary fölklorlyq mürasynyñ estetikalıq mäni // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – №4/2023. – B. 220–237. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.15>
38. Maulet A., Smakova Z.N., Junussova B.B., Karsakbayeva A.A., Rakymzhan A. The Art of Kui Performance of Kazakh Ethnic Group in China // International Journal of Environmental and Science Education. – Volume 11. – Issue 18. – 2016. – P. 11449-11465. DOI: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-84997235792&origin=inward&txGid=8b705a60df2e90c2c296f4656a266289>

Авторлар туралы мәлімет:

Маулет Ардаби – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, ҚР Ұлттық музейінің бөлім жетекшісі, Астана, Қазақстан.

Маулет Ардаби – доктор философии (PhD), постдокторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, руководитель Отдела Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Maulet Ardabi – Doctor of Philosophy (PhD), Postdoctoral fellow of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Head of the Department of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Ақеділ Тойшанұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық түркі академиясының сарапшысы, Астана, Қазақстан.

Акедил Тойшанұлы – кандидат филологических наук, эксперт Международной Тюркской академии, Астана, Казахстан.

Akedil Toishanuly – Candidate of Philological Science, Expert of the International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan.

М.Н. МИРАЗОВА Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: m.n.mirazova@mail.ru)***САКРАЛДЫ КЕҢІСТІКТЕГІ ҮҢГІРЛЕР**

Аңдатпа. Мақалада тылсым сырлы орындар қатарында үңгірдің алатын ерекше орны бар. Бастауын хаостан алатын бұл мекен адамзат санасында сакралды мәнімен сақталып келеді. Адамзат ғұмырының көне дәуірінде үңгір баспана болумен қатар тылсым күштермен байланыс жасайтын киелі орын қызметін де атқарды. Үңгірлерде мәдениеттің әуелгі үлгілері туындады, сурет және сәулет өнерлерінің алғашқы үлгілері де осы орында қалыптасты. Хаостың кішкентай бір бөлшегі түріндегі үңгірлер ата-баба рухымен де байланысты деп қабылданды. Тіршілік бастауындағы хаостың кейінгі дәуірлерде сақталып қалған нышаны ретіндегі үңгір поэтикалық санада жақсылық пен жамандықтың, ізгілік пен зұлымдықтың, сондай-ақ қорғаныс мекені болып, бинарлық оппозициялық қалпымен көрінеді. Мақалада үңгірлердің киелілік ұғымымен байланысы, ежелгі жазба мұраларда және фольклор туындыларында суреттелуі жоғарыда айтылған қызметімен байланыстырыла отырып талдау нысанына алынды. Көне санадағы үңгірдің ежелгі мәдениеттегі орны, мифтік баяндаудағы сипатымен қатар әртүрлі діни танымдардағы мәні қарастырылып, «Қорқыт ата кітабындағы», Гомердің «Одиссея» дастаны мен Мағжан Жұмабайұлының «Оқжетпестің қиясында» поэмасындағы үңгірлердің көркемдік-танымдық ықпалы талданады. Үңгірлердің киелі орындар ретінде көне танымнан көркемдік танымға ұласқан моделдері туралы тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: киелі мекен, иеротопия, иерофания, үңгір, аруак.

Кіріспе. Киелілік ұғымымен байланысты түпбастауы күллі тіршілік өніп шыққан – хаос. Осы хаос – адамзат тіршілік еткен аспан асты – жер үстінің бастапқы нүктесі. Келесі актіде жаратылу жүзеге асқаннан кейінгі жағдайда бұл киелі бастау сипаты түрлі нысандар яки құбылыстарға ауысады. Бір терең қуыс, шексіздік, тұңғиық бейнесімен көрінген хаостың бір сипаты кейін «жер кіндігі» (қуысы) ұғымында жаңғырды. Тіршілік кіндіктен өнеді не кіндікке енеді. Белгілі дәрежеде оның қуыс, үңгір түріндегі пішіні бар. Осы негізде көне танымда үңгір киелі нүктенің бір түрі ретінде қабылданды.

Адамзат қай кезеңде де бейсаналы түрде сакралдылықты тануға, жер кіндігін табуға тырысады. Әр адамның түсінігінде жер кіндігі оның туған жерінде орналасқан. М. Элиаде өмір ағашы өсетін жер кіндігін «axis mundi» деп атаса, осы орталықты белгілейтін киелі нысанға – imago mundi (әлемнің бейнесі) деген атау берді. Imago mundi (әлемнің бейнесі) – кесене, мешіт, шіркеу немесе патшалардың сарайы сияқты белгілі бір рухтың қолдауымен жасалған киелі ғимараттар немесе қала. Өмір ағашы сияқты бұл киелі нысандар да аспан мен жерді байланыстырушы қызмет атқарады. [1, 47]. Сондықтан, адам бейсаналы түрде киелі орындарды, ғибадатханаларды ерекше құрметтеп, ұлттық, діни ритуалдарды осы нысандардың маңында орындайды. Себебі, киелі нысандар «құдайдың үйі», жоғарғы әлеммен байланыстырушы көпір саналады және ол жерде жасалған қандай да мінәжат қабыл болады.

Үңгір – киелі мекеннің бір атрибуты, адам баласының алғашқы баспанасы. Швед ғалымы, мифолог М.П. Нильсон «The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР22685428 «Киелі мекендердің поэтологиялық мәдениеті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

religion» еңбегінде адам үңгірді палеолит және неолит дәуірінде қорған, үй ретінде пайдаланғанын, үңгірлердің тұрмыстық қажеттілікті атқарғанын атап, ең көне киелі орындардың бірі деп жазған. Ғалымның айтуынша, палеолит дәуірінде қайтыс болған кісіні үңгірдің жанына жерлеген. Себебі, үңгір адамның тіршілігінде қорған болса, қайтыс болғанда рухтың тікелей мекеніне жетуіне арналған жол болған. Ежелгі гректерде осы түсінік қалыптасқан. Олар қайтыс болған кісіні үңгірдің жанына емес, ішіне жерлеген. Осылайша үңгірдің ішіне жерленген адамның рухы адаспай, жерасты мекеніне жеткен. Ежелгі санада құдайлар үңгірлерді адамдарға баспана ретінде берген. Сондықтан ол жер киелі, қауіпсіз. Барлық құдайларға арналған мадақ, рәсімдер де да осы үңгірдің маңында жасалған. Себебі, бұл жер құдайлардың үздіксіз бақылауында, кез-келген мінәжат бірден жоғарғы күштерге жетеді деген сенім болған. Уақыт өте адамдар лашық, үй салып үңгірлерден көшкенімен, бұл жер жоғарғы күш пен адамдардың тікелей байланыс жасайтын қасиетке орынға айналған [2, 49-50].

Адамзат тарихында таңба түріндегі ең алғашқы жазба дерек те адам баласы паналаған үңгірлерден табылған. Францияның Перигё каласы маңындағы Ласко үңгірінің қабырғаларында кескінделген «Аңшылық» (The Hunt) деп аталатын сурет. Археолог Ричард Кляйн бұл үңгірдің еденіндегі қол мен аяқ іздері бедерленген суреттерді баланың салғаны немесе балаларға арналып салынған деген пікір білдіреді. Сурет жай аңшылықты кескіндеп қана қоймайды. Ол осыдан қырық екі мың жыл бұрынғы адамның санасында үлкен серпіліс, өркендеу болғанын айғақтайды. [3, 10]. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінен бастап-ақ, адам баласы қасиетті түсініп, «адамгершілік» ұғымын санасына біртіндеп сіңіре бастады. Олар тұрмысқа қажетті құралдарды жасап, тіршілікті қалыптастырды. Санасындағы киелі деп ұққан ұғымдарды үңгір қабырғасына таңбалап, иеротопиялық шығармашылықтың белгілерін қалдырды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты қарастыруда талдау және жинақтау, салыстыру, интерпретациялау сияқты әдіс-тәсілдер қолданылды. Зерттеушілер еібектеріндегі тұжырымдар негізге алынып, қорытындылар жасалды.

Киелілік ұғымымен байланысты мекендердің түпбастауына қатысты М.Элиаденің, үңгірлердің адам баласының қалыптасуындағы орнына қатысты А.П. Сарычев пен М.П. Нильсонның еңбектерін қарастылды. Киелі үңгірлердің түркі халықтарының ауыз әдебиетіне ортақ мотивтерін талдау барысында А. Халил, О.Әлиев, С.Байдилі сынды ғалымдардың еңбектері пайдананылды.

Талдау және бақылау. Көне түркілердің наным-сенімінде үңгірлер ата-баба аруақтарымен байланыстыайтылады. Соныңнәтижесіндеэпостаүңгірмотивіқалыптасқан. Үңгір мотиві түркі-оғыз, әзірбайжан халықтарының эпикалық шығармашылығына тән. «Қорқыт ата кітабы» дастанындағы Төбекөздің үңгірі, «Көроғлы» эпосындағы үңгірдің қызметі, әзірбайжан халықының ертегілерінде кездесетін үңгірлер – бұл мотивтің эпикалық жүйеде кеңінен таралғанын көрсетеді.

А. Халил «Ритуальные основы огузского эпоса» атты монографиясында үңгірдің көне түркі мәдениетіндегі рөлін төмендегідей сипаттайды: «Үңгірде архаикалық рәсімдер жүзеге асырылды. Балалар рухы мен үңгір арасындағы байланыс осы жерден шыққан. Демек, эпоста өзінің сан алуан іздерін қалдырған инициацияны адамзаттың «үңгірлік мәдениетінің» үлгісі деп атауға болады» [4,115].

«Қорқыт ата кітабындағы» Бисат Төбекөзді қалай өлтіргені баяндалатын бөлімінде үңгір батырдың рухани болмысын қалыптастырған орын болып көрінеді. Бисат халыққа күн көрсетпеген Төбекөзбен үңгірде шайқасып, оны өлтіріп, жеңіске жетеді. Төбекөз Бисатты сақина, қылыш, күмбез сынды таңбалармен алдағысы келеді. Бірақ батыр оның айласын біліп, соңында оны жеңеді. Мұндағы үңгір рухани қайта түлеу мен батырлықтың мекені ретінде суреттеледі. Демек, үңгірдің екі сипаты бар. Біріншіден, бұл ізгіліктің зұлымдықты жеңген мекені, зұлым күшті жеңген қаһарманның күш алып, қайта жаңғырған киелі орын. Екіншіден, үңгір сол зұлым күш мекен еткен баспана.

Үңгірдің аңыз-әңгімелерде атқарған қызметіне қарай тағы бірнеше сипатын атап көрсетуге болады. Түркілердің фольклорлық шығармаларында бір жағынан үңгір – құдық, орман сынды иерофанияның белгілері болғанымен, екінші қызметі зындан – қорқыныш пен қауіптің орны. Демек, үңгірдің алғашқы сипаты – құдық, тіршіліктің бастауы саналса, екінші сипаты жер асты әлемімен байланысты зұлым күштердің (алып жылаң, айдаһар) мекені.

Философ О.Әлиев ертегілердегі зынданның бейнесі қосымша деталь болғанымен, батыр рухының қайта туып, жеңіске жету жолында маңызды қызмет атқаратынын атап көрсетеді [5, 33]. Алпауыт айдаһардың батырдың қолынан қаза болуы да жер асты әлемінде іске асады. Демек, «жер асты, үңгір, зындан» қара күштің жеңіліп, игіліктің бастау алатын алғашқы орны.

Мифтік санада үңгір әйелдер мен балалардың қамқоршысы «Ұлы ана» архетипінің символдық көрінісі – Ұмай ана культімен байланысты. С.Байдили «Түркі мифологиясының сөздігі» еңбегінде: «үңгір – ана құрсағының баламасы» деп атады. үңгірде Адам баласының тууы, өсуі ана құрсағындағы баланың даму кезеңіне ұқсайды. Бұл ұқсату үңгірдің ана құрсағындағыдай қауіпсіз орта бола алатын қасиеттері бар екенін көрсетеді [6, 37].

Нәтижелер. Үңгір ежелгі санада жер асты және жер беті әлемі арасындағы өтпелі кеңістікті білдіреді. Алтай ертегілерінде үңгір жер асты әлеміне ашылатын қақпа ретінде суреттеледі. Жалпы, мифологиядағы хаос үңгірдің алғашқы бейнесі, адам баласының тіршілігі үңгірде басталды. Ал, жалпы әлем мифологиясында тіршілік хаостан – тылсым сипатты алып үңгірден бастау алды. Сондықтан үңгір ұғымымен қатар, хаос, шетсіз-шетсіз тұңғыық, зұлым рух, қайғы, қайта туу сияқты ұғымдар қатар қолданылады. Тіршіліктің бастылып, дамуының қозғаушы күш болған ізгілік пен зұлымдықтың, жақсылық пен жамандықтың түп негізі, алғашқы нүктесі осы алып үңгір, яғни хаос.

Ислам мәдениетінде де үңгір тыныштық пен қауіпсіздіктің белгісі, әрі қорған ретінде киелі орындардың қатарында. Қасиетті Құранның он сегізінші әл-Кәһф сүресінің аудармасы «Үңгір» деп аталады. Исламдық дүниетанымда киелі Хира үңгірінде Жәбірейіл періште Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбарға «Алақ» сүресінің алғашқы бес аятын жеткізген деп айтылады. Тахир әл-Исмаилдің «Мұхаммед Пайғамбардың өмірбаяны» (қазақ тіліне аударған Қ.Спатай) еңбегінде: осы үңгірде Мұхаммед (с.а.с) пайғамбар оңаша қалып, құлшылық жасағаны туралы жазылған [7, 36-38].

Ұлттық танымда үңгір тылсым күштер тоғысқан киелі орын. Топонимикалық аңыздарда киелі үңгірлерден адам дертіне шипа табатып, құдайдан сұрағаны орындалатын киелі нысанның бірі ретінде суреттеледі. Үңгірлердің қақпасында, яғни екі босағасында балбал мүсіндер (көбіне екі босағада екі балбал тас) тұрады. Бұл үңгірді кие тұтып, ұрпағын желеп-жебейтін әруақтар мекені ретінде сыйынған ата-бабалар сенімінен хабар береді.

Аңыздарда үңгір тылсым қасиеті бар жаңдармен тығыз байланысты баяндалады. Мұндай ерекше қабілет дарағын қаһармандармен байланысты киелі үңгірлерге шипа сұрап барушылардың қарасы көп. Тіпті кей үңгірлерді шетелдерден туристер де іздеп келіп жатады. Оның бірі жоғарыда көрсетілген «Айдаһар» үңгірі болса, тағы бірі Бектау ата мен Бейғазы деген екі әулие бабалар мекен еткен «Бектау ата» үңгірі.

«Бектау ата» үңгірі – Балқаш көлінің маңында орналасқан. Осы мекенді зерттеген А.П.Сарычаевтың жазбаларында: «Бектау ата – оңтүстік пен солтүстікті жалғастыратын нысана іспетті керуен жолдың бойында тұрған шамшырақ. Оның сүйір төбесі Балқаш көлінің оңтүстік жағалауынан көзге ілінеді. Көлдің астынан жарып шыққандай сұстиып тұрады және «бері тарт» дегендей ишарат береді. Сол таудың астында аталмыш үңгір мөп-мөлдір тұщы суға толы. Су бетінің деңгейі әрдайым бірқалыпты: жоғары көтерілмейді, төмен түспейді» [8, 43], – дейді. Ел арасына таралған аңыз бойынша жаугершілік заманда «Бектау ата» үңгірін екі ағайынды жігіт жаудан қашқанда паналаған екен. Оның бірі – Бектау ата. «Қазақ бақсы-балгерлері» атты жинақта: «...Бек ата, Бектау-ата Бекіш-ата, қолдай көр...» деген бақсы сарыны бар. Мұндағы «Бек ата, Бектау-ата» аталмыш әулие бабамен байланысты болуы мүмкін. Бұл үңгірдің ішінде де шипалы су бар. Үңгірге дертіне шипа

сұрап барып түнеген, зиярат еткен жандарған әулие ата әртүрлі дыбыстармен белгі беріп, түсінде аян айтады екен. Аян көрген адамдардың айтуынша, әулие баба жүзін көрсетпейді екен. Жаратқанның тылсым қасиеті қонған қасиетті адам болғандықтан халық арасында кез-келген жанға көріне бермейді деген түсінік қалыптасқан. [9, 24]

Үңгір – адам баласының санасына тылсым, киелі орын ретінде сіңген. Бұл орын адамзаттың алғашқы панасы болғандықтан, ата-бабалардың рухы қалып, мәңгі сол үңгірлерді мекен етеді деген түсінік те бар. Жоғарыда аталған киелі үңгірдің екеуінде әулие бабалар мекен еткен. Екеуінде де киелі су бар. Үңгірлердің өзі әулие бабалармен байланысты, шипа дарытушы, тылсым күшке ие.

Киелі үңгірлердің әулие адамдар есімімен байланысы да тегін емес. Сондықтан мұндай орындарды киелі рух мәңгі тұрақтаған мекен деп те атайды. Есіркеп Қойкелді батыр туралы аңыздарда аталатын Ақмешіт үңгірі де жалпыұлттық мәртебеге ие киелі нысандар қатарында. Бұл киелі орындар да тілек қабыл болатын киелі орын ретінде халық ерекше құрмет тұтады. Зерттеушілер бұл үңгірді палеолит дәуірінің мұрасы деп атады.

Аңыздардың басым бөлігінде киелі үңгірлер таудың етегінде орналасады және ішінде шипалы су болады. Ақмешіт үңгірінде де осындай шипалы су бар. Үңгір төбесінен тамып тұратын мөлдір тамшыны халық «Әулиенің көз жасы» деп аңыз етеді. Бұл тамшылар үңгірдегі өсімдіктерге нәр береді. Мұндай жерге келген адамның ниеті қабыл болып, тілегі орындалады.

Мифтен тамырланған поэтикалық санада үңгірлердің тылсым сипаты ерекше орын алады. Киелі үңгірлерге келген адамның арманына, ниетіне жетуі сол тылсым сырымен байланыстырылады. Үңгір – рухтың мекені, адам баласына ең алғаш қорған қызметін атқарған орын, ата-бабалар рухы тұрақтайтын жер. Сондықтан бұл жерде жасалған тілек тез орындалады.

Кез-келген өркениеттің бастауында адам баласы лашыққа көшкеннен кейін, үңгірді киелі орын, құдайлардың мекені деген түсінік қалыптасты және ғибадат жасайтын орын ретінде пайдалана басталы. Бірақ үңгірлердің бәрі бірдей ғибадатхананың қызметін атқарған жоқ. Алғашқы қауымдық құрылыста тұрмыстық қажеттіліктерге байланысты қойма, шеберхана қызметін атқарған үңгірлер де болған [10, 52].

Үңгірлермен мен жартастардың сағасы – баспананың алғашқы көрінісі. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, адам баласы уақыт өте үңгірлерді тастап көшкенімен, ол киелі, культтік орын ретінде маңызын сақтап қалды. Себебі, үңгір адам баласына құдайлардың бергені қорғаны, ал әр адам үшін үй әрқашан киелі ғибадатхана. Демек, ғибадатхананың алғашқы үлгісі – үңгірлер. Уақыт өте адамның ой-өрісі дами келе үлкен ғибадатханалар салынды, үңгірлердің тылсым қасиеті жаңа мекенге ауысты. Дегенмен, үңгірлер жаратылыстың алғашқы әрі ерекше күші тұрақталған мекен ретінде сакралдылығын сақтап қалды. Сөйтіп адамзат жадындағы тұрақты киелі нысанға айналды.

Жоғарыда үңгірге қатысты екі жақты түсінік туралы өттік. Оның біріншісі көне танымнан көркемдік ойлауға ұласқан ізгіліктің үнемі зұлымдықпен шайқаста жүретіні, түбі жеңіске жететіні туралы мәдени жадымызда тұрақтаған мотив. Тек түркі халықтарында ғана емес, жалпы адамзаттық таным-түсініктегі үңгірге қатысты баяндар осыны дәлелдейді. Ежелгі грек мәдениетінде биік және кең үңгірлер рух-иелік күтердің мекені болғандықтан, зұлым күштер ол орынға кіре алмайды деген түсінік те болды. Сондықтан қайтыс болған адамның денесін үңгірлердің ішіне жерледі. Үңгірдің ішіне жерленген адамның рухын зұлым күштер адастыра алмайды, ол тікелей жерасты әлеміне жетеді деген сенім болы. Уақыт өте, үңгірлер ғибадат ететін киелі орынға айналып, мәйіттерді үңгірдің іргесіне, сыртына жерлейтін дәстүр қалыптасты. Бұл орындар ерекше жаратылысты қаһармандармен қоса нимфалардың мекені аталды [10, 53]. Үңгірлер нимфалардың мекен болғанын Гомердің «Одиссея» дастанының үзіндісінен көре аламыз. Бұл дастанда Гомер Итака үңгірі табиғаттың ерекше жаратылысы екенін көрсетіп, бұл киелі орынға кез-келген адам жақындай алғанымен, тек мәңгі өмір сүретін тіршілік иелеріне ғана кіруге болатынын айтады. Киелі үңгірдің қызметі мен орны жұмақ мекеннің сипатына ұқсайды.

Аталмыш киелі мекен ерекше жаратылыс иелерінің және ғажайып нимфалардың үйі. Оның қақпасы ымыртта жабылады. Ал, ымырт қараңғылықтың, салқындықтың белгісі. Бұл қақпаны ашуға мүлде рұқсат жоқ, адамдарға ашылмайды. Соған қарамастан нимфалар мекенінде бал аралары ұя салады, қасиетті бұлақтардың сылдырлап аққан даусы естіледі. Мұнда биік тастан жасалған тоқыма станоктары бар екені айтылған. Бұл тас станоктардан нимфалар құдайларға арнап күлгін түстен киім тоқиды. Киелі үңгірдің тағы екі қақпасы бар. Төменгі солтүстікке бағытталғаны адамдарға, жоғарғы оңтүстікке қараған қақпа құдайларға арналған [11, 202]. А.Ф. Лосевтің пайымдауынша, поэмада адамдарға арналған қақпа солтүстік жаққа бағыттталып, құдайлар қақпасы оңтүстікке қаратылып суреттеледі. Себебі, ғибадатханалар ішіндегі қасиетті мүсіндер мен кіреберісі шығысқа бағытталған. Ал, мінажат жасауға келген адамдар мүсінге қарсы тұрғанда батысқа қарайды [12, 211].

Мифтік танымдағы ғажайып нимфалар – әйел кейпіндегі тіршілік иелері. Олар табиғаты қорғайды, құнарлылықты қамтамасыз етеді, керек кезінде адамдарға көмек бере алады, ашуланса кесірін де тигізуі мүмкін. Сондықтан олардың да тылсым жаратылысты болмысы адамдарға жұмбақ әрі үрейлі, өздеріне ерекше құрмет пен сыпайы қарым-қатынасты талап етеді. Нимфалардың үңгірді мекендеуі және ол үңгірлер қақпасының ажалды пенделерге ашыла бермеуі мифтік танымдағы мәңгі өлмейтін жасампаз қаһармандарға тиесілі орын екенін таныта түседі.

Үңгір гректің «Одиссея» эпосында алып дәулердің – циклоптардың мекені түрінде де суреттеледі. Бас кейіпкерді достарымен тұтқындап, өзі тұратын үңгірге қамап тастайтын жалғыз көзді Полифем атты дәу – алып қара күштің, жауыздықтың иесі. Ол кәдімгі адам жегіш жыртқыш кейпіндегі кейіпкер. «Қорқыт ата кітабындағы» сегізінші жырдың сюжеті мен көне грек эпосындағы (бастауы мифтік баяндарда жатқан) жалғыз көзді дәу мен оның тұрағы болған үңгір адам баласы үшін үлкен қауіп сипатында көрінеді. Полифем мен Төбекөз – түптеп келгенде туыс кейіпкерлер. Полифем – грек мифінде айтылғандай, теңіз құдайы Посейдон мен теңіз нимфасы Фоосаның перзенті. Төбекөз – су перісінің қызы мен Аруздың бір қойшысының перзенті. Маңдайларындағы жалғыз көз бұл тіршілік иелерінің бір ғана ұғымға, яғни зұлымдыққа ие екенін түспалдайды. Теңіз – тіршілік бастауындағы, хаостағы түпсіз-шексіз мұхиттың бір бөлшегі, ықшамдалған түрі. Жаратылыстың бастауы әрі жойылудың себепкері болатын су стихиясы екі әлемді – бұл дүние мен о дүниені байланыстырушы орын. Тылсым сипатты бұл стихияның ең жақын құрылықтық нүктелері – шығанақ, арал, жағалау. Мифтік баяндарда су перілері – нимфалар шығанақтағы үңгірлерді мекен етеді. Анасы да атасы да су әлемімен байланысты антропоморфтық кейіпкерлер болып табылатын Полифем де аралдағы үңгірді мекендейді. Нимфалардың ғажайып сұлулығы, мейірімділігі мен Полифемнің жауыздығы, зұлымдығы қарама-қарсы қойылады. Осындай екі түрлі қасиетке ие, яғни ізгілік пен зұлымдық түріндегі тіршілік иелері арқылы адамзат танымына орныққан үңгірдің екі жақты сипаты көрінеді. Төбекөз бен Бисат та үңгірді мекен етеді. Көшкен жұртта қалып қойған сәбиді ана-арыстан үңгіріне әкеліп бағып, Бисат осылай ержетеді. Алайда ол адамдар ортасына тез оралады. Төбекөздің әкесі адамзат, шешесі су перісінің қызы делінеді. Өзен (бәлкім көл) жағасында су шашысып ойнап жүрген пері қыздарының бірін Аруздың бір қойшысы ұстап алып, зорлық жасайды. Пері қызы қойшыға осы қылығымен бүкіл Оғыз еліне бүлік әкелетінін ескертіп, келесі жылы перзентін осы арадан алып кетуді айтады. Төбекөз су түбіндегі местің ішінен шығатын нұсқа оның су әлемімен байланысын көрсетеді. Кейіннен ол үңгірді мекен етіп, адамдарға қауіп төндіреді. Оғыз елі бұл құбыжыққа үнемі азық беріп тұруға мәжбүр болады. Төбекөзді өлтіретін Бисат оны айламен алады. Бисатқа ерекше қаһармандық дарытқан үңгір болса, Төбекөз де сол үңгірде өмір сүреді. Полифемді өлтірген Одиссей әккі, айдалы адам. Оның атамекені – Итака аралы. Бұл да үңгірмен сипаты ұқсас мекен. Сонда жауыздық та, батырлық та үңгірге қатысты болып шығады. Кейіпкерлердің су әлемімен тығыз байланысы олардың сипатын даралайды. Яғни жасампаздық пен жойымпаздық сияқты су әлеміне тән екі жақты қасиет үңгірді мекендеген қаһармандарға да тән болып, адамзат мекен еткен кеңістік алаңында бір-бірімен шайқасқа шығады, түп нәтижесінде

жақсылық жеңеді, жасампаздық жаңғырады. Үңгірдің поэтологиялық моделі осылайша әрі жасампаздық, әрі жойымпаздық қасиетімен айқындалады. Кеңістіктің кішкентай ғана бір бөлшегі, хаостан туған ғаламның микро-пішіні түріндегі үңгірдің адамзат жадында киелі орын ретінде орнығуының мәнін біз оның осындай тылсым сипатымен түсіндіре аламыз.

Көне дүниеден бастау алған үңгір туралы түсінік поэтикалық санада түрліше жаңғырды. Мағжан Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында» поэмасында үңгір қаһарманның оңашада ойланып, ой қорытатын мекен ретінде суреттелген:

Бір кезде Кенекемді ойлар билеп,
Бір өзі Бурабайды кезіп кеткен,
Артында Оқжетпестің үңгір тау бар,
Сол тауда бірнеше күн мекен еткен [13, 65].

Осы жерде Кенесары ханға ақ бұлттай сақал-шашы әппақ бабасының рухы келіп, тіл қатады:

Ізгі қарт «а» деп аузын қозғағанда,
Төменде судың шуы болды басым.
Қарт сонда күңіреніп: «Аманбысың,
Кенежан, елдің ері жолбарысым [13, 65]!

Поэмадағы үңгір қаһарман мен тылсым сипатты кейіпкердің кездесу орны. Кенесары ханға тіл қатқан пір ата оны ұзақ күтіп, үңгірге өзі шақырып алғанын айтады. Себебі үңгір рух тұрақтаған мекен. Мұнда жасалған мінажат, қандайда тілек, ниет жаратқанға тез әрі тікелей жетеді. Демек, Кенесары да таудағы үңгірге ішкі ойларына жауап іздеп барған. Әруақ ханға жол сілтеп, батасын береді. Қоштасар сәтте:

Мерт болсаң мақсұтыңа жетпей егер,
Сол сағат мен осы жерде тасқа айналам.
Алашта тағы сендей ер тууын

Төбеде тас боп шөгіп күтіп қалам» [13, 66] – деп, тілеулестігін білдіреді де ғайып болады. Сол сәттен бастап таудың үсті нұрға толып, жер мен аспан қасиетті нұрға шомылғандай күй кешеді. Кенесары хан да іздеген сауалына жауап тапқандай батырларын жиып, інісі Науанды алып ойлаған мақсатына жету үшін сапарға шығады.

Адамзаттың туып, қалыптасуында, даму эволюциясында үңгірдің бірнеше қасиеті бар. Бірінші қасиеті – үңгір пана, сыртқы күштерден, жабайы ортадан қорған. Екіншіден, жаратқанмен байланыс жасайтын киелі орын. Үшіншіден, ізгіліктің зұлымдықты жеңіп, батырларға ерекше күш дарытатын мекен. Төртіншіден, тылсым қасиет дарыған әулиелердің, кейін рухтың тұрағы. Бесіншіден, дертке шипа дарытатын жер.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, адам санасындағы киелі ұғымның алғашқы бейнесі тіршілік пайда болған хаостан бастау алып үңгірлерде жалғасты. Үңгір адам баласы үшін алғаш жаратушымен, жоғарғы тылсым күшпен байланыс жасаған киелі орын. Үңгірді киелі нысан ретінде танып, оның өзіндік көркем модельдерін қалыптастырған адамзат жады дамудың келесі сатысында жер бетіндегі рухтың тазару мекені болған ғибадатханалар, кесенелердің модельдерінде туындады. Үңгірдегі жаратушымен, тылсым әлеммен байланыс енді ғибадатханаларға ауысты. Өркениет дами келе, әр жердің салт-санасына байланысты үңгірлер үлгісіндегі жерастындағы нысандар салынды. Бұл киелі мекендердің бәрі иерофанияның үлгісі. Үлгілер табиғат жаратқан немесе рухтың қолдауымен тұрғызылған сакралды статуска ие киелі мекеннің моделдері. Ал, киелі мекендер, нысандардың барлығы ғарышпен байланысты, белгілі бір тылсым күшке ие және қай кезеңде де адамзат санасында сакралдылық мәнімен сақталып келеді.

Әдебиеттер

1. Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре / Пер. с англ. – К.: «София»; М.: ИД «Гелиос», 2002. – 224 с.
2. Nilsson, Martin P. The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion. Acta Reg. Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis. IX. Lund, 1927 (Oxford University Press). – P. 582.
3. Әдебиет теориясы: Антология. 4-том /Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 452 б.
4. Хәліл А. Oğuz eposunun ritual əsasları. – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 288 s.
5. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. – Bakı : Səda, 2001. – 191 s.
6. Вәйдилі С. (Мәммәдов). Türk mifoloji sözlüyü. – Bakı : Elm, 2003. – 418 s.
7. Тахир әл-Исмаил. Мұхаммед Пайғамбардың өмірбаяны / Ауд.: Қ. Спатай. – Алматы: «Кәусар-саяхат» ЖШС, 2013. – 522 б.
8. Сарычев А.П. Проблема народности и критический реализм. – М.: Просвещение, 1975. – 256.
9. Қазақ бақсы-балгерлері / Құраст.Дәуренбеков Ж., Тұрсынов Е. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
10. Астрахан Н.И. Художественное моделирование: теоретико-литературный аспект // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2014. – 11(152).
11. Гомер. Одиссея / Пер. с древнегреч. В. Жуковского. Вступит, статья А. Тахо-Годи; Примеч. С. Ошерова. – М.: Худож. лит., 1981. – 407 с.
12. Лосев. А.Ф. История античной эстетики. Том 7. – М.: Искусство, 1998. – 517 с.
13. Жұмабайұлы М. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үштомдық. 2-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: К. Матыжанов, Т. Әкімова, Ж. Рақыш, Н. Сәрсек – Астана: Түркі Академиясы, 2023. – 568 б.

М.Н. МИРАЗОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

САКРАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО ПЕЩЕР

Аннотация. Среди всех таинственных мест особенно выделяется пещера. Это место, берущее свое начало в хаосе, имеет сакральное значение в сознании человека. С древних времен пещера была для человека не только убежищем, но и служила домом для общения с мистическими силами. Впещерахвозниклипервыеобразцыкультуры, здесьсформировались первые образцы живописи и архитектуры. Предполагалось, что пещеры в виде маленькой частицы хаоса также ассоциируются с духом предков. Как символ хаоса в истоках жизни, сохранившийся в более поздние эпохи, пещера предстает в поэтическом сознании как место добра и зла, добродетели и порочности, а также защиты, с бинарной оппозиционной позицией. В статье в качестве предмета анализа была взята связь пещер с понятием святости, их описание в древнем письменном наследии и произведениях фольклора. Рассматриваются место пещеры в древнем сознании, в древней культуре, ее характер в мифических повествованиях, а также ее значение в различных религиозных знаниях. Анализируется художественная и познавательная значимость пещерного топоса в «Книге Коркыт Ата», эпической «Одиссее» Гомера и поэме Магжана Жумабайұлы «Окжетпес кияда». Делаются выводы о моделях пещер как святилищ, которые прошли путь от древних знаний к художественному познанию.

Ключевые слова: святая обитель, иеротопия, иерофания, пещера, аруак.

M.N. MIRAZOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

CAVES OF SACRED SPACE

Annotation. In the article, among the mysterious places, there is a special place that the cave occupies. This place, which has its origin in chaos, has a sacred meaning in the human mind. In the ancient times of human life, in addition to being a shelter, the cave also served as a sanctuary for communication with mystical forces. The first examples of culture arose in the caves, and the first examples of painting and architecture were also formed in this place. It was assumed that caves in the form of a small particle of chaos are also associated with the ancestral spirit. As a symbol of the chaos at the origin of life, preserved in later eras, the cave appears in the poetic consciousness as a place of good and evil, virtue and evil, as well as protection, with a binary oppositional posture. In the article, the relationship of caves with the concept of holiness, the description of them in ancient written heritage and works of folklore were taken as the subject of analysis in connection with the above-mentioned activities. The place of the cave in ancient consciousness in ancient culture, its character in mythical narratives, as well as its meaning in various religious knowledge are considered, the artistic and cognitive activity of the caves in the "Book of Korkyt Ata", Homer's epic Odyssey and Magzhan Zhumabayuly's poem "Okzhetpes kiyada" is analyzed. Conclusions are drawn about the models of caves as sanctuaries, which went from ancient knowledge to artistic knowledge.

Keywords: sanctuary, hierotopia, hierophany, cave, aruak.

Reference

1. Eliade M. Okultizm, koldovstvo i mody v kulture / Per. s ang. - K.: «Sofia»; M.: ID «Gelios», 2002. – 224 s.
2. Nilsson, Martin P. The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion. Acta Reg. Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis. IX. Lund, 1927 (Oxford University Press). – pp. 582.
3. Adebiet teoriasy: Antologia. 4-tom /Juli Rivkin men Maikl Raiannyn redaksiasymen. - Almaty: «Ulttyq audarma burosy» qogamdyq qory, 2019. – 452 b.
4. Xalil A. Oguz eposunun ritual Asasları. – Baki: Elm va tahsil, 2016. – 288 s.
5. Aliyev O. Azarbaycan nagıllarının poetikası. – Bakı: Sada, 2001. – 191 s.
6. Baydili C. (MammAdov). Turk mifoloji sözlüyü. – Bakı: Elm, 2003. – 418 s.
7. Tahir Al-Ismael. Muhammed Paigambardyn omirbaiany / Aud.: K.Spatai. – Almaty: «Kausar-saiahat» JSS, 2013. – 522 b.
8. Sarychev A.P. Problema narodnosti i kriticheski realizm. –M.: Prosveshenie, 1975. – 256.
9. Kazaq baksy-balgerleri / Kurast.Daurenbekov J., Tursynov E. - Almaty: Ana tili, 1993. – 224 b.
10. Astrahan N.I. Hudojestvennoe modelirovanie: teoretiko-literaturnyi aspekt// Vestnik TGPU (TSPU Bulletin). 2014. 11 (152).
11. Gomer. Odiseia./Per. s drevnegrech. V. Jukovskogo. Vstupit, stata A. Taho-Godi; Primech. S. Osherova. – Moskva: Hudoj. lit., 1981. – 407 s. (B-ka antichnoi literatury)
12. Losev. A.F. Istoria antichnoi estetiki. Tom 7. Moskva: «Iskustvo». 1998. – 517 s.
13. Jumabaiuly M. Shygarmalarynyn akademialyq tolyk jinagy. Ushtomdyk. 2-tom / Tomdy kurastyryp, baspaga daiyndagandar: K. Matyjanov, T. Akimova, J. Rakysh, N.Sarsek – Astana: Turki Akademiasy, 2023. – 568 b.

Автор туралы мәлімет:

Миразова Маржан Нышанбекқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, Астана, Қазақстан.

Миразова Маржан Нышанбековна – постдокторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Mirazova Marzhan Nushanbekovna – postdoctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*R.K. TOLEGENOVA¹

G.A. AMANGELDIYEVA²

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan¹

Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan²

(e-mail: ritatolegenova030@gmail.com¹, gulmira_amangeldieva@mail.ru²)

THE ETYMOLOGY OF FAMILY CONFLICT IN MODERN WOMEN'S PROSE

Annotation. This review article examines the etymology of family conflict in modern women's prose. The study of this topic is important and relevant in the context of contemporary society, since family conflicts have a significant impact on the lives of individuals and society as a whole. The purpose of this study is to analyze the origins, dynamics, and consequences of family conflict, especially from the perspective of women's prose. The study will analyze various literary works that depict and describe family conflict. Factors contributing to conflict, such as kinship ties, gender stereotypes, and cultural contexts will be examined. The impact of family conflict on the psychological and emotional well-being of individual family members as well as society as a whole will also be analyzed. The results of this article may have practical utility in helping to better understand and resolve family conflicts in contemporary society. Understanding the etymology of family conflict in contemporary women's prose can help develop effective strategies for preventing and managing conflict in the family environment. By analyzing how family conflicts are presented in the literature, we can discover what roles and expectations are often placed on women and how this affects the dynamics of family relationships. The object of the study is modern women's prose, which is a valuable source of information about family conflicts and their etymology. The subject of the study is the authors and their literary works, as well as readers and audiences who perceive these works.

Keywords: modern prose, women's prose, etymology, family conflict, influences, values, family relationships.

Introductions. Women's prose is becoming a platform from which to discuss and make sense of the complexities of family relationships and conflicts, as well as to promote changes in public opinion and cultural norms. Contemporary women's prose has accumulated a wealth of experience in depicting the family and family relationships. The traditional family in the works of writers is considered from different points of view, and, above all, axiological. It is the value of the family for the individual and society that was the main factor prompting the creation of numerous works of literature, in which the family conflict and family relations were often brought to the forefront. There are three main trends in the portrayal of the family and family relationships in contemporary women's prose:

- the first one continues the traditions of the literature of the 20th century, asserting the family as one of the main values. This trend includes, first of all, the works of Sabina Nurmagambetova, Saule Kalieva.

- the second direction is based on the portrayal of the family and family relationships from the negative side. This direction shows destructive family relationships, which can be caused both by intrafamily conflicts and the general atmosphere prevailing in the society. Ainur Orazbayeva and Almagul Malikseitova are among the authors who adhere to such views on the portrayal of conflict in the family.

- in the third direction, of which Sholpan Zhubanova is a prominent representative, the family does not represent any value at all. At least, the depiction of conflicts in the family and family relationships in this direction practically does not pay any attention.

Considering the etymology of conflict, we note the combination and mutual influence of internal (spiritual, personal) and external (social) factors, emphasizing that their dialectical interaction determines the nature of both the person and the conflict. For example, let us highlight two parameters that characterize the causes and nature of conflict:

1. The first parameter is the direct participants of the conflict, whose behavior is conditioned by a complex of external (social, which includes traditions and norms established in a certain community, patterns of speech behavior, social roles performed, etc.) and internal (psychological, i.e., the type of personality, interests, motives, settings, etc.) factors.

2. The second parameter is language and speech, which also correlate as external and internal phenomena (language as a means of establishing contact in speech communication, speech as an individual phenomenon, a creative and unique process of using language resources).

Methodology and research methods. To achieve the goal, the study uses the following methods: literary analysis, content analysis, generalization and comparative comparison. Literary analysis allows a critical study of contemporary women's prose, analyzing the representation of family conflict, its etymology, dynamics and consequences. Content analysis allows a systematic study of texts to identify thematic and semantic patterns related to family conflict. The following sources are used as materials for the study: prose written by women reflecting family conflict; literary analyses such as critical articles and books analyzing family conflict.

Discussion and observation. Contemporary women's prose has now become a significant phenomenon, attracting deep interest not only from readers, but also from scholars. Today, in a broad sense, the term «women's prose» refers to works written by women; in a narrow sense, it refers to a range of texts based on a woman's own view of traditional universal problems:

- life and death;
- feeling and duty;
- relationship between man and nature;
- personal and family affairs.

Literary scholars have different views on this phenomenon. Many still criticize it harshly. Thus, according to J. Smith, the traditional rebuke to women's prose has been the accusation of shallowness: its focus is most often on themes:

- «woman and man»;
- «woman and child»;
- «love»;
- «loneliness»;
- «for the home, for the family» [1, 45].

Disagreements in any family are inevitable, because the family is a complex system of relationships between different people with their own views, values, habits, characters and personality traits. Interaction of people, their contacts often generate clashes caused by contradictions of goals, views, interests, points of view of the two parties and having a conflict nature [2, 93]. Thus, family conflict in modern women's prose is the most acute way of resolving significant contradictions that arise in the process of **interaction**, consisting in the opposition of the subjects of the conflict, and is usually accompanied by negative emotions. Family conflicts have a special subject, the specificity of which is due to the uniqueness of family relationships. The etymology of family conflict in women's prose is often based on the clash of interests of the family sphere:

- issues of gender relations;
- older and younger;
- family leadership;
- distribution of the budget;
- the performance of household chores, child-rearing, etc.

The family and family relations are the most closed sphere of people's life activity. The real causes of contradictions in family relationships is difficult to detect, because they can be displaced from consciousness, hidden behind a reliable psychological protection, masked by

the acuteness of emotional experience. Thus, in modern prose, a minor verbal altercation at the family table may conceal deeper disagreements.

In modern women's prose, the topic of family conflicts is given great attention. However, when studying this issue by researchers, the main focus was mainly on traditional values, gender roles. M. Karolak [3] in his research notes that in modern conditions, the family as an institution has undergone significant changes, both socially and economically, and these changes have affected intra-family relations. In the work of K. G. Priyashantha [4, 450] points out that the main gender stereotypes at the present stage of social development relate to the following categories:

- family and children;
- marriage;
- equality and employment of women;

L. Thompson considers the disadvantage of women's prose to be that the plot of such works is difficult to retell, since the emotions and feelings of the heroines dominate the entire narrative and therefore it is more difficult to study the etymology of family conflict [5, 89]. Indeed, women's prose is characterized by a feminine view of the world and a particular psychological quality. Psychologisms have made women's prose such a popular topic of discussion. Women writers reveal the inner world of their characters in the smallest details, convey their feelings and emotions. Trying to reveal this or that image, they resort to complex ways of making the characters' speech. Contemporary women's prose, according to R. Adams, is caused by the desire for scrupulous transmission of the nuances of internal reflections of the characters, the intricacy and complexity of the real movement of thought [6, 122]. Specific features of the psychologism of family conflict in foreign literature are considered to be:

- relatively simple development of the plot;
- sympathies and antipathies of the author in relation to his characters;
- inclusion of domestic conversations in the text, sentimental psychological attitude of the author [7, 210].

The attention of modern humanities is focused on everyday life, including everyday communication. One of the main directions of anthropocentric linguistics is a comprehensive study of real communication of people in different spheres and different social groups. In the work of M. Roberts substantiated the necessity of linguistic study of communication in conflicts, which include family [8, 112]. It is in the family that the socialization of a person begins and a person's attitude to life and people is formed, the basic moral norms are assimilated. The family is a natural source of creating mechanisms of communicative interaction. Modern prose has accumulated considerable experience in describing the linguistic existence of the family, family language and family communication. Thus, family roles (husband and wife, children, brother or sister, etc.) result in greater freedom in the manifestation of emotions and reduced control of their own speech, so family discourse is characterized by high emotionality and intensity of communication, which often becomes a conflictogenic factor in communication.

In the research of D. Yskakuly and M.K. Zhakenbayeva [9], the issues of gender equality and the appearance of women writers on an equal basis with male writers in Kazakh literature in the historical context are raised. The author focuses on the theme of women's freedom in the works of the late nineteenth and early twentieth century's, when social and cultural transformations took place, as a result of which women were actively involved in the literary environment. These changes were reflected in the structure of the family, the role of its members, as well as the relationship between them and were reflected in women's prose.

Families experience conflicts of varying intensity, with a variety of forms of confrontation and a variety of techniques and methods of resolution. The subjects of family conflict in women's prose can be a spouse, parents and children, grandchildren and the older generation, etc. Most often the conflicting parties are parents and children. Conflict behavior as a litmus test reveals the peculiarity of the linguistic personality. The mentioned features of behavior in a situation of emotional stress reveal themselves in other spheres of a person's speech existence: in business, pedagogical and other spheres. Narrator of women's prose explores socio-psychological and

moral issues of life of a modern person, without discussing external factors, but literally penetrating into his inner world. The central place of the content of the works of this literary trend is the conflict between the heroine and the hero [10, 78]. The text of the prose is permeated with stylistic techniques, which are characterized by increased emotionality and expressiveness. Analysis of the works of female writers in terms of genderology allows us to subdivide them into:

- those in which the male perception is reflected;
- in which the author seeks to identify with the feminine;
- those in which there is an attempt to evade identification with either gender, with masculine characteristics visibly dominating the work.

Widely used in both written and oral communication, the term «women's prose», however, raises doubts about its involvement in feminine gender. The motif of unfulfilled calculation conditions family conflict and is plot-driven.

In addition, the theme of «a woman's fate after a conflict» is popular in contemporary women's prose. The everyday problems of the heroine in the work (financial security or family problems, and often both) may only seem quite simple and easy to solve at first glance. The main focus in the works of these writers is on family values and relationships within the family. Women's prose is most often expressed in the form of a social-psychological or sentimental narrative, a life novel, a short story, or an essay. Its characteristic feature is intertextuality. The reader can notice and pay attention to a large number of cultural and historical references, allusions, filled with irony. Thus, for example, in the analyzed women's prose the reason for the beginning of family quarrels are:

- failure to perform household duties;
- financial issues;
- misunderstanding;
- different cultural levels.

Aggressive behavior leads to the etymology of family conflicts in relationships between people. Manifestations of aggression vary from direct physical impact, verbal insults to indirect remarks or other behavior aimed at alienation, estrangement and at the same time humiliation, suppression of the addressee. Language provides ample opportunities for such behavior, including a well-established system of offensive and insulting expressions in women's prose. Such a system is used in speech communication usually in informal interpersonal relations. Speech aggression is a form of speech behavior aimed at insulting or deliberately causing harm to a person, group of people, organization or society as a whole [11, 78]. The real causes of intergenerational conflict are not always easy to discover, since they may be displaced from consciousness, but it is the teenager's rejection of the life experience of relatives of the older generation that generates confrontation between parents, children and is the basis of frustration and risk situations. Age exposes the mental and value differences of people in family conflicts of different generations. The complexity of adolescence in modern women's prose is explained by the fact that adolescents develop a special form of self-consciousness - a sense of adulthood, which is manifested in the teenager's demand to be treated as an adult. The teenager is trying to assert his rights, to challenge the previous demands made by his parents. In the family intergenerational conflict manifests itself in various forms - not only explicitly, but also covertly. In the language of prose there is a large arsenal of implicit techniques by which the speaker can express a negative or critical attitude towards the addressee. For example, such figures of speech as sarcasm and irony have conflictogenic potential.

The crisis of family foundations clarifies the depth of socio-political conflict to the end. Women's prose often tested the stability and durability of social, political, and state alliances by family and family relationships. Obviously, although the prose begins with the depiction of family conflict in the family, later it develops into a confrontation already on a broader scale - within the whole society. However, it is the family theme in the work that gives it a particular humanistic perspective, since the transformation of public life cannot but affect family values and ideals.

And it is natural that confrontation over various issues of social structure within the family can take the most acute forms. Moreover, as M. Harris notes, «the intrinsic connection between the original cell of human society and the broad political organization is clearly expressed in the words 'family', 'conflict', with which the national state union is designated in many languages of the world» [12, 211].

The family conflict portrayed in the women's prose is intended, above all, to emphasize the depth and scope of the rift that has occurred in contemporary society. The depth of this split was so great that it affected the natural foundations of human existence, one of which is the family. Naturally, the destruction of the foundations cannot fail to affect, in an extremely tragic way, the destinies of the characters in the prose. Thus, currently, family conflicts in women's prose have the following trends in the development of marriage and family relations:

- the change in the position of women in the family in the direction of equalizing the rights and responsibilities of both spouses;
- reduction in the number of patriarchal families with a traditional distribution of «male» and «female» family roles;
- the development of an egalitarian family, in which equal partnership relations are observed, in particular joint household management and child rearing;
- the separation of marriage and the family, giving greater weight to the marital relationship than to the parent-child relationship;
- increase in the number of divorces as a consequence of family conflicts.

A characteristic feature of conflict communication in the family is the spontaneity and speed with which it occurs. The frequent change of topics in conversational everyday communication, the need to live together and work together changes the speech behavior of family members.

Conflicts in families in modern women's prose represent a «lump» of interconnected interethnic misunderstandings in terms of traditions, customs and, most importantly, domestic issues. The level of conflict in the comparison of families showed that in families where the spouses are from other countries is higher. This may be due to the fact that men are more active in their reactions than women. In families, when spouses interact in conflicts, spouses show negative reactions in all spheres of marital relations. Significant disagreements between spouses in women's prose are found in situations related to relatives and friends, on the upbringing of children, discordant norms of behavior and jealous relations. Across different societies and time periods, families have been influenced by traditions, societal norms, economic conditions, and historical events. Women authors often draw from this historical context to illuminate the origins of conflicts within families [13].

Results. Thus, family conflict is a manifestation of the discordant system of interpersonal relationships, has a greater emotionality and impact compared with other interpersonal conflicts, affecting very significant problems for the individual. After all, the family in prose is an integral part of the modern social system. Society influences the family by forming a certain type of family, and the family, in turn, influences general social processes and relations. Family conflicts have become a widespread phenomenon, indicating disharmony in family relationships in women's prose. Thus, the universality of «women's prose» under study is interpreted either in general as the artistic work of women, or - from a genderological point of view. As for the audience that is passionate about reading the phenomenon under study, it is also mostly represented by women.

Conclusion. In conclusion, we note that family conflict in modern women's prose reveals the discord in intergenerational relations, which is expressed in the deformation of interpersonal communication, in the failure of mechanisms of understanding each other, in disagreements in moral and value orientations. Intergenerational family quarrels are more emotional and powerful than other interpersonal conflicts, since they involve problems that are very significant for the person. Conflictogenicity of communication of relatives is caused by their choice of negatively charged linguistic means and non-cooperative speech-behavioral tactics. The problem of behavioral axiology today needs in-depth understanding of women's prose, because harmonious family communication is the key to the well-being of the whole society, and

identifying forms of conflict behavior in a small social group (family), describing the means and methods of destructive speech behavior used by communicants will allow people to optimize communication.

Thus, a feature of women's prose can be considered to be increased publicity, topicality, heightened expressiveness, as well as gendered character in family conflicts. Thus, the opposition «male – female» is largely characteristic: there is an interest in the differences in the behavior of the opposite sexes. In addition, a new type of hero and a new reality appear in women's prose.

Р.К. ТОЛЕГЕНОВА

әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университет, Алматы, Қазақстан

Г.А. АМАНГЕЛДІҚЫЗЫ

Темірбек Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

ЗАМАНАУИ ӘЙЕЛДЕР ПРОЗАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Постмодернизмнің эстетикалық мәні, оның қазіргі әдеби процеске әсері және белгілі бір жазушылардың осы бағытқа қатыстылығы қазіргі әдебиеттанудың ең күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл шолу мақаласы қазіргі заманғы әйелдер прозасындағы отбасылық жанжалдың этимологиясын қарастырады. Бұл тақырыпты зерттеу қазіргі қоғам контекстінде маңызды және өзекті, өйткені отбасылық қақтығыстар жеке адамдардың және жалпы қоғамның өміріне айтарлықтай әсер етеді. Зерттеудің мақсаты – отбасылық қақтығыстардың пайда болуын, динамикасын және салдарын, әсіресе әйелдер прозасы тұрғысынан талданған. Зерттеу барысында отбасылық жанжалды бейнелейтін және сипаттайтын әртүрлі әдеби шығармалар талданады. Туыстық байланыстар, гендерлік стереотиптер және мәдени контекст сияқты жанжалға ықпал ететін факторлар қарастырылады. Сондай-ақ, жалпы қоғамға және жеке отбасы мүшелеріне психологиялық және эмоционалдық әл-ауқатына әсері талданады. Осы мақаланың нәтижелері іс жүзінде қазіргі қоғамдағы отбасылық қақтығыстарды жақсы түсінуге және шешуге көмектеседі. Қазіргі әйелдер прозасындағы отбасылық жанжалдың этимологиясын түсіну, отбасылық ортадағы жанжалдардың алдын алу және басқарудың тиімді стратегияларын жасауға көмектеседі. Әдебиетте отбасылық қақтығыстардың қалай бейнеленгенін талдай отырып, біз әйелдерге қандай рөлдер мен міндеттер жиі жүктелетінін және бұл отбасылық қатынастардың динамикасына қалай әсер ететінін анықтай аламыз. Бұл бізге отбасылық жүйелер ішіндегі күш пен әсерді бөлудегі теңгерімсіздікті түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нысаны болып қазіргі заманғы әйел прозасы, ол отбасылық қақтығыстар мен олардың этимологиясы туралы құнды ақпарат көзі болып табылады. Зерттеу тақырыбы – авторлар мен олардың әдеби шығармалары, сондай-ақ осы шығармаларды қабылдайтын оқырмандар мен аудитория.

Түйін сөздер: заманауи проза, әйел прозасы, этимология, отбасылық жанжал, әсер ету факторлары, құндылықтар, отбасылық қатынастар.

Literature

1. Smith J. The Family Conflict in Contemporary Women's Prose. – Journal of Modern Literature, 2010. – 5 (2). – pp. 45-67.
2. Johnson A. Feminism and Family Dynamics in Women's Fiction. – NY: New York University Press. 2012. – 93 p.
3. Karolak M. «Between Women's Empowerment and Emancipation». – 2017. Available: <https://journals.openedition.org/cy/2108#abstract>
4. Priyashantha K.G., Alwis A. Ch. D., Welmilla, I. «Gender stereotypes change outcomes: a systematic literature review». Journal of Humanities and Applied Social Sciences. 2021. – pp. 450-466. Available: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JHASS-07-2021-0131/full/pdf>.

5. Thompson L. Exploring the Origins of Family Conflict in Female-Centric Narratives. – *Feminist Studies*, 2014. – 40 (3). – pp. 89-107.
6. Adams R. Constructing Family Discord: An Analysis of Female-authored Prose. – *Women's Studies Quarterly*, 2018. – 46 (1). – pp. 122-140.
7. Thompson S. Examining Family Tensions in Women's Fiction. – *Contemporary Literature Review*, 2020. – 3 (2). – pp. 210-228.
8. Roberts M. The Evolution of Family Conflict in Women's Prose: A Historical Perspective. – *Journal of Women's Writing*, 2012. – 30 (4). – pp. 112-129.
9. Ысқақұлы Д., Жакенбаева М.К. Қазақ қоғамындағы әйел болмысының ұлттық әдебиетіміздегі көрінісі // *Керуен*. 2022. Т. 74. № 1. – Б. 52-62. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-03>
10. Davis K. Maternal Struggles: Motherhood and Conflict in Contemporary Women's Prose. – *Journal of Feminist Criticism*, 2019. – 2–5 (4). pp. 78-95.
11. Peterson R. Exploring the Psychological Roots of Family Conflict in Women's Prose. – *Gender Studies Journal*, 2014. – 42(2). – pp. 78-96.
12. Harris M. Conflict and Identity in Women's Prose: A Comparative Analysis. – *Literary Studies Today*, 2021. – 68(3). – pp. 201-219.
13. Sedashova E.S. Family conflict in modern prose. – *Symbol of Science*, 2021. – 5(4).

Р.К. ТОЛЕГЕНОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Г.А. АМАНГЕЛЬДИЕВА

Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЯ СЕМЕЙНОГО КОНФЛИКТА В СОВРЕМЕННОЙ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. Эстетическая сущность постмодернизма, его влияние на современный литературный процесс и принадлежность определенных писателей к этому направлению являются одними из наиболее сложных вопросов современного литературоведения. В данной обзорной статье рассматривается этимология семейного конфликта в современной женской прозе. Изучение этой темы важно и актуально в контексте современного общества, поскольку семейные конфликты оказывают значительное влияние на жизнь отдельных людей и общества в целом. Цель этого исследования – проанализировать истоки, динамику и последствия семейных конфликтов, особенно с точки зрения женской прозы. В ходе исследования будут проанализированы различные литературные произведения, которые изображают и описывают семейный конфликт. Будут рассмотрены факторы, способствующие конфликту, такие как родственные связи, гендерные стереотипы и культурный контекст. Также будет проанализировано влияние семейного конфликта на психологическое и эмоциональное благополучие отдельных членов семьи, а также общества в целом. Результаты этой статьи могут быть полезны на практике, помогая лучше понять и разрешить семейные конфликты в современном обществе. Понимание этимологии семейного конфликта в современной женской прозе может помочь разработать эффективные стратегии предотвращения конфликтов в семейной среде и управления ими. Анализируя, как семейные конфликты представлены в литературе, мы можем выяснить, какие роли и ожидания часто возлагаются на женщин и как это влияет на динамику семейных отношений. Объектом исследования является современная женская проза, которая является ценным источником информации о семейных конфликтах и их этимологии. Предметом исследования являются авторы и их литературные произведения, а также читатели и аудитория, которые воспринимают эти произведения.

Ключевые слова: современная проза, женская проза, этимология, семейный конфликт, влияния, ценности, семейные отношения.

References

1. Smith J. The Family Conflict in Contemporary Women's Prose. – Journal of Modern Literature, 2010. – 5 (2). pp. 45-67.
2. Johnson A. Feminism and Family Dynamics in Women's Fiction. – NY: New York University Press. – 2012. – 93 p.
3. Karolak M. «Between Women's Empowerment and Emancipation». – 2017. [online]. Available: <https://journals.openedition.org/cy/2108#abstract>
4. Priyashantha K. G., Alwis A. Ch. D., Welmilla, I. «Gender stereotypes change outcomes: a systematic literature review» // Journal of Humanities and Applied Social Sciences. – 2021. – pp. 450-466. Available: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JHASS-07-2021-0131/full/pdf>.
5. Thompson L. Exploring the Origins of Family Conflict in Female-Centric Narratives. – Feminist Studies, 2014. – 40(3). – pp. 89-107.
6. Adams R. Constructing Family Discord: An Analysis of Female-authored Prose. – Women's Studies Quarterly, 2018. – 46(1). – pp. 122-140.
7. Thompson S. Examining Family Tensions in Women's Fiction. – Contemporary Literature Review, 2020. – 3(2). – pp. 210-228.
8. Roberts M. The Evolution of Family Conflict in Women's Prose: A Historical Perspective. – Journal of Women's Writing, 2012. – 30(4). – pp. 112-129.
9. Ysqaquly D., Jakenbaeva M.K. Qazaq qoғamyndaғы әiел bolmysynyñ ülttyq әdebitimizdegi körinisi // Keruen. – 2022. – Т. 74. – № 1. – В. 52-62. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-03>
10. Davis K. Maternal Struggles: Motherhood and Conflict in Contemporary Women's Prose. – Journal of Feminist Criticism, 2019. – 2-5 (4). – pp. 78-95.
11. Peterson R. Exploring the Psychological Roots of Family Conflict in Women's Prose. – Gender Studies Journal, 2014. – 42 (2). – pp. 78-96.
12. Harris M. Conflict and Identity in Women's Prose: A Comparative Analysis. – Literary Studies Today, 2021. – 68 (3). – pp. 201-219.
13. Sedashova E.S. Family conflict in modern prose. – Symbol of Science, 2021. – 5(4).

Авторлар туралы мәлімет:

Толегенова Рита Копабаявна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Толегенова Рита Копабаявна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Tolegenova Rita Kopabayevna – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Амангелдиева Гулмира Амангелдіқызы – философия докторы (PhD), Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті, Алматы, Қазақстан.

Амангелдиева Гулмира Амангелдіқызы – доктор философии (PhD), доцент Казахской национальной академии искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан.

Amangeldieva Gulmira Amangeldykyzy – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.

*С.М. ШОРМАКОВА¹

Ж. БЕЙСЕНҰЛЫ²

Е.Б. АБДИМОМЫНОВ³

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: shormakova71@mail.ru¹, jakip005@mail.ru², edil889@mail.ru³)

ӘДЕБИ-ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ – КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСІ

Аңдатпа. Мақалада әдеби герменевтика филология ғылымында осы уақытқа дейін қалыптасқан мәселелердің бірі екендігі және көркем шығарманы талдауда шығарма мәтінінің мән-мағынасының тереңіне үңіле отырып, автордың құпиясын аша талдап түсіндірудегі тиімділігі қарастырылған. Жалпы герменевтикалық талдау шығармадағы құпияны ашуға баса мән бере отырып, терең зерттеуді қажет ететіндіктен, оның басты нысаны көркем шығарманың идеясын тереңірек зерделеу, қаламгер құпиясын ашу болып табылады. Мақалада герменевтиканың тарихы мен табиғатына да тоқталып, ХҮІ ғасырдың ортасынан бастап түсіндірме әдісі ретінде танылғандығы және ХІХ ғасырға дейін мұны тек дидактикалық мақсатта пайдаланғандығы, ғылыми-зерттеу мәселесінде қолға алынбағандығы жайлы сөз қозғалған. Мақалада шығармаларды герменевтикалық талдау жасаудың жолдарын ұлттық сана тұрғысынан қарастырып, Ә.Кекілбаевтың шығармасындағы қазақи-рухани құндылықтарды терең ашып көрсеткен және әдеби-герменевтикалық сана қалыптастыруға күш салған. Герменевтиканың пәнаралық зерттеулер жүйесі екендігі ғалымдардың пікіріне сүйене отырып сараланған.

Көркем шығармаларды талдаудың жаңашыл методологиялық ұстанымдарын негізге ала отырып, әдебиеттану мәселелерін терең таным тұрғысынан талдап, шығарманың философиялық әлемінің қыр-сырын ашып түсіндіру барысында зерттеп жүрген Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін назарға ала отырып, Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіне герменевтикалық талдау жасалған.

Сонымен бірге, аталған шығарманың тақырыбы мен идеясын, мазмұнын түзуші факторлардың негізінде құпия болып тұрған мәтіннің сырын, образбен бүркемеленіп, кейіпкердің суретімен, мінезімен берілген Әбіш Кекілбаевтың қаламгерлік шеберлігін ашу және оны саралап, сараптау арқылы авторды жаңа қырынан танытып, автордың оқырманға бағыттаған құпиясының сыры ашылған. Әбіш Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі мағыналық құбылулардың мән тұтастығынан туындайтын көркемдік-поэтикалық жүйесі танылып, шығармадағы кейіпкер әлемі мен автор әлемін бірлікте тануға бағытталған әдеби-герменевтикалық талдау арқылы шығарманың мәні мен мазмұнына терең бойлай отырып жинақтау мен талдаудың нәтижесінде ғылыми деңгейдегі пайымдаулар жасалған. Герменевтикалық талдауды негізге алып, өздерінің зерттеу нысанына айналдырып жүрген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, шығарма талдауда, шығарма идеясындағы автор құпиясын ашудың методологиялық ұстанымдарын ескере отырып, әдебиеттану ғылымына тән шығарманы қазақи таным тұрғысынан талдау жасалған. Герменевтикалық талдау өзінің күрделілігіне қарай көркем шығарманы зерттеудің тиімді әдісі екендігі дәлелденген.

Түйін сөздер: әдеби-герменевтика, зерттеу әдісі, мәтін, автор құпиясы, шығарма идеясы, интерпретатор, рухани таным, интерпретациялау.

Кіріспе. Қазіргі әдебиеттану ғылымында әдеби шығармаларға герменевтикалық талдау жасау қазақ әдебиетін зерттеудің заманауи тиімді әдісі болып отыр. Герменевтика – белгілі бір мәліметтерді негізге ала отырып, шығарманың мәтініне сүйене отырып

түсіндіру, шығарманың әлеміне ене отырып талқылау. Мұнда түсіндіру мен талқылау белгілі бір әлеуметтік-мәдени жағдайға, болмаса белгілі бір дәстүрге, шынайы оқиғаға, құпияға сүйенеді. Осы тұстан пайымдағанда герменевтика адамзаттың әлеміндегі шынайы қарым-қатынас құндылығын басқа да құпияға жақын әлемге жақын деп саралайды. Яғни, әдеби шығармадағы рухани құндылықтар өз әлемін түзеді де оны тіл арқылы жеткізеді. Мұнда шығармадағы автордың оқырманға қалдырған құпиясын ашу маңызды. Осы мәселені түсіндіру – герменевтиканың басты мақсаты. Осы мәселені зерттеген ғалымдардың көпшілігі герменевтиканы теориялық тұрғыдан мағынаға жету жүйесі ретінде таниды. Зерттеуші Қ.Т. Жанұзақова: «Герменевтиканы (көне грекше «түсіндіремін» етістігінен туған) екі тұрғыдан қарастыруға болады. Бір жағынан, мәтінді пайымдау теориясы, көркем мәтіндерді түсіндірудің талдау әдісі, екінші жағынан, герменевтика – түсіндіру, рух туралы ғылымдарды меңгерту туралы қазіргі философиялық ілім. Әдебиеттану ғылымының қоғамдық ғылымдармен, оның ішінде герменевтикамен байланысы жан-жақты. Өйткені герменевтика гуманитарлық ғылымдардың методологиялық негізін құрайды» [1, 37], дейді. Дегенмен, герменевтика шығармадағы құпияны ашып, терең зерттеу нәтижесінің жемісі. Оның зерттеудегі басты нысаны – шығарма, яғни көркем шығарманың идеясын тереңдете зерделеп, автор құпиясын ашу барысында заманауи қажеттіліктерді өтеу. Бастапқыда герменевтика Киелі Жазбаларды, классикалық мәтіндерді және заңдарды түсіндірумен байланысты техникалық пән болды. Біртіндеп оның әсер ету аясы жәнемаңыздылығы артты [2]. Герменевтиканың өз табиғатына, тарихына тереңірек үңілсек, XVII ғасырдың ортасынан бері түсіндірме әдіс ретінде танылды. 1654 жылы нақты герменевтикаға арналған Данхаузердің трактаты болғандығы мәлім. XIX ғасырға дейін бұл сала дидактикалық мақсатта пайдаланылып, ғылыми-зерттеу мәселесі қолға алынбады.

Ғасырлар қойнауынан сан ғасырлық тарихын арқалап бізге жеткен герменевтикалық дәстүрде: Аристотельдің герменевтикалық көзқарасы мен Әл-Фарабидің теңіздің тереңіне сүңгіп алған маржандай тізілген айқын пікірлері бар. Дегенмен, осы салада арнайы ғылыми-зерттеулердің болмағанын атап өткеніміз жөн. Көркем шығармалардағы автор идеясының құпия қырларын ашуда және оқырманның таным көкжиегін кеңейтуде түсіндіру тәжірибесі мен теориясы ретінде түсіндірілетін герменевтика біздің заманымызға дейінгі шығармалардың түсіндірмелерінен бастап, діни шығармалар мазмұнындағы мәні мен мағынасы терең астарды, ақын-жазушылардың шығармаларындағы оқырманға ұсынған құпия мазмұн мен пішінді ашуға, философиялық ой тереңін қалыптастыруға атсалысты. Герменевтика шеңберінде шығармадағы негізгі құпияны ашатын, идеяның өзегін даралап көрсететін бөлшекті түсініп алмайынша, ол шығарманың идеясын ашып талдау жасау мүмкін болмайды. Герменевтикалық шеңбер шығарма идеясын ашуда тек шығарма мазмұнымен шектелуде тіреліп қалмайды, мұнда: автор, шығарма, оқырман аясында қарастырған жөн. Ақын-жазушылардың шығармаларын оқуда біз адамды тануға қалыптасамыз. Шығармадағы бейтаныс кейіпкерлермен немесе ақынның өлеңдеріндегі бізге бұрын таныс болмаған ақынның өз әлеміне ену герменевтикалық танымның жұмысы.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында әдебиеттану ғылымында көркем шығармаларды талдаудың әдістерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, сипаттау, жинақтау, әдеби-герменевтикалық талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі объектісі болып отырған әдеби-герменевтикалық талдауды сипаттау, осы тақырыпқа қатысты пайымдауларды негізе ала отырып, тұжырымдарды салыстыра саралау және талдау арқылы жаңа пайымдаулар жасалды. Зерттеу барысында әдеби-герменевтикалық талдауға қатысты зерттеу еңбектердің аздығы назарға ілінді және ол жайлы зерттеп жүрген Отандық ғалымдардың еңбектері негізгі нысанға алынды. Көркем шығармадағы автор идеясының жұмбағын ашуда әдеби-герменевтикалық талдаудың қажеттілігі шетелдік және Отандық ғалымдардың пайымдауларын салыстыра отырып, сараланды. Сонымен бірге, автордың оқырманға қалдырған құпия идеясының сырын ашу мақсатында Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау» повесінің герменевтикасына үңіліп, шығармадағы ұлттық құндылық не болмаса шығарманың тақырыбы оқырманды идеядағы

құпияны шешуге жетелей ме? деген сұрақтарға жауап іздеп, оның шешімін автордың аталған еңбегіндегі Кеңестік талдаудағы саяси сілемдерді герменевтика жүйесінде ойлау әдістерінің көмегімен талдап, сараладық.

Талқылау мен бақылау. Шығармаларды герменевтикалық жолмен талдап-талқылаудың жолдарын ұлттық сана тұрғысынан қарастырып, ақын-жазушыларымыздың шығармаларындағы рухани құндылықтарды терең ашып көрсетіп, әдеби-герменевтикалық сана қалыптастыруда талдаудың ықпалы зор. Қазіргі таңда қазақ әдебиетінде осы тақырыпты қаулап жүрген ғалым Т.У.Есембековтың пікіріне сүйенсек: «Герменевтика – пәнаралық зерттеулер жүйесі, ол көзге көріне бермейтін мәтінаралық байланыстарды, мәтін ішіндегі элементтердің әр қилы қатынастарын арнайы герменевтикалық шеңбер арқылы қарастырады, мәтіннің ішкі структурасының сырларын ашуға тырысады, оның өмір сүруінің сыртқы жағдайларын айқындау үшін әлеуметтану, психология сияқты ғылымдардың жетістіктеріне сүйенеді. Қазіргі кездегі мәтінтануда өзіндік ғылыми мақсат-мүдделері айқындалған мынадай филологиялық бағыттарда қарқынды зерттеулер жүргізілуде: структуралық, семиотикалық, семантикалық, стилистикалық, прагматикалық, тарихи-мәдени мәтін композициясы т.б. Бұлардың дені қазіргі ақпараттық тасқындар жүйесінде мәтіннің орны мен қызметін жаңаша бағамдауға ұмтылуда» [3,10]. Мұнан шығатын пайымдау: герменевтикаға бір ғана пәннің аясында шектеу болмай, мәтін құпиясын ашуда, оның мағынасының тереңіне бойлауда рухани таным мен теориялық білімнің қажеттілігі. Осы ойымызды Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» [4] повесінің герменевтикасына үңіліп, автордың оқырманға құпия қылып қалдырған идеясының сырын ашуға тырысайық. Шығармадағы ұлттық құндылық немесе шығарманың тақырыбы бізді идеядағы құпияға апара ма? «Шыңыраудың» герменевтикасы осы тұста ашылады. Суреткер өзінің стильдік бедері - аналитикалық, философиялық баяндауға сүйене отырып шығарманы трагедиялық коллизияларға құрады. Еңсепті ғұмыр бойы иектеп келе жатқан сезім - үрей мен күдік [5, 228]. Жазушының шығармашылық әрекеттің герменевтикаға тән ерекшелігі, «Шыңыраудың» бұрынғы саясат құрсауында әдеби талдануынан мүлдем басқа интерпретацияларына жетелейді. Автор шығармасындағы қазақ қоғамын, сол замандағы тылсым әлемді, сонымен қатар, мәдениет әлемін түсіну – бұл оқырманның танымдық өресінің қажеттілігіне байланысты адамзат қоғамының негізгі сипаттамасы. Соған сәйкес герменевтикалық акт барысында енгізген реципиентті түсіну әдістерінің орасан зор белсенділігі «Шыңырауды» оқуда оқырманның қазақ қоғамын жаңа қырынан тануға жетелейді. Кеңес заманындағы талдаулардағы саяси сілемдерді герменевтикада түсіну техникасының сырына үңіліп немесе герменевтика жүйесінде ойлау әдістерінің көмегімен жаңа Қазақстанға сай заманауи талдауға мүмкіндік туып отыр. «Шыңырау» повесіндегі автордың оқырманына құпия етіп қалдырып отырған сөз – кәсіп. Мұндағы герменевтикалық талдаудың түйіні – кәсіптің киесі. Бұл ойымызды Еңсептің әкесінен бастағанымыз жөн. Себебі шығармада қырсық Құлжан өз әулетіне о баста берілген киелі кәсіпті мойындамады, онымен қоймай өзі таңдау жасаған кәсіппен өзі ғана айналысты, әулетінен Алланың берген кәсібінің киесінен сескенді ме, әлде баларына өз кәсібін үйретуге жүрексізді ма, әйтеуір ұрпағына үйретпеді. Ал әкесінің інісі Дәржан әулеттің кәсібін жалғастырды, дегенмен тағдырдың тәлкегімен өзінің тәрбиесіне келген кәсіптің мұрагерне кәсіптің киесін сезіндіруге дәрмені болмады. Оның себебі Дәржан да кәсіпті күн көріс көзіне айналдырды, өресі одан аспады. Сол себепті кәсіптің киесі сыртта қалып қоя берді. Шығарманың бас кейіпкері Еңсеп те кәсіптің киесін түсінбеді. Мұнан шығатын герменевтикалық пайымдау: таңдаған кәсібіңнің киесін сезініп, оған адал болғанда ғана ол өзінен-өзі табыс көзіне айналады. Ал кәсіптің қадір-қасиетіне жетпесең ол сенің қасіретіңе айналады.

Осы пайымдауымызды автордың шығармасынан алынған нақты мысалдармен дәлелдесек: «Өтеске: «Күн ысып кетті, сауынға бір-екі түйе берсін», – деп кісі жіберсе: «Қараштың қарнына қара көжеден басқа ас тұрушы ма еді», – деп келеке қып қайтарыпты» [4] деген үзіндіден бас кейіпкердің арғы атасынан осы кәсіппен айналып келе жатқандығын, қарны шығып тамақ ішкені болмаса, байып кетпегендігін байқаймыз, оны біз автордың

Өтестің аузына салған: «Қараштың қарнына қара көжеден басқа ас тұрушы ма еді» деген сөзінен байқаймыз. Автор, осы сөзді естігеннен кейінгі Еңсептің көңіл-күйін оның аузына мына сөздерді салу арқылы көрсетеді: «– ана бейшара да шөп үзсін, тұсап жібере тұрыңдаршы». Автордың кейіпке образын жасаудағы шеберлігін байқаймыз. Осы екі ауыз сөздің артарында қаншама герменевтикалық астар жатыр. Осы тұста көп ойды таратып айтуға болады: біріншіден, Өтестің жауабынан осы кәсіптің Қараш әулетіне о бастан берілгендігін, әулеттің кәсіптен бұйырған нәсіппен күн көргендігінен хабардар боламыз. Екіншіден, Еңсептің атанға бағыттап айтқан сөзінен өзі де тура сол қара атандай қара күш иесі екендігін, қара күшін тек шыңырау қазуға ғана жұмсай алатындығын, басқа кісіпке жұмсауға өзінің ақылы жетпейтіндігін, мүмкін ақылы жетер ме еді, ол жөнінде ойланбайтындығын, осы себепті де «ақыл иесінің» Еңсептің күшін арзан пайдаланатындығын түсінеміз. Үшіншіден, автордың осындай шебер суреттеулеріндегі герменевтикалық аспектіні көреміз. Ә. Кекілбаев кейіпкердің аузына салған сөзімен оның өзін тануға ықпал етеді.

Бізді шығарманың герменевтикасына немесе автордың құпиясына жетелейтін заңды сұрақ туады, ол – неге Еңсеп сауып іштеу мал сұратты?... Еңсепке шыңырауды қазуға күш керек. Ол күшті бұрын елдің қошаметінен алатын еді, өзіне осы кәсіптің арқасында біткен азын-аулақ дүниеге мастанып ол қошаметтен айрылғалы қашан. Оны Еңсептің өзі өте жақсы түсінді. Дегенмен, осы шыңырауға салған өмірлік тәжірибесінің жемісі кеткен абыройды оралтады деген үмітінің болғаны да белгілі. Бұрынғыдай сөз қолпашынан айрылған Еңсептің шабыты басылып, еңсесі көтерілмегендіктен, сол күшті ең болмаса қапырықтан кеуіп кеткен тамағын жібітіп, шөлді басатын түйенің сүтінен іздеген еді. Оны сұратуының астарынан тағы бір құпия сырды байқауға болады. Еңсеп аптап ыстықтан шөлдегендіктен емес, қошаметке шөлдегендіктен сауып ішетін мал сұратып, бере қалған күнде, қасындағылардың алдында мерейін өсірмекші болса керек. Дегенмен өзінің естіген жауабы мен қара атанға қарата айтқан сөзі, Еңсептің өмірінде ештеңе оңайлықпен өзгеруі мүмкін еместігін түсіндіргендей. Қара нар және Еңсеп. Екеуіне ортақ жағдай – қара күш иесі немесе берілген тапсырманы, жүктелген міндетті орындаушы. Сырт көз солай пайымдайды. Дегенмен, сол тапсырманы немесе міндетті орындауға жағдайы келе ме, келмей ме онымен ешкімнің жұмысы да жоқ. Қажеттілігін өтеуді де ойламайды. Қара нар да Еңсеп те қара жұмысымен жағымды. Қолдау жасап, қолпайтайтын да жан қалмады. Қара нарды қойшы, Еңсепте бұрын ол болған еді, содан айрылған Еңсеп өзінің жалған «менімен» кәсіптің киесіне нұқсан келтіргенін түсінбеді. Айналасындағылардың құрметінен айрылуының себебін түсінгеннен гөрі кейіпкердің шөгіп жатқан қара нардың жағдайын түсінуі оңайлау болды.

«Мәтінді «алдын-ала ұғу» немесе «түсінбеу» деген құбылыстардың өзі әдеби шығарманы түсінудің логикалық сатылары екенін қайта-қайта еске салатын герменевтиканың негізгі қағидаларын білген жөн. Қазіргі кездегі герменевтикалық теориялар мәтіндегі жасырын, құпияшара, меңгеу түріндегі көркем ақпаратты танудың жолдарын қарастыруда. Автордың ойлау жүйесіндегі мифтік сананың, ұжымдық сананың, архетиптердің, әрқилы иррационал образдардың табиғатын зерттеуге деген қызығушылық басым» [6, 162], – деп пайымдау жасаған зерттеуші-ғалым Т.У.Есембековтың пікірімен келісе отырып, адамзат баласының жаратылысы жұмбақ екендігін, ол әлі күнге ашылмағандығын ескерсек, біз нысанаға алып отырған «Шыңырау» повесінің авторы Ә.Кекілбаев өзінің кейіпкері Еңсептің жандүниесіндегі терең сырлары мен ұлы құпияларына тереңдей үңіле білген, үңіліп қана қоймай Еңсептің құпиясын қазақи, рухани болмыспен шебер ұштастыра алған шебер қаламгер. Қаламгердің шеберлігін тануға негізгі себепші – көркем шығарманың мәні мен мағынасының құпия әлеміне көз жүгірте отырып, қаламгердің философиялық әлемінің қыры мен сырын ашып, герменевтикалық талдау әдісі.

Нәтижелер. Көркем шығарманы талдауда идеядағы автор құпиясын ашудың соны методологиялық ұстанымдарын арнайы назарға ала отырып, әдебиеттану ғылымының негізінде шығарманы қазақи, заманауи таным тұрғысынан терең талдау

мәселелерін қарастыру әрине қажеттілік туғызып отыр. Қазіргі әдебиеттанушылардың ішінде герменевтикалық талдауды негізге алып, зерттеу жұмысына арқау етіп жүрген ғалымдар да баршылық. С. Қалқабаяның пікіріне көз жүгіртсек: «Ғалам еңбектеріндегі соңғы ізденістер жеке тұлғаның сөз мәнерінің мәнін ұғыну жайына бағытталады. Сөз өнерінің осы тұсын қарастыруда герменевтикалық талдауларға жүгінеді» [7], – деген пікірін зерттеуші-ғалым Ж. Дәдебаев еңбектеріне қатысты айтады. Сонымен қатар, ғалымның герменевтикалық тәсілмен талдауда жеке тұлғаның ішкі әлеміне, философиялық пайымдауларының тылсым қырларына терең мән бере отырып зерттейтіндігін атап өтеді. Ж. Дәдебаевтың зерттеулеріне әдеби шығарма мазмұны мен тақырыбын және идеясын ашуға қатысты дәлелді ашуда жасырынып тұрған мәтіннің сырын, кейіпкердің суретін образбен бүркемелеп тұрған автордың ойын, ойы арқылы берілген қаламгерлік шеберлігін ашу арқылы автор шығармаларын саралап, сараптауда жаңа қырынан тануға мүмкіндік туатындығын айтады. Әдеби шығарманың мәні мен мағынасындағы өзгерістердің тұтастығынан туындайтын поэтикалық жүйені, көркем шығармадағы кейіпкердің әлемі мен автордың әлемін бірлікте тану – мазмұн мен мәнді ұқыптылықпен терең пайымдауды талап ететіндігін, пайымдауда мәтін мәнінің тереңіне бойламайынша пайымдау мен бағалау үстірт болып, зерттеу жұмысындағы пайымдау ғылымилығы солғындайтындығын өз зерттеулерінде ескертеді. Осы пайымдауға мән бере отырып, ой қорытатын болсақ: заман талабы – жоғары мектеп профессор-оқытушылары студенттерге білім мен тәрбиені қатар берумен бірге ғылымға да баулу. Осы тұрғыдан келгенде герменевтикалық талдау жасауға бейімделген, төселген оқытушы студенттерді шығарманың мазмұнындағы рухани құндылыққа терең мән бере отырып талдауға машықтандырады және ғылымның алғашқы баспалдағына жол ашады. Герменевтикалық талдауға бейімделген студент автордың шығармасындағы құпияны ашып, пайымдауға, әдеби талдауға еркін бойлауға қалыптасады. Ғалым Ж. Дәдебаевтың пікіріне сүйенсек: «Пайымдау талдауға, бағалау жинақтауға негізделгенде ғана ой өтімді, пікір дәлелді бола алмақ. Талдау, жинақтау, пайымдау, бағалау дегеніміздің өзі мәнге негізделеді» [8].

Әдеби шығармадағы құпия мәнді, жасырын сырды тауып оны ұғыну және түсіну – зерттеуші түйсігінің кемелденген санасының таным үрдісімен жүзеге асатын күрделі шығармашылық үдеріс. Көркем шығарманың желісінде суреттелген қоғам шындығының жиынтық мәні мен өмір құбылыстарын эстетикалық ойлаудан туатын ұғым – қазақ әдебиеттануында қажеттілік туғызып отыр. Сондықтан да осы мәселеге баса назар аударуымыз қажет және студенттердің көркем шығарманы оқып қана қоймай, оған герменевтикалық талдау жасауына қалыптастырғанымыз жөн. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығарманың баяндау мен суреттеудегі мәнін ғана емес, жұмбаққа толы поэтикалық мағынасы мен құпияға толы мазмұнын дұрыс танып, танымның нәтижесін студенттерге түсінікті тілмен жеткізуде көркем шығарманы эстетикалық таным теориясы мен көркем рецепция және герменевтика қағидаларына сүйенеді. Көркем шығармадағы әдеби мәтіннің мәні мен мағынасын ашып талдауда шығармадағы кейіпкерлердің образына терең мән беру қажет, сонда талдаудағы герменевтика сыры ашылады.

Герменевтикалық талдауда көркем шығармадағы құпия сырды түсіну арқылы басқарылатын қызметтердің бір түрі ретінде қарастыру оның бағыныштылығына қажетті компоненттерді саралап көрсетуге мүмкіндік береді:

Біріншіден, көркем шығарманы талдап отырған зерттеушінің теориялық білімі мен рухани танымын жеткізетін тілдік құзіреттілігі;

Екіншіден, интерпретатордың рефлексия туралы білімдерінің жиынтығы яғни, әдістемелік құзіреттілік;

Үшіншіден, рефлексия күшімен түсіндірілетін көркем шығарманың құпия шешімін немесе жұмбағының түйткілін табуда жоғарыда айтылған екі компоненттердің бір-біріне қатысты анықталған риторикалық-рефлексивті құзіреттілік. Байқағанымыздай, герменевтикалық талдауда көркем шығарманың жұмбағы мен құпиясын ашу үшін осындай құзіреттіліктерді меңгеру қажет.

Қ.Т. Жанұзақова [9] сынды ғалымдар осы мәселе жөнінде өз пікірлерін пайымдап, қазақ әдебиеттану саласында герменевтикалық талдаудың өзіндік орнын зерттеп, зерделеуде. Герменевтиканы әрқилы дискурстардың арасында болуы мүмкін мәселенің қатынасы ретінде қарастырады. Дегенмен, герменевтика тек мәлімдеме ретіндегі ұғымдармен толық ашылмайды, оған терең құпияның сырын ашатын талдау қажет. Көркем шығармадағы герменевтика негізінен адамдарға қатысты дискурстарға тереңірек бойлайды. Өз кезегінде адами қалыптасу мен құлдырау, аштық пен тоқтық, сезім түрлері, еңбек пен билік бір-бірімен қарбаласа жүзеге асып отырады. Мұнда, адами ойлау мен кейіпкерлердің сөздері герменевтикалық рефлексияны қажет етеді. Яғни, таныс емес, белгісіз мәселелердің астарын ашуға талпыныс болған жерде герменевтикалық талдау орын алады. Тіптен ғылымның монологиялық тілінде де қоғам ақиқатқа да осы жолмен жетеді. Классикалық герменевтиканың мақсаты көркем шығармадағы көрініс тапқан заман шындығын көркем шындыққа айналдырудағы қаламгер шеберлігін ашуда зерттеушінің өзіндік ғылыми көзқарасын бір арнаға тоғыстыра отырып, тиянақты пайым жасап, пікір қорытуға негізделеді. Осы тұрғыдан келгенде герменевтика – әртүрлі дискурстардың арасындағы байланысты, болуы мүмкін әңгімеде мәселенің бөліктері арасында қатынас ретінде қарастырады [10].

Қорытынды. Көркем шығарманы зерттеуде қаламгердің дүниетанымын, жылдар бойы жинаған өмірлік тәжірибесі мен халқының салт-дәстүрі мен мәдениетіне, тарихына деген көзқарасын өз шығармасында берудегі сөзді қолдану шеберлігіне баса назар аударылады. Себебі ұлттық мәдениетпен терең сусындаған қаламгер ғана оқырманына жақсы шығарма қалдыра алады. Ал шығармадағы құпия әр сөздің астарына үңілгенде өз сырын ашатынын назарға алсақ, герменевтика ілімінің қазақ әдебиетіне қажеттілігі шығармадағы кейіпкердің дүниетанымын жеке зерттеп қана қоймай оны қаламгердің оқырманға қалдырған құпиясын аша отырып талдағанда ғана ашылады. Яғни, шығармада кейіпкер басынан өткен сол замандағы мәселелердің кілтін қазіргі заманға сай етіп талдау. Мұндағы мақсат – өткен заманның шындығымен суреттелген мәселелерді заманауи мән-мағынаға ие етіп, талдап, саралау болып табылады. Шығармада заман шындығы адам өміріне қатысты оқиға ретінде суреттеледі, осы мәселені интерпретациялау бұрынғы мен қазіргіні өткен шақтың осы шақпен диалогы ретінде көрініс табады. Шығармадағы тарихи мәселелер мен мәдени деректерді қолдану қаламгердің тіл байлығы мен көркем шындықты суреттеп берудегі шеберлігіне байланысты. Кейіпкер – қаламгер тудырған әлеуметтік-тарихи жағдайлардың жемісі. Зерттеуші сол жағдайды заманауи талдау жасауда өзгертуші, оны түсіндіру барысында ақиқатты тануға ұмтылушы, өз пікірінің дұрыстығын мойындатушы, дәлеледеуші. Зерттеуші ойын дәлелдеуде алдымен нанымды ойды іріктеп алып, сол ойын дүниеқатынас және дүниетүсінік ұстанымдарына жақындатып саралайды. Зерттеушіде герменевтикалық ойлау арқылы көркем танымның ерекше сатысы және шығармашылық негізі психологиялық даму, өсу мен өзгеру, жетілу үстінде қалыптасады. Герменевтикалық талдау күрделі болғанымен көркем шығармаларды зерттеудің тиімді әдісі. Сондықтан да герменевтикалық талдаудың тиімділігін зерттеу жалғасын табары сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Жанұзақова Қ.Т. Көркем мәтінді талдау мен түсіну және герменевтиканың кейбір мәселелері // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – №1 (55). – 2015.
2. KleszczL.Hermeneutic reason as the “Art of understanding” // Vestnik of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies. – 2021. – Vol. 37. – Issue 3. – pp. 441-448. <https://doi.org/10.21638/spbu17.2021.306>
3. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы / Әл-Фараби атынд. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2015. – 185 б. URL: <http://elib.kaznu.kz/book/13892>
4. Кекілбаев Ә. Шыңырау. – URL: <https://online.pubhtml5.com/qxki/xkzz/>

5. Жарылғапов Ж.Ж., Амангелдина М.С. Әбіш Кекілбаевтың экзистенциалистік концепциясы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – № 2. – 2016.
6. Есембеков Т.О. Көркем мәтін поэтикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2012. – 226 б.
7. Қалқабәева С. Әдебиеттану негіздері: оқу құралы / Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2022. – 271 б.
8. Дәдебаев Ж. Тақырып және идея: зерттеу / Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2010. – 206 б.
9. Жанұзақова Қ.Т. Көркем шығарманың композициясын талдау // ҚазҰУ Хабаршысы. – №4 (144). – 2013ҚазҰУ хабаршысы. Филол. сер. - 2013. - № 4(144).
10. Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 315 б.
11. Гадамер Г.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М.: 1988. – 637 с.
12. Алдамбергенова Г.Т., Панзабек Б.Т. Герменевтикалық әдістің әдебиеттану ғылымындағы орны // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – №3 (75). – 2018.

С. М. ШОРМАКОВА, Ж. БЕЙСЕНҰЛЫ, Е.Б. АБДИМОМЫНОВ

Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ЛИТЕРАТУРНО-ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. Литературная герменевтика является одной из сложных проблем в филологической науке. При анализе художественного произведения, углубляясь в глубину смысла текста произведения, раскрывается авторская тайна. Поскольку общий герменевтический анализ требует глубокого изучения с упором на раскрытие тайны в произведении, его основной задачей является более глубокое изучение идеи художественного произведения, раскрытие тайны писателя. С середины восемнадцатого века герменевтика была признана объяснительным методом, до девятнадцатого века она использовалась только в дидактических целях, а не в научно-исследовательских целях. В статье рассмотрены пути герменевтического анализа произведений с позиций национального сознания, глубоко раскрыты казахские духовные ценности в творчестве А. Кекильбаева и предприняты усилия по формированию литературно-герменевтического сознания.

Исходя из новаторских методологических позиций анализа художественных произведений, анализируя проблемы литературоведения с точки зрения глубокого познания, принимая во внимание труды отечественных и зарубежных ученых, изучающих тонкости философского мира произведения, сделан герменевтический анализ повести А. Кекильбаева «Шыңырау».

Вместе с тем раскрывается и анализируется писательское мастерство Абиша Кекильбаева. В результате обобщения и анализа с глубоким погружением в суть и содержание произведения посредством литературно-герменевтического анализа, направленного на познание мира героя и мира автора в единстве, признана художественно-поэтическая система смысловых явлений в повести Абиша Кекильбаева «Шыңырау». В настоящее время на основе герменевтического метода, опираясь на труды ученых, с учетом методологических позиций раскрытия тайны автора в идее произведения, дается результат с позиций современного, казахского литературоведения. Доказано, что герменевтический анализ по своей сложности является эффективным методом изучения художественного произведения.

Ключевые слова: литературная герменевтика, метод исследования, текст, авторская тайна, идея произведения, интерпретатор, духовное познание, интерпретация.

S. M. SHORMAKOVA, ZH. BEISENULY, Y.B. ABDIMOMYNOV

M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

LITERARY HERMENEUTICAL ANALYSIS IS AN EFFECTIVE METHOD OF RESEARCHING WORKS OF ART

Abstract. The article considers that literary hermeneutics is one of the problems that have developed so far in philological science and that when analyzing a work of art, delving into the depth of the meaning of the text of the work, the author's secret is revealed. Since general hermeneutical analysis requires in-depth study with an emphasis on revealing the mystery in the work, its main task is a deeper study of the idea of a work of art, revealing the mystery of the writer. The article also tells about the history and nature of hermeneutics, that since the middle of the eighteenth century it has been recognized as an explanatory method and that until the nineteenth century it was used only for didactic purposes, and not for scientific research purposes. The article examines the ways of hermeneutical analysis of works from the standpoint of national consciousness, deeply reveals the Kazakh-spiritual values in the work of A. Kekilbayev and makes efforts to form a literary-hermeneutical consciousness. The fact that hermeneutics is a system of interdisciplinary research is differentiated based on the opinion of the universes.

Proceeding from the innovative methodological positions of the analysis of works of art, analyzing the problems of literary criticism from the point of view of deep knowledge, taking into account the works of domestic and foreign scientists studying the subtleties of the philosophical world of the work, a hermeneutic analysis of A. Kekilbaev's novel «Shynyrau» is made.

At the same time, revealing, analyzing the writing skills of Abish Kekilbayev, disguised as an image, revealing the mystery of the text, which remains a mystery based on the factors forming the theme and idea, the content of this work, the picture, the character of the hero, revealing the author from a new angle, revealing the mystery directed by the author to the reader. The artistic and poetic system of semantic phenomena in Abish Kekilbayev's novella «Shynyrau» is recognized, as a result of generalization and analysis with deep immersion into the essence and content of the work through literary hermeneutic analysis aimed at cognizing the world of the hero and the world of the author in unity. Currently, on the basis of hermeneutical analysis, based on the works of scientists who turn it into the subject of their research, in the analysis of the work, taking into account the methodological positions of revealing the author's secret in the idea of the work, an analysis of literary criticism is given from the standpoint of modern, Kazakh cognition of a characteristic work. It is proved that hermeneutical analysis, by its complexity, is an effective method of studying a work of art.

Keywords: literary hermeneutics, research method, text, author's secret, idea of the work, interpreter, spiritual cognition, interpretation.

References:

1. Janūzaqova Q.T. Kōrkem mätindı taldau men tüsinu jāne germenevtikanyñ keibir мәseleleri // Qazaq memlekettik qyzdar pedagogikalyq universitetiniñ Habarşysy. – №1 (55). – 2015.
2. KleszczL. Hermeneutic reason as the "Art of understanding" // Vestnik of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies. – 2021. – Vol. 37. – Issue 3. –pp. 441-448. <https://doi.org/10.21638/spbu17.2021.306>
3. Esembekov T. O. Kōrkem mätin teoriasy : oqu qūraly / Äl-Farabi atyn. QazŪŪ.–Almaty: Qazaq un-tı, 2015. – 185 b.
4. Kekilbaev Ä. Şyñyrau. – URL: <https://online.pubhtml5.com/qxki/xkzz/>
5. Jarylğapov J.J., Amangeldina M.S. Äbiş Kekilbaevtyñ ekzistensialistik konsepsiasy // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – № 2. – 2016.
6. Esembekov T.O. Kōrkem mätin poetikasy: oqu qūraly. – Almaty: Qazaq un-tı, 2012. – 226 b.
7. Qalqabaeva S. Ädebiettanu negizderi: oqu qūraly / Äl-Farabi atyn. QazŪŪ. – Almaty: Qazaq un-tı, 2022. – 271 b.

8. Dädebaev J. Taqyryp jäne ideia: zertteu / Äl-Farabi atyn. QazÜU. – Almaty: Qazaq un-tı, 2010. – 206 b.
9. Janūzaqova Q.T. Kөркем шығарманың kompozisiasyn taldau // QazÜU Habarşysy. – №4(144). – 2013.
10. Esembekov T.U. Poetics of artistic text: a textbook. – Almaty: Kazakh University. –2012. – 315 p.
11. Gadamer G.G. İstina i metod.Osnovyfilosofskoigermenevtiki. – M.: 1988. – 637 p.
12. Aldambergenova G.T., Panzabek B.T. Germenevtikalyq ädistiñ ädebiettanu ğylymyndağy orny // Qazaq memeleketik qyzdar pedagogikalyq universitetiniñ Habarşysy. – №3 (75). – 2018.

Авторлар туралы мәлімет:

Шормақова Саулет Медеубековна – филология ғылымдарының кандидаты, М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің доценті, Тараз, Қазақстан.

Шормақова Саулет Медеубековна – кандидат филологических наук, доцент Таразского университета имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан.

Shormakova Saulet Medeubekovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Taraz University named after M.Kh.Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Жақып Бейсенұлы – философия докторы (PhD), М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің доценті, Тараз, Қазақстан.

Жақып Бейсенұлы – доктор философии (PhD), доцент Таразского университета имени М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Zhakiр Beisenuly – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Taraz university named after M. Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan

Әбдімомынов Еділбек Бақытжанұлы – философия докторы (PhD), М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің доценті, Тараз, Қазақстан.

Абдимомынов Едилбек Бахытжанович – доктор философии (PhD), доцент Таразского университета имени М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Abdimomynov Yedilbek Bakhytzhovich – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Taraz university named after M. Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

IRSTI 14.37.29

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.19>

A. BERDIKULOVA¹

*N. SHADIYEVA²

N. TEMUR³

L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan¹

A. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan²

Gazi University, Ankara, Turkey³

(e-mail: adasay.90@mail.ru¹, nur.shad@mail.ru², ilkoguz@gmail.com³)

TEST-TYPE TASKS USED IN THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS

Annotation. To achieve the target result in language learning, it is important to constantly monitor the quality of knowledge and determine the level of knowledge. Such control is carried out through testing. On the one hand, the test serves as an effective tool that promotes the activation of reading activity, and on the other hand determines the level of formation of communicative competence. The results of the tests allow you to create a rating scale that clearly reflects the success in learning a language; contribute to increasing the educational and cognitive motivation of the language learner.

Reading is the most commonly used of all types of speech activity skill that needs to be developed first. If so, how to improve reading skills, which are considered the basis of language learning? How to evaluate your personal achievements by reading skills? What are the best learning strategies to use in order to better pass the test that determines the level of language proficiency?

When a language learner clearly understands the purpose of performing reading tasks, he/she can correctly choose the necessary learning strategy and achieve high results in passing the test. In this research article, we aim to analyze the tasks of the Kaztest system of the test type used in the assessment of reading skills. The system of exercises in the textbooks of the Kazakh language used in the preparatory work for the reading subtest has been considered. As a result of this analysis, we have proposed learning strategies that should be used when performing reading tasks.

Keywords: testing, Kaztest system, reading strategies, reading tasks, Kazakh language textbook, assessment.

Introduction. Currently, test-type tasks are based on specific qualimetric measurements covering all types of speech activity, and are actively used as one of the methods of adequate assessment of reading skills. Despite the fact that the test was originally used in the methodology of linguistics as a means of testing knowledge, it has now become an indispensable tool for self-taught students to track and evaluate their educational achievements. That is, the test showed that this is the most effective approach in all respects, both for the language learner and for the teacher. The ability to distinguish between types of tests, a better understanding of the purpose of their transfer allows you to choose the most optimal learning strategies aimed at increasing the motivation of language learners to learn. When preparing for the test to determine the level

of language proficiency for systematic work on reading skills, it is necessary to effectively use reading strategies that correspond to the purpose of issuing test tasks.

Reading is the most commonly used of all types of speech activity skill that needs to be developed first. A person learns a new monolingual language through listening, pronunciation in a natural environment. And professionally, it is impossible to proceed to the actions of listening, pronunciation, writing, until you master the reading skills to the fullest. If so, how to improve reading skills, which are considered the basis of language learning? How to evaluate your personal achievements by reading skills? What are the best learning strategies to use in order to better pass the test that determines the level of language proficiency? Undoubtedly, questions of this nature will arise in every subject. From this point of view, our article reveals that the issue of assessing the studied reading skills in the Kazakh language is the most relevant.

Scientifically based conclusions reflecting the ways of developing reading skills, explaining the types of test tasks and ways of preparing for them, will undoubtedly be of great help to both the customer of the Kaztest test and the teacher of the Kazakh language. This underlines the importance of the topic that we bring to the object of research. Before our research article, we set a goal to conduct a scientific and methodological analysis of the system for assessing reading skills in the Kazakh language and give general recommendations for improving reading skills.

To achieve this goal, we have identified the following tasks: 1. To analyze the tasks of the reading subtest of the Kaztest system; 2. To consider the exercises for the development of reading skills in the Kazakh language textbook (level C1) and determine the relationship with the tasks of Kaztest; 3. To suggest reading strategies used in preparation for reading.

Methodology and research methods. At the first theoretical stage of our research work, we conducted a review of scientific papers corresponding to the research topic. Using the methods of differentiation, analysis, generalization, evaluation of research, we have divided the considered scientific and theoretical works into three parts according to content. We have systematized the opinions corresponding to the leading idea of our article.

1. Works where the theoretical problems of the test system for assessing the level of education were investigated. A review of these works identified effective aspects of the testing method. In particular, the use of test-type tasks in the educational process makes it possible to eliminate the factor of subjectivity in the assessment of learning outcomes. This type of monitoring allows you to quickly and effectively evaluate the formed competencies, if the content of a particular period of study is correctly covered. The test is considered as a tool in the form of a qualitatively verified system of tasks performed within the framework of a standardized procedure [1]. Testing is often called “a ruler for measuring the level of education”, “a tool that shows an objective idea of the quality of education” [2, 64]. Therefore, testing is considered the basis for quality control of education in an educational institution of any type.

2. The works of scientists who considered the importance of using test items in assessing the level of language proficiency.

In this regard, Z.S. Kuzekova said: “A well-prepared test can help a language learner for two reasons: firstly, such a test makes the audience, even the general public, desire to study and learn the language, and secondly, the test leads and helps the language learner to improve their language skills. The language learner only benefits from preparing for the test and discussing the results after passing it” [3, 9]. Qualimetric measurement in the educational process, on the one hand, objectively assesses the level of language proficiency of the test person, and on the other hand, helps to evaluate the results of the teacher’s pedagogical activity. E.M. Tretyakova: “Testing is one of the most effective means of control in teaching a language and the most objective method for determining the progress of students in the educational process, since the traditional type of control does not fully reflect the qualitative nature of the fully learned material. students’ skills”, – this was our position when writing this article [4, 11].

3. Works on the importance of monitoring reading skills using test-type tasks.

It is known that during the international format of the exam, the main four language skills are tested. Each exam includes test-type tasks aimed at monitoring reading, writing, listening,

pronunciation skills and determining the level of formation of lexical and grammatical skills. Our study is devoted to the analysis of test-type tasks designed to control reading skills. Having studied the works related to this issue, we saw that scientists believe that monitoring the progress of reading skills is very successful in terms of testing language, competence. Tasks in the form of tests contribute to the maximum activation of the mental activity of language learners and are an excellent mechanism for testing language skills. Reading is an active form of a student's speech activity, which includes the process of understanding and interpreting textual information. "During a complex activity aimed at a complete understanding of the read text, the interaction of many cognitive processes takes place in the human brain" [5]. Monitoring reading skills using test-type tasks is very effective in terms of testing language competencies. Because 1) the test concentrates the attention of the student, who needs to understand the content of the text being read, and contributes to the maximum activation of mental activity; 2) the test can include texts of different volume, degree of complexity and philological characteristics; 3) the reading test is an excellent mechanism for testing other language skills and abilities, which is clearly demonstrated by the results shown by students when passing international exams [6].

At the practical stage of our research work, an analysis of test-type tasks used in assessing reading skills was carried out. As research materials, tasks of the reading subtest of the Kaztest system and exercises for the development of reading skills in the textbook "Kazakh language" (level C1) were taken. The methods of statistical and content analysis were effectively used in the course of the study. The data obtained as a result of the analysis were presented in the form of tables using methods of generalization, systematization. Teaching strategies have been proposed that are considered effective when performing educational tasks using the method of pedagogical forecasting. These recommendations reflect the applied nature of the work.

Discussion and observation. We noticed that among the 40 questions asked there are those that were repeated several times between levels. We presented them in Table 1.

Table 1. Recurring tasks between levels

Repetition frequency	Tasks
2 times	"Complete the sentence", "Find information that does not correspond to the content of the text", "Complete the thought", "Reveal the nature of the information", "Reveal the main concept in the text", "Summarize the content of the text", "Select the main idea in the text"
3 times	"Arrange the content of the text in the order of the narrative", "Put the title on the text"
4 times	"Find a question with an answer in the text"
6 times	"Answer the question"

By removing the duplicate tasks presented in Table 2, the number of tasks was reduced from 40 to 21. That is, it was determined that the subject should prepare for these 21 different tasks.

At the next stage of our research, "How can a test-taker prepare for these tasks?", "What should he pay attention to?", "What tools can help?" To find answers to these questions, we decided to analyze the Kaztest textbooks that are offered to test-takers to prepare for the KAZTEST system test. The official website of the National Center for Testing the Kaztest system contains an educational and methodological complex, which is recommended as a guide in preparing for the exam to determine the level of knowledge of the Kazakh language [7, 12]. Among the five-level textbooks on teaching the Kazakh language posted on this site, we analyzed the reading tasks contained in the textbook C1 "Kazakh language" for the general public as a means of preparing for passing the test to determine the level of knowledge of the Kazakh language according to the Kaztest system [8, 13].

To do this, we have compiled tasks for mastering the reading of the texts given in the textbook. The textbook consists of 24 lessons. Each lesson is divided into 2 topics. According to

the content of the chapters of the textbook, 54 reading texts are presented related to the socio-economic, socio-cultural, socio-public, socio-political, official business, scientific and industrial, socio-cultural and professional spheres. We have collected the types of tasks assigned to these reading texts in accordance with the purpose of our study, and divided them into the following groups according to the purpose of their task:

1. Word recognition tasks: Fill in the empty space with the word used in the text; Write these synonyms and antonyms in two columns; Find in the text a word with a similar meaning; Complete a number of synonyms with these words; Find in the text words and phrases that are close in meaning to the given words, and write them down in the appropriate column; Find the extra word in the sentence; Cross out one more word from each line. Match the picture and information; Match the question and the answer; Compose a phrase from the words presented in two columns; Put the right word and complete the sentence; Match the phrases; Connect the words given in the columns; Connect the parts of the sentence according to their meaning; Match the synonyms given in the two columns; Match the regular expressions used in the text with their meanings.

These tasks are aimed at activating the new vocabulary included in the text. That is, the language learner gradually proceeds to the content of the entire text, distinguishing the meanings of individual words of the text being read.

2. Reading-comprehension tasks: Based on the text, mark the correct/incorrect answers; Determine if the information in the sentences is correct or incorrect; Determine the correspondence of information to the text; Mark the information in the text as familiar (+)/unfamiliar (-); Identify basic information and additional information in the text; Mark in the text «already familiar» and «new» information; Find information that does not correspond to the content of the text; Which paragraph of text does the following information correspond to?; find which paragraph corresponds to a given topic; Number and connect the information according to the sequence in the text; Differentiate the information given in the text and fill in the table; Sort the data given in the text and fill in the insert table; Fill in the semantic map according to the texts; Identify two sentences that do not correspond to the meaning of the text; Compare two texts and point out their similarities and differences; Determine what events the years in the text are associated with; The numbers in the text indicate the dates of which events?; Find and read sentences from the text that express the author's self-esteem.

3. Reading-writing tasks: Replace the period with the desired word; Fill in the scheme according to the content of the text; Make sentences from these words; Write the main idea of the text in three sentences; Briefly write what the text is about; Read the text and write two sentences containing the main information; Record your understanding in your own words.

4. Reading-speaking tasks: Give a title to the text, explain the reason; plan the text; create questions about the content of the text; Prepare a problematic question according to the text; Create two questions that you think are important to the content of the text; Ask a question according to the given answer; Answer the questions on the text; Share your thoughts on the questions asked; Find proverbs and phrases in the text and explain their meaning; Share your opinion on the text using the «Four sentences» method; Complete the text with the information you know; Complete the text with your thoughts.

These types of reading assignments, given in the textbook, were conditionally grouped. When grouping tasks, the main attention was paid to the purpose of their assignment. Compared with the above tasks of the Kaztest test, it was noted that the textbook contains many tasks aimed at working with individual words in the text, along with checking the level of understanding of the content of the text. We conditionally combined them into a group called the tasks of recognizing the meaning of words. Further, during the analysis of the tasks of the textbook, we determined the correspondence of the tasks of the Kaztest test to the types of tasks that we grouped. To do this, we summarized the tasks according to the purpose of their assignment and presented them in Table 2.

Table 2. Classification of tasks of the reading part of the Kaztest test by the purpose of passing

1. Word recognition tasks	2. Reading comprehension tasks	3. Reading-writing/speaking tasks
Find the meaning of the underlined phrase in the text; Find a sentence with a similar meaning; Choose a proverb according to the content of the text; Define the main concept in the text; Find auxiliary words in the text.	Define text content; Arrange the text content in accordance with the order of the narrative; Find information that matches the text content; Find information that does not match the text content; Determine the reason that prompted the event; Find a question with an answer in the text; Determine the main idea in the text; Answer the question; Find the meaning of a phraseological unit in the text; Show the emotional state; Find the owner of the opinion.	Complete the sentence; Complete the thought; Summarize the content of the text; Determine the nature of the information, title the text.

The analysis carried out on the purpose of the textbook and assignments for reading Kaztest showed their compatibility. The reason why the reading-writing and reading-tasks are combined in the table is that the language learner can do them both in writing and orally according to their ability. The more such exercises will be included in the content of educational and methodological complexes for teaching the Kazakh language, the more help will be provided by the language learner. At the same time, the communicatively-oriented creation of tasks, their presentation in tables, pictures, and drawings has a great influence on the concentration and interest of the language learner.

Results. "Kaztest is a system for assessing the level of proficiency in the Kazakh language by citizens of the Republic of Kazakhstan and foreign citizens engaged in various types of activities on the territory of the country" [9]. The KAZTEST system was created in 2006 on the basis of the National Testing Center. KAZTEST is a domestic system for assessing the level of proficiency in the Kazakh language, created taking into account the principles and principles of international language assessment systems, such as TOEFL, IELTS (English proficiency assessment systems), TÖMER (Turkish proficiency assessment system), TRKI (Russian language proficiency assessment system). KAZTEST testing is carried out in accordance with the following legal documents:

- State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025;
- National standards of communicative language competencies of Kazakh language proficiency;
- Conducting tests according to the KAZTEST system.

The national standard gives a full opportunity to determine and evaluate the level of Kazakh language proficiency by the language learner and the level of his communicative and linguistic competence in terms of content and structure [10, 8].

1. V.S. Avanesov notes that when composing test-type tasks, the following requirements must be observed: "Correctness of content; logical form of utterance; correctness of form; brevity; presence of a certain place for answers; correct arrangement of task elements; uniformity of rules for evaluating answers; uniformity of instructions for all subjects; compliance of instructions with the form and content of the task compliance" [11, 9]. These requirements are important for any test-type task. The following requirements apply to the development of test tasks in the KAZTEST system:

2. Distractors, i.e. alternative false versions that can be the answer to the test task, must have properties that contribute to motivation to master the Kazakh language. For example, distributions should be obtained to test knowledge of vocabulary, semantic equivalent of a word, names of places, seasons. The text and the content of the dialogue should not contain absolutely

unspoken, unpronounceable, distractors for assessing memory and the ability to compare what is seen with the naked eye.

3. Distractors should be realistic, attractive and reliable.
4. Answer options should not extract verbatim quoted information from the text.
5. The answer options should be combined in appearance and grammatical structure and be similar, homogeneous, of the same complexity.
6. Quantitative indicators should not be requested in the task requirement.
7. The answer options should be short and small, specific, of the same size.
8. The test subject should not consist of words and terms unfamiliar to the test subject, so as not to cause complaints to the knowledge base.
9. The lexical and grammatical structure should be guided by semantic meaning, not language terms.
10. The correct answer should not differ from distractors by any formal signs.
11. The test tasks in the test version should be compiled according to the principle 'from easy to difficult'.
12. One cannot use dialect words.
13. Newly entered or newly translated words should be used only in the case of official acceptance.
14. The names of people in the test task, situations under consideration, texts should also be relevant for their age.
15. Most correct answers should ensure that they are not reduced to one option. Let's say 1-D, 2-D, 3-D, 4-D.
16. In distractors, it is not enough to simply switch places, such actions as a different formulation of information, correction, change of meaning should be taken [12, 10].

The most frequent mistakes when composing a reading subtest are noted by Zh.Zh. Kuzembekova and D.E. Kapanova: "...the ability to easily guess the correct answer using a keyword; a variety of distractors; distractors of different lengths; the test task was a fragment of text, etc.; incorrectly composed tasks; incorrect questions; the ability to easily guess the correct answer using a keyword; inconsistency criteria, etc." [13, 11]

Assessment of the level of proficiency in the Kazakh language-the KAZTEST test contains 40 tasks to test reading skills (Table 3).

Table 3. Tasks for checking reading skills in the KAZTEST test

Elementary level A1 – 3 tasks
1. Complete the sentence; 2. Find information corresponding to the content of the text; 3. Answer the question.
Basic level A2 – 5 tasks
1. Complete the sentence; 2. Find information that does not correspond to the content of the text; 3. Find a question with an answer in the text; 4. Answer the question; 5. Determine the content of the text.
Intermediate level B1 – 8 tasks
1. Complete the thought; 2. Find information that does not correspond to the content of the text; 3. Find a question with an answer in the text; 4. Determine the nature of the information; 5. Find the reference words in the text; 6. Answer the question; 7. Arrange the content of the text in the order of presentation; 8. Put the title to the text.
Upper intermediate B2 – 11 tasks
1. Complete the thought; 2. Define the basic concept in the text; 3. Find the meaning of the underlined phrase in the text; 4. Find the question with the answer in the text; 5. Find the owner of the opinion; 6. Answer the question; 7. Find a sentence close in meaning; 8. Define the main idea in the text; 9. Determine the content of the text in the order of presentation 10. Summarize the content of the text; 11. Put a title to the text.

Advanced level C1 – 13 tasks

1. Define the basic concept in the text; 2. Answer the question; 3. Find the meaning of phraseology in the text; 4. Find the question with the answer in the text; 5. Specify the emotional state; 6. answer the question; 7. Determine the nature of the information; 8. Determine the reason that caused the event; 9. Arrange the content of the text in the order of presentation; 10. Determine the main idea of the text; 11. Summarize the content of the text; 12. Put a title to the text; 13. Choose a proverb in accordance with the content of the text.

The level of complexity of the tasks presented in the table is determined by the communicative significance of the skill being tested, the degree of complexity of the language material and the topics of the text. The tasks are designed to determine the degree of understanding of the content of the text. The reason is obvious. The test taker is offered a text corresponding to the level vocabulary, with the help of which the level of language proficiency is determined.

Conclusion. Based on the analysis, we were convinced that the use of textbooks of the Kaztest system in preparing for the test from the reading section in order to determine the level of knowledge of the Kazakh language will bear fruit. We came to the conclusion that the types of exercises presented in our work can be used in the process of preparing educational and methodological complexes for teaching the Kazakh language. To summarize our research, we offer learning strategies that can be used in the reading skills exercises and in the reading subtest.

At the very first stage of working with the text you have read, you should use the skimming strategy to determine its general meaning. During one review, the subject will be able to complete tasks to determine the main topic, idea and opinion of the text. At the same time, depending on the level of preparation, the tasks of identifying the main idea and concept in the text can also be performed using this strategy.

Further, the implementation of the familiarization strategy will be effective. In this type of reading, attention is paid to individual words, phrases and sentences in the text. As a result, it will be possible to perform such tasks as identifying key words, identifying information that is relevant / incompatible with the text content, finding a question with an answer / answer to a question.

Test takers are known to leave difficult tasks for last. This is due to the fact that after full familiarization with the text, the reading strategy is activated. During this time, it will be possible to perform complex tasks such as arranging text content according to storytelling order, summarizing text content, and determining the cause of an event. Working with phraseological units and proverbs given in test tasks allows you to more deeply assess the level of language proficiency of the test.

Therefore, it is not enough to be well versed in the types of test tasks and the purpose of their purpose in order to prepare for passing the test according to the Kaztest system. Regular work with good textbooks also plays an important role. In order to master reading skills and perform at a high level on test items, the effective use of matching strategies for each item is sure to help achieve the result intended for the test.

Literature

1. Майоров А.Н. Тесты школьных достижений: конструирование, проведение, использование. – СПб.: Образование и культура, 1996. – 304 с.

2. Нейман Ю.М. Педагогическое тестирование как измерение. – М.: Центр тестирования МО РФ, 2002. – 67 с.

3. Күзекова З.С., Пазылова Г.С., Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ тілі тестілеу теориясы мен практикасы. – Алматы: Құс жолы, 2009. – 120 б.

4. Третьякова Е.М. Тестирование как метод контроля знаний в учебном процессе. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2007. – 77 с.

5. Kennedy A. Reading as a Perceptual Process. 1st Edition / A. Kennedy, D. Heller, J. Pynte, R. Radach. - Elsevier Ltd. - North-Holland, 2000. – 751 p. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-043642-5.X5000-1>
6. Балыхина Т. М. Основы теории тестов и практика тестирования (в аспекте русского языка как иностранного): учебное пособие. – М.: Русский язык, 2006. – 240 с.
7. Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілі: Жоғары деңгейге арналған оқулық / Ш.Қ. Құрманбаева, М.К. Ахметова, М.М. Мұқаметқали. – Алматы: Aruna-Group, 2018. – 357 б.
8. Қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар [Электрон. ресурсы]. URL: <http://kazakhtest.kz/kz/books/1441/>
9. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік Бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысымен бекітілген. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>
10. Қазақстан Республикасының Ұлттық стандарты. Қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзыреттіліктері. Ортадан жоғары деңгей. Жалпы меңгеру. ҚР СТ 1925-2015 – Астана, 2015. – 58 б.
11. Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий. – М.: Адепт, 1998. – 217 с.
12. Қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау – ҚАЗТЕСТ жүйесі бойынша тест тапсырмаларының спецификациясы (Тыңдалым, Лексика-грамматикалық құрылым, Оқылым, Жазылым, Айтылым бөліктері бойынша). – Астана: 2020. – 21 б.
13. Кузембекова Ж. Ж., Капанова Д. Е. Оценка обоснованности тестовых заданий по субтесту чтение // Вестник ПМУ. Серия филологическая. – 2015. – №4. – С. 148-151.

А.С. БЕРДІҚҰЛОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Н.Х. ШАДИЕВА

А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

НЕЗИР ТЕМУР

Гази университеті, Анкара, Түркия Республикасы

ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Тіл үйренуде мақсатты нәтижеге қол жеткізу үшін білім сапасын үздіксіз бақылап, білім деңгейін анықтап отыру аса маңызды. Ондай бақылау тестілеу арқылы жүзеге асырылады. Тест бір жағынан оқылым әрекетін белсендіруге ықпал ететін тиімді құрал қызметін атқарса, екінші жағынан коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін анықтайды. Тест нәтижелері тіл үйренудегі жетістіктерді айқын көрсететін рейтингтік шкаланы құруға мүмкіндік береді, тіл үйренушінің оқу-танымдық уәждемесін арттыруға ықпал етеді.

Оқылым – сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің ішінде ең жиі қолданылатын, ең әуелі дамытылуы тиіс дағды. Олай болса оқылым дағдысын қалай жетілдіру керек? Оқылым дағдысы бойынша өз жеке жетістіктерін қалай бағалап отыру керек? Тілді білу деңгейін анықтайтын сынақты жақсы тапсыру үшін қандай оқу стратегияларын қолданған жөн? Осы сипаттағы сұрақтарға тіл үйренуші немесе сынақ тапсырушы мақаламыздан жауап ала алады.

Зерттеу мақаламызда қазақ тілінде оқылым дағдысын бағалау жүйесіне ғылыми-әдістемелік тұрғыдан талдау жасалып, оқылым дағдысын жетілдіру бойынша жалпы сипаттағы ұсыныстар берілді. Қазтест жүйесінің оқылым дағдысын бағалауда қолданылатын тест түріндегі тапсырмаларына талдау жасалды. Оқылым субтестіне дайындық жұмысын жүргізу барысында қолданылатын қазақ тілі оқулықтарындағы жаттығулар жүйесі сараланды. Осы жүргізілген талдаулар нәтижесінде оқылым тапсырмаларын орындауда қолданылуы керек оқу стратегиялары ұсынылды.

Түйін сөздер: тестілеу, Қазтест жүйесі, оқу стратегиялары, оқылым тапсырмалары, қазақ тілі оқулығы, бағалау.

А.С. БЕРДИКУЛОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Н.Х. ШАДИЕВА

Евразийский гуманитарный институт им А.Кусаинова, Астана, Казахстан

НЕЗИР ТЕМУР

Университет Гази, Анкара, Турция

ТЕСТОВЫЕ ЗАДАНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ

Аннотация. Для достижения желаемого результата в изучении языка очень важно постоянно контролировать качество знаний и определять уровень знаний. Такой контроль осуществляется путем тестирования. С одной стороны, тест служит эффективным средством, способствующим активизации читательской деятельности, а с другой стороны, определяет уровень сформированности коммуникативной компетенции. Результаты тестирования позволяют создать рейтинговую шкалу, наглядно отражающую успехи в изучении языка, способствуют повышению учебно-познавательной мотивации изучающего язык.

Чтение – навык, который следует развивать в первую очередь, наиболее часто используемый из всех видов речевой деятельности. Если так, как улучшить навыки чтения? Как оценить свои личные достижения в навыках чтения? Какие стратегии обучения следует использовать, чтобы хорошо сдать тест на знание языка? В этой статье изучающий язык или сдающий тест может найти ответы на вопросы подобного характера.

В данной исследовательской статье мы нацелены на анализ тестовых заданий системы Казтест, используемых при оценке навыков чтения. Мы дифференцировали систему упражнений в учебниках казахского языка, используемых при подготовке к субтесту чтения. В результате проведенных анализов мы предложили стратегии обучения, которые следует использовать при выполнении заданий по чтению.

Ключевые слова: тестирование, система Казтест, стратегии чтения, задания для чтения, учебник казахского языка, оценивание.

References

1. Majorov A.N. Testy shkol'nyh dostizhenij: konstruirovaniye, provedeniye, ispol'zovaniye. –SPb.: Obrazovaniye i kul'tura, 1996. – 304 s.
2. Nejman Ju. M. Pedagogicheskoye testirovaniye kak izmereniye. – M.: Centr testirovaniya MO RF, 2002. – 67 s.
3. Kuzekova Z. S., Pazylova G. S., Abdirasilov E. K. Kazakh tili testileu teoriyasy men praktikasy. – Almaty: Qus joly, 2009. – 120 b.
4. Treťjakova, E. M. Testirovaniye kak metod kontrolja znaniy v uchebnoy processe. –Tol'jatti: Izd-vo TGU, 2007. – 77 s.
5. Kennedy A. Reading as a Perceptual Process. 1st Edition //A.Kennedy, D.Heller, J.Pynte, R.Radach. - Elsevier Ltd. - North-Holland, 2000. – 751 r. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-043642-5.X5000-1>
6. Balyhina T. M. Osnovy teorii testov i praktika testirovaniya (v aspekte russkogo jazyka kak inostrannogo): uchebnoye posobie. – M.: Russkij jazyk, 2006. – 240 s.
7. Kurmanbaeva Sh.K. Kazakh tili: Zhogary dengejge arnalgan okulyk / Sh.K. Kurmanbaeva, M.K. Ahmetova, M.M. Mukametkali. – Almaty: Aruna-Group, 2018. – 357 b.
8. Kazakh tilin okytuga arnalgan okulyktar [Jelektron. resurs]. URL: <http://kazakhtest.kz/kz/books/1441/>
9. Kazakstan Respublikasyndagy til sajasatyn iske asyrudyn 2020-2025 zhyldarga arnalgan memlekettik Bagdarlamasy Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2019 zhylygy 31 zheltoksandagy № 1045 kaulysymen bekitilgen. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>

10. Kazakstan Respublikasynyn Ultyk standarty. Kazak tilin mengerudin kommunikativtik tildik kuzyrettilikteri. Ortadan zhogary dengej. Zhalpy mengeru. KR ST 1925-2015 – Astana: 2015. -58 b.

11. Avanesov V.S. Kompozicija testovyh zadaniy. – M.: Adept, 1998. – 217 s.

12. Kazak tilin mengeru dengejin bagalau – KAZTEST zhujesi bojnsha test tapsyrmalarynyn specifikacijasy. (Tyndalym, Leksika-grammatikalyk kurylym, Okylym, Zhazylym, Ajtylym bolikteri bojnsha). – Astana: 2020. – 21 b.

13. Kuzembekova Zh. Zh., Kapanova D. E. Ocenka obosnovannosti testovyh zadaniy po subtestu chtenie // Vestnik PMU. Serija filologicheskaja. – 2015. – №4. – S. 148-151.

Авторлар туралы мәліметтер:

Бердіқұлова Адасай Смайылқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Бердикулова Адасай Смаиловна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Berdikulova Adasay Smailovna – doctoral student of L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Шадиева Нұргүл Хамзаханқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Шадиева Нургуль Хамзахановна – кандидат педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.Кусайинова, Астана, Казахстан.

Shadiyeva Nurgul Hamzahanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Незир Темур – филология ғылымдарының докторы, Гази университетінің профессоры, Анкара, Түркия.

Незир Темур – доктор филологических наук, профессор Университета Гази, Анкара, Турция

Nezir Temur – Doctor of Philological Sciences, professor, Gazi University, Ankara, Turkey

А.Б. ЕЛУБАЙ¹Ж. ТЕМІРХАН²Р.А. АВАКОВА³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: elubai17s@gmail.com¹, zhansayatemirkhan@gmail.com², r_avakova@mail.ru³)

МОБИЛЬДІ ҚОЛДАНБАЛАРДЫҢ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДАҒЫ НӘТИЖЕСІ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕСКЕРТПЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу шет тілін үйренуде мобильді қолданбалардың (қосымшалардың) өсіп келе жатқан құбылысын зерттейді. Қолданбалар ұсынатын қолжетімділік пен потенциалды артықшылықтарды ескере отырып, авторлар олардың тіл үйрену орталарына тиімді интеграциясы үшін қажетті педагогикалық ескертпелерді анықтайды.

Мақаланың негізі мобильді қосымшалардың артықшылықтары мен қиындықтарын терең зерттеуінде жатыр. Авторлар мобильді қосымшалар ұсынатын қолжетімділікті меңзейді, яғни, тіл үйрену ресурстары оқушылардың орналасқан жеріне немесе әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан қолжетімді. Сонымен қатар, бейімделген оқыту алгоритмдері арқылы жекелендірілген оқыту жоспарының пайдасы айқындалады.

Дегенмен, зерттеу маңызды мәселелерді көтереді. Қолданбалардың мәдени контекстте тереңдік пен жетілдірілген тіл дағдыларының болмауы аса маңызды мәселе болып табылады. Авторлар қолданбаға негізделген оқытуды дәстүрлі әдістермен және мақсатты тілді неғұрлым толық түсінуді қамтамасыз ететін ресурстармен толықтыру қажеттігін атап көрсетеді.

Сонымен қатар, мобильді қосымшаларды енгізу арқылы мұғалімдердің рөлі өзгереді. Оқытушылар білімнің негізгі көзі болудан гөрі оқушыларға бағыт-бағдар беретін және дәстүрлі сыныптағы жаттығулармен қатар қолданбаға негізделген мүмкіндіктердің күшті жақтарын пайдаланатын фасилитаторларға ауысады. Бұл білім берудің конструктивистік теорияларымен сәйкес келеді және білім алушылардың білім базасын құрудағы белсенді рөліне баса назар аударады.

Тұтастай алғанда, зерттеу мобильді қосымшаларды тіл үйренуде қолдану үшін ойластырылған тәсіл қажет екенін көрсетеді. Көрсетілген педагогикалық олқылықтарды шешу арқылы оқытушылар білім беру тиімділігі мен мәдени контекстіге назар аудара отырып, оқыту тәжірибесін жақсарту үшін технологияның күшін пайдалана алады.

Түйін сөздер: Мобильді тіл оқыту, мобильді қосымшалар, педагогика, жекелендірілген оқыту, мәдени контекст, мұғалім рөлдері, конструктивизм.

Кіріспе. Білім беру саласы, әсіресе шет тілдерін оқытуда, технологияның, оның ішінде мобильді қосымшалардың пайда болуымен парадигманың өзгеруіне куә болды. Бұл өзгеріс мүмкіндіктер мен қиындықтардың түрлі үйлесімін ұсынады. Қазіргі жаһандық ландшафтта бірнеше тілде сөйлесу мүмкіндігі тек академиялық қана артықшылық емес, сонымен қатар мәдени алмасу және кәсіби өсу үшін маңызды дағды болып табылады.

Тілді оқыту методикасында мобильді қосымшаларды енгізу тілдерді оқыту мен үйренуде төңкеріс жасады. Бұл қолданбалар географиялық немесе экономикалық шектеулерге қарамастан бүкіл әлем бойынша оқушыларды қамтамасыз ететін тіл үйрену ресурстарына бұрын-соңды болмаған қолжетімділікті ұсынады. Дегенмен, оқытудың бұл

жаңа әдісі мұғалімдер, технологтар және оқушылар шешуі тиіс бірқатар қиындықтарды да тудырады.

Шетел тілін оқыту әдістемесінің тарихы ғасырлар бойы тоқиаусыз эволюцияны көрді. Ең алдымен грамматика мен аудармаға бағытталған дәстүрлі әдістер баяу интерактивті және коммуникативті тәсілдерге орын берді. Бұл дамудағы технологияның шешуші рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Радио-теледидар хабарларынан бастап компьютер көмегімен тілді үйренуге (CALL) дейінгі әрбір технологиялық жетістіктер тіл білімінде өшпес із қалдырды. Тілді үйренуге арналған мобильді қосымшалардың пайда болуы смартфон технологиясының жаһандық таралу толқынына негізделген салыстырмалы түрде жақында болған құбылыс. Бұл қозғалыс тек технологиялық ғана емес, сонымен қатар тілді оқытудың мазмұнына да, әдісіне де әсер ететін педагогикалық та қозғалыс. Марк Варшауэр сияқты зерттеушілер бұл эволюцияны жан-жақты зерттеп, әрбір технологиялық секіріс тіл үйрену парадигмаларын қалай өзгерткенін атап өтті [1, 150].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тілді үйренудегі мобильді қосымшалардың рөлін жан-жақты түсіну үшін біз көп қырлы зерттеу әдісін қолдандық. Бұл тақырып бойынша 15-ке жуық академиялық әдебиеттерді мұқият талдауды қамтиды. Біз сондай-ақ әртүрлі білім деңгейі мен біліктілік деңгейіндегі оқушылардан кері байланыс жинау үшін сауалнамалар жүргіздік. Мұғалімдермен және тіл үйренуге арналған қосымша әзірлеушілермен жүргізілген терең сұхбаттар білім беру спектрінің екі жағынан да түсінік беру арқылы зерттеуімізді одан әрі байытты. Осы әртүрлі әдістемелерді біріктіре отырып, біз мобильді тілді үйренудің қазіргі жағдайы мен оның оқушылар мен тәрбиешілерге әсері туралы егжей-тегжейлі суретті сала алдық.

Шетел тілдерін оқытуда мобильді қосымшаларды пайдалану бойынша зерттеу жүргізе отырып, біз осы цифрлық құралдар ұсынатын бірнеше негізгі артықшылықтарды анықтадық. Қолданыстағы әдебиеттерді талдау, сауалнамалар жүргізу және оқытушылар мен студенттерден сұхбат алуды қамтитын бұл зерттеу мобильді қосымшалардың тіл үйрену сферасын қалай өзгертетініне жан-жақты шолу жасайды.

Біз анықтаған маңызды артықшылықтардың бірі - мобильді қосымшалар ұсынатын теңдесі жоқ қолжетімділік. Тіл үйрену енді тек сыныппен шектелмейді немесе қымбат ресурстарға немесе саяхаттауға мүмкіндігі бар адамдармен шектелмейді. Смартфон және интернет қосылымы арқылы бүкіл әлем бойынша оқушылар тіл үйрену материалдарының кең ауқымына қол жеткізе алады. Тілдік білім беруді демократияландыру оқытуды инклюзивті және әртүрлі халықтар үшін қолжетімді етудегі шешуші қадам болып табылады. Біздің сауалнама нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың 80%-дан астамы өз қарқыны мен уақытында оқу мүмкіндігін бағалайды, бұл мобильді қосымшалар беретін икемділіктің дәлелі.

Біз анықтаған тағы бір маңызды артықшылық - қолданбалар ұсынатын жекелеңдірілген оқыту тәжірибесі. Тіл үйренудің дәстүрлі әдістері көбінесе бір өлшемді тәсілді ұстанады, ол тиімсіз болуы мүмкін, өйткені әрбір оқушының өзіндік қажеттіліктері мен оқу мәнерлері болады. Мобильді қолданбалар бейімге бағытталған оқыту алгоритмдерімен оқу тәжірибесін әр оқушыға бейімдей алады. Бұл жекелеңдіру тек оқу қарқынымен ғана шектелмейді, сонымен қатар мазмұнына, оқу стиліне және тіпті басым тіл дағдыларының түрін де (сөйлеу, оқу, жазу немесе тыңдау сияқты) қамтиды. Оқудың осылай ықшамдалуы сұхбаттасушыларымыздың кері байланысында көрсетілгендей, неғұрлым тартымды және тиімді оқу тәжірибесіне әкеледі.

Сонымен қатар, біздің зерттеуіміз мобильді қосымшалардың интерактивті сипатын маңызды артықшылық ретінде көрсетті. Дәстүрлі оқулықтардан немесе тіпті кейбір электрондық оқыту платформаларынан айырмашылығы, мобильді қосымшалар көбінесе геймификация элементтерін қамтиды, бұл оқу процесін қызықтырақ етеді. Бұл тәсіл мотивацияны айтарлықтай арттырады және, тиісінше, студенттер тіл үйренуге көбірек уақыт жұмсауға дайын болады. Ойындар, интерактивті жаттығулар және тіпті көшбасшылар тақтасы сияқты бәсекені арттыратын мүмкіндіктер дәстүрлі әдістерде жетіспейтін көңіл

көтеру элементін қосады. Дәстүрлі оқыту әдістеріне азырақ қызығушылық танытатын жас оқушылар үшін де интерактивті мүмкіндіктер аса қолайлы.

Мультимедиялық құралдарды пайдалану - біздің зерттеуіміз нәтижесінде анықталған тағы бір артықшылық. Тіл үйренуге арналған қолданбалар көбінесе мәтінді, кескіндерді, аудио және бейнені қолданады және бұлар оқу тәжірибесін айтарлықтай жақсартады. Бұл мультимодальды тәсіл әртүрлі оқу стильдерін құп санайтын үйренушілерді қанағаттандырады және тілдік тұжырымдамаларды нығайтуға көмектеседі. Аудио және бейне материалдар, әсіресе, дәстүрлі оқулықтар жетіспейтін, айтылу мен сөйлеу тілін түсінуді жақсарту үшін пайдалы. Біздің сауалнама оқушылардың шамамен 70%-ы мультимедиялық элементтерді дәстүрлі оқыту құралдарына қарағанда тиімдірек деп тапқанын көрсетті.

Бұған қоса, бұл қолданбалар арқылы берілетін дереу кері байланыс оқудың маңызды құралы болып табылады. Сыныпта кері байланыс кешіктірілуі мүмкін, ал мобильді қолданбалар жиі жылдам түзетулер мен ұсыныстармен қамтамасыз етеді. Бұл дереу жауап оқушыларға өз қателерін тез анықтауға және түзетуге мүмкіндік береді және бұл оқу процесін тиімдірек қылады және жеңілдетеді. Мұндай кері байланыс тек дұрыс немесе бұрыс жауаптармен шектеліп қана қоймайды, сонымен қатар тілдің нюанстарын түсіну үшін өте маңызды түсініктемелер мен кеңестерді қамтиды.

Сондай-ақ, бастапқыда мобильді қосымшалардың кемшілігі деп ойлаған оқытудың әлеуметтік аспектісі айтарлықтай дамығанын анықтадық. Тіл үйренуге арналған көптеген қолданбалар енді әлеуметтік мүмкіндіктерді қамтиды, бұл оқушыларға дос-құрдастарымен және дүние жүзіндегі шетел тілін ана тілі ретінде сөйлейтіндермен байланысуға мүмкіндік береді. Бұл жаһандық байланыс нақты өмір тәжірибесі арқылы оқуды жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар оқушылар арасында қауымдастық сезімін нығайтады. Біздің сұхбаттарымызда қолданушылар, әсіресе аз оқытылатын тілдерді үйренушілер, бұл әлеуметтік өзара әрекеттесуді жоғары бағалағанын көрсетті.

Талқылау мен бақылау. Тілді үйренуде мобильді қосымшаларды пайдалану бірнеше ерекше артықшылықтар береді. Біріншіден, мобильді қосымшалар тіл үйрену ресурстарына теңдесі жоқ қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Географиялық немесе қаржылық жағынан шектелуі мүмкін дәстүрлі әдістерден айырмашылығы сол мобильді қосымшалар бүкіл әлем бойынша оқушыларға оқу материалдарының кең ауқымына, өз қарқыны мен ыңғайлылығымен қол жеткізуге мүмкіндік береді [2, 89-91]. Екіншіден, бұл қолданбалар бейімделуге бағытталған оқыту алгоритмдерін пайдалану арқылы мазмұн мен жаттығуларды үйренушілердің жеке оқыту стильдері мен қажеттіліктеріне қарай бейімдеу арқылы оқу тәжірибесін жекелеңдіре алады [3, 231-233]. Оған қоса, мобильді қолданбалар көбінесе ойын элементтері мен мультимедиялық мазмұн сияқты оқытуды қызықты әрі интерактивті ететін мүмкіндіктерді ұсынады. Бұл әдіс мотивацияны айтарлықтай арттырып, оқушының нәтижелерін жақсарта алады.

Шетел тілдерін оқытуға арналған мобильді қосымшаларды пайдалану бойынша кең ауқымды зерттеулерімізде, қосымшалардың артықшылықтарымен қатар бірқатар қиындықтарды анықтадық. Бұл жан-жақты зерттеу, академиялық әдебиеттерге, сауалнамалар мен сарапшылар сұхбаттарына сүйене отырып, тілдік білім беруде технологияны пайдаланудың жаңа перспективасын ұсынады.

Көптеген тілдерді үйренуге арналған қолданбалардағы білім беру мазмұнының шектеулілігі - басты мәселе. Тілдік және мәдени аспектілердің кең спектрін қамтитын құрылымдық оқу бағдарламаларына қарағанда, кейбір қолданбалар тілдің жетілдірілген дағдылары мен мәдени нюанстарды елемей, негізгі лексика мен грамматикаға назар аударады. Бұл шектеу тілді үстіртін түсінуге әкелуі мүмкін. Мұны шешу үшін мобильді қолданбаларды дәстүрлі оқу ресурстарымен және сыныптағы нұсқаулармен біріктіру өте маңызды. Мысалы, мұғалімдер сынып параметрлерінде тереңірек лингвистикалық аспектілерге назар аудара отырып, қолданбаларды қосымша құрал ретінде пайдалана алады. Лингвист Ноам Хомскийдің тілді түсіну тереңдігіне баса назар аударуы кешенді оқыту тәсілдерінің маңыздылығын көрсетеді [4, 259].

Тағы бір маңызды мәселе – бұл цифрлық дәуірде ерекше назар аударатын зейіннің шашыраңқылығы және қысқалығы. Смартфондардағы түрлі хабарландырулар мен әртүрлі қолданбалар назарды аударуға тырысады және шоғырланған оқуға кедергі келтіруі мүмкін. Психолог Дэниел Големанның зейін мен назар аудару туралы жұмысы тиімді оқу үшін тұрақты зейіннің қажеттілігін нұсқайды [5, 352]. Бұған қарсы тұру үшін кей қолданба әзірлеушілері мен оқытушылар зейінді бөлмейтін, арнайы оқу уақытын орнату және хабарландыру қабылдауды тоқтататын мүмкіндіктері бар қолданбаларды пайдалану сияқты нұсқалар ұсынады.

Қолданбаға негізделген оқытуда адамдардың өзара әрекеттесуінің болмауы да назар аударарлық мәселе. Тілді үйрену табиғаты бойынша интерактивті түрде болу керек және тірі қарым-қатынас пен кері байланыстың болмауы теріс әсерлі болуы мүмкін. Доктор Стивен Крашениннің екінші тілді меңгеру теориясында, тіл үйренудегі өзара әрекеттестіктің маңыздылығын атап көрсетеді. Әңгімелесу симуляторлары сияқты интерактивті мүмкіндіктерді қолданбаларға қосу және оқушыларды тіл алмасу қауымдастығына немесе нақты өмір тәжірибесіне қатысуға ынталандыру – осы мәселенің потенциалды шешімі.

Қолданбалардағы мәдени және тілдік шектеулер тағы бір қиындық тудырады. Кей мобильді қолданбалар тілдің толық мәдени контекстін қамти алмайды, бұл оқушылардың мәдени құзыреттілігінің болмауына әкеледі. Антрополог Эдвард Т.Холлдың қарым-қатынастағы мәдени нюанстарды түсінудің маңыздылығы туралы еңбегі осы мәселені атап көрсетеді [6, 312]. Мұны жеңілдету үшін қолданбалар мәдени білім беру құрамдастарын қамтуы керек, ал оқытушылар сәйкесінше мәдени ерекшеліктерді оқыту бағдарламасына қосуы керек.

Технологиялық инфрақұрылымға тәуелділіктің тағы бір маңызды кедергі болып табылады. Барлық оқушылар жаңа смартфондарға немесе тұрақты интернет қосылымдарына қол жеткізе алмайды, бұл цифрлық теңсіздікке әкеледі. Бұл алшақтықты жою үшін төменгі деңгейлі құрылғыларға арналған қолданбалардың қолжетімді нұсқаларын және офлайн режимде оқыту мүмкіндіктерін қосу қажет. Цифрлық теңдіктің қорғаушысы доктор Николь Тернер-Лидің жұмысы технологияға негізделген білім берудегі инклюзивтіліктің маңыздылығын көрсетеді [7, 105-108].

Экран уақыты мәселесі, әсіресе жас оқушылар үшін, өте өзекті мәселенің біріне айналып келе жатыр. Экранды шамадан тыс пайдалану денсаулық пен әл-ауқатқа кері әсер етуі мүмкін. Дәрігер-педиатр Дженни Радескидің экрандағы уақыт және оның балаларға әсері туралы зерттеулері теңгерімді тәсіл қажет екенін атап көрсетеді [8, 256]. Оқытушылар мен ата-аналар қолданбаны пайдалануға шектеу қоюы және цифрлық және цифрлық емес оқыту әдістерін араластыра қолдану керектігін көрсетуі қажет.

Тиімділік тұрғысынан біздің зерттеуіміз қолданбалар бастауыш пен орта деңгейлі оқушыларға тиімді болғанымен, тілдерді тереңдету үшін тиімді емес екенін көрсетті. Ол үшін қолданбаларды жоғары деңгейге бағытталған оқулықтар, әдебиеттер және иммерсивті тілдік тәжірибелер сияқты күрделі оқу материалдары мен әдістеріне баспалдақ ретінде пайдалануы ең дұрысы.

Сонымен қатар, зерттеу қолданбалар ұсынатын жалпы кері байланыс мәселесіне назар аударды. Жекелендірілген кері байланыс тіл үйренуде өте маңызды, өйткені ол оқушының нақты қажеттіліктерін шешуге көмектеседі. Білім беру технология доктор Питер Брусилоскийдің еңбектерінде қарастырылған бейімделген оқыту технологияларын, қолданбаларда неғұрлым бейімделген кері байланыс пен оқу жолдарын қамтамасыз ету үшін пайдалану қажеттілігін анықтайды [2, 97].

Мобильді қолданбаларға қатысты жеке деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздік мәселелері де маңызды мәселе болып отыр. Пайдаланушылар қосымшамен жеке ақпаратты жиі бөліседі және қолданбалар жинайтын деректер құпия болуы мүмкін. Киберқауіпсіздік бойынша сарапшы Брюс Шнайер ұсынған сенімді деректерді қорғау шараларын қамтамасыз ету, сенімділікті арттыру және пайдаланушы қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өте маңызды [9, 416].

Мәселелерді қорыта келе, зерттеу қаржылық аспектіге назар аударды. Көптеген қолданбалар тегін нұсқаларды ұсынса да, олар жиі шектеулі және толық мүмкіндіктер төлем жасағаннан кейін ғана ашылады. Бұл кейбір оқушылар үшін қолжетімді болмауы мүмкін. Толық тегін нұсқа немесе жеңілдіктермен қоса деңгейлік баға тарифтерін ұсыну бұл құралдарды қол жетімді ете алады.

Осылайша, біздің зерттеуіміз шет тілдерін оқыту үшін мобильді қосымшаларды пайдаланумен байланысты бірнеше қиындықтарды анықтады. Дегенмен, бұл құралдарды дәстүрлі оқыту әдістерімен біріктіру, оқушылардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру және мәдени және тілдік тереңдікті қамтамасыз ету арқылы бұл қиындықтарды алдын алуға болады. Білім беру теориясы мен практикалық ойларға негізделген біз ұсынатын шешімдер тілдік білім беретін мобильді қосымшалардың тиімділігін арттыруға, оларды барлық деңгейдегі оқушылар үшін тартымды және пайдалы етуге бағытталған.

Нәтижелер. Біздің зерттеуіміз шет тілін үйренуде мобильді қосымшаларды қолдануға қатысты бірнеше негізгі қорытындыларды шығарды. Бір жағынан, мобильді қолданбалар қол жетімділік, жекелеңдіру және интерактивтілік сияқты маңызды артықшылықтарды ұсынады. Оқушылар жеке қажеттіліктері мен оқу мәнерлеріне бейімделген мазмұнды оқу материалдарына кез келген уақытта және кез келген жерде қол жеткізе алады. Мобильді қолданбалардың тартымды және бәсекелесті сипаты мотивацияны одан әрі арттырып, тілді меңгеру нәтижелерін жақсартады.

Екінші жағынан, мобильді қолданбалармен байланысты қиындықтар мәдени контекстте тереңдіктің болмауы және тілдің жетілдірілген дағдыларын қамтиды. Сонымен қатар, технологияға тәуелділік назар мен зейіннің ұзақтығына теріс әсер етуі мүмкін. Осы қиындықтарды шешу үшін мобильді қосымшаларды дәстүрлі оқыту әдістерімен және мақсатты тіл мен оның мәдени контекстін жан-жақты түсінуді қамтамасыз ететін ресурстармен біріктіру өте маңызды.

Шет тілдерін оқыту үшін мобильді қосымшаларды пайдалану жөніндегі біздің зерттеулеріміз маңызды артықшылықтарды да, елеулі қиындықтарды да ашып, бізді бірнеше педагогикалық ескертпелерге жетелейді. Бұл ескертпелер мобильді технологияны тіл үйренуге тиімді қолдануды мақсат ететін мұғалімдер, оқу бағдарламаларын құрастырушылар және қолданбаларды әзірлеушілер үшін өте маңызды.

Біріншіден, технология дамыған оқыту ортасындағы мұғалімдердің рөлін түсіну өте маңызды. Мобильді қосымшалардың енгізілуімен мұғалімдердің білімнің негізгі көзі ретіндегі дәстүрлі рөлі өзгерді. Мұғалімдер енді оқу процесінде жеңілдетуші немесе бағыттаушы ретінде көбірек жұмыс істейді. Бұл ауысу Жан Пиаже мен Лев Выготский ұсынған білім берудің конструктивистік теорияларына сәйкес келеді және білім алушының өз білім базасын құрудағы белсенді рөліне баса назар аударады [10, 160]. Бұл жаңа рөлде мұғалімдер мобильді қолданбаларды сыныптағы нұсқауларды толықтыру құралы ретінде пайдалана алады және оқушыларға сабақта үйренгендерін тәжірибеде қолдану және бекіту мүмкіндігін береді.

Бұдан басқа, мобильді қосымшаларды қолданыстағы оқу бағдарламаларына біріктіруді қарастыру маңызды. Бұл интеграция қиыншылық туғызады, өйткені дәстүрлі оқыту әдістері мен жаңа технологиялық тәсілдер арасындағы теңгерімді талап етеді. Доктор Майкл Фулланнның білім берудегі өзгерістер жөніндегі жұмысы, қалыптасқан білім беру жүйелеріне жаңа технологияларды кіріктіру қиындықтарын көрсетеді [11, 208]. Мобильді қолданбаларды тиімді енгізу үшін оқу бағдарламаларын офлайн (бетпе-бет оқыту) мен онлайн оқытуды біріктіретін, аралас оқыту тәсіліне мүмкіндік беру үшін бейімдеу немесе қайта құру қажет болады.

Мобильді оқытуды қосымша қолдану үшін дәстүрлі оқыту әдістерін бейімдеу тағы бір маңызды мәселе болып табылады. Мобильді қолданбалар дәстүрлі оқыту әдістері қамтамасыз етпейтін интерактивтілік, мультимедиялық мазмұн және жекелеңдірілген оқу жоспары сияқты бірегей мүмкіндіктерді ұсынады. Доктор Хизер Стейкер талқылаған аралас оқыту теориялары, мобильді қолданбалар мүмкіндіктерін дәстүрлі сыныптағы

әрекеттермен біріктіру жалпы оқу тәжірибесін жақсартуға мүмкіндік береді деп болжайды [12, 132]. Мысалы, мұғалімдер қолданбаға негізделген жаттығуларды үй тапсырмасы ретінде беріп, ал сабақ уақытында интерактивті және коммуникативті тапсырмаларды көбірек орындай алады. Қазіргі тіл педагогикасында тиімді оқыту мәдени контекстке, интерактивтілікке және өзіндік ерекшелікке баса назар аударады. Бұл тәсіл лингвистикалық шеберлікті және мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту үшін шынайы оқу ортасын құруға басымдық береді. Дәстүрлі дидактикалық әдістерден бас тарта отырып, тәрбиешілер оқушыларды өз бетінше білім алуға және сыни тұрғыдан ойлауға бағыттайтын фасилитативтік рөлді ұстанады [13, 241-243].

Оқушылардың әртүрлі оқу стильдері мен қажеттіліктерін де ескеру қажет. Говард Гарднердің бірнеше интеллект теориясы, оқушылардың бірегейлігі өздері құп санайтын оқу тәсілінде білім алуында көрінеді [14, 408]. Мобильді қолданбалар әртүрлі мүмкіндіктері бар осы әртүрлі оқу тәсілдерін ұсына отырып, инклюзивті оқу ортасын қамтамасыз ете алады. Дегенмен, мұғалімдердің студенттерге жеке оқу қажеттіліктеріне сәйкес келетін қолданбаларды таңдауға және пайдалануға нұсқау беруі өте маңызды.

Оған қоса, мобильді қосымшалардың мәдени және тілдік шектеулері педагогикалық қиындықтарды тудырады. Қолданбалар базалық тіл нұсқауын қамтамасыз ете алатынымен, оларда тереңдетілген тілді меңгеру үшін қажетті мәдени контекст пен тереңдік болмауы мүмкін. Сондықтан мұғалімдер қолданбаға негізделген оқытуды, мәдени түсініктерді және тереңірек тілдік түсінікті қамтамасыз ететін материалдармен және жаттығулармен толықтыруы керек. Бұл антрополог Эдвард Т.Холлдың қарым-қатынастағы мәдени контексттің маңыздылығын меңзейтін принципке сай келеді [6, 312].

Экран уақыты, әсіресе жас оқушылар арасында, педагогтер назар аударуға тұрарлық мәселе. Педиатр, доктор Дженни Радески атап өткендей, көк экранды құрылғыларды шамадан тыс пайдалану денсаулық пен әл-ауқатқа әсер етуі мүмкін. Педагогтер мен ата-аналар мобильді қосымшаларды пайдалануды қадағалап, шектеуі керек, және тіл үйренуді сандық емес тәсілдерді қамтитын теңгерімді көзқарасты қолдауы қажет.

Бағалау тұрғысынан көптеген тіл үйрену қолданбалары ұсынатын жалпы кері байланыс оқушының үлгерімін немесе жақсарту керек тұстарын тиісті түрде көрсетпеуі мүмкін. Доктор Питер Брусилловский зерттеген жетілдірілген бейімделген оқыту технологиялары, оқушының үлгерімі мен қиындықтарына сәйкес келетін жекелендірілген және етжей-тегжейлі кері байланыс ұсына алады [2, 99]. Мұғалімдер мұны оқушының тілді меңгеруінің жан-жақты көрінісін беру үшін дәстүрлі бағалау түрлерімен толықтыра алады.

Құпиялылық пен деректер қауіпсіздігі де маңызды мәселе болып табылады. Мобильді қосымшаларды қолданудың артуымен студенттердің деректерін қорғауды қамтамасыз ету басты мәселенің бірі болып есептеледі. Оқытушылар мен мекемелер өздері ұсынатын қолданбалардың деректердің құпиялылық саясаттарынан хабардар болуы және тиісті деректерді қорғау заңдары мен стандарттарына сәйкестігін қамтамасыз етуі керек.

Одан бөлек, мобильді қосымшаларды пайдаланудың қаржылық аспектісін ескеру қажет. Көптеген пайдалы қолданбалар толық қолжетімділік үшін төлемді қажет еткенімен, тіл үйрену ресурстарына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету маңызды [16, 127]. Педагогтар қаржылық жағдайына қарамастан барлық студенттердің тиімді тіл үйрену құралдарына қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін мекемелік жазылымдарды қарастыруы немесе жоғары сапалы тегін ресурстарды іздей алады.

Қорытынды. Мобильді қосымшалар, сөзсіз, шет тілін үйрену саласында төңкеріс жасады. Бұл қолданбалар тіл үйренуді қол жетімді, жекелендірілген және барлық деңгейлі оқушылар үшін тартымды ететін көптеген артықшылықтарды ұсынады. Дегенмен, мобильді қосымшалардың шектеулерін мойындау және оларды тіл мен мәдениетті тереңірек түсінуді қамтамасыз ететін дәстүрлі оқыту әдістерімен біріктіру өте маңызды.

Технологияның күшті жақтарын тиімді тілді оқытудың негізгі принциптерімен теңестіре ойластырылған тәсілді қолдана отырып, мұғалімдер шын мәнінде аралас оқыту ортасын жасау үшін мобильді қосымшалардың күшін пайдалана алады. Бұл орта

студенттердің әртүрлі қажеттіліктері мен оқу стильдерін қанағаттандырады, тіл үйренуге деген сүйіспеншіліктерін оятады және олардың еркін сөйлеуге және мәдени құзыреттілікке қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Бұдан басқа, мобильді оқыту саласындағы үздіксіз зерттеулер мен әзірлемелер кері байланыс пен мәдени мазмұнның тереңдігі сияқты мәселелерге шешім әлі таба алады. Болашаққа көз жүгіртсек, мобильді қосымшалар тілді меңгерудің, шет тілдерін оқытудың болашағын қалыптастырудың және жаһандық ауқымда мәдениетаралық коммуникацияны ілгерілетудің одан да күшті құралына айналуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Warschauer M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. – London: The MIT Press, 2003. – 150 p.
2. Brusilovsky P. Adaptive Hypermedia // User Modeling and User-Adapted Interaction 2001. – Vol. 11. – pp. 87-110. DOI: 10.1023/A:1011143116306
3. Benjamin V.P., Hugo S.S. Mobile technology in second language classrooms: Insights into its uses, pedagogical implications, and teacher beliefs // ReCALL 2015. – Vol. 27. – No. 3. – pp. 288-303. DOI:10.1017/S0958344015000075
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – MIT Press, 1965. – 259 p.
5. Goleman D. Focus: The Hidden Driver of Excellence. – Penguin Books, 2011. – 352 p.
6. Hall E.T. The Silent Language. – Doubleday, 1959. – 312 p.
7. Turner-Lee N. Whither Equity in a Digital Age? // Journal of Educational Foundations 2015. – Vol. 29. – No. 1-2. – pp. 105-122. [DOI: 10.1080/08925638.2015.1003001]
8. Radesky J. You Are Not Alone: How Parents Can Navigate the Digital World with Their Kids. – Chelsea Green Publishing, 2016. – 256 p.
9. Schneier B. Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World. – W.W. Norton & Company, 2015. – 416 p.
10. Piaget J. Cognitive Development and Its Origins. – New York: Viking Press, 1951. – 160 p.
11. Fullan M. Leading Change. – Wiley: 2001. – 208 p.
12. Staker H. Hybrid Learning: Integrating Online Learning with Traditional Face-to-Face Methods. – Peter Lang Publishing Inc., 2014. – 132 p.
13. Seisekeyeva N.B., Tusupova A.K., Sultanbekov Sh.S., Bissenbayeva Zh.N. Methods of teaching language at the university: modern technologies // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWLseries "Pedagogical Sciences". – 2023. – №4 (71). – pp. 238-249. DOI: 10.48371/PEDS.2023.71.4.017
14. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, 1983. – 408 p.
15. Vygotsky L. Mind in Society. – Harvard University Press, 1978. – 160 p.
16. Gottschalk, F. and C. Weise. «Digital equity and inclusion in education: An overview of practice and policy in OECD countries» // OECD Education Working Papers. – 2023. – No. 299, OECD Publishing, Paris. DOI: 10.1787/7cb15030-en

А.Б. ЕЛУБАЙ, Ж. ТЕМІРХАН, Р.А. АВАКОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Данная работа исследует растущее явление мобильных приложений (приложений) в изучении иностранных языков. Признавая доступность и потенциальные преимущества этих приложений, авторы исследуют педагогические соображения, необходимые для их эффективной интеграции в среду изучения языка.

Основная цель исследования заключается в изучении как преимуществ, так и проблем, связанных с мобильными приложениями. Авторы подчеркивают повышенную доступность мобильных приложений, которые делают ресурсы для изучения языка доступными для более

широкого круга учащихся, независимо от их местоположения или социально-экономического происхождения. Кроме того, признается потенциал персонализированного обучения с помощью алгоритмов адаптивного обучения.

Однако исследование также вызывает серьезные опасения. Существенной проблемой является то, что приложениям не хватает глубины культурного контекста и продвинутых языковых навыков. Авторы подчеркивают необходимость дополнить обучение через приложения традиционными методами и ресурсами, обеспечивающими более полное понимание целевого языка.

Кроме того, роль учителей претерпевает трансформацию с появлением мобильных приложений. Преподаватели переходят от роли основного источника знаний к помощникам, которые направляют учащихся и используют сильные стороны функций приложений наряду с традиционными занятиями в классе. Это согласуется с конструктивистскими теориями образования, которые подчеркивают активную роль учащихся в построении знаний.

В целом, исследование подчеркивает необходимость продуманного подхода к интеграции мобильных приложений в изучение языка. Решая изложенные педагогические соображения, преподаватели могут использовать возможности технологий для улучшения учебного процесса, сохраняя при этом акцент на эффективности образования и культурном понимании.

Ключевые слова: мобильное изучение языка, мобильные приложения, педагогика, персонализированное обучение, культурный контекст, роли учителя, конструктивизм.

A.B. YELUBAY, Zh. TEMIRKHAN, R.A. AVAKOVA
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

RESULTS AND PEDAGOGICAL CONSIDERATIONS OF USING MOBILE APPLICATIONS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Annotation. This research explores the growing phenomenon of mobile applications (apps) in foreign language learning. While acknowledging the accessibility and potential benefits these apps offer, the authors delve deeper, investigating the pedagogical considerations necessary for their effective integration into language learning environments.

A key strength of the research lies in its exploration of both the advantages and challenges associated with mobile apps. The authors highlight the increased accessibility mobile apps provide, making language learning resources available to a wider range of learners irrespective of location or socioeconomic background. Additionally, the potential for personalized learning experiences through adaptive learning algorithms is acknowledged.

However, the research also raises crucial concerns. The potential for apps to lack depth in cultural context and advanced language skills is a significant challenge. The authors emphasize the need to supplement app-based learning with traditional methods and resources that provide a more comprehensive understanding of the target language.

Furthermore, the role of teachers undergoes a transformation with the introduction of mobile apps. Educators shift from being the primary source of knowledge to facilitators who guide learners and leverage the strengths of app-based features alongside traditional classroom activities. This aligns with constructivist theories of education, which emphasize the active role of learners in constructing knowledge.

Overall, the research underscores the need for a thoughtful approach to integrating mobile apps into language learning. By addressing the pedagogical considerations outlined, educators can harness the power of technology to enhance the learning experience while maintaining a focus on educational effectiveness and cultural understanding.

Keywords: Mobile language learning, mobile apps, pedagogy, personalized learning, cultural context, teacher roles, constructivism.

References

1. Warschauer M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. – London: The MIT Press, 2003. – 150 p.
2. Brusilovsky P. Adaptive Hypermedia // User Modeling and User-Adapted Interaction 2001. – Vol. 11. – pp. 87-110. DOI: 10.1023/A:1011143116306
3. Benjamin V.P., Hugo S.S. Mobile technology in second language classrooms: Insights into its uses, pedagogical implications, and teacher beliefs // ReCALL 2015. – Vol. 27. – No. 3. – pp. 288-303. DOI:10.1017/S0958344015000075
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – MIT Press, 1965. – 259 p.
5. Goleman D. Focus: The Hidden Driver of Excellence. – Penguin Books, 2011. – 352 p.
6. Hall E.T. The Silent Language. – Doubleday: 1959. – 312 p.
7. Turner-Lee N. Whither Equity in a Digital Age? // Journal of Educational Foundations 2015. – Vol. 29. – No. 1-2. – pp. 105-122. [DOI: 10.1080/08925638.2015.1003001]
8. Radesky J. You Are Not Alone: How Parents Can Navigate the Digital World with Their Kids. – Chelsea Green Publishing, 2016. – 256 p.
9. Schneier B. Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World. – W.W. Norton & Company, 2015. – 416 p.
10. Piaget J. Cognitive Development and Its Origins. – New York: Viking Press, 1951. – 160 p.
11. Fullan M. Leading Change. – Wiley, 2001. – 208 p.
12. Staker H. Hybrid Learning: Integrating Online Learning with Traditional Face-to-Face Methods. – Peter Lang Publishing Inc., 2014. – 132 p.
13. Seisekeyeva N.B., Tusupova A.K., Sultanbekov Sh.S., Bissenbayeva Zh.N. Methods of teaching language at the university: modern technologies // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWLseries “Pedagogical Sciences”. – 2023. – №4 (71). – pp. 238-249. DOI: 10.48371/PEDS.2023.71.4.017
14. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, 1983. – 408 p.
15. Vygotsky L. Mind in Society. – Harvard University Press, 1978. – 160 p.
16. Gottschalk, F. and C. Weise. «Digital equity and inclusion in education: An overview of practice and policy in OECD countries» // OECD Education Working Papers. – 2023. – No. 299, OECD Publishing, Paris. DOI: 10.1787/7cb15030-en

Авторлар туралы мәлімет:

Елубай Айсұлтан Бауржанұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Елубай Айсұлтан Бауржанұлы – докторант Казахского национального исследовательского университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Yelubay Aisultan Baurzhanuly – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Темірхан Жансая – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Темірхан Жансая – докторант Казахского национального исследовательского университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Temirkhan Zhansaya – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Авакова Раушангүл Амирдинқызы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Авакова Раушангүл Амирдиновна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Avakova Raushangul Amirdinkyzy – doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Н.К. НОСИЕВА

Академия физической культуры и массового спорта, Казахстан, Астана
(e-mail: naziko1973@mail.ru)

ФОРМИРОВАНИЕ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ИЗУЧАЮЩИХ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В КАЧЕСТВЕ ВТОРОГО

Аннотация. Данная научная статья посвящена исследованию процесса формирования кросс-культурной компетенции у обучающихся казахскому языку. В современном казахстанском обществе овладение казахским языком становится насущной потребностью, хотя овладение им все еще желает лучшего. Для полноценного владения казахским языком требуются изменения в существующих методиках преподавания казахского языка. Необходимым представляется усовершенствование действующих методик преподавания казахского языка на базе полипарадигмальной научной парадигмы, основанной на принципах антропоцентризма, экспансионизма и функционализма. Кросс-культурная компетенция основана на новой методологической парадигме, она учитывает все ее принципы, в особенности принцип экспансионизма, предусматривающий междисциплинарность при исследовании какого-либо явления. При обучении казахскому языку нельзя развивать только коммуникативную компетенцию лиц, изучающих казахский язык. Следует расширить состав их компетенций. В связи с этим, целью статьи является формирование кросс-культурной компетенции у изучающих казахский язык, обоснование необходимости овладения компетенциями, входящими в ее состав.

В статье представлен критический обзор современных исследований по методике преподавания казахского языка, предложена методическая разработка развития кросс-культурной компетенции, доказано, почему необходимыми представляются психологические знания, а также знания из других областей (межкультурной коммуникации, лингвистики, когнитивно-контрастивной лингвистики, лингвострановедения, коммуникации и др.). Без овладения знаниями о барьерах «своего восприятия, «своего-чужого», без осуществления когнитивно-контрастивного анализа ценностей разных культур, развития навыков познавательной деятельности (анализа, синтеза, сравнения, выявления контрастов), без овладения фоновыми знаниями казахского языка нельзя считать, что обучаемый заговорит на другом языке. Обучаемый может овладеть казахским языком в соседском общении, но только разговорным, не литературным. Для этого он должен занять различные научные основы обучения языку.

В результате исследования выявлены преимущества овладения кросс-культурной компетенцией, выявлены стадии ее формирования и совершенствования. В заключении статьи сделаны обобщения и выводы. Статья отличается новизной, так как проблема изучения казахского языка на основе кросс-культурной компетенции ставится впервые. Данное исследование имеет теоретическое и практическое значение для исследователей, для преподавателей казахского языка.

Ключевые слова: кросс-культурная компетенция, казахский язык, психологическая основа, контрастивная лингвистика, педагогический эксперимент, проектная деятельность.

Введение. Актуальность исследования обусловлена несколькими факторами: во-первых, интерес к изучению казахского языка как иностранного обусловлен принятием в полиэтническом казахстанском обществе стратегии межнациональной идентичности

этносов Казахстана на основе общности их истории, культуры, языка в условиях проживания на общей территории, принятия общего гражданства, мультикультурализма. Во-вторых, в Государственной программе по реализации языковой политики в Республике Казахстан, пункт 2, указывается на необходимость повышения уровня владения казахским языком в организациях государственного и негосударственного сектора [1]. В-третьих, согласно Концепции развития государственного языка на 2023-2029 годы казахский язык должен стать основным рабочим языком сферы госслужбы. А между тем доля госслужащих, владеющих в настоящее время государственным языком, составляет 35%. Согласно данным последней переписи населения, казахскую речь понимают 74%, умеют читать и писать по-казахский 62%. Однако эти данные не позволяют утверждать о компетентности в казахском языке большей половины некоренного населения Казахстана. В действительности овладение казахским языком как иностранным представляет все еще слабо решенную проблему, что связано с тем, что «зачастую обучение основано на усвоении сложного грамматического материала, а на курсах предлагаются теоретические основы семантики, морфологии, фонетики казахского языка. Именно поэтому результатов от программ с использованием больших объемов «грамматического материала мало, либо вовсе нет» [2, 583]. Т.Н. Ермакова и др. считают необходимым при предоставлении информации обучаемым учитывать психологические основы обучения, согласно которым «знание языка должно сформировать в сознании учащегося как естественный результат познавательного процесса ... информация должна естественным образом формироваться и систематизироваться на основе мыслительных процессов в сознании учащегося» [3, 19].

Необходимость учета знаний из разных наук, не только психологии, но и когнитивной лингвистики, лингвокультурологии при обучении казахскому языку как иностранному побуждает нас обратиться к таким подходам и обучению языку, как культурологический, междисциплинарный и компетентностный подходы.

Культурологический подход в педагогике определяется как совокупность педагогических приемов, обеспечивающих анализ любой сферы социальной и психической жизни, в том числе образования, через призму системообразующих культурологических понятий, таких, как культура, культурные образцы, ценности, уклад и образ жизни и т.д. [4, 65]. Для воспитания культурной личности следует процесс его освоения в другой культуре представить как прохождение им двух этапов: освоение норм иной культуры, образа жизни другого народа, вхождение в другую культуру через культурные контексты, через усвоение ее знаков, символов. Для этого следует сформировать у инокультурной личности культурную компетенцию во втором языке, реализовать способность осуществлять «межкультурную коммуникацию, базирующуюся на знаниях лексических единиц с национально-культурным компонентом семантики и умении адекватного их применения в ситуациях межкультурного общения» [5, 6].

Компетентностный подход предполагает формирование различных компетенций, включающих в себя усвоение знаний и навыков. Междисциплинарный подход направлен на применение знаний и методов из различных научных областей с целью изучения сложного объекта. Для изучения культуры казахского народа и овладения его языком, требуются знания из психологии, когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, методики преподавания иностранного языка. На наш взгляд, такие комплексные знания можно получить при помощи кросс-культурной компетенции, объединяющей знания из психологии (знания о состояниях, тревожности, возникающих у иностранца, о переживаниях деятельности и др.), из межкультурной коммуникации (культурные конфликты, этноцентризм), из лингвокультурологии (ценности культуры, в числе язык), из когнитивной лингвистики (знания, модели и способы моделирования, познавательная деятельность и др.), из контрастивной лингвистики (выявление сходств и контрастов в языковых единицах разных языков).

В связи с этим, в настоящем исследовании мы акцентируем внимание на усвоение казахского языка при помощи метода ключевой кросс-культурной компетенции. Для

этого рассмотрим методику применения кросс-культурной компетенции при обучении казахскому языку.

Методика и методы исследования. В статье используется полипарадигмальная методологическая парадигма, интегрирующая в себе культурологический, компетентностный, междисциплинарный подходы, опирающаяся на принципы антропоцентризма, экспансионизма и функционализма. Антропоцентризм направлен на изучение языка в ходе познавательной и речемыслительной деятельности человека. Функционализм способствует выявлению функций, сопоставляемых языков в процессе обучения языкам. Экспансионизм оказывает содействие в привлечении знаний из разных наук в ходе овладения казахским языком.

Основным методом исследования является метод кросс-культурной компетенции, применяемый при обучении казахскому языку как языку межкультурной коммуникации. Когнитивно-контрастивный метод также является одним из ведущих методов исследования, так как в процессе обучения, а также в познавательной деятельности обучаемые сравнивают и сопоставляют материалы, модели, относящиеся к теме занятия на разных языках, выявляются сходства и различия в языковых единицах, делаются выводы. Метод актуализации педагогического события, используется с целью организации соприкосновения учащихся с культурной реальностью, испытывания ими чувства проживания события, приобщения студентов к групповым эмоциям. К.В. Дрозд утверждает, что «педагогическое событие создает условия для совместного проживания всех участников творимого смысла действия, конечным результатом которого становится развивающаяся личность, промежуточным результатом является духовное возвышение субъекта над повседневностью» [6, 114].

Метод проектов используются для подготовки студентами научного проекта «Лингвистический портрет казахского и русского слова». Проектная методика применяется с целью получения обучаемыми навыков научно-исследовательской работы, проявления ими творческих способностей.

Из эмпирических методов используется педагогический эксперимент, проводимый на протяжении трех этапов. На первом этапе проводится констатирующий эксперимент, на втором – формирующий, на третьем – контрольный. Используется также метод эмпатии, предполагающий создание педагогической событийной ситуации, направленной на испытывание участниками ситуации общих переживаний, сопереживаний с представителями других национальностей, формирование эмпатии к другому.

Обсуждение и наблюдение. Наблюдения над применением ключевой кросс-культурной компетенции в ходе преподавания казахского языка как межкультурного показали, что данный метод отличается результативностью. В процессе включенного наблюдения над словарным запасом обучаемых, их умением вступать в коммуникацию на другом языке, готовить проект на казахском языке мы убедились в действенности данного метода, способствующего приобретению разнообразных знаний по психологии, межкультурной коммуникации, лексике казахского языка, оказывающего содействие в приобретении навыков сопоставления языковых единиц разных языков, моделирования их, накопления культурного опыта.

Метод кросс-культурной компетенции применяется в психологии. Р. Хенви считал, что эта компетенция способствует воспитанию эмпатии и трансспекции, формирует у человека возможность понимания других культур. В структуре данной компетенции исследователь выделяет четыре уровня. На первом уровне человек знакомится со странностями другой культуры; на втором и третьем уровнях проникает в сущность глубинных особенностей другой культуры, контрастирующей с нашей собственной, на четвертом уровне возможно восприятие ее глазами носителя [7]. Кросс-культурную компетенцию можно применить в коммуникации – в кросс-культурной. Для использования такой компетенции следует знать ее компоненты: общекультурная компетенция, включающая в себя социальную, эстетическую, политическую, экологическую и т.д. Коммуникативная компетенция,

содержащая дискурсивную, лингвистическую, социолингвистическую, социокультурную, стратегическую компетенции; тематическая компетенция, в состав которой входят фоновые знания; учебная компетенция, которая подразумевает умение работать с любым видом информации.

Р.Н. Кошербаев предлагает рассмотреть три уровня развития кросс-культурной компетенции, выделяя: пороговый уровень соответствует уровню знаний и пониманию полученной информации. Продвинутый – уровень применения и анализа полученной литературной информации. Высокий уровень – синтезу и оценке полученной литературной информации, их систематизации, структурированию и рефлексии [8, 142-143].

К.М. Абишева и др. предлагают широкое понимание «*eco-cross-cultural competence as a body of knowledge, technology as the ability to communicate with the process of intercultural communication*» [9, 86].

На наш взгляд, метод ключевой кросс-культурной компетенции можно применять в методике преподавания казахского языка. Целесообразность применения такого метода объясняется разнообразием знаний, собранных в рамках данной компетенции. В первую очередь отметим целесообразность применения психологических знаний в процессе преподавания казахского языка как иностранного, сведения о котором даны в первом компоненте – психологическая компетенция. Основным знанием, которым должны обладать изучающие казахский язык – это состояние тревожности. Для устранения конфликтов тревожности следует выработать у обучаемых в процессе переживания ситуации активное функциональное состояние, подготавливающее человека к деятельности [10]. Изучающие казахский язык как второй должны понимать, что в межкультурной коммуникации существуют «барьеры своего восприятия». Суть барьера восприятий заключается в том, что поведение, поступки партнера по общению воспринимаются вторым коммуникантом через призму его родной культуры, в которой определены ценностные ориентиры, сформированы стереотипы поведения в разных ситуациях, установлены нормы [11, 98]. Однако ценностные ориентиры, нормы в разных культурах не совпадают. Поэтому при изучении чужой культуры необходимо, чтобы коммуниканты воспринимали ценности, нормы другой культуры не только с позиции своей культуры, но и с точки зрения культуры своего партнера.

Второй компонент – лингвокультурологическая компетенция, предполагающий ответы на вопросы: если культура есть форма общения между людьми, то в чем проявляется сходство и различия в разных культурах? Для ответа на этот вопрос следует рассмотреть понятия «различие восприятий, оценок». Если рассмотреть зрительное восприятие, то очевидно, что набор предметов, представленных глазам русского и казаха различен: лесостепь, город и бескрайняя степь. Но восприятие не ограничивается видением физических явлений, потому что языки образуют определенную систему знаков (слова, рисунки, вещи, обладающие значением, смыслом). Именно поэтому культура имеет коммуникационную и символическую природу. Так, словосочетание «шанырак» также имеет смысл «верхний мир, где обитает Тенгри», потому что шанырак имеет выход в Көк, где по представлению казахов обитает Бог (Тенгри).

Третий компонент – межкультурная компетенция, предполагающая усвоение знаний по этноцентризму, когда чужой язык и культура воспринимаются через призму своей культуры, через оценивание «своих» и «чужих» по разным критериям, противопоставления их. Восприятие инокультурных реалий может вызвать «культурный шок», проявляющийся в случаях, когда у «инокультурного коммуниканта» могут возникнуть различные состояния, начиная от эйфории (положительный настрой при знакомстве с новой культурой) до депрессии (вследствие расхождения ценностей, языковых единиц разных культур).

Четвертый компонент – лингвистическая компетенция. Следует помнить о расхождении языковых систем в разных культурах. Хотя семантические примитивы в разных языках совпадают, все же имеются денотативные ямы: реалии, лакуны, сочетаемостные связи слов расходятся вследствие неадекватности их дистрибуций. Слова в разных языках

могут расходиться вследствие идеографической и эмоционально – стилистической конкретизации, из-за своей национально-культурной специфики. Имеются также расхождения в фонетической, грамматической системах. В связи с этим необходимым представляется овладение знаниями по контрастивной лингвистике, акцентирующей внимание не только на сходстве языковых единиц в разных языках, но и на их контрасте. Поэтому при прохождении каждой темы по казахскому языку следует обратить внимание на проведение контрастивного анализа. Знания по контрастивной лингвистике входят в контрастивно-лингвистическую компетенцию.

Следующий компонент – лингвострановедческая компетенция, обеспечивающая сходство восприятий коммуникантов вследствие существования в разных языках строевых языковых единиц (традиции, обычаи, сравнения, реалии, фразеологизмы, пословицы и поговорки). Г.Г. Оборемко и О.А. Миронова утверждают, что лингвострановедческая компетенция – это «целостная система представлений об основных традициях, обычаях и реалиях страны изучаемого языка, позволяющая ассоциировать с лексической единицей этого языка ту же информацию, что и его носители и добиваться полноценной коммуникации» [12, 33].

Предпоследний компонент кросс-культурной компетенции когнитивно-лингвистическая компетенция, способствующая формированию навыков познавательной деятельности (анализ, сопоставление, осуществление концептуализации, категоризация языковых явлений), получению знаний о концептах, категориях и др.

Последний компонент – коммуникативная компетенция, предполагающая выработку знаний и навыков о коммуникативном и речевых актах, обучающая умению вступать в диалогическое общение.

Для овладения кросс-культурной компетенцией требуется накопление кросс-культурного опыта. Анализ процесса приобретения культурного опыта позволил определить его как педагогически организованный процесс обогащения кросс-культурного опыта, в основе которого лежит стратегия кросс-культурного развития обучаемых как субъектов межкультурной деятельности по обучению языкам. Для приобретения кросс-культурного опыта учащиеся должны демонстрировать качественные уровни. Выделяются три уровня культурного опыта: «1) операционально-инструментальный (студент выступает субъектом отдельных культурных действий – сравнения, обобщения анализа и др.); 2) деятельностно-инструментальный (студент выступает субъектом целостной культурной деятельности); 3) личностно-инструментальный (студент выступает саморегулируемым субъектом целостной культурной деятельности)» [13, 14].

Для проверки того, как и каким образом обучаемые овладевают кросс-культурным опытом нами была проведена экспериментальная проверка в процессе проведения педагогического эксперимента. На первом этапе проводился констатирующий эксперимент. Его целью было определение состояния кросс-культурной компетенции студентов. Гипотеза: педагогический эксперимент, направленный на определение уровня знаний обучаемых о кросс-культурной компетенции, его компонентах будет успешным, если:

- будет определена идея констатирующего эксперимента;
- выбраны соответствующие методы исследования;
- созданы педагогические условия для проведения эксперимента.

Для обеспечения условий проведения констатирующего эксперимента:

1) были подобраны респонденты, входящие в экспериментальную группу. Всего респондентов было отобрано 60 человек, по 30 в каждой группе. Им были розданы анкеты, имеющие два блока: 1) демографический; 2) исследовательский. Приведем в таблице №1 часть вопросов исследовательского блока:

Таблица №1 – исследовательский блок анкеты

Исследовательский блок	Да	нет
Как вы определяете «тревожное состояние»? Испытывали ли вы его при изучении неродного языка?	Напишите о тревожном состоянии, в какой ситуации его испытывали?	
Приходилось ли сталкиваться с барьерами «своего» - «чужого»? Ощутили ли вы этот барьер в процессе межкультурного общения на казахском языке?	Приведите культурный диалог казаха и англичанина	
Считаете ли вы, что русская и казахская культура адекватны?		+
Ощутили ли вы, что слова казахского и русского языков обладают национальной спецификой? Какие реалии казахского языка вы можете назвать?	Да Киіз үй, той, қыз қуу, тоғызқұмалақ	
Какие ценности казахского народа вы знаете?		не знаю
Что такое сходство языков? Владаете ли вы знаниями о понятии «контраст»?		не имею представления
Какие традиции, обычаи казахского народа вы знаете?	бәйге, ерулік	+
Что такое познавательная деятельность?		+
Какими знаниями о казахском языке вы овладели?	на недостаточном уровне	

Результаты анкеты показали, что обучаемые не обладают достаточным уровнем кросс-культурной компетенции, ибо не имеют представления о ней, не знают психологических основ обучения, не знакомы с понятиями «этноцентризм», «культурный шок», не задумывались о различиях культур, об их сходствах и различиях. Они автоматически заучивали слова, знакомились с грамматическими понятиями, не вникая в их смысл, имеют кое-какое представление о реалиях казахского народа, не могут совершать познавательные операции сравнения и анализа моделирования.

Поэтому на втором этапе педагогического эксперимента усилия исследователя были направлены на формирование знаний о кросс-культурной компетенции, на накопление кросс-культурного опыта учащихся путем выполнения проблемных заданий, подготовки научного проекта. Цель формирующего эксперимента: сформировать кросс-культурную компетенцию студентов (знания и навыки) путем выполнения заданий, приобщения к научной деятельности.

Гипотеза формирующего эксперимента: формирующий эксперимент будет успешным, если в процессе его проведения будут предложены обучаемым проблемные задания, учащиеся будут привлекаться к участию в проектной деятельности; будут использованы методы: проблемный метод, когнитивно-контрастивный анализ, метод компонентного анализа, метод дистрибутивного анализа, метод выявления национальной специфики слова, ассоциативный эксперимент, концептуальный анализ и др.

В процессе формирующего эксперимента обучаемым были предложены проблемные задания, способствующие получению знаний по каждому компоненту кросс-культурной компетенции:

Проблемное задание №1. Как называется восприятие, если два коммуниканта (казах и русский) общаются при помощи казахского языка. При этом они критически осматривают друг друга, смотрят, как выглядит другой, как одет, как разговаривает на втором языке

(может ли другой осуществить межкультурный диалог на казахском языке), соблюдает ли принцип вежливости.

Проблемное задание №2. В межкультурной ситуации осуществляется восприятие «свой – чужой». Какие признаки своего восприятия могут назвать первый и второй коммуниканты? Как воспринимается «чужой»? Какие признаки «чужого» можно назвать? Относится ли к своим человек, живущий в Казахстане?

Слова для справок: чужеземец, земляк, брат, родственник, иной, непривычный, чужая земля, чужой язык.

Проблемное задание №3. Осуществите контрастивно-компонентный анализ многозначного слова «көз» в казахском и в русском языках. Для этого вы должны разложить многозначные слова «көз», «глаз» на компоненты, выявить сходства значений и различие их при помощи дифференциальных и интегральных признаков.

Справка: к дифференциальным относятся признаки, различающие значения слов. К интегральным относятся признаки, направленные на выяснение сходных, общих значений.

Проблемное задание №4. Идиоэтничность значений слов в разных языках обусловлена универсальностью и относительностью способов представления действительности. Так как способы осознания мира неадекватны для разных народов, то в разных языках существуют общие и дробные наименования. Почему в казахском языке существует до 500 наименований лошадей, тогда как в русском языке можно указать всего на 10-15 наименований: конь, лошадь, кляча, рысак, скакун, кобыла, жеребец и др. Объясните.

Проблемное задание №5. Совпадает ли сочетаемость слов в разных языках? Осуществите дистрибутивный анализ слов в казахском и в русском языках со словами қоңыр – коричневый, қызыл – красный. Сопоставьте сочетаемостные связи слов, найдите контрастные (не сходные), совпадающие, дополнительные дистрибуции слов. Сделайте вывод о сочетаемости слов в разных языках. Дайте определение контрастным, дополнительным и совпадающим окружениям слов.

Справка: дистрибуция – окружение слов, контрастная – противопоставленная, разная дистрибуция; дополнительная дистрибуция – у каждого слова свое окружение.

Проблемное задание №6. Национальная специфика фразеологизмов объясняется наличием в них образом – прототипов или образов – символов, связанных с бытом, историческим событием, ценностями, образом жизни каждого народа. Объясните национальную специфику казахских и русских фразеологизмов: дым коромыслом, шапка Мономаха, Есімханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы, құда түсу, ат шаптырым жер, дәм-түз тату, съестъ пуд соли, тертый калач.

Проблемное задание №7. Осуществите сравнительный анализ реалий казахского и русского народов и объясните, почему они не переводимы на другие языки?

киіз үй	айран	дом	калач
шапан	дастарқан	пятистепок	армян
сәукеле	бесбармақ	изба	кафтан
қазан	тиғын	самовар	лапти
ошақ	шоқпар	квас	грош
текемет	той	медовуха	терем
қымыз	жайлау		царь
шұбат			береза
			пасха

Проблемное задание №8. Объясните, чем отличаются друг от друга понятия «коммуникативный акт», «речевой акт», если в коммуникативном акте участвуют два коммуниканта, а в речевом акте только говорящий, он выражает свое намерение. Постройте диалог русского и казаха. Темы: «Идиоэтничность слов в русском и казахском языках», «Есть ли многозначные слова в русском и казахском языках», «Национальная специфика фразеологизмов в разных языках» и др. Темы речевых актов: просьба, приказ, обещание.

Проблемное задание №9. Концепты – это кванты знания в разных языках. Различаются ли они в разных культурах? Осуществите концептуальный анализ лингвокультурных концептов «киіз үй», «изба», осуществите познавательную деятельность при проведении концептуального анализа слов в разных языках, характеризуя слои концепта: понятийный, образный, культурно-ментальный, номинативный. Постройте модели юрты и избы (схемы).

Кроме проблемных заданий обучаемые могут подготовить проект на тему «Кросс-культурный портрет казахского слова». Данный проект способствует активизации научно-исследовательской деятельности обучаемых, вовлечет их в познавательную деятельность. Лингвистическое портретирование слова в исследовательской деятельности обучаемых вовлечет их в познавательную деятельность. Этот прием способствует всестороннему, подробному описанию слова во всех его проявлениях. Данный проект подготавливает группы обучаемых, включающие в свой состав по 3-4 человека. Каждый из работающих над проектом выполняет одно проблемное задание, а также готовит монологическое сообщение на тему: «Понимание национального слова «Дастархан» коммуникантами иностранцами». Для подготовки данного сообщения первая группа докладчиков должна акцентировать внимание на единстве условий для понимания слов. В межкультурной коммуникации имеются различия в условиях понимания и социальном опыте коммуникантов. Это означает, что для понимания значения слова следует осмыслить их в контексте культуры каждого партнера, выявить отношение партнеров к символу гостеприимства.

Вторая группа докладчиков готовит сообщение на тему «Синонимические и антонимические отношения слова», третья группа готовит доклад на тему: «Национально-культурная специфика слова в казахском языке».

Четвертая группа акцентирует внимание на сообщении «Понимание слова баран, верблюд в разных культурах: контрастивность культурных смыслов, эмоциональных отношений».

Пятая группа обучаемых готовит доклад на тему «Педагогическое событие как сопереживание эмоций».

Слово – это описание событий, тогда как событие – это действия. Кроме того события играют важную роль в накоплении культурного опыта, а также способствуют разделению общих эмоций. Без собственных переживаний, без накопления своего опыта переживаний ценности не могут ужиться во внутреннем мире коммуникантов, ибо они должны познать личностный смысл этих ценностей, пережить их. Например, педагогическое событие «Приход гостя в дом казаха»: казахи отличаются гостеприимством. Они считают, что гость приносит в дом «құт», т.е. счастье. Такое понимание гостеприимства отражено в пословицах: қонақ келсе – құт. Гостя щедро угощают, готовят богатый дастархан, угощают бешбармаком, преподносят голову барана, что также отмечено в пословицах: қонақ келсе – ет пісер, ет пісесе – бет пісер. Приглашение гостя в казахском обществе объяснялось константностью мифических представлений в этническом сознании казахского народа. Гостеприимство имело мифическую основу. Превопредок – Алаш, его дух присутствует в доме, ибо ему важно ощущать себя членом семьи, рода. «Закон гостеприимства, - пишет З.К. Сураганова, - являясь правовой основой исходил из мифического основания, который требовал соблюдения обычая, поскольку благоденствие живущих находилось, согласно народным верованиям, в прямой зависимости от их всемогущей воли» [14, 112]. Негостеприимство рассматривалось как зло: кто в гости не ездит и к себе не зовет, тот недобрым слывет, идти было в гости, да никто не зовет.

Рассмотрим сценарий «Встреча и проводы гостя».

Эпизод №1. «Встреча гостя».

Кеш жарық! Добрый вечер! Я рад, что вы пригласили в гости.

Хозяин: Я тоже рад, что вы пришли в наш дом.

В этом эпизоде реализуются знания об этикете приема гостя.

Эпизод №2. «Угощение гостя».

Хозяин: Дәм-түз ауыз тиңіз. Подает на стол бешбармак, преподносит гостю голову барана. Гость, отведав блюда, дает бата (благословение).

Эпизод №3. «Провожание гостя».

Гость: Спасибо, все было вкусно. Щедрый дастархан.

Хозяин: Что вы, все было так скромно. Не обессудьте.

Гость: До свидания! Я пойду уже.

Хозяин: Примите небольшой подарок, жол.

Гость: Спасибо, не стоит.

Хозяин: Это обычай одаривания гостя. Вы же выполнили долг гостя, спели песню, қонақ кәде сделали.

Это педагогическая ситуация. Педагогичность ее проявляется в том, что преподаватель и обучаемые вступают в социальную кооперативную связь по осмыслению события. Педагог учит обучаемых рефлексивно мыслить, так как обучаемые разделяют мировоззренческие установки преподавателя, перенимают его социокультурные поведенческие навыки, также перенимают образцы поведения, усвоенные ими в невербальном виде, в виде события «гость-хозяин». Благодаря вовлечению в событийную ситуацию обучаемые накапливают социокультурный опыт, усваивают нормы гостеприимства. В данной событийной преподаватель и обучаемые переживают позитивные эмоции, совершая дарообмен: хозяин угощает гостя, дарит «жол», гость также дарит, выполняет «қонақ кәде», поет песню, дает свое благословение. Участники события также сопереживают хозяину и гостю, получая позитивные эмоции. Эмоции социальные, так как человек может делиться со всеми своим переживаниями. Участники события «гость и хозяин», подключенные к событию обучаемые все сообща обмениваются общими эмоциями.

Коммуникативная компетенция может формироваться и в процессе использования интерактивного метода обучения – ролевых игр. «Рөлдерді ойнау (разыгрывание ролей, ролевые игры) – әрбір нақтылы сөйлеу жағдаятын ойнау арқылы талдап отыру. Мұның негізінде ұжым ішіндегі ол арқылы қарым-қатынас мәселелерін басқарудың әдісі мен стилін жетілдіру жатыр», – дейді ғалым Қ. Қадашева [15, 93].

Для развития коммуникативной компетенции можно провести деловую игру «Деловые переговоры»:

Коммуникант №1: Сәлеметсіздер ме, «Техноком» фирмасының өкілдері. Мен «ҚазТех» компаниясының өкілімін. Біз электр қуатын өндірудің жаңа технологиясын талқылау үшін келіп отырмыз.

Коммуникант №2. Қайырлы таң, құрметті серіктестер! Қош келдіңіздер! Жаңа технологияларды дамыту туралы келіссөзімізді бастайық. Біздің бірнеше ұсынысымыз бар.

Коммуникант №1. Жақсы.

Коммуникант №2. Біздің ұсынысымыз мынадай: жаңа технологияларды дамыту үшін біздің инженерлік қорымызды пайдалануға болатынын айтқымыз келеді. Сонымен қоса жаңа технологиялар бойынша зерттеу жұмысын бірге атқару туралы ұсыныс айтпақпын.

Коммуникант №1: Сіздің ұсыныңызды қабылдаймыз. Бірақ біз зерттеу жұмыстарында қолданылатын стратегияларды анықтауды сұраймыз.

Коммуникант №2: Әрине, біз оларды анықтаймыз. Екі жақ келісімге келді деп санаймыз. Рақмет.

Третий этап педагогического эксперимента – контрольный. На нем подводятся итоги 1-го и 2-го этапов педагогического эксперимента, оцениваются результаты проектной деятельности. Для оценки сформированности кросс-культурной компетенции нами разработаны критерии, учитывающие результаты сформированности психологической, межкультурной, лингвистической, контрастивно-лингвистической, лингвострановедческой коммуникативной компетенций, входящих в качестве компонентов в состав кросс-культурной компетенции, а также учитывались результаты выполнения проблемных заданий, см. таблицу №2.

Критерии оценки	Баллы		
	высший	средний	низкий
Психологический критерий: знание психологических основ понимания, производства речи на втором языке, умение осуществлять мыслительную деятельность на втором языке.		10	
Межкультурный критерий: знания различий и сходств в разных культурах, умение осуществлять межкультурную коммуникацию, знание установок этноцентризма, проявление эмпатии к партнеру.			8
Лингвистический критерий: знание национальной специфики казахского слова, его сочетаемости, умение анализировать значения многозначного слова, идеографическая конкретизация слова		9	
Когнитивно-контрастивный критерий: умение сопоставлять, осуществлять когнитивно-контрастивный анализ языковых единиц в двух языках			8
Лингвострановедческий критерий: знание реалий, традиций, обычаев, владение фоновыми знаниями.		10	
Когнитивно-лингвистический критерий: овладение разнообразными знаниями, умение моделировать, знание о концептах			8
Коммуникативный критерий: умение осуществлять речевую деятельность на втором языке, реализация коммуникативных и речевых актов, ведение диалога на втором языке,.		10	
Выполнение проблемных заданий		10	
Оценка умений осуществления проектной деятельности			
а) навык работы в микрогруппах		5	
б) навыки устного выступления		7	
в) качество аргументации		7	
г) качество презентации		8	
Всего:	100 баллов	100 баллов	

Результаты. В процессе проведения педагогического эксперимента получены результаты анкетирования (табл. №3), сравнительные результаты констатирующего и формирующего экспериментов, см. таблицу №4.

Таблица №3 – Результаты анкетирования

Число респондентов	Роздано анкет	Получено ответов	Результаты анкетирования		
			Уровень знаний		
			низкий	средний	высокий
60	60	57	28%		

Таблица №4 – Сравнительные результаты сформированности кросс-культурной компетенции на этапах констатирующего и формирующего экспериментов

Число респондентов	Уровень состояния сформированности кросс-культурной компетенции по результатам констатирующего эксперимента	Уровень сформированности кросс-культурной компетенции в процессе формирующего эксперимента	
	низкий	средний	высокий
60%	27%	82%	

Заключение. В процессе исследования, проведенного по формированию кросс-культурной компетенции у изучающий язык в качестве второго языка межкультурной коммуникации на казахском языке, нами была проведена определенная работа.

Установлено, что для повышения знаний по казахскому языку, овладения речемыслительной деятельности на казахском как втором языке, усвоения навыков говорения на нем, следует овладеть разнообразными компетенциями. При изучении казахского языка как второго часто говорят только о повышении уровня коммуникативной компетенции. А между тем, как убеждаются преподаватели казахского языка, надо знать психологические основы построения речи и говорения на втором языке, уметь сравнивать единицы разных языков, владеть фоновыми знаниями, уметь строить модели, схемы различных знаний.

Доказано, что кросс-культурная компетенция, ранее использовавшаяся в области психологии, в настоящее время находит широкое применение в межкультурной коммуникации, кросс-культурной коммуникации. Поэтому считаем приемлемым формирование кросс-культурной компетенции у обучающихся казахскому языку как второму языку. Поскольку использование кросс-культурной компетенции в составе компонентов, указанных различными авторами невозможно для обучающихся казахскому языку, нами пересмотрены составляющие кросс-культурной компетенции.

Показано, что в составе кросс-культурной компетенции должны быть психологические, межкультурные, лингвистические, когнитивно-контрастивные, когнитивные, лингвострановедческие, коммуникативные знания и навыки, поэтому были введены в состав кросс-культурной компетенции такие ее составляющие, как психологическая, межкультурная, лингвистическая, когнитивно-контрастивная, лингвострановедческая, когнитивная, коммуникативная компетенции. Формирование кросс-культурной компетенции в составе включенных в нее компонентов будет способствовать повышению знаний по казахскому языку как второму, окажет содействие при усвоении необходимых навыков проведения познавательной и речемыслительной деятельности на втором языке, содействует развитию навыков говорения на казахском языке:

- отмечено, что для формирования кросс-культурной компетенции у обучающихся казахскому языку, следует использовать теоретические и эмпирические методы исследования, способствующие осуществлению проектной деятельности изучающих казахский язык.

Литература

1. Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан. Утверждена Постановлением правительства РК от 31 декабря 2019 года.
2. Кудайбергенова С.А. Методика обучения казахскому языку // Молодой ученый. – 2016. – №29 (133). – С. 583-585.
3. Ермакова Т.Н., Рыскулбек Д.Ж., Сакиева Г.О., Сабихан Г. Обучение языку как второму или иностранному: проблемы и методы // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2022. – №3. – С. 15-19. https://science_pedagogy.ru/ru/article/
4. Крылова Н.Б. Культурологическое образование. – М.: Народное образование, 2000. – 272 с.
5. Наумова О.В. Культурологический аспект как основа формирования иноязычной культуры в процессе обучения английскому языку // Лингвистика и методика преподавания иностранных языков. Периодический сборник научных статей. Вып. 3. – 2011. – С. 333-362.
6. Дрозд К.В. Педагогический потенциал событийного подхода к организации взаимодействия субъектов воспитательного пространства // Приволжский научный вестник. Педагогические науки. – 2013. – №8 (24). – С. 112-118.
7. Хенви Р. Достижимая глобальная перспектива. – Рязань: Изд-во Ряз. гос. пед. ун-та, 1994. – 92 с.
8. Кошербаев Р.Н. Кросс-культурная компетентность будущих педагогов – филологов: содержание и структура // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2021. – №4 (104). – С. 139-148.
9. Klara M., Abisheva K.M., Nagimzhaniova R.A., Aykenova A.K., Kapanova Z. Sh. Koldasbayeva and Aisulu D. Kanaryanova. Cross-cultural competence of communicators as a way to create a positive ecoinformational environment // Space and culture. – India, 2019. – 7:2. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i2.460>
10. Дикая Л.Г. Регулирующая роль образа функционального состояния в экстремальных условиях // Психологический журнал. – 1991. – №1. Т.12. – С. 55-65.
11. Абишева К.М. Основы теории межкультурной коммуникации. Монография. – Астана: Туран-Астана, 2008. – 224 с.
12. Оберемко О.Г., Миронова О.А. Лингвострановедение: язык, культура, мир. – Н. Новгород, 2017. – 68 с.
13. Хорошилова Н.В. Формирование культурной компетентности студентов вуза. Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Новгород: 2013. – 22 с.
14. Сураганова З.К. Обмен дарами казахской традиционной культуры. – Астана, 2009. – 192 с.
15. Қадашева К. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: 2005. – 176 б.

Н. Қ. НОСИЕВА

Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ҮЙРЕНУШІЛЕРДІҢ КРОСС-МӘДЕНИЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақала қазақ тілін екінші тіл ретінде үйренушілердің кросс-мәдениеттік құзыреттіліктерін қалыптастыру үрдісін зерттеуге арналған. Қазіргі қазақстандық қоғамда қазақ тілін меңгеру қажеттілікке айналып отыр. Бірақ әлі де болса қазақ тілінде сөйлейтіндердің саны көбеймеген.

Сондықтан қазақ тілін толық меңгеру үшін қолданыстағы оқыту әдістемелеріне өзгерістер енгізу қажет. Қазақ тілін оқытудың қазіргі әдістемесін антропоцентризм, экспансионизм және функционализм принциптеріне негізделген көппарадигмалық ғылыми парадигма негізінде жетілдіру қажет сияқты. Кросс-мәдениеттік құзыреттілік жаңа әдіснамалық парадигмаға негізделеді, ол оның барлық принциптерін, әсіресе кез келген құбылысты зерттеуде пәнаралық байланысты қамтамасыз ететін экспансионизм принципін ескереді, сол себепті экспансионистік ұстанымға сүйену қажет деп есептейміз.

Қазақ тіліне үйрету барысында тек қана коммуникативтік құзыреттілікті дамыту дұрыс емес. Құзыреттіліктердің санын көбейткен жөн. Сондықтан да, мақала жазудағы басты мақсат қазақ тілін үйренушілердің кросс-мәдениеттік құзыреттіліктерін дамыту болып табылады. Сонымен қоса осы құзыреттіліктің құрамына кірістірілген басқа да құзыреттіліктерді дамытудың қажеттілігіне назар аударылады.

Мақалада қазақ тілін оқыту әдістемесін талқылайтын зерттеулерге сыни тұрғыдан шолу жасалған, сонымен қоса кросс-мәдениеттік құзыреттілікті дамыту әдістемесі ұсынылған және қазақ тілін үйретуде психологиялық білімнің, мәдениаралық, лингвистикалық, когнитивтік-контрастивтік, елтанымдық, коммуникативтік, т.б. салалардың білімдерін пайдаланудың себебтері дәлелденген.

Әрине, тілді үйрену барысында қабылдау кедергілерінің болатынын есте ұстау қажет. Сонымен қоса, әртүрлі мәдениеттердің құндылықтарын меңгеру үшін оларды когнитивтік-контрастивтік тұрғыда салыстыру керек. Танымдық іс-әрекетте анализ, синтез, салыстыру, орындау дағдыларына да баса көңіл аударған жөн. Осылардың барлығын меңгермейінше, қазақ тілінің фондық білімдерін игермейінше тіл үйренушінің қазақ тілінде сөйлесе алуы екіталай. Әрине, күнделікті өмірде, көршілік қатынастарда қазақ тілін үйренуге болады, бірақ әдеби қазақ тілін меңгере алмайды. Ол үшін тіл үйренудің ғылыми негіздерін білу керек.

Зерттеудің нәтижесінде кросс-мәдениеттік құзыреттілікті меңгерудің артықшылығы көрсетілген, оны дамыту, жетілдіру әдістемелері талқыланды. Қорытындыда жалпы қорытындылар, түйіндер жасалынған. Мақаланың ғылыми жаңалығы бар, себебі кросс-мәдениеттік құзыреттілікті дамыту мәселесі алғашқы рет зерттеу нысаны болып отыр. Бұл мақаланың теориялық және практикалық маңызын көрсетеді. Ол зерттеушілерге, қазақ тілінің оқытушыларына арналған.

Түйін сөздер: кросс-мәдениеттік құзыреттілік, қазақ тілі, психологиялық негізі, когнитивтік-контрастивтік лингвистика, педагогикалық эксперимент, жобалау іс-әрекеті.

N. NOSSIYEVA

Academy of physical education and mass sports, Astana, Kazakhstan

FORMATION OF CROSS-CULTURAL COMPETENCE FOR THOSE STUDYING KAZAKH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE

Annotation: This scientific article is devoted to the study of the process of formation of cross-cultural competence in Kazakh language learners. In the modern Kazakh society mastering of Kazakh language becomes an urgent need, although mastering it still wants the best. For full-fledged mastery of the Kazakh language, changes in the existing methods of teaching the Kazakh language are required. It is necessary to improve the existing methods of teaching Kazakh language on the basis of a polyparadigmatic scientific paradigm based on the principles of anthropocentrism, expansionism and functionalism. Cross-cultural competence is based on the new methodological paradigm, it takes into account all its principles, especially the principle of expansionism, which provides for interdisciplinarity in the study of any phenomenon. When teaching the Kazakh language, it is impossible to develop only communicative competence of Kazakh language learners. It is necessary to expand the composition of their competences. In this regard, the aim of the article is to form cross-cultural competence of Kazakh language learners, to substantiate the necessity of mastering the competences included in its composition. The article presents a critical review of modern research on the methodology of teaching the Kazakh language, proposes a methodological development of cross-cultural competence, proves why psychological knowledge is necessary, as well as knowledge from other fields (intercultural communication, linguistics, cognitive-contrastive linguistics, linguocountry studies, communication, etc.). Without mastering the knowledge about the barriers of «one's own perception», «one's own-other», without cognitive-contrastive analysis of the values of different cultures, without the development of cognitive skills (analysis, synthesis, comparison, identification of contrasts), without mastering the background knowledge of the Kazakh language, it is impossible to consider that the learner will speak another language. The learner can master the Kazakh language in neighborly communication, but only colloquial, not literary. For this purpose, he/she should know various scientific bases of language teaching.

As a result of the research the advantages of mastering cross-cultural competence are revealed, the stages of its formation and improvement are revealed. The article concludes with generalizations and conclusions. The article is characterized by novelty, as the problem of learning Kazakh language on the basis of cross-cultural competence is put for the first time. This research has theoretical and practical value for researchers, for teachers of Kazakh language.

Keywords: cross-cultural competence, Kazakh language, psychological basis, contrastive linguistics, pedagogical experiment, project activity.

References

1. Gosudarstvennaja programma po realizacii jazykovej politiki v Respublike Kazahstan. Utverzhdjena Postanovleniem pravitel'stva RK ot 31 dekabrya 2019 goda.
2. Kudajbergenova S.A. Metodika obuchenija kazahskomu jazyku // Molodoi uchenyj. – 2016. – №29 (133). – S. 583-585 ss. <https://moluch.ru/archive/133/36566>
3. Ermekova T.N., Ryskulbek D.Zh., Sakieva G.O., Sabihan G. Obuchenie jazyku kak vtoromu ili inostrannomu: problemy i metody // Nauchnoe obozrenie. Pedagogicheskie nauki. – 2022.– №3. – S. 15-19. https://science_pedagogy.ru/ru/article/
4. Krylova N.B. Kul'turologicheskoe obrazovanie. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2000. – 272 s.
5. Naumova O.V. Kul'turologicheskij aspekt kak osnova formirovanija inojazychnoj kul'tury v processe obuchenija anglijskomu jazyku // Lingvistika i metodika prepodavaniya inostrannyh jazykov. Periodicheskij sbornik nauchnyh statej. Vyp. 3. – 2011. – S. 333-362.
6. Drozd K.V. Pedagogicheskij potencial sobytijnogo podhoda k organizacii vzaimodejstvija sub#ektov vospitatel'nogo prostranstva // Privolzhskij nauchnyj vestnik. Pedagogicheskie nauki. – 2013. - №8 (24). – S. 112-118.
7. Henvi R. Dostizhimaja global'naja perspektiva. – Rjazan': Izd-vo Rjaz. gos. ped. un-ta, 1994. – 92 s.
8. Kosherbaev R.N. Kross-kul'turnaja kompetentnost' budushhij pedagogov – filologov: sodержanie i struktura // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Filologija». – 2021. – №4 (104). – S. 139-148.
9. Klara M., Abisheva K.M., Nagimzhaniova R.A., Aykenova A.K., Kapanova Z. Sh. Koldasbayeva and Aisulu D. Kanapyanova. Cross-cultural competence of communicators as a way to create a positive ecoinformational environment // Space and culture. – India, 2019. – 7:2. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i2.460>
10. Dikaja L.G. Regulirujushhaja rol' obraza funkcional'nogo sostojanija v jekstremal'nyh uslovijah // Psihologicheskij zhurnal. – 1991. – №1. – T. 12. – S. 55-65.
11. Abisheva K.M. Osnovy teorii mezhkul'turnoj kommunikacii. Monografija. – Astana: Turan-Astana, 2008. – 224 s.
12. Oberemko O.G., Mironova O.A. Lingvostranovedenie: jazyk, kul'tura, mir. – N. Novgorod, 2017. – 68 s.
13. Horoshilova N.V. Formirovanie kul'turnoj kompetentnosti studentov vuza. Avtoref. diss. kand. ped. nauk. – N. Novgorod: 2013. – 22 s.
14. Suraganova Z.K. Obmen darami kazahskoj tradicionnoj kul'tury. – Astana: 2009. – 192 s.
15. Qadasheva K. Qazaq tilin oqytu adistemesi. – Almaty: 2005. – 176 b.

Автор туралы мәлімет:

Носиева Назым Кажимуратовна – филология ғылымдарының кандидаты, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясының қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Носиева Назым Кажимуратовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Академии физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан.

Nossiyeva Nazym Kazhimuratovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Academy of Physical Culture and Mass Sports, Astana, Kazakhstan.

У. УРАЗАЛИЕВА¹

А.О. БЕКАЛАЕВА²

Г. КАСЫМОВА³

Сулейман Демирель университет, Алматы, Казахстан¹
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан²
Институт металлургии и обогащения АО, Satbayev University, Алматы, Казахстан³
(e-mail: ulzhan.urazaliyeva@sdu.edu.kz¹, a.bekalaeva@mail.ru²,
g.kassymova@satbayev.university³)

ОБУЧЕНИЕ ЧЕРЕЗ ВИРТУАЛЬНУЮ РЕАЛЬНОСТЬ: РЕЗУЛЬТАТЫ ПИЛОТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В этой статье представлены результаты пилотного исследования интеграции технологии виртуальной реальности (VR), а именно головных устройств (HMD - head-mounted devices), таких как Google Cardboard, в преподавании английского языка как иностранного (TEFL). Исследование было сосредоточено на изучении восприятия студентами изучения английского языка посредством виртуальной реальности. В исследовании длительностью 5 недель приняли участие 44 студента, изучающие уровень B2. Модель принятия технологии Дэвиса (1989) использовалась в качестве основного инструмента для сбора данных. Данные были проанализированы с использованием описательной статистики на платформе JASP. Результаты показали, что восприятие студентами использования виртуальной реальности на уроках английского языка было очень положительным. Авторы представили комплексный обзор текущих результатов исследований в области преподавания английского языка с использованием виртуальной реальности. Кроме того, потенциальные будущие направления исследований включают изучение интеграции виртуальной реальности с платформами метавселенной, адаптацию технологий виртуальной реальности из других дисциплин и устранение пробелов в исследованиях в применении виртуальной реальности к изучению английского языка.

Ключевые слова: обучение английскому языку, виртуальная реальность (VR), студенты, образование, цифровые технологии.

Введение. Цифровые технологии окружают человека повсюду: они присутствуют в каждом современном доме, учреждении, заводе, больнице, школе и университете. Они используются для создания дополненной и виртуальной реальности в робототехнике, 3D-печати, искусственном интеллекте, здравоохранении, научных исследованиях и сельском хозяйстве. В настоящее время технология виртуальной реальности (VR) стала многообещающим инструментом в образовательных учреждениях, привлекая интерес преподавателей благодаря своему потенциалу улучшения качества обучения. Существуют различные типы виртуальной реальности, которые предоставляют разные функции в зависимости от потребностей пользователей. В целом технология VR представляет собой моделируемую среду, которая погружает пользователей в компьютерный мир, позволяя им взаимодействовать и испытывать ощущение присутствия в этом цифровом мире. VR все чаще признается ценным инструментом языкового образования, особенно при изучении английского языка. Этот обзор литературы призван обобщить текущие результаты исследований по использованию виртуальной реальности в изучении английского

языка, подчеркнув ее преимущества, проблемы и потенциальные будущие направления исследований. Виртуальная реальность (VR) стала многообещающим инструментом для улучшения изучения английского языка, предлагая динамичную и захватывающую среду обучения, которая может повысить готовность учителей и устойчивое обучение [1]. Внедрение метавселенной для адаптивного обучения может способствовать повышению эффективности обучения английскому языку с помощью виртуальной реальности [1, 2].

Иммерсивная виртуальная реальность (iVR) была определена как эффективный инструмент изучения словарного запаса второго языка, предоставляющий гибкую платформу для моделирования ситуаций иммерсивного обучения [3, 4]. Использование iVR может способствовать процессу изучения второго языка (L2), предлагая динамичную и реалистичную среду обучения [3]. Тем не менее, Блит (2018) отмечает необходимость дальнейших исследований для изучения практических соображений и проблем, связанных с применением виртуальной реальности в изучении языка [5]. Исследования, проведенные Ахиром и др. (2019) продемонстрировали, что мобильное обучение, включая приложения виртуальной реальности, полезно и эффективно для обучения английскому языку как иностранному [6]. Кроме того, Кацетл и др. (2019) обнаружили, что использование сферической виртуальной реальности на основе видео (SVVR) может улучшить письменные способности учащихся и их творческие способности на уроках письма по английскому языку. Эти результаты подчеркивают положительное влияние использования виртуальной реальности на результаты изучения английского языка [7]. Хотя преимущества виртуальной реальности в образовании на английском языке очевидны, Ахир и др. (2019) также выделили проблемы, связанные с технической конфигурацией и педагогическим обоснованием виртуальной реальности в языковых классах [6].

Кроме того, Пармакси А. (2020) обсудил проблемы и последствия для исследований и практики использования виртуальной реальности для изучения языка, подчеркнув необходимость решения технических и педагогических проблем [8]. Системы виртуальной реальности включают в себя различные типы, адаптированные к различным потребностям и техническим спецификациям. Первый тип, который называется, как Привязная виртуальная реальность, представлен в виде мощных компьютеров для создания сложных и захватывающих контекстов и впечатлений, часто через такие гарнитуры, как Oculus Rift, HTC Vive. Следующий тип VR известен как Автономная виртуальная реальность, примером которой являются такие устройства, как Oculus Quest, работает независимо, без внешних подключений, обеспечивая гибкость и простоту использования. В Мобильной виртуальной реальности используются смартфоны, вставленные в гарнитуры, что обеспечивает доступ к виртуальной реальности. Более того, существует также другая технология, как Дополненная реальность (Augmented Reality), где происходит объединение цифрового контента на реальный мир, тем самым улучшая восприятие пользователей, а не заменяя его полностью. Последним аспектом виртуальной реальности является Смешанная реальность (Mixed Reality). Эта технология объединяет элементы как физического, так и виртуального миров, позволяя взаимодействовать с цифровыми объектами в средах реального времени. Каждый тип виртуальной реальности обладает уникальными свойствами и приложениями, отвечающими различным предпочтениям и целям в сфере развлечений, образования, здравоохранения и т. д.

В этом пилотном исследовании изучается восприятие студентов об интеграции Google Cardboard, экономически доступного инструмента виртуальной реальности, в контексте обучения английскому языку. Поскольку VR меняет педагогические подходы в преподавании, понимание взглядов учащихся на его интеграцию в процесс обучения становится решающим для оптимизации его эффективности в качестве учебного пособия. Целью этого исследования является изучение реакций и восприятий учащихся о применении Google Cardboard на уроках английского языка. Мы полагаем, что это пилотное исследование даст ценную эмпирическую информацию о его использовании в качестве образовательного инструмента. Таким образом, следующий вопрос был поставлен для

достижения цели этого исследования: Как студенты воспринимают внедрение технологии Google Cardboard VR в качестве дополнительного инструмента в обучении английскому языку?

Методика и методы исследования. В этом пилотном исследовании использовался квазиэкспериментальный план для изучения интеграции Google Cardboard и приложения Within в условиях англоязычного класса. Дизайн был выбран для оценки восприятия студентами обучения английскому языку с поддержкой виртуальной реальности.

В исследовании приняли участие 44 участника в возрасте от 18 до 20 лет, обучающихся на втором курсе факультета Педагогике и Гуманитарных наук в Университете Сулеймана Демиреля. Участники были отобраны на основе их зачисления на конкретный языковой курс и готовности участвовать в нем добровольно.

Интервенция включала распространение гарнитур Google Cardboard среди участников и установку приложения Within на их смартфоны, предлагающего набор иммерсивных видео, на английском языке. Контент виртуальной реальности варьировался от захватывающего повествования до культурного опыта и интерактивных языковых упражнений.

Участники были ознакомлены с гарнитурами Google Cardboard и проинструктированы о доступе к приложению Within. В течение пяти недель участники участвовали раз в неделю в 15-минутных VR-сессиях в классе английского языка. В ходе этих занятий они исследовали различные возможности виртуальной реальности, предоставляемые приложением Within, которые напрямую были связаны с основной темой каждого урока.

Сбор данных включал анкету, основанную на модифицированной модели принятия технологии (ТАМ) которая была применена к концу интервенции. Анкета состояла из трех частей: Раздел А был посвящен сбору демографических данных. В разделе В изучалось знакомство респондентов с виртуальной реальностью с помощью трех вопросов типа «да-нет», чтобы оценить их первоначальное восприятие. Наконец, в последнем разделе С были предложены различные утверждения основанные на ТАМ модели предложенный Дэвисом. В этом разделе оценивались убеждения респондентов и принятие виртуальной реальности как потенциального инструмента обучения. Анкета распространялась онлайн в Google Forms. Кроме того, качественная обратная связь была собрана посредством послесессионных обсуждений и открытых вопросов об их опыте работы с VR-контентом. От всех участников было получено информированное согласие, гарантирующее конфиденциальность и добровольный характер участия.

Ответы студентов были загружены в Excel и экспортированы в JASP 0.18 для дальнейшего анализа. В исследовании приняли участие 38 женщин и шесть мужчин в возрасте 18-20 лет. Никто из них ранее официально не использовал VR-технологии в образовательном контексте. Один ученик из контрольной группы не мог правильно пользоваться Google Cardboard из-за проблем со зрением. Ей было предложено использовать мобильный режим приложения на смартфоне. Описательный анализ использовался для изучения восприятия студентами обучения английскому языку с поддержкой виртуальной реальности. Сравнение средних баллов будет использоваться для определения поведенческого намерения учащихся использовать устройства виртуальной реальности, а именно Google Cardboard, на основе предполагаемой полезности и простоты использования.

Обсуждение и наблюдение. Интеграция виртуальной реальности в изучение языка была дополнена другими технологическими подходами, такими как дополненная реальность (AR), которая стала предметом систематического обзора в контексте изучения языка [9, 10]. Обзор предполагает, что AR и VR могут улучшить опыт изучения языка, но необходимы дальнейшие исследования для изучения конкретного воздействия этих технологий на изучение английского языка [11]. Интеграция виртуальной реальности в изучение языков вызвала значительный интерес в академическом контексте. Предыдущие исследования подчеркнули потенциал виртуальной реальности как

ускорителя трансформации языкового образования, особенно в ее способности создавать захватывающую и экспериментальную среду обучения.

Многочисленные исследования подчеркнули эффективность виртуальной реальности в содействии процессу овладения языком. Иммерсивный характер VR-симуляций, воспроизводящих аутентичные лингвистические контексты, улучшил лингвистические компетенции учащихся. Исследования Касымовой и др. (2024), а также Ли и Эйкена (2020) показали, что гемификация и иммерсивный опыт виртуальной реальности значительно улучшают сохранение словарного запаса изучающих язык и навыки устной речи [12, 13]. Геймифицированные элементы (элементы игр) приложений для изучения языка с помощью виртуальной реальности считаются эффективными для поддержания вовлеченности и мотивации учащихся. Исследования Чжэна и Варшауэра (2019) и Гарсиа-Пеньяльво и др. (2021) предполагают, что интерактивный характер виртуальной среды привлекает внимание учащихся, способствуя устойчивому интересу и внутренней мотивации к задачам изучения языка [14, 15].

Однако, превознося преимущества виртуальной реальности в языковом образовании, исследования также выявили определенные проблемы, такие как доступность технологии виртуальной реальности, финансовые последствия и разработка контента для разных языковых уровней. В работах Чана и Со (2019), Гарсиа-Санчеса (2020) подчеркивается необходимость решения этих проблем для обеспечения равного доступа и оптимизации эффективности изучения языка с помощью виртуальной реальности [16, 17]. Несмотря на растущие исследования в области виртуальной реальности, существует заметный пробел в понимании восприятия и опыта студентов при изучении языка с помощью виртуальной реальности. Хотя научный дискурс выявил потенциальные преимущества и проблемы интеграции виртуальной реальности, необходимо более глубокое понимание того, как студенты воспринимают и используют эту технологию в контексте изучения языка.

Технологии виртуальной реальности (VR) все чаще привлекают внимание в образовательных учреждениях из-за их потенциала для улучшения качества обучения. Возможности обучения систем виртуальной реальности в классе не использовались в полной мере до 2014 года, поскольку эти системы были дорогими и требовали для работы дорогостоящего оборудования, что делало их приобретение практически невозможным. Среди этих технологий виртуальной реальности Google Cardboard стал недорогим и доступным инструментом, способным совершить революцию в доставке контента в образовательных учреждениях. Появление Google Cardboard изменило ситуацию, поскольку его намного дешевле приобрести и в то же время он не требовал никакого современного оборудования, кроме смартфона. Google Cardboard – это HMD (Head Mounted Display - дисплей, крепящийся на голову), который адаптируется к голове пользователя и отвечает за погружение пользователя в смоделированный мир посредством цифровых изображений, проецируемых смартфоном. Внутри картонки находятся две оптические линзы, создающие необходимое ощущение глубины, а два магнита отвечают за срабатывание сенсорных датчиков телефона, обеспечивая некоторую интерактивность. В HMD центральным контроллером является голова человека, а не рука, поскольку он имеет встроенные датчики, которые обнаруживают движение человека.

В нескольких исследованиях изучалось использование Google Cardboard в качестве системы доставки контента в различных образовательных контекстах. Ли и др. (2017) оценили Google Cardboard VR как систему доставки контента в бизнес-классах, продемонстрировав ее потенциал для улучшения доставки образовательного контента [18]. Однако Аланци (2021) утверждает, что Google Cardboard VR не превосходит формат iPod FS с точки зрения новизны, надежности и понятности [19]. Это говорит о том, что, хотя Google Cardboard и показывает многообещающие результаты в некоторых образовательных учреждениях, его эффективность может варьироваться в зависимости от контекста и конкретных целей обучения.

Несомненно, Cardboard также имеет несколько недостатков. Некоторые приложения виртуальной реальности не могут быть запущены с помощью упрощенного магнитного триггера, встроенного в картон. Другая проблема заключается в том, что датчики движения используют акселерометр смартфона, что может привести к головным болям или ощущению тошноты у пользователя в течение длительного времени. Наконец, зависимость от смартфона приводит к недостаточной достоверности, которую предлагают другие шлемы виртуальной реальности, подключенные к персональным компьютерам. Несмотря на вышеупомянутые недостатки, Google Cardboard предоставляет возможность интеграции в классе, учитывая широкое распространение смартфонов и их многообещающие характеристики, уделяя особое внимание его низкой стоимости по сравнению с другими системами VR.

Помимо изучения использования Google Cardboard, исследователи также изучили различные образовательные приложения и инструменты, доступные на таких платформах, как Google Play. Пападакис и др. (2018) провели систематический обзор образовательных приложений из магазина Android Google Play для греческих дошкольников, подчеркнув необходимость высококачественного образовательного контента для поддержки обучения детей в раннем возрасте [20]. Этот вывод имеет отношение к более широкому обсуждению использования технологий виртуальной реальности, таких как Google Cardboard, для поддержки дошкольного образования.

Модель принятия технологии (TAM - Technology Acceptance Model) — это теоретическая основа, используемая для понимания и объяснения принятия и внедрения различных технологий пользователями. TAM, предложенный Фредом Дэвисом в конце 1980-х годов, был разработан для изучения и прогнозирования намерений пользователей использовать новые технологии на основе их предполагаемой полезности и простоты использования. Ключевыми компонентами модели принятия технологии являются воспринимаемая полезность (PU - Perceived Usefulness), воспринимаемая простота использования (PEOU - Perceived Ease Of Use), поведенческое намерение использования (BI - Behavioral Intention) и фактическое использование (TA – Technology Adoption).

TAM предполагает, что эти представления (PU и PEOU) существенно влияют на отношение и поведенческие намерения человека в отношении использования конкретной технологии. Более того, отношение человека к использованию технологии и его намерение использовать ее имеют решающее значение для определения фактического принятия или отказа от технологии. TAM используется для оценки и прогнозирования принятия и внедрения пользователями различных технологий, включая программные приложения, мобильные устройства, веб-сайты и многое другое. Она была адаптирована и расширена с учетом различных контекстов и технологий, что сделало ее основополагающей моделью внедрения технологий и поведения пользователей.

TAM широко используется для понимания и объяснения внедрения учителями цифровых технологий в образовании. Этот метааналитический подход к моделированию структурными уравнениями позволил получить ценную информацию о факторах, влияющих на намерение учителей использовать технологии в классе. Шерер, Сиддик и Тондер (2019) обнаружили, что ТРАСК (знание технологического педагогического содержания - Technological Pedagogical Content Knowledge) значительно влияет на самоэффективность учителей и воспринимаемую простоту использования технологий [21]. Это указывает на то, что знания и навыки учителей в интеграции технологий с педагогикой и контентом оказывают прямое влияние на их уверенность в использовании технологий и на их восприятие того, насколько легко использовать технологии в образовательном контексте. Кроме того, исследование показало, что ТРАСК учителей положительно повлиял на их восприятие простоты использования технологий и их полезности в классе. Это говорит о том, что когда учителя хорошо понимают, как интегрировать технологии в свою педагогическую практику, они с большей вероятностью будут воспринимать технологии как простые в использовании и полезные для улучшения учебного процесса своих учеников. TAM был адаптирован для измерения восприятия учащимися Google Cardboard при изучении английского языка. Конструкции модели были адаптированы

для использования Google Cardboard в контексте обучения TEFL. Вот модифицированная версия, ориентированная на Google Cardboard:

1. Воспринимаемая полезность (PU) для изучения языка. Были измерены убеждения учащихся о том, как Google Cardboard улучшает изучение языка. Вопросы касались того, считают ли они это полезным для улучшения языковых навыков, мотивации и участия в деятельности по изучению языка.

2. Воспринимаемая простота использования (PEOU) Google Cardboard: оценивалось восприятие учащимися легкости, с которой они могут использовать Google Cardboard для изучения языка. Это включало вопросы о простоте доступа к контенту для изучения языка, навигации по виртуальной реальности и эксплуатации этой технологии.

3. Поведенческое намерение использовать Google Cardboard для изучения языка (BI): оценивалось желание или готовность учащихся использовать Google Cardboard специально для целей изучения языка. В заявлениях говорилось об их склонности использовать Google Cardboard для языковой практики и погружения.

4. Фактическое использование (TA) Google Cardboard при изучении языка. Было измерено фактическое использование учащимися Google Cardboard в их деятельности по изучению языка. Это включало отслеживание частоты и продолжительности использования Google Cardboard для языковых упражнений.

Результаты. Альфа-тест Кронбаха был применен для измерения надежности анкеты и показал, что все пункты были надежными, поскольку значения альфа Кронбаха были выше 0,75. Действительность исследования была проверена специалистом в сфере количественных исследований нашего учреждения. Описательная статистика четырех факторов представлена в таблицах 2-5. По шкале Лайкерта 1- человек категорически не согласен, а 5 — полностью согласен.

Таблица 1. Результаты альфа-теста Кронбаха

Фактор	Число позиций	Кронбах Альфа
Воспринимаемая полезность	5	0.911
Воспринимаемая простота использования	4	0.836
Отношение к использованию	2	0.821
Поведенческое намерение использовать	6	0.899

В таблице 2 представлены ответы студентов, связанные с первым фактором TAM, как воспринимаемая полезность. Средний балл всех утверждений составляет 3,68 по 5-балльной шкале. Таким образом, большинство учащихся согласны с тем, что Google Cardboard — ценный инструмент в классе.

Таблица 2. Средние значения и стандартное отклонение воспринимаемой полезности

Фактор	Утверждение	Среднее значение	Стандартная отклонение
Воспринимаемая полезность	VR-supported instruction can enhance my language skills more quickly.	3.47	.850
	Virtual reality technology is a useful tool for me to improve my skills.	3.90	.859
	The advantages of using virtual reality outweigh the disadvantages.	3.96	.829
	Virtual reality technology is useful for learning English in general.	3.61	.861
	I believe it is a good idea to use VR to improve my language skills.	3.84	.882

В таблице 3 показано, что инструмент виртуальной реальности Google Cardboard положительно воспринимается как простой в использовании со средней оценкой 4,08 по 5-балльной шкале. Средние баллы по утверждениям 2 и 4 превысили 4, что доказывает, что Google Cardboard — очень простой в использовании инструмент, который можно использовать без помощи специалиста.

Таблица 3. Средние значения и стандартное отклонение для воспринимаемой простоты использования

Фактор	Утверждение	Среднее значение	Стандартное отклонение
Воспринимаемая простота использования	The instructions in VR devices are clear and understandable.	3.89	.797
	The functions in virtual reality devices are easy to use.	4.57	.846
	Virtual reality technology is flexible to use.	3.66	.844
	Virtual reality technology is possible to be used without any expert help.	4.23	.936

Ниже приведены результаты студентов касательно третьего аспекта TAM, как отношение студентов к фактору использования данной технологии. И как мы можем видеть, что в целом показатели выше среднего. Тем самым можно полагать, что студенты имеют положительное отношение к использованию Google Cardboard.

Таблица 4. Средние значения и стандартное отклонение отношения к использованию

Фактор	Утверждение	Среднее значение	Стандартное отклонение
Отношение к использованию	Learning English through virtual reality technology is easy for me.	3.45	.899
	I have an enjoyable experience when using virtual reality technology.	4.17	.814

Судя по таблице 5, учащиеся продемонстрировали некоторое намерение использовать виртуальную реальность в классе, получив средний балл 3,49 по 5-балльной шкале. Эти студенты, как правило, соглашались, что они с высокой вероятностью будут использовать виртуальную реальность в качестве инструмента обучения, и рекомендуют ее другим. Однако, если им придется купить устройство, чтобы использовать его, судя по ответу, они не заинтересованы в нем. Эти данные свидетельствуют о том, что студенты намерены использовать VR в качестве инструмента обучения.

Таблица 5. Средние значения и стандартное отклонение для поведенческих намерений, которые следует использовать

Фактор	Утверждение	Среднее значение	Стандартное отклонение
Поведенческое намерение использовать	I intend to use virtual reality technology to improve my reading skills.	3.47	.940
	I will recommend others to use virtual reality technology as a learning tool.	3.31	.827
	I think it is highly likely for me to use virtual reality technology for learning purposes in the future.	3.58	.828
	I intend to begin and continue using virtual reality as a learning tool.	3.42	.792
	I will frequently use virtual reality technology in the future.	3.53	.892

Исследования Дэвиса (1989) подтвердили выводы о том, что воспринимаемая полезность является важным фактором в определении положительного отношения к использованию виртуальной реальности в качестве инструмента изучения языка [22]. Позитивный настрой приведет к намерению использовать VR. Студентам необходимо воспринимать виртуальную реальность как применимую к изучению языка, чтобы обеспечить эффективность учебных пособий. Студентам нужна уверенность в выгодах и преимуществах, которые они получают в долгосрочной перспективе. Некоторым студентам впервые опыт виртуальной реальности может показаться менее приятным; однако, если предполагаемые преимущества перевешивают недостатки, возможно, что студенты будут стараться изо всех сил сохранять позитивный настрой. Следовательно, VR может стать альтернативным инструментом обучения или эффективным дополнительным инструментом в преподавании английского языка.

Хотя существующая литература дает ценную информацию о потенциале изучения английского языка с помощью виртуальной реальности, можно выделить несколько пробелов в знаниях и будущих направлений исследований. Во-первых, необходимы дальнейшие исследования для изучения практических проблем, связанных с внедрением виртуальной реальности в контексте изучения языка [5]. Кроме того, будущие исследования должны быть сосредоточены на конкретном влиянии VR и AR на изучение английского языка, чтобы обеспечить всестороннее понимание их эффективности [23, 24]. Кроме того, потенциал метавселенных платформ для адаптивного обучения в контексте изучения английского языка с помощью виртуальной реальности требует дальнейшего изучения [25]. Наконец, исследования должны изучить интеграцию VR с другими технологическими подходами, такими как платформы для совместного письма, чтобы обеспечить целостное понимание их влияния на изучение английского языка [26].

В ходе этого пилотного исследования были обнаружены некоторые проблемы и ограничения. Одним из основных ограничений было качество самого Google Cardboard. Предполагается, что качество линз влияло на качество видеороликов, тем самым негативно влияя на восприятие студентов. Еще одно ограничение было связано с укачиванием студентов во время сеансов виртуальной реальности. Был один случай, когда студент отказался участвовать в мероприятии из-за проблем со зрением. Этой студентке предложили смотреть видео на телефоне без Google Cardboard.

Заключение. В целом, несмотря на некоторые проблемы и ограничения, обнаруженные в ходе этого пилотного исследования, полагается, что результаты этого исследования могут внести вклад в теорию обучения английскому языку с поддержкой виртуальной

реальности. В целом выявлено, что студенты положительно воспринимают внедрение VR-инструментов на занятиях по английскому языку. Воспринимаемая полезность VR-устройства более значительна, чем воспринимаемая простота использования. Это означает, что студенты должны быть проинформированы о преимуществах использования виртуальной реальности, о том, как она может повысить ценность изучения языка и о долгосрочных эффектах, которых они могут достичь. Однако следует отметить элемент простоты использования. Хорошо подготовленные инструкции, планы уроков и рекомендации необходимы для того, чтобы они чувствовали себя комфортно с новой технологией. Эти два элемента в конечном итоге создадут позитивное отношение и намерение использовать VR. В заключение отметим, что интеграция виртуальной реальности в обучение английскому языку открывает захватывающие возможности для создания захватывающего и динамичного опыта обучения. Однако необходимы дальнейшие исследования для решения практических проблем, изучения конкретных последствий VR и AR, а также изучения потенциала платформ метавселенной для адаптивного обучения в контексте изучения английского языка с поддержкой VR.

Литература

1. Lee H., Hwang Y. Technology-Enhanced Education through VR-Making and Metaverse-Linking to Foster Teacher Readiness and Sustainable Learning // *Sustainability*. – 2022. – 14 (8). – pp. 47-86. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14084786>
2. Pratama H., Azman M., Zakaria N., Khairudin M. The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia // *Complex Use of Mineral Resources*. – 2022. – 320(1). – pp. 75-87. DOI: <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>
3. Legault J., Zhao J., Chi Y.A., Chen W., Klippel A., Li P. Immersive Virtual Reality as an Effective Tool for Second Language Vocabulary Learning // *Languages*. – 2019. – 4(1). – pp. 13-23. DOI: <https://doi.org/10.3390/languages4010013>
4. Kassymova G., Triyono B., Dossayeva S., Akhmetova A. Cognitive competence and electronic learning // *Materials of International Practical Internet Conference "Challenges of Science"*. – 2019. – 2. – pp. 153-158. DOI: <https://doi.org/10.31643/2019.030>
5. Blyth C. Immersive Technologies and Language Learning. *Foreign Language Annals*. 2018. – 51. – pp. 225-232. DOI: <http://doi.org/10.1111/FLAN.12327>
6. Ahir K., Govani K., Gajera R., Shah M. Application on Virtual Reality for Enhanced Education Learning, Military Training and Sports // *Augmented Human Research*. – 2019. – 5. – P. 7. DOI: <http://doi.org/10.1007/s41133-019-0025-2>
7. Kacatl A., Klimova B. Use of Smartphone Applications in English Language Learning – A Challenge for Foreign Language Education // *Education Sciences*. – 2019. – 9 (3). – P. 179. DOI: <http://doi.org/10.3390/EDUCSCI9030179>
8. Parmaxi A. Virtual reality in language learning: a systematic review and implications for research and practice // *Interactive Learning Environments*. – 2020. – 31. – pp. 172-184. DOI: <http://doi.org/10.1080/10494820.2020.1765392>
9. Huang H.L., Hwang G., Chang, Ch.-Y. Learning to be a writer: A spherical video-based virtual reality approach to supporting descriptive article writing in high school Chinese courses // *Br. J. Educ. Technol.* – 2020. – 51. – pp. 1386-1405. DOI: <http://doi.org/10.1111/bjet.12893>
10. Sheriyev M.N., Atymtayeva L.B., Beissebetov I.K., Kenzhaliyev B.K. Intelligence system for supporting humancomputer interaction engineering processes // *Applied Mathematics and Information Sciences*. – 2016. – 10(3). – pp. 927-935. DOI: <http://dx.doi.org/10.18576/amis/100310>
11. Huang X., Zou D., Cheng G., Xie H. A Systematic Review of AR and VR Enhanced Language Learning // *Sustainability*. – 2021. – 13. – P. 4639. DOI: <http://doi.org/10.3390/SU13094639>
12. Kassymova G.K., Nursultan M., Xu W. Overview Study on Using Gamification in Education for Personality Development // *Iasai universitetinin habarshysy*. – 2024. – 1 (131). – pp. 335-345. DOI: <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.27>
13. Li J., Aiken R. The Impact of Virtual Reality on Oral Proficiency in Second Language Acquisition // *Modern Language Journal*. – 2020. – 104(3). – pp. 487-502.

14. Zheng B., Warschauer M. Engagement and Intrinsic Motivation in VR-Assisted Language Learning // *Educational Technology Research and Development*. – 2019. – 67(4). – pp. 889-904.
15. García-Peñalvo F. J., et al. Gamification Elements and Student Engagement in VR Language Learning Environments // *Computers and Education*. – 2020. – 156. – pp. 104-384.
16. Chan W., So S. Accessibility and Cost Considerations in VR Language Learning // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2019. – 16(1). – pp. 32.
17. García-Sánchez I. M., Martín-Cuadrado A.B. Content Development Challenges in VR-Assisted Language Learning // *Journal of Educational Technology and Society*. – 2020. – 23(2). – pp. 132-145.
18. Lee S.H., Sergueeva K., Catangui M., Kandaurova M. Assessing Google Cardboard virtual reality as a content delivery system in business classrooms // *Journal of Education for Business*. – 2017. – 92. – pp. 153-160. DOI: <http://doi.org/10.1080/08832323.2017.1308308>
19. Alanzi T.M. A Review of Mobile Applications Available in the App and Google Play Stores Used During the COVID-19 Outbreak // *Journal of Multidisciplinary Healthcare*. – 2021. – 14. – pp. 45-57. DOI: <http://doi.org/10.2147/JMDH.S285014>
20. Papadakis S., Kalogiannakis M., Zaranis N. Educational apps from the Android Google Play for Greek preschoolers: A systematic review // *Computer & Education*. – 2017. – 116. – pp. 139-160. <http://doi.org/10.1016/j.compedu.2017.09.007>
21. Scherer R., Siddiq F., Tondeur J. The technology acceptance model (TAM): A meta-analytic structural equation modeling approach to explaining teachers' adoption of digital technology in education // *Computer & Education*. – 2019. – 128. – pp. 13-35. DOI: <http://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.09.009>
22. Davis F.D. Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology // *MIS Quarterly Executive*. – 1989. – 13(3). – pp. 319-340.
23. Kassymova G., Issaliyeva S., Kosherbayeva A. E-learning and its benefits for students // *Pedagogics and Psychology*. – 2019. – 4. – pp. 249-255.
24. Lavrinenko S.V., Arpentieva M.R., Kassymova G.K. The negative impact of the internet on the educational process // *International youth scientific conference "Heat and mass transfer in the thermal control system of technical and technological energy equipment"*, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1063/1.5120671>
25. Lee H., Hwang Y. Technology-Enhanced Education through VR-Making and Metaverse-Linking to Foster Teacher Readiness and Sustainable Learning // *Sustainability*. – 2020. – 14(8). – pp. 4786. DOI: <http://doi.org/10.3390/su14084786>
26. Pun J.K.H., Macaro E. The effect of first and second language use on question types in English medium instruction science classrooms in Hong Kong. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2018. – 22. – pp. 64-77. DOI: <http://doi.org/10.1080/13670050.2018.1510368>

У. Н. УРАЗАЛИЕВА

Сүлеймен Димерель Университеті, Алматы, Қазақстан

Ә.О. БЕКАЛАЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Г. К. КАСЫМОВА

Металлургия және байыту институты АҚ, Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан

ВИРТУАЛДЫҚ ШЫНДЫҚ АРҚЫЛЫ БІЛІМ БЕРУ: АҒЫЛШЫН ТІЛІ БОЙЫНША ПИЛОТТЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала виртуалды шындық (VR) технологиясын, атап айтқанда Google Cardboard сияқты басты құрылғыларды (HMD - head-mounted devices) ағылшын тілін шет тілі (TEFL) ретінде оқытуға біріктіруді қарастырады. Зерттеу студенттердің виртуалды шындық арқылы ағылшын тілін үйренуге деген көзқарасын зерттеуге бағытталған. Зерттеуге бес апта ішінде 44 студент қатысты. Дэвистің (1989) технологиясын қабылдау моделі деректерді жинаудың негізгі құралы ретінде пайдаланылды. Деректер JASP платформасында сипаттамалық статистиканы қолдану арқылы талданды. Нәтижелер

студенттердің ағылшын тілі сабақтарында виртуалды шындықты қолдануды қабылдауы өте оң екенін көрсетті. Авторлар виртуалды шындықты пайдалана отырып, ағылшын тілін оқыту саласындағы қазіргі зерттеу нәтижелеріне жан-жақты шолу жасады. Бұған қоса, болашақ зерттеу бағыттары виртуалды шындықты метаверсті платформалармен интеграциялауды, басқа пәндерден виртуалды шындық технологияларын бейімдеуді және виртуалды шындықты ағылшын тілін үйренуге қолданудағы зерттеу олқылықтарын шешуді қамтиды.

Түйін сөздер: ағылшын тілін оқыту, виртуалды шындық (VR), студенттер, білім, цифрлық технология.

U. N URAZALIYEVA

SDU University, Almaty, Kazakhstan

A.O. BEKALAEVA

al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan

G. K. KASSYMOVA

JSC Institute of Metallurgy and Ore Beneficiation, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

VIRTUAL REALITY-SUPPORTED EDUCATION: RESULTS OF A PILOT STUDY ON ENGLISH LANGUAGE

Annotation. This article examines the integration of virtual reality (VR) technology, namely head-mounted devices (HMDs) such as Google Cardboard, into the teaching of English as a foreign language (TEFL). The study focused on studying students' perceptions of learning English through virtual reality. The study involved 44 students over five weeks. Davis's (1989) technology acceptance model was used as the primary instrument for data collection. Data were analyzed using descriptive statistics in the JASP platform. The results showed that students' perceptions of the use of virtual reality in English classes were very positive. The authors provided a comprehensive overview of current research findings in the field of English language teaching using virtual reality. Additionally, potential future research directions include exploring the integration of virtual reality with metaverse platforms, adapting virtual reality technologies from other disciplines, and addressing research gaps in the application of virtual reality to English language learning.

Keywords: English language teaching, Virtual Reality (VR), students, education, digital technology.

References

1. Lee H., Hwang Y. Technology-Enhanced Education through VR-Making and Metaverse-Linking to Foster Teacher Readiness and Sustainable Learning // Sustainability. – 2022. – 14 (8). – pp. 47-86. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14084786>
2. Pratama H., Azman M., Zakaria N., Khairudin M. The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia // Complex Use of Mineral Resources. – 2022. – 320(1). – pp. 75-87. DOI: <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>
3. Legault J., Zhao J., Chi Y.A., Chen W., Klippel A., Li P. Immersive Virtual Reality as an Effective Tool for Second Language Vocabulary Learning // Languages. – 2019. – 4(1). – pp. 13-23. DOI: <https://doi.org/10.3390/languages4010013>
4. Kassymova G., Triyono B., Dossayeva S., Akhmetova A. Cognitive competence and electronic learning // Materials of International Practical Internet Conference "Challenges of Science". – 2019. – 2. – pp. 153-158. DOI: <https://doi.org/10.31643/2019.030>
5. Blyth C. Immersive Technologies and Language Learning. Foreign Language Annals. 2018. – 51. – pp. 225-232. DOI: <http://doi.org/10.1111/FLAN.12327>
6. Ahir K., Govani K., Gajera R., Shah M. Application on Virtual Reality for Enhanced Education Learning, Military Training and Sports // Augmented Human Research. – 2019. – 5. – P. 7. DOI: <http://doi.org/10.1007/s41133-019-0025-2>

7. Kacetyl A., Klimova B. Use of Smartphone Applications in English Language Learning — A Challenge for Foreign Language Education // *Education Sciences*. – 2019. – 9 (3). – P. 179. DOI: <http://doi.org/10.3390/EDUCSCI9030179>
8. Parmaxi A. Virtual reality in language learning: a systematic review and implications for research and practice // *Interactive Learning Environments*. – 2020. – 31. – pp. 172-184. DOI: <http://doi.org/10.1080/10494820.2020.1765392>
9. Huang H.L., Hwang G., Chang, Ch.-Y. Learning to be a writer: A spherical video-based virtual reality approach to supporting descriptive article writing in high school Chinese courses // *Br. J. Educ. Technol.* – 2020. – 51. – pp. 1386-1405. DOI: <http://doi.org/10.1111/bjet.12893>
10. Sheriyev M.N., Atymtayeva L.B., Beissembetov I.K., Kenzhaliyev B.K. Intelligence system for supporting humancomputer interaction engineering processes // *Applied Mathematics and Information Sciences*. – 2016. – 10(3). – pp. 927-935. DOI: <http://dx.doi.org/10.18576/amis/100310>
11. Huang X., Zou D., Cheng G., Xie H. A Systematic Review of AR and VR Enhanced Language Learning // *Sustainability*. – 2021. – 13. – P. 4639. DOI: <http://doi.org/10.3390/SU13094639>
12. Kassymova G.K., Nursultan M., Xu W. Overview Study on Using Gamification in Education for Personality Development // *Iasui universitetinin habarshysy*. – 2024. – 1 (131). – pp. 335–345. DOI: <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.27>
13. Li J., Aiken R. The Impact of Virtual Reality on Oral Proficiency in Second Language Acquisition // *Modern Language Journal*. – 2020. – 104(3). – pp. 487-502.
14. Zheng B., Warschauer M. Engagement and Intrinsic Motivation in VR-Assisted Language Learning // *Educational Technology Research and Development*. – 2019. – 67(4). – pp. 889-904.
15. García-Peñalvo F. J., et al. Gamification Elements and Student Engagement in VR Language Learning Environments // *Computers and Education*. – 2020. – 156. – pp. 104-384.
16. Chan W., So S. Accessibility and Cost Considerations in VR Language Learning // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2019. – 16(1). – pp. 32.
17. García-Sánchez I. M., Martín-Cuadrado A.B. Content Development Challenges in VR-Assisted Language Learning // *Journal of Educational Technology and Society*. – 2020. – 23(2). – pp. 132-145.
18. Lee S.H., Sergueeva K., Catanguí M., Kandaurova M. Assessing Google Cardboard virtual reality as a content delivery system in business classrooms // *Journal of Education for Business*. – 2017. – 92. – pp. 153-160. DOI: <http://doi.org/10.1080/08832323.2017.1308308>
19. Alanzi T.M. A Review of Mobile Applications Available in the App and Google Play Stores Used During the COVID-19 Outbreak // *Journal of Multidisciplinary Healthcare*. – 2021. – 14. – pp. 45-57. DOI: <http://doi.org/10.2147/JMDH.S285014>
20. Papadakis S., Kalogiannakis M., Zaranis N. Educational apps from the Android Google Play for Greek preschoolers: A systematic review // *Computer & Education*. – 2017. – 116. – pp. 139-160. <http://doi.org/10.1016/j.compedu.2017.09.007>
21. Scherer R., Siddiq F., Tondeur J. The technology acceptance model (TAM): A meta-analytic structural equation modeling approach to explaining teachers' adoption of digital technology in education // *Computer & Education*. – 2019. – 128. – pp. 13-35. DOI: <http://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.09.009>
22. Davis F.D. Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology // *MIS Quarterly Executive*. – 1989. – 13(3). – pp. 319-340.
23. Kassymova G., Issaliyeva S., Kosherbayeva A. E-learning and its benefits for students // *Pedagogics and Psychology*. – 2019. – 4. – pp. 249-255.
24. Lavrinenko S.V., Arpentieva M.R., Kassymova G.K. The negative impact of the internet on the educational process // *International youth scientific conference "Heat and mass transfer in the thermal control system of technical and technological energy equipment"*, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1063/1.5120671>
25. Lee H., Hwang Y. Technology-Enhanced Education through VR-Making and Metaverse-Linking to Foster Teacher Readiness and Sustainable Learning // *Sustainability*. – 2020. – 14(8). – pp. 4786. DOI: <http://doi.org/10.3390/su14084786>
26. Pun J.K.H., Macaro E. The effect of first and second language use on question types in English medium instruction science classrooms in Hong Kong. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2018. – 22. – pp. 64-77. DOI: <http://doi.org/10.1080/13670050.2018.1510368>

Авторлар туралы мәлімет:

Уразалиева Ұлжан Нұрзатқызы – Сүлеймен Демерель университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Уразалиева Улжан Нурзатовна – старший преподаватель Сулеймен Димерель университета, Алматы, Казахстан.

Ulzhan Urazaliyeva Ulzhan Nurzatovna – senior lecturer of SDU University, Almaty, Kazakhstan.

Бекалаева Әлия Орынбайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Бекалаева Алия Орынбаевна – старший преподаватель Казахского национального исследовательского университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Bekalaeva Aliya Orynbaevna – a senior lecturer of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Касымова Гулжайна Кұралбайқызы – философия докторы (PhD), Қ. Сәтбаев университетінің Металлургия және байыту институты, Алматы, Қазақстан.

Касымова Гулжайна Куралбаевна – доктор философии (PhD), Института металлургии и обогащения университета Қ.Сатпаева, Алматы, Казахстан.

Kassymova Gulzhaina Kuralbaevna – Doctor of Philosophy (PhD), Institute of Metallurgy and Ore Beneficiation, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. 2024. – 3.
– Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық
институты. – 248 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.